પ્રસ્તાવના

આમરે ત્રીસેક વર્ષ થયા હિંદુસ્તાનમાં રાજ્યબંધારણમાં ફેરફાર કરવાની તથા તેને લોકલાગણી અને લોકમાગણીને અનુરૂપ બનાવવાની મોટી મોટી વાતો થયા કરે છે અને તે અંગે ચાલતી ચર્ચામાં કેટલીક વેળાએ એમ પણ પ્રતિપાદન કરવા પ્રયત્ન થતો આવ્યો છે કે આર્યસંસ્કૃતિના ઉત્થાન કાળથી માંડી બ્રિટિશોના આવાગમન સુધી સુવ્યવસ્થિત રાજપદ્ધતિ અથવા રાજનીતિ જેવું કંઇ પણ તત્વ આ દેશના લોકોની જાણમાં નહોતું અને તેઓ તો માત્ર તત્વજ્ઞાનની વાતોમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા. આ વિચાર કેટલો ભૂલભરેલો છે તે આ પુસ્તકમાં આપેલી માહિતીથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે.

સંસ્કૃત સાહિત્યના વિશાળ ક્ષેત્રમાંથી અનેકવિધ માહિતી અત્રે એકઠી કરેલી છે. વિષયનું ગાંભીર્ય ધ્યાનમાં રાખી ભાષા જેમ બને તેમ સહેલી કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે છતાં કંઇ ખામી જણાય તો વાચકવર્ગ દરગુજર કરશે.

મૂળ કર્તા મી. કે. પી. જયસવાલ એમ. એ. એમણે પોતાના પુસ્તકનો અનુવાદ કરવા આપેલી પરવાનગી માટે તેમનો આભાર માનવો યોગ્ય જ છે.

ખેતવાડી મેનરોડ, મુંબઈ.
આશ્વિન, શરદપૂર્ણિમા.
સંવત ૧૯૮૯.

ચંપકલાલ લાલભાઈ મહેતા

શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળાનો
ઉપોદ્ઘાત.

ગુજરાતની અને ખાસ કરીને સમાજની ... સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧ લી નવેમ્બર સને ૧૮૭૭ ને રોજ વીલ કર્યું છે તે અન્વયે પ્રથમ સને ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨૦૦૦ સોસાઈટીને મળ્યા હતા. તેના વ્યાજમાંથી સામાજિક સુધારો થાય એવા પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવવા.

એ ઉપરાંત શેઠ હરિવલ્લભદાસે અનુક્રમે પ્રસંગ આવ્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મિલકત, એજ પ્રકારનો માટે સોસાઈટીને અર્પણ કરેલી છે તે અન્વયે ૧૮૯૪ માં રૂ. ૧૦૦૦૦) ની સરકારી નોટ સોસાઈટીને મળી છે. આ રીતે રૂ. ૧૨૦૦૦) ના પુસ્તક તૈયાર કરાવવા તથા તે પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે એક વિદ્યાવિલાસી અને પરોપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળી. તેમાંથી આજપર્યંત નીચેનાં પુસ્તકો 'શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે—

(૧)	કઈ કઈ નાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી જાય છે, તેના કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય વિષે નિબંધ	૦—૪—૦
(૨)	માને શિખામણ	૦—૧—૦
(૩)	નીતિ મંદિર	૦—૧૨—૦
(૪)	ગાયનથી થતી હાનિ	૦—૧—૦
(૫)	પુનર્વિવાહ પક્ષની પૂરેપૂરી મોજેમોજ આના ઉપરથી	૦—૫—૦
(૬)	ભોજન વ્યવહાર તથા કન્યાવ્યવહાર	૦—૪—૦
(૭)	ધાર્મિક પુરુષો	૦—૮—૦

(૮) ઉદ્યોગી પુરૂષો ... ... ૦—૪—૦
(૯) બેન્જામીન ફ્રાંકલીન ... . ૨—૦—૦
(૧૦) બોધક ચરિત્ર ... ... ૦—૪—૦
(૧૧) સદ્વર્તન ... ... ૨—૦—૦
(૧૨) રઘુવંશ કાવ્ય ... ... ૧—૦—૦
(૧૩) જાવજી દાદાજી ચોધરીનું જીવનચરિત્ર ... ૦—૨—૦
(૧૪) ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભા. ૧ લો ... ૧—૦—૦
(૧૫) „ અર્વાચીન „ ભા. ૨ જો ... ૧—૮—૦
(૧૬) નીતિ સિદ્ધાંત ... ... ૧—૦—૦
(૧૭) ફ્રાન્સિસ બેકનનું જીવનચરિત્ર ... ... ૧—૪—૦
(૧૮) શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસનું જીવન ચરિત્ર... ... ... ૦—૬—૦
(૧૯) પરોપકાર ૦-૧૨-૦
(૨૦) રોગનું ખાતર ... ... ૦—૪—૦
(૨૧) જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ... ... ૨—૦—૦
(૨૨) કિરાતાર્જુનીય કાવ્યનું મૂળ સાથે ગુજરાતી ભાષાન્તર ... ... ૧—૮—૦
(૨૩) વિવિધ પ્રકારના હુન્નરોપયોગી તેજાબો ... ૦-૧૨-૦
(૨૪) વાર્નિશ ... ... ૧—૦—૦
(૨૫) જીવનનો આદર્શ ૦-૧૨-૦
(૨૬) કીર્તિ કૌમુદી ૦-૧૨-૦
(૨૭) શિશુપાળ વધ-પૂર્વાર્ધ-(સર્ગ ૧ થી ૧૦) ... ૧—૮—૦
(૨૮) હિન્દુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય... ... ૦—૬—૦
(૨૯) રસાયનશાસ્ત્ર ૦-૧૨-૦
(૩૦) બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ ભાગ ૨ જો ૦-૧૨-૦
(૩૧) જાપાનની કેળવણી પદ્ધતિ ૦-૧૨-૦

(૩૨)	શિશુપાળ વધ-ઉત્તરાર્ધ-(સર્ગ ૧૧ થી ૨૦)	૨—૦—૦
(૩૩)	લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો ભા ૧ લો ...	૦-૧૨-૦
(૩૪)	ખગોળ વિદ્યા	૦-૧૦-૦
(૩૫)	લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો ભા ૨ જો ...	૦-૧૨-૦
(૩૬)	માનસશાસ્ત્ર	૧—૦—૦
(૩૭)	શિક્ષિત આર્ય સંતાનોનું આરોગ્ય ...	૧—૦—૦
(૩૮)	સહકાર પ્રવૃત્તિ...	૦-૧૨-૦
(૩૯)	ઇંગ્રેજ રાજ્યબંધારણ	૧—૦—
(૪૦)	ઉદારમતવાદ	૦-૧૨-૦
(૪૧)	સચિત્ર શારીરવિદ્યા	૧—૦—૦
(૪૨)	હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ-પૂર્વાર્ધ... ...	૧—૦—
(૪૩)	હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ-ઉત્તરાર્ધ ...	૧—૦—૦
(૪૪)	બંગાળી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	૧—૦—૦
(૪૫)	સંરક્ષણવાદ	૦-૧૨-૦
(૪૬)	હિંદી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	૨—૦—૦
(૪૭)	ઉપનિષદ્ વિચારણા	૧—૦—૦
(૪૮)	હિંદુ રાજ્યવ્યવસ્થા	૧—૦—૦

ગુ. વ. સોસાઈટી,
અમદાવાદ,
તા. ૨-૧૦-૧૯૩૩

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.
આસિ. સેક્રેટરી.

અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૧ લો.

ભાગ ૨ જો.
રાજસત્તા તથા સામ્રાજ્ય પદ્ધતિ.

હિંદુ રાજવ્યવસ્થા

પ્રકરણ ૧ લું

વિષયમર્યાદા અને સાધનો.

આ પુસ્તકમાં હિંદુ રાજ્યવ્યવસ્થાના કેટલાંક મુખ્ય લક્ષણોની સમાલોચના કરવા ધાર્યું છે. હિંદુ જાતિએ રાજ્ય તથા રાજદ્વારી વ્યવસ્થાની મહાન અને ભિન્ન ભિન્ન પદ્ધતિના પ્રયોગો અજમાવી જોયા છે. એના રાજ્યબંધારણની પ્રગતિનો સંપૂર્ણ ઈતિહાસ ઘડવાની સ્થિતિએ આપણે હજી પહોંચ્યા નથી, છતા એને લગતી કેટલીક અગત્યની બીનાઓ તથા સિદ્ધાંતોનું નિરીક્ષણ કરવાનું લાભકારક નીવડશે.

આપણે હેઠળ દર્શાવેલા વિષયોની ચર્ચા કરીશું—

(૧) વૈદિક સમયનું સાર્વભૌમ મંડળ,
(૨) વૈદિક સમયનું ન્યાય મંડળ,
(૩) હિંદુ પ્રજાતંત્ર (ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ થી ઈ. સ. ૬૦૦ સુધી),
(૪) હિંદુ રાજાધિકાર (વૈદિક સમયથી ઈ. સ. ૬૦૦ સુધી),
(૫) જાનપદ અથવા સામ્રાજ્ય સભા, તથા રાજધાનીનું પૌર (ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ થી ઈ. સ. ૬૦૦ સુધી),
(૬) હિંદુ રાજસત્તાનું પ્રધાન મંડળ (ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ થી ૬૦૦ સુધી),
(૭) હિંદુ રાજ્યસત્તામાં ન્યાય વ્યવસ્થા (ઈ. સ. પૂ. ૭૦૦ થી ૬૦૦ સુધી),
(૮) કર (ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ થી ઈ. સ. ૬૦૦ સુધી),

(૯) હિંદુ સામાન્ય પદ્ધતિ (ઈ સ. પૂ. ૧૦૦૦ થી ઈ સ. ૬૦૦ સુધી), અને

(૧૦) હિંદુ રાજ્યબંધારણની પગ પગની પડતી તથા પુનર્જીવન.

આ બાબતોને લગતી માહિતી માટેના સાધનો હિંદુ સાહિત્યના વિશાળ ક્ષેત્ર ઉપર, એટલે વૈદિક, શિષ્ટ તથા પ્રાકૃત સાહિત્યમા તથા દેશના શિલાલેખો તેમજ મુદ્રાવિદ્યાના દફતરોમા વેરાયલા પડેલા છે. વળી સુભાગ્યે હિંદુ રાજનીતિ શાસ્ત્રને લગતા થોડાક મૂળ ગ્રંથો આપણને ઉપલબ્ધ છે હિંદુ સમયના હિંદુસ્તાનમાના અસખ્ય રાજનીતિ નિપુણોએ લખેલા પુષ્કળ પુસ્તકોમાથી જે બચવા પામ્યા છે તેમાંનુ કૌટિલ્યનુ અર્થશાસ્ત્ર (ઈ સ. પૂ ૩૦૦) મુખ્ય છે એમા મૌર્ય વશના શરૂઆતના રાજાઓએ સામ્રાજ્ય ઉપર અમલ ચલાવવા માટે જે નિયમોનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેનું એકીકરણ કરવામા આવ્યુ છે એ પુસ્તકમા એની પૂર્વે લખાએલા અઢાર ઓગણીસ ગ્રંથોનો આધાર બનાવવામા આવેલો હોવાથી ઘણે ભાગે એ અને બીજા અનેક ગ્રથો ઉપરથી કૌટિલ્યે પોતાનુ પુસ્તક તૈયાર કર્યું હશે. એ સિવાય અન્ય સ્થળે બીજા પુસ્તકોના નામો સૂચવવામા આવ્યા છે દાખલા તરીકે હિંદુ રાજનીતિ શાસ્ત્રનો ક્રમ ઇતિહાસ મહાભારતમા આપવામા આવ્યો છે તે ઉપરાત તેમા ગૌર શિરાસનુ નામ આવે છે આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રમા આદિત્યનુ નામ છે આવા મખ્યાબંધ ગ્રથકર્તાઓના નામો ઉપરથી એવુ સૂચન થાય છે કે કૌટિલ્યના સમય પહેલા સૈકાઓ સુધી રાજનીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ હિંદમા થતો, અને જે સમયે કલ્પસૂત્રો હજી અધુરા હતા તે પહેલા એ શાસ્ત્ર સર્વમાન્ય થયુ હતુ. આવી રીતે જાણવામા આવેલા આગરભૂત ગ્રથો એક પછી એક ફક્ત વીસ વીસ વર્ષને અતરે તૈયાર થએલા માનીએ તો હિંદુ રાજનીતિશાસ્ત્રને લગતું સાહિત્ય ઈ. સ. પૂ. ૬૫૦ થી શરૂ થએલું ગણી શકાય આ હકીકતને ઈ. સ પૂ. ૬૦૦ અગાઉના જાતકોમાથી અનુમોદન મળે છે તેમા અર્થ એટલે

અર્થશાસ્ત્રને, રાજ્યપ્રધાનોના માર્ગદર્શન માટે મુખ્ય શાસ્ત્ર તરીકે ગણ્યુ છે

૧ અમન ચનારના માટે વ્યાવહારિક જ્ઞાન આપનાર તથા રાજકીય ઉપપત્તિના પુસ્તક મૃગમાં ફ નીતિ અથવા અમલ ચલાવવાના સિદ્ધાંત તથા અર્થશાસ્ત્ર અથવા પ્રજાસત્તાક રાજતંત્રના નિયમો એ નામે ઓળખાતા વાણિજ્ય અથવા વ્યાખ્યા માણસ જાત, એટલે માણસ જાતથી વસાએલો પ્રદેશ એવી કરે છે; અને જણાવે છે - અર્થ ((પ્રજાસત્તા ગજતંત્ર) ના નિયમો પ્રદેશ હસ્તગત કરવા તથા તેમા ઉપયોગ કરવાના ઉપાયોને લગતા છે ઉશનસનો ગ્રંથ દંડનીતિને નામે તથા બૃહસ્પતિનો ગ્રંથ અર્થશાસ્ત્રને નામે ઓળખાયો હતો એ ગ્રંથો હિંદુ શિષ્ટ સંભવમા ઘણી ખ્યાતિ પામ્યો હતો એમ માનવામા આવતુ દંડનીતિનો કર્તા પ્રજાપતિ હતો એ વિશ્વકાર તરીકે ગણાતા ગ્રંથ માટે મહાભારતમા ઉલ્લેખ છે વળી એ વિષયને કેટલા । રાજશાસ્ત્ર અથવા રાજકર્તાઓ માટે નિયમ અને રાજધર્મ અથવા રાજકર્તાઓ માટે કાયદા એ નામે ઓળખે છે મહાભારતના શાન્તિપર્વમા એ વિષયની ચર્ચા આમાના બીજે નામે કરવામા આવી છે સામાન્ય રીતે પ્રાચીન ગણાતા પુસ્તકો ઉપર મહાભારત આધાર રાખે છ

પાછળથી અર્થ અને દંડ એ શબ્દો બદલે નીતિ અને નય શબ્દનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો કામન્દક પોતાના બદ્ધ પુસ્તકો નીતિસાર કહે છે જે ગ્રંથ શુક્રએ લખેલો એમ માનવામા આવતો તે ગ્રંથ તેની અગાઉના કોઈ વિશેષ ખ્યાતિ પામેલા ગ્રંથની શોધિત આવૃત્તિ હોય એમ લાગે છે કદાચ ઉશનસની દંડનીતિને આધારે તૈયાર થએલો એ ગ્રંથ પણ નીતિસાર (શુક્રનીતિસાર) ને નામે ઓળખાય છે રાજકુંવરોની તથા રાજ્યનીતિમાં જે નિપુણ થવા ઇચ્છનારાઓની શરૂઆતની જરૂરી માટે વર્તમાન રાજનીતિ વિષે

પ્રચલિત નમાનુયાયી કરવામા આવી છે એ પુસ્તકમા આવા સાહિત્ય માટે નયશાસ્ત્ર શબ્દ યોજ્યો છે[1]

---

૧ રાજનીતિ રત્નાકરમા ચૌદમા સૈકામાં આવેલા ઉતારા ઉપરથી કોઈ નારદીય રાજનીતિ નામનું પુસ્તક અસ્તિત્વમા હોવાનું જણાય છે (રાજનીતિ રત્નાકરનો ઉપોદ્‌ઘાત જુઓ ૧૯૨૪, પા. ૫)

મહાભારત (સભાપર્વ) મા નારદ રાજનીતિશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે દેખા દે છે, પણ એને વિષે કામન્દકને માહિતી હોય એમ જણાતુ નથી. એ ઉપરથી કદાચ નારદીય છતા નૈકટ્યમાક અને કામન્દકની પછી તૈયાર થયુ હોય.

જોલી અને વિન્ટરનિટ્ઝ (જોલીનું અર્થશાસ્ત્ર ૪૧) કહે છે તેમ કામન્દક આઠમા સૈકામા થઈ ગયો હોય એમ કહી શકાય નહિ. એ મહાભારતના કરતા અગાઉ લખાયલુ છે અને તેને માટે હેઠળના કારણો છે (૧) મહાભારતમા તેને વિશે ઉલ્લેખ આવે છે, (૨) મહાન ઋષિઓએ તૈયાર કરેલો અર્થશાસ્ત્રનો જે ગ્રંથ મહાભારત લખાયુ ત્યારે ગુમ થયો હતો તે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે કામન્દકે ઉપયોગમા લીધો હતો, (૩) ગુપ્ત સમયમા લખાયેલુ હોય એથી તે પુસ્તકની સાધારણ શૈલી (સરખાવો નારદ સ્મૃતિ) (જુઓ નારદની નાણા વિષયક પ્રવૃતિ જે પંજાબ સુધી પ્રચારમા આવી હતી અને જેમા દીનાર માટે ઉલ્લેખ છે), (૪) ભવભૂતિ જે સમયે થઈ ગયો તે સમયની ચોક્કસ હકીકતથી આપણા અનુમાનને વિશેષ પુષ્ટિ મળે છે મહામહોપાધ્યાય ગણપતી શાસ્ત્રી પોતાના અર્થશાસ્ત્રમા (૨ ઉપોદ્‌ઘાત પા ૭) મા સપ્રમાણ કબુલ કરે છે તેમ ભવભૂતિને આ ગ્રંથની માહિતી હતી ભવભૂતિ (આઠમા શતકનો પ્રથમ અરધો ભાગ) પહેલા થોડાક સૈકા ઉપર કામન્દકે પોતાનુ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યુ હશે મહાભારતમાંના પ્રસંગો ઉપરથી એ મોડામા મોડો ઈ. સ. ના પાંચમા સૈકામા થઈ ગયો હોય એમ લાગે છે એ વહેલામા વહેલો તંત્રાખ્યાયિકાના સમયમા થઈ ગયો હોય કારણ એ ગ્રંથમા એને માટે કંઈ નિર્દેશ નથી. અર્થશાસ્ત્ર તથા કામન્દક વચ્ચેનો કાળ લાંબો છે, કારણ અર્થશાસ્ત્રમા ચર્ચાયેલા કેટલાક વિષયો તથા બાબતો કામન્દકના સમયમા એટલાં પુરાણાં થઈ ગએલા કે તે છોડી દેવામા આવેલા એટલુજ નહિ, પણ અર્થશાસ્ત્રમા દર્શાવ્યા ન હોય એવા પ્રમાણભૂત ગ્રંથો એ દરમ્યાન મા તૈયાર થયા હતા.

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસની 'બોક હિંદુ રાજનીતિ' શાસ્ત્રનો અભ્યાસ મુસલમાની રિયાસતમાં ચાલુ રહ્યો હતો. મીઝુમે આશ્ચર્યથી ચંદ્રેશ્વર મિત્ર-મિશ્ર તથા 'નીલકંઠ' જેવા નિબંધકારો એટલે ધર્મશાસ્ત્રીઓએ પણ હિંદુ રાજનીતિશાસ્ત્ર ઉપર ગ્રંથો રચ્યા છે, જેવા કે રાજનીતિ-રત્નાકર, વીર-મિત્રોદયે રાજનીતિ અને રાજનીતિ-મયૂખ. હિંદુ સત્તાની પડતીના સમયમાં લખાએલા આ પુસ્તકો પુરાણોમાંના રાજનીતિશાસ્ત્રને લગતા વિભાગોના ધોરણે મુકી ર હોય. નિબંધકારોમાં તેમજ પુરાણોમાં કાંઈ મૌલિકતા નથી. કેટલાક ઉત્પત્તિ પામેલા ગ્રંથકર્તાઓના પુસ્તકોમાંથી ઉતારેલા પ્રકરણોના ઉતારા પુરાણો કરે છે. દાખલા તરીકે, અગ્નિ પુરાણમાં પુષ્કર[1] નામના એકના ગ્રંથમાંથી ઉતારા આપ્યા છે. મુસલમાની સમયના હિંદુ નિબંધકારોએ પ્રાચીન સામગ્રીઓ એકઠી કરવા ઉત્સુક જણાય છે; અને બીજી રીતે જાણવામાં ન આવેલા આધારભૂત ગ્રંથોમાંથી તેમણે લીધેલા ઉતારાને લઈ એમના ગ્રંથો ઘણા કિંમતી ગણાય છે. નિયમિત રીતે લખાએલા ગ્રંથો ફકત ઓછી અગત્યના સાધનમાંથી ધર્મસૂત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રના રાજકર્તાઓ માટેના કાયદાના પ્રકરણમાં મળે છે. એ પ્રકરણમાં ધર્મશાસ્ત્રીઓએ ચર્ચેલા રાજ્યધારણને લગતા નિયમો હોય છે.

ગુપ્ત સમયમાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય વિષેની દંતકથા સજીવન થએલી જણાય છે. રાજરાણીઓ પોતાના પુત્રના નામ (ઘણું વખત) તેના નામ ઉપરથી પાડે છે. ગુપ્ત વંશમાંના એકાદ ચંદ્રગુપ્તના અમલ દરમિયાન લખાએલા પોતાના નાટકમાં વિશાખદત્ત એને વિષ્ણુ સાથે સરખાવે છે (ઇન્ડિયન એન્ટિક્વરી, ૧૯૧૩, પા. ૨૬૫). કૌટિલ્યમાંના ચંદ્રગુપ્તના કાયદા સચોટ રીતે નારદ સ્મૃતિમાં ઉતારી લેવામાં આવ્યા છે. ચંદ્રગુપ્તનું અર્થશાસ્ત્ર રૂપમાં છે અને કામન્દકીય નીતિસારમાં તેનો અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.

૧. વિષ્ણુ ધર્મોત્તર (૨) માંના રાજનીતિશાસ્ત્ર ઉપરના સંવાદમાં પુષ્કરે ભાગ લીધેલો જણાય છે. કદાચ એ કોઈ કાલ્પનિક પુરુષ હતો. એણે કંઈ ગ્રંથ લખ્યાનું જણાતું નથી.

મધ્યયુગમા બહાર પડેલા જુદાજ વર્ગના ગ્રથોની આપણે આગણના કરીશુ નહિ. એમાના બૃહસ્પતિ સૂત્રના નાનકડા ગ્રંથમા સૂત્રના રૂપમા અર્થશાસ્ત્રનુ સાહિત્ય આપવામા આવ્યુ છે. હમણા જે રૂપમા તે ઉપલબ્ધ છે તે રૂપમા એ પુસ્તક મધ્ય યુગમા તૈયાર થયુ હોય એમ લાગે છે, છતા એમાના કેટલાક ભાગો પ્રાચીન ગ્રથોને આધારે લખાયા છે એ જ પ્રમાણે ઈ સ ની દશમી સદીમા થઈ ગએલા સોમદેવે રચેલો નીતિ વાક્યામૃત ગ્રથ સૂત્રરૂપે છે. એ ગ્રથ પણ પ્રાચીન સમયની આધારભૂત સામગ્રીની મદદથી લખાયો છે. એમાના સૂત્રો સામાન્ય રીતે અવતરણો છે. એ સૂત્રો રાજકીય વચનોના અમૃતરૂપે વાસ્તવિક રીતે ઓળખાય છે

નૈતિક તથા રાજદ્વારી બાબતો વિશેના ગ્રથોને[2] આપણી ગણતરીમાથી દૂર રાખ્યા છે દાખલા તરીકે, શિવાજી છત્રપતિના સમયના મહાન પાઠય પુસ્તક તરીકે ગણાએલા સમર્થ રામદાસે લખેલા દાસબોધ તથા ગુરુગોવિંદસિહના હિંદી પુસ્તકો[3] જેવા અનેક ગ્રંથોના ખરા લક્ષણ બાબત ભિન્ન મત પડે એમા દર્શાવવામા આવેલા કેટલાક ચોખ્ખા રાજદ્વારી વિચારોને ધાર્મિક શ્રદ્ધામા ઉન્મત્ત થએલાઓ ગૂઢ અને ભિન્ન રાજદ્વારી વિચારો ગણી કહાડે એટલા કારણથી એ ગ્રથોને બાતલ છોડી દેવાનુ યોગ્ય લાગે છે

---

૨ આ વર્ગના ગ્રથોમા વાચસ્પતિ મિશ્રના રાજધર્મનો ઉમેરો કરવાનો છે (રાજનીતિ રત્નાકરનો ઉપોદ્ઘાત જુઓ પા ૨૩) નીતિ વાક્યામૃત ઉપરનુ ભાષ્ય આ વર્ગમા ઉમેરવા હરકત નથી. (સને ૧૪૬૩ મા એની નકલ કરવામા આવી હતી પરંતુ એની રચના સાથ એ પહેલાની હોવી જોઈએ) શાસ્ત્ર ધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ ભાષ્યકાર વિચાર કરતો નથી સોમદેવના મૂળ આધારભૂત પ્રમાણો દર્શાવતા તે ખરેખર અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતનુ નાનુ સરખુ એકીકરણ આપે છે

૩ લલ્લુ લાલે હિતોપદેશ તથા પચતંત્ર ઉપરથી હિંદીમા રાજનીતિ નામનુ પુસ્તક લખ્યુ હતુ

પ્રકરણ ૨ જું

સમિતિ.

વૈદિક સમયનું સાર્વભૌમ મંડળ

હિંદુઓના સૌથી જુના સાહિત્યગ્રંથ એટલે વેદો તપાસતાં આપણને જણાય છે કે સૌથી પ્રાચીન સમયની નોંધ રખાઇ હોય એવા સમયમાં રાષ્ટ્ર જીવન તથા પ્રવૃત્તિ લૌકિક મંડળો તથા સંસ્થા મારફત વ્યક્ત થતાં. આ પ્રકારની સૌથી મહાન સસ્થા વૈદિક સમયના આપણા પૂર્વજોની સમિતિ હતી. આ સમિતિ સમસ્ત લોકો અથવા વિશઃ નું બનેલું રાષ્ટ્ર મંડળ હતું; કારણ આપણે 'સમસ્ત લોકો' અથવા તેને બદલે સમિતિને રાજાની વરણી અને ફરી વરણી કરતા જોઇએ છીએ. સમસ્ત પ્રજા આ મંડળમા હાજર રહેતી હોય એમ માનવામાં આવતું.

સમિતિના અધિકાર શા હતા તે આપણે જુદે જુદે સ્થળેથી એકઠા કરીશું. રાજાની વરણી કરવા જેવા સમિતિના સૌથી અગત્યના કામની નોંધ આપણે હમણાં જ કરી છે. દેશ નિકાલ કરવામાં આવેલા રાજાને તે ફરી ચુંટી કહાડી ગાદીએ બેસાડતી. આથી રાજ્યબંધારણની દૃષ્ટિએ એ સમિતિ સાર્વભૌમ મંડળ હતું. અથર્વવેદ તથા ઋગ્વેદમાં 'સામાન્ય સમિતિ' તથા 'રાજ્યની સામાન્ય નીતિ,' 'સામાન્ય આશય અને સામાન્ય વિચાર' એ મર્મ માટે પ્રાર્થના હોવાથી રાજ્યને લગતી બાબતોની ચર્ચા સમિતિમા થતી એમ દેખાય છે.

રાજા સમિતિમા હાજર રહેતો, અને એ પ્રમાણે તેણે હાજર રહેવું જોઇએ એમ જરૂરનું માનવામાં આવતુ. ઋગ્વેદમાના राजा न सत्यः समितीरियानः એટલે 'સમિતિમાં જતા ખરા રાજા માફક'

એ વચન ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે સમિતિમાં હાજર રહેવાની રાજાની ફરજ હતી, અને જો એ પ્રમાણે તે હાજર ન રહે તો તેને 'ખોટો' રાજા માનવામાં આવે. આનું તાત્પર્ય આપણે વૈદિક સમયનાં રાજ્યારોહણની ક્રિયાનું વર્ણન કરતી વખતે જોઇશું. સમિતિ હસ્તીમાં રહી ત્યાં સુધી રાજાનો સમિતિમાં હાજર રહેવાનો વહીવટ ચાલુ રહ્યો હતો. વૈદિક ગ્રંથોમાના છેલ્લા છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્ (૫. ૩) માં પંચાલ લોકોની સમિતિની [ગૌતમ ગોત્રના આરૂણેય ઋષિના પુત્ર] શ્વેતકેતુએ લીધેલી મુલાકાતના વર્ણનમાં સમિતિમાં પ્રવાહણ જૈવલ રાજા હાજર હોવાનું જણાવ્યું છે.

મહત્વનાં વિષયોની વિચારણા વખતે એકઠી મળેલી સમિતિને અનુકૂળ પડે એવાં ભાષણો કરવા સભ્યો આતુર રહેતા. ભાષણકર્તા પોતાને એવો તેજસ્વી બતાવવા માંગતો કે સમિતિમાં તેનાં વચન ઉથામાય નહિ. ચાલતી ચર્ચામાં વિરોધી ફાવી નહિ જાય તે માટેની અથર્વવેદમાંની (૨. ૨૭) પ્રાર્થના આ વિચારણાના સંબંધમાં હોય.

સમિતિમાં કોઈ કોઈ વેળાએ રાજદ્વારી ન હોય એવી બીજી બાબતોની ચર્ચા થતી એ બીનાને શ્વેતકેતુને લગતી ઉપરની નોંધથી સાબિતી મળે છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શ્વેતકેતુએ જુવાન વયે ઘણી વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરી હતી. ચોવીસ વર્ષની ઉંમરે એણે ધાર્મિક તેમજ દાર્શનિક સાહિત્યનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. છાંદોગ્ય અને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાની કેળવણી પુરી કરી જુવાન શ્વેતકેતુ સમિતિ સમક્ષ હાજર થયો હતો. એ સમિતિ પંચાલોની પરિષદ્ એ નામે પણ ઓળખાતી. પંચાલ પ્રજાની સમિતિમાં ક્ષત્રિય રાજા પ્રવાહણ જૈવલિ (અથવા જૈવલ) એ તત્વજ્ઞાનને લગતા પાંચ પ્રશ્નો તેને પૂછ્યા પરંતુ આપ બડાઇ મારતો શ્વેતકેતુ તેમાંના એકનો પણ જવાબ ન આપી શક્યો, એટલે એને ત્યાંથી પાછા ફરવું પડ્યું. એ વખતે જૈવલિએ એવી ટીકા કરી કે, ' જે કોઇ આ બાબતો જાણતો ન હોય તે કેવી રીતે કહી શકે કે હું સુશિક્ષિત

યું. આ સંબંધમાં આપણે સમિતિને રાષ્ટ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય તરીકે કામ કરતી જોઈએ છીએ.

ઋગ્વેદમાં સૌથી પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલા ભાગોમાં સમિતિ સંબંધી ઉલ્લેખો છે, એ ઉપરથી આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ, કે વૈદિક યુગના શરૂઆતના ભાગમાં નહિ પણ પછીના ભાગમાં તેના અભ્યુદય સમયે સમિતિ હસ્તીમાં આવી હોય. ઉંચા પંક્તિના વિવાદ, વિવાદ ચલાવવાનો અપ્રતિબંધ હક્ક, બીજાઓના અભિપ્રાયને પોતાની તરફેણમાં ફેરવવા માટેની ચર્ચા ચલાવનારની આતુરતા એ સઘળા ઉપરથી એ કાળે વિદ્યાની ભારે વૃદ્ધિ થએલી હોવાનું વ્યક્ત થાય છે.

સમિતિ ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચ્યાનું એ ઉપરથી પણ જણાય છે કે સભા (જેની ચર્ચા આપણે હવે કરીશું તે)ની પેઠે સમિતિનો પણ પતિ અથવા ઈશાન પ્રમુખ હતો; જેમ કે, પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર (૩. ૧૩. ૪.) ના મંત્રમાં કહ્યું છે કે "પરિષદનો પ્રમુખ (ઈશાન) પોતાની શક્તિમાં અજીત છે."

ઉપર જણાવ્યું છે તેમ એ સ્પષ્ટ છે કે, સમસ્ત પ્રજા સમિતિમાં હાજર રહેતી ધારવામાં આવતી, પણ પંચાસોની જે સમિતિમાં તત્વજ્ઞાનીઓ અને રાજનીતિનિપુણ પુરુષો બેસતા હતા; તે સમિતિમાં જ્યારે શ્વેતકેતુ ગયો ત્યારે પ્રતિનિધિત્વના કંઈ પણ નિયમ વિના આખી પ્રજા બરોબર ત્યાં હાજર હોય એ ભાગ્યે જ બને એવું છે." એમ ખુલ્લું માલૂમ પડે છે કે વૈદિક કાળમાં પ્રતિનિધિત્વના સિદ્ધાંતની ખુબી પીછાનવામાં આવી હતી અને તેનો અમુક રીતે અમલ થયો હતો. આપણે જાણીએ છીએ કે રાજ્યારોહણની ક્રિયા વખતે શહેર અથવા ગામનો મુખી અથવા ગામણી 'પ્રતિષ્ઠિત' ગૃહસ્થ તરીકે હાજર રહેતો; એ વખતે વેપારના પ્રતિનિધિઓ પણ હાજર રહેતા. અથર્વવેદમાંના ભારત સ્તોત્રમાં આખા દેશની સમિતિ માટે ઉલ્લેખ આવે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ત્યાં સમસ્ત ગામો હાજર થએલાં એમ માનવામાં આવતું. પ્રતિનિધિ ચુંટવાના કામ સારુ આખું ગામ એકજ મંડળ ગણાતું

એ બીના સારી રીતે જાણીતી છે. શરૂઆત માનવ પોતાના ગ્રામ સાથે રખડતો (શતપથ, ૪. ૧, ૫, ૨, ૭). પછીના સમયમાં ધર્મશાસ્ત્રને લગતાં પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે કે 'ગામ' મુકદમા લડતું અને 'ગામ' ને દંડ પણ થતો. ગ્રામ બંધારણનું મૂળ ગ્રામણી હતો. ગામ પોતાના મુખીને એટલે ગ્રામણી ને નામે ઓળખાતું. તૈત્તિરિય સંહિતામાં 'એકમત થવાની ઇચ્છાથી,' સમસ્ત ગામ એકઠું થયાનું આપણે વાંચીએ છીએ. શરૂઆતથી નહિ તો પણ પાછળથી સમિતિના બંધારણના પાયા તરીકે ગામ ગણાતું એ નક્કી છે.

સમિતિ ઘણા લાંબા કાળ સુધી જીવંત રહી હતી. અથર્વ વેદ (૭, ૧૨) ઉપરથી જણાય છે કે વૈદિક કાળમાં સમિતિ ચિરંજીવ ગણાતી, અને પ્રજાપતિની પુત્રી તરીકે ઓળખાતી. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે તે કાળે પણ એ ઘણી પ્રાચીન સંસ્થા ગણાતી હશે. ઋગવેદ, અથર્વવેદ તથા પાછળથી છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્ (ઈ. સ. પૂ. ૮૦૦ અથવા ૭૦૦) ઉપરથી એવી સાબિતી મળે છે કે સમિતિ ઘણા લાંબા કાળ સુધી સજીવન રહી હતી. કેટલાક સૈકા સુધી અમલ ચલાવી વૈદિક કાળના પાછલા ભાગ પછી આ સંસ્થા વધારે કાળ જીવંત રહી નહિ અને જે યુગના છેલ્લા દર્શનમાં સામ્રાજ્યો ખડાં થયાં તે યુગ સુધી ચાલુ રહી નહિ એમ પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર (ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦) ઉપરથી પુરવાર થાય છે. એ સૂત્રમાં સમિતિના અવશેષ તરીકે પરિષત અથવા પરષત માટે ઉલ્લેખ છે (૩, ૧૩, ૪.). જાતક (ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦) ના સમય અગાઉ સમિતિ અદશ્ય થાય છે. આ પ્રમાણે ઋગવેદના સહસ્ર સંવત્સરીના પાછલા ભાગથી શરૂ કરી આસરે ઈ. સ. પૂ. ૭૦૦ સુધીનો એટલે હજાર કે તેથી વધારે વર્ષ સુધીનો સમિતિનો જીવન્ ઇતિહાસ આપણને મળે છે. સામ્રાજ્યના યુગમાં સ્વાભાવિક રીતે આપણને સમિતિ માટે ઉલ્લેખ મળતો નથી, પણ સમિતિ બંધ પડયા પછી ઉદ્‌ભવેલી બીજી સંસ્થા હસ્તીમાં આવેલી જણાય છે. આ બાબત આપણને પ્રકરણ ૨૭માં વિશેષ માહિતી મળશે.

પ્રકરણ ૩ જું

સભા

વૈદિક કાળમા અને ત્યાર પછીના સમયમા રાજ્ય ધારણને લગતી બીજી ઉત્કૃષ્ટ વ્યવસ્થા હસ્તીમા આવી હતી એ સભાને નામે ઓળખાતી અને સમિતિની ભગિની, પ્રજાપતિની બે પુત્રીઓમાની એક તરીકે કહેવાતી. એ સસ્થા પણ લોકપ્રિય હતી અને એ સાથે સહકારથી વર્તવા માટેના અથર્વ વેદમાના સ્તોત્ર ઉપરથી જણાય છે કે જેવી રીતે સમિતિમા મનમેળ પડે એ માટે અણગમો દર્શાવનામા આવતો તેવી જ રીતે સભાના સબધમા પણ હતુ સભા નરિષ્ટાને નામે ઓળખાતી. સાયણ નરિષ્ટાનો ખુલાસો " તોડી અથવા ભગ કરી ન શકાય એવો ઘણુઓનો ઠરાવ ' એવો આપે છે આ ઉપરથી ભાષણકર્તા એવી ઇચ્છા દર્શાવે છે કે ' અહીં એકઠા મળી જેઓ સઘળા બેસે છે તેઓ મારા વિચારને અનુકૂળ આવે એવુ ભાષણ કરશે. ' આ પ્રમાણે સભામા છૂટથી વાદાનવાદ થતો અને સભાનો ઠરાવ સઘળાઓ બધનકારક અને ન તોડાય એવો ગણતા પ્રત્યક્ષ રીતે સભા સમિતિના જેટલીજ અગત્યતા ભોગવતી

એટલુ તો નક્કી છે કે એને સમિતિ સાથે સબધ હતો, પણ સાધનો મળે છે તે ઉપરથી એ સબધ ચોક્કસ રીતે કેવો હતો તેનો નિર્ણય થઇ શકતો નથી. કદાચ એ ચુટી કાઢેલા માણસોનુ હમેશનુ સ્થાયી મડળ હતુ અને સમિતિની સત્તા હેઠળ કામ કરતુ. શબ્દશઃ સભાનો અર્થ 'સાથે પ્રકાશ પામતા પુરુષોનુ મડળ' એવો થતો, એટલે જેઓને એમા બેસવા અધિકાર હતો તેઓ સબળ, તેજસ્વી હતા. એ સઘળા માટે પ્રત્યક્ષ ઉલ્લેખ અથર્વ વેદમા છે, અને તેઓ પ્રત્યે ખાસ માન દર્શાવવામા આવતુ. સભાના પ્રમુખને સભા-

પતિ કહેતા. એમ લાગે છે કે સભામાં વૃદ્ધ પુરુષો રહેતા. વહીવટી સત્તા ભોગવનારાં બીજાં પ્રાચીન મંડળોમાં વૃદ્ધ તથા 'પિતા'ની સત્તા હોવાનું આપણે જાણીએ છીએ.

સભાનો એકજ અધિકાર સ્પષ્ટ જણાય છે. તે રાષ્ટ્રના ન્યાયાધિશ તરીકે કામ કરતી. પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રમાં સભાને નાદ (૪૯) અને ત્વિષ (અંધકાર) કહી છે. જેવી રીતે દમણું ફોજદારી વિશેષણ ન્યાયાધિશને લગાડવામાં આવે છે તેમ ગુન્હેગારને કષ્ટ અને સંકટ ભોગવવાં પડતાં હોવાથી સભાને માટે એ નામો વપરાયાં હશે. શુક્લ યજુર્વેદના પુરુષમેધમાં સભાચર (સભામાં જનાર) નો જાણે ન્યાયની વેદી ઉપર ભોગ આપવામાં આવતો એમ જણાવ્યું છે. વળી ઋગ્વેદ (૧૦-૭૧-૧૦) માં જણાવ્યું છે કે સભામાંથી યશ મેળવી પાછો ફરેલા શખસના મિત્રો આનંદી અને હર્ષિત થતા તથા તે શખસ પોતે દોષ મુક્ત થતો. સભામાં થએલાં પાપો માટે લોકો પશ્ચાત્તાપ કરતા એમ શુક્લ યજુર્વેદમાં ઉલ્લેખ છે.

જાતકમાં એક સ્મારક ચરણ જળવાઈ રહ્યું છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જે સભામાં સંતો ન હોય તે સભા ગણાય નહિ, જે લોકો ધર્મ (ન્યાય) છૂટથી આપતા નથી તેઓ ભલા લોકો નથી, અને જેઓ પોતાના જાતિવિચારો દૂર રાખે છે અને ન્યાય છૂટથી આપે છે તેઓ ભલા લોકો છે.

વૈદિક સાહિત્યમાં સભા શબ્દ જુદા જુદા અર્થમાં વપરાયો છે, જેમકે મંડપ, મકાન, સરો ભેળવાનો મંડપ અને રાજદરબાર. એ રાજ્યધારણને લગતી સંસ્થા હોવાના સંબંધમાં ઋગ્વેદમાં (૧૦: ૭૧. ૧૦) પાછલા કાળનું એકજ વચન છે અને તે બાબત આપણે ઉપર નોંધ કરી ગયા છીએ. આથી સમિતિની માફક સભા પણ ઋગ્વેદના સૌથી પાછલા ભાગમાં હસ્તીમાં આવેલી ગણી શકાય. એણે સમિતિની સાથે સાથે લાંબુ આયુષ્ય ભોગવ્યું હતું. આપણે આગળ જોઇશું તેમ જ્યારે રાજાધિરાજના હાથમાં

સામ્રાજ્યની સત્તા એકકી થઈ ત્યારે પણ રાજાની ન્યાય સભામાં લૌકિક મૂળનાં કેટલાક તત્વો જળવાઈ ગયા હતા અને ન્યાયનો વહીવટ કરવામાં કેટલાક અગત્યના લૌકિક લક્ષણો દૃશ્ય થતા હતા.

વૈદિક કાળમા માત્ર સમિતિ અને સભાજ લોકમાન્ય સંસ્થા નહોતી. લોકોના ધાર્મિક જીવનની વ્યવસ્થા વિદથ મંડળ કરતુ. એ મંડળ સમિતિ પહેલાં અસ્તિત્વમા આવ્યાનુ જણાય છે. વિદથ મંડળ રાજ્ય, સૈન્ય અને ધર્મ સંબધના અધિકારો ભોગવતુ એમ માલમ પડે છે. એથી આ મૂળ સર્વપ્રિય મંડળમાથી સભા, સમિતિ અને સેના ઉદ્ભવી હોય. જુના કાળમા આની પ્રજા શસ્ત્રથી સજ્જ રહેતી. એ પ્રજા સેનાને નામે ઓળખાતી અને ખુલ્લી રીતે રાજ્યધારણના એક અંગ તરીકે પોતાનુ કર્ત્તવ્ય કરી જતી.

સેનાને લગતી વિશેષ માહિતી હજી મળી નથી એટલે તે સંબંધી વધારે ચર્ચામા આપણે ઉતરીશું નહિ, કારણ હિંદુ સમયના રાજ્યધારણના એ વિભાગ કરતા વહીવટને લગતી વ્યવસ્થા સાથે આપણે વિશેષ સંબધ છે.

પાછલા સમયમા કેળવણી માટેની જુદી વ્યવસ્થા ચરણ નામની સંસ્થા મારફત થતી. વૈદિક સમયની આ એક જાતની સમાજ હતી. એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે સામાન્ય રાષ્ટ્રીય પરિષદ અથવા સમિતિમાથી વિદ્યા પરિષદ જુદી પડી ગઈ હતી. એ જ પ્રમાણે આર્થિક જીવન વેપારીસઘ તથા સઘના વેપારીઓ મારફત વ્યક્ત થતુ. આ સંસ્થાઓ હસ્તીમા હોવાનુ જાતક તથા ધર્મસૂત્ર ઉપરથી જણાય છે તેની પછીના કાળમા આની ભિન્ન ભિન્ન સંસ્થાઓ મારફત રાષ્ટ્ર જીવન દોરવાતુ. એ સસ્થાઓ સપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર હોઇ સર્વ બાબતમા કુલ અધિકાર ભોગવતી અને આ અધિકાર પ્રમાણે અમલ કરવામા સામાજિક સસ્થાઓની વૈદિક પરંપરા ખરેખર જાળવી રહેતી.

પ્રકરણ ૪ થું

હિંદુ પ્રજાતંત્રનો ઉદય તથા એ માટેની હિંદુ સંજ્ઞા

છેલ્લી કંડિકામાં આપણે જોઈ ગયા તેમ વેદની પછીના યુગમાં પણ લોકોએ પોતાની પ્રજાકીય સ્વરાજ્ય પદ્ધતિ ઉપર ચાલતી સંસ્થાઓ ચાલુ રાખી હતી. તેનું બીજું દૃષ્ટાંત હિંદુ પ્રજાતંત્ર ઉપરથી મળે છે. વેદના શરૂઆતના કાળમાં માત્ર એકાધિપત્ય મારફત દેશનો અમલ ચાલતો. પણ વેદની પછીના યુગમાં આ વિધિપૂર્વક ચાલતા રાજ્યધારણ કરતાં જુદો માર્ગ નીકાળવામાં આવ્યો હતો અને મેગાસ્થનિસ કહે છે તેમ જુદે જુદે સ્થળે એકાધિપત્યનો ઉચ્છેદ કરવામાં આવ્યો અને પ્રજાતંત્રનો અમલ શરૂ થયો. હિંદુ રાજાધિકારની તપાસ લેતી વખતે આપણે જોઈશું તે પ્રમાણે મહાભારત પણ વૈદિક કાળમાં ફક્ત રાજાધિરાજ પ્રમાણે દેશનો વહિવટ ચલાવાતો હોવાનું જણાવે છે. ઋગ તથા અથર્વ વેદની ઋચાઓ, મહાભારતમાં દર્શાવેલા વિચાર, તથા ઇ. સ. પૂ. ચોથા સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં મેગાસ્થનિસને કાને આવેલી પરંપરા એ સઘળા ઉપરથી એમ ઠરે છે કે રાજાધિરાજ પછી ઘણે કાળે તથા વેદના શરૂઆતના સમય પછી દેશનો અમલ ચલાવવા માટે પ્રજાતંત્રનું બંધારણ હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયું હતું. આ પાછળના બંધારણનો ઉલ્લેખ વૈદિક કાળના પાછલા સાહિત્યમાં, ઋગવેદના ઐતરિય બ્રાહ્મણમાં, યજુર્વેદમાં તથા તેના તૈતિરિય બ્રાહ્મણમાં છે. સગવડ તથા સ્પષ્ટતાને ખાતર, પાછલા ઇતિહાસમાં વધારે સારી રીતે જણાએલા દાખલાઓ આપ્યા પછી, આ ગ્રંથોમાં દર્શાવેલા પ્રજાતંત્રને લગતા રાજ્યબંધારણની તપાસ આપણે લઈશું.

રાજા વિના દેશનો કારભાર ચલાવવાના સ્વરૂપવાળાં હિંદુ રાજ્યો, હિંદુ પ્રજાના રાજ્યધારણના ઇતિહાસમાં અગત્યનું સ્થાન રોકે છે. માટે આપણે તેની ચર્ચા કરવામાં ખાસ ધ્યાન રાખીશું.

બૌદ્ધ સમયના હિંદુસ્તાન (Buddhist India) નામના પુસ્તકમાં પ્રોફેસર રીઝ ડેવિડસે પુરવાર કરી બતાવ્યું છે કે બુદ્ધ તથા એના પાડોશીઓના પ્રદેશમાં પ્રજાતંત્રના સ્વરૂપનું રાજ્યધારણ પ્રચલિત હતું. પરંતુ હિંદુ પ્રજાતંત્ર માટે વપરાએલી વિશિષ્ટ સંજ્ઞાએ આપણા સાહિત્યમાં જળવાઇ રહ્યાનું જણાવવામાં આવ્યું નથી. આમાંની ગણ સંજ્ઞા તરફ મારૂં ધ્યાન પ્રથમ ખેંચાયું હતું. હિંદુ સાહિત્યના જૈન વિભાગના આચારંગ સૂત્ર માં (૨. ૩. ૧. ૧૦.) दोरज्जाणि તથા गणरायाणि નામની સંજ્ઞા મારા જોવામાં આવી ત્યારે મને લાગ્યું કે એ ઉપરથી કદાચ રાજ્યધારણની વ્યાખ્યા મળશે. દોરજ્જાણિ એટલે જે રાજ્યનો અમલ બે રાજાઓના હાથમાં હોય તે, તે જ પ્રમાણે ગણરાયાણિ એટલે ગણ અથવા સંખ્યાબંધ માણસો જે રાજ્યોનો અમલ ચલાવે તે રાજ્યો. બીજે સ્થળે ગણરાજ્ય ને માટે એકલો ગણ શબ્દ વપરાએલો માલમ પડયો છે. વિશેષ તપાસને પરિણામે મારી માન્યતાને પુષ્ટિ આપે એવાં પ્રમાણો મળ્યાં છે કે ગણ સંજ્ઞા પ્રજાતંત્રના અર્થમાં વપરાતી અને તે સમયે એનો જે અર્થ પ્રચલિત હતો (એટલે ફ્લીટ અને બીજાઓએ કરેલો અર્થ 'જાત,' તથા બુહલરે કરેલો અર્થ 'વેપારીઓ અથવા કારીગરનો સંઘ') તે ખોટો હતો. મને વિશેષ માલમ પડ્યું છે કે એ જ અર્થ દર્શાવવા બીજી સંજ્ઞા संघ વપરાતી. જે પ્રમાણો ઉપરથી આ નિર્ણય ઉપર હું આવ્યો છું તેમાંનાં કેટલાક સને ૧૯૧૩ના મોડર્ન રીવ્યુમાં આ વિષયને લગતા મૂળ નિબંધમાં દર્શાવી ગયો છું. ત્યાર પછી મને નવાં પ્રમાણો જડયાં છે તે ઉપરથી આ બન્ને સંજ્ઞાના અર્થ બાબત વિશેષ માહિતી મળે છે.

ગણનો શુદ્ધ અને ચોકખો અર્થ શું થાય છે એ નક્કી કરવાનું જરૂરનું છે. એનો અર્થ 'સંખ્યા' થાય છે. એટલે ગણરાજ્યનો અર્થ સંખ્યાનો અમલ અથવા ઘણાનો અમલ થાય. અહીં આપણને બૌદ્ધ નિયમની સહાય મળે છે. સાધુઓની સંખ્યા કેવી રીતે ગણવી એમ બુદ્ધને પૂછવામાં આવ્યું હતું. (મહાવગ્ગ. ૨. ૧૮):—" તે વૃખતે

ભિક્ષા લેવા નીકળેલા ભિક્ષુકોને લોકોએ પૂછ્યું: પૂજ્ય મહાશયો, ભિક્ષુકો કેટલા છે ? ભિક્ષુકોએ જવાબ આપ્યો કે, અમને તેની ખબર નથી. આથી " લોકો વિમાસણમાં પડ્યા...તેઓએ આ બાબત પૂજ્ય સ્વરૂપને કહી. " બુદ્ધે કહ્યું: " હું હુકમ કરું છું કે, ઓ ભિક્ષુઓ, ઉપોસથને દિવસે ગણમાં વપરાતી પદ્ધતિ પ્રમાણે તમેજ (ભિક્ષુકોની) ગણતરી કરો. અથવા તમે મતની ચીઠ્ઠીઓ (सलाका) લો. "

સભામાં એકઠા મળેલા ભિક્ષુકોની ગણતરી ગણમાં અનુસરવામાં આવે છે તેવી મત ગણવાની રીત પ્રમાણે, અથવા ચીઠ્ઠીઓ ઉપર મત લખી તે ચીઠ્ઠીઓ એકઠી કરવાની રીત પ્રમાણે કરવાની હતી. આ સંબંધમાં આપણે પાલિ નિયમમાં આવેલી गणपूरक શબ્દનો અર્થ તપાસીએ. સભા પોતાનું નિયમસરનું કામ શરૂ કરવા માટે તે અગાઉ તેમાં કામ કરવા સારૂ નિયમ પ્રમાણે જોઇએ તેટલા સભ્યો મળ્યા છે કે નહિ તે તપાસનાર અમલદારને गणपूरक કહેતા." એનો અક્ષરશઃ અર્થ ગણ પૂર્ણ કરનાર થાય છે: એટલે હાજર રહેલા સભાસદોની સંખ્યા અથવા 'ગણતરી' ઉપરથી એનો અર્થ રાજસભા અથવા રાજમંડળ થયો હતો. આથી ગણરાજ્ય નો અર્થ રાજસભા અથવા રાજમંડળ મારફત ચાલતો અમલ થતો, ગણનો ગૌણ અર્થ 'રાજસભા' અથવા મંત્રિસભા થતો, અને એ મારફત પ્રજાતંત્ર ચલાવાતું હોવાથી ગણ શબ્દ પ્રજાતંત્ર માટેજ વપરાવા લાગ્યો.

સંઘ શબ્દની રચના વિષે ચર્ચા કરતાં પાણિનિ કહે છે કે સંઘ શબ્દ ગણ ના અર્થમાં વપરાય છે. જ્યારે પ્રત્યેક છુટા સંઘ માટે ઉલ્લેખ કરવો પડે છે ત્યારે પાણિનિ જે સમાજો પ્રજાતંત્ર ભોગવતા એમ શિલાલેખ અથવા બીજાં જ પ્રમાણો ઉપરથી જાણવામાં આવ્યું હતું તે સમાજોનાં નામો ગણાવે છે. એના સંબંધમાં 'સંઘ' અને 'ગણ' એ શબ્દો સમાનાર્થે વપરાતા અને ધાર્મિક સંઘ વિશેષ જાણીતો થએલો જણાતો નથી. આપણે આગળ જોઇશું તે પ્રમાણે આ 'સંઘ' માત્ર રાજદ્વારી સંઘના અનુકરણરૂપે હતો. જે મંડળોમાં પ્રજાતંત્રનો ધોરણ ઉપર અમલ ચાલતો

એમ સારી રીતે જાણીતું હતું. તે મંડળોને કૌટિલ્ય સંઘ કહે છે. આ ઉપરથી સંઘ નો મૂળ અર્થ પ્રજાતંત્ર થતો એમાં શંકા લેવાને વિશેષ કારણ રહેતું નથી. બુદ્ધ ધર્મને લગતો સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ પાલિ પિટક આ અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. પાણિનિ માફક મજ્જિહમ નિકાય (૧. ૪. ૫. ૩૫) સંઘ અને ગણ એ બન્ને શબ્દો બુદ્ધના સમયના પ્રજાતંત્રના અર્થમાં વાપરે છે. તે સમયે પ્રજાતંત્રને સંઘ તથા ગણ કહેતા અને ધાર્મિક સમાજના ગૌણ અર્થમાં એ સંજ્ઞાઓ તરતજ વપરાવા માડતી હતી.

ગણ સંજ્ઞા શાસનનું સ્વરૂપ દર્શાવતી અને સંઘ શબ્દ રાજ્ય માટે વપરાતો. પતંજલિ કહે છે તેમ સંઘ એકત્ર મંડળ (સંહનન) હોવાથી તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. આપણે આગળ જોઇશું તે પ્રમાણે સંઘ સંયુક્ત રાજદ્વારી મંડળ હોવાથી રાજા અથવા સનદ અનુસાર રચાએલા મંડળોની માફક એને વિશિષ્ટ સંજ્ઞા વાપરવા અધિકાર રહેતો.

મોનિઅર-વિલિઅમ્સના સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોષમાં ગણ નો અર્થ જાતિ કરવામાં આવેલો છે આ સંબંધમાં ભાગ વિચારો બહાર પડતા થએલી ચર્ચાને અંતે છોડી દેવામાં આવ્યો છે

જો કે પાણિનિએ સંઘ અને ગણ એકજ અર્થમાં વાપર્યાં છે તોપણ કોઇ એમ ન કહી શકે કે ગણને જાતિ સાથે કંઈ સંબંધ છે. વળી નવા ગણ બંધાતા હોવાનું આપણે વાંચીએ છીએ તે ઉપરથી શું નવી જાતિઓ બંધાતી હતી એમ સમજવું ? આવો અર્થ ભાગ્યેજ આપણી સમજમાં ઉતરી શકે.

જાતક પુ ૧-૨ માં બે સ્થળે શ્રાવસ્તિમાં લોકો બુદ્ધ પંથના ભિક્ષુઓનું આતિથ્ય કેવી રીતે કરતા તેનાં કરવામાં આવેલા વર્ણન ઉપરથી ગણનો અર્થ બેસાડવામાં ઘણી સહાય મળે છે. કેટલીક વેળા ત્રણ ચાર કુટુંબો, કેટલેક પ્રસંગે આખા સત્તાના લોકો, અન્ય પ્રસંગે ઘણા લોકો ગણબંધનના યોગ્ય અનુસાર, એકત્ર થઈ ભિક્ષુઓના

ભોજનની વ્યવસ્થા કરતા આદિ ગણનો ખરો અર્થ સભા અથવા મંડળ હોય એમ સ્પષ્ટ થાય છે. જાતીય તથા પ્રાથમિક બંધારણથી જુદા પડતા ગણ બંધારણનું કૃત્રિમ સ્વરૂપ વચન શબ્દ ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

મહાભારતના શાંતિપર્વના પ્રકરણ ૧૦૭ મા ગણના લક્ષણ સૌથી સ્પષ્ટ શબ્દોમા વર્ણવેલા હોવાથી એ આખા પ્રકરણનું ભાષાન્તર પ્રકરણ ૧૪ મા આપ્યું છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે પરરાજ્યો સાથેની રાજનીતિ સફળ રીતે પાર પાડવા માટે, તીજોરી ભરેલી રાખવા માટે, સુસજ્જિત સેના માટે, વિગ્રહમા તેમની કુશળતા માટે, યોગ્ય ધારાધોરણ માટે તથા વ્યવસ્થાપૂર્વક અમલ ચલાવવા માટે આ ગણ ખ્યાતિ પામ્યા હતા મંત્ર અથવા રાજનીતિ માટે તેમજ ગણના મોટી સંખ્યાના સભ્યો એ રાજનીતિની ચર્ચા કરતા તે માટે એમા ઉલ્લેખ છે. અન્ય ઉપરાંત આ લક્ષણો કોઈ જાતિને અથવા વેપારીઓના સંઘને લાગુ પડે એવા નથી, પણ સભા મારફત ચલાવવામા આવતા રાજ્ય અથવા પ્રજાતંત્રની સંસ્થા તરીકે ગણને સર્વ રીતે એ લાગુ પડે છે. એનો સામાન્ય અર્થ સભા તથા વિશિષ્ટ અર્થ સભા મારફત ચલાવવામા આવતું રાજ્ય અથવા પ્રજાતંત્ર થાય છે

ન્યાયશાસ્ત્રના ગ્રંથો ઉપર ભાષ્ય લખનારાઓના સમયના રાજ્યકારી સંસ્થાઓ તરીકે ગણ અસ્તિત્વ ભોગવતા ઘણા કાળથી બંધ પડ્યા હતા, છતા એ ભાષ્યકારોએ તેમને જાતિ તરીકે ગણી કહાડવાની ભૂલ કરી નથી તેઓ એને કૃત્રિમ મંડળો અથવા સભાઓ ગણે છે નારદ ગણ ને સાથે સાથે રહેનારાઓનો સમૂહ માને છે એમ ડૉ જૉલીના ભાષાન્તર ઉપરથી જણાય છે નારદનું ભાષાંતર કરતા, ડૉ. જૉલી ગણ માટે 'સમૂહ' તથા ગણધર્મ માટે 'મંડળ તરફથી' એ શબ્દો વાપરે છે.

ગુપ્ત સમયના શરૂઆતના ભાગમાં (ઘણુંકરીને ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના સમયમાં) થઈ ગએલા અમરે પોતાના કોષમાં રાજક તથા રાજન્યક જેવી રાજ્યધારણને લગતી સંજ્ઞાના અર્થ અનુક્રમે રાજાઓના ગણ તથા ક્ષત્રિઓ (સામાન્ય રાજકર્તાઓ) ના ગણ એવા કર્યા છે.

અવદાન શતકમાં ગણના તથા નરેન્દ્રના અમલ વચ્ચે વિરોધ બતાવવામાં આવ્યો છે. બુદ્ધના સમયમાં ઉત્તર હિંદુસ્થાનના મધ્ય પ્રદેશમાંના વેપારીઓ દક્ષિણમાં ગયા હતા. દક્ષિણના રાજાએ તેમને પૂછ્યું, 'ગૃહસ્થ વેપારીઓ, ત્યાં (ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં) કોણ રાજા છે?' ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો:-

'નામદાર, કેટલાક દેશો ગણને આધીન છે અને કેટલાક રાજાને આધીન છે.'

અહિં રાજના તથા ગણ ના અમલ વચ્ચે તફાવત બતાવવામાં આવ્યો છે, અને રાજના અમલથી ભિન્ન પડે એવો અમલ પ્રજાતંત્રનોજ હોઈ શકે.

એક જૈન ગ્રંથ ગણનો અર્થ સમજાવતાં કહે છે કે મનુષ્ય સમાજના સંબંધમાં બુદ્ધિ તથા ચૈતન્ય જેનામાં મુખ્ય લક્ષણ તરીકે હોય એવો સમૂહ તે ગણ છે. એ વચનમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે એ સંજ્ઞાનો ખોટો અર્થ પણ કરવામાં આવે છે. એ સંજ્ઞા ખરા અર્થમાં વપરાયાના દાખલા આ પ્રમાણે છે. (આપણે હમણાં જોઈશું તેમ પ્રજાતંત્ર ભોગવતી એમ જાણીતી થએલી) મદ્ર (નામની સમાજ) નો ગણ અને પુરનો ગણ એટલે પુર લોકોનું મંડળ (જુઓ પૌર વિશેનું પ્રકરણ ૧૮ મું) ખોટા અર્થના દાખલા તરીકે ભાષ્યકાર વસુઓ (વસુદેવો)નો ગણ આપે છે. સમાજને લગતો ન હોય એવો ઉપયોગ એ સંજ્ઞાનો ગણિતશાસ્ત્રમાં થાય છે (માત્રગણ). ભાષ્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે રાજ્યધારણને લગતા ન હોય એવા ગણમાં (સમૂહ બાંધવા માટેની જરૂરની) બુદ્ધિ તથા હેતુનો અભાવ રહે છે, જેમકે વસુગણ (વસુદેવો) બીજી રીતે કહીએ તો રાજ્યધારણને લગતા ન

હોય એવા મડળ માટે એ સજ્ઞા વપરાતી નથી એમ સ્પષ્ટપણે જણાવવામા આવે છે રાજ્યધારણને લગતો ગણ ખરો ગણ છે, અને જૈન ગ્રથકારના અભિપ્રાય મુજબ તેનામા બુદ્ધિ હોય છે, અને મહન લોકોની રાજકીય સભા અથવા સગીત પૈગ સમાજના મડળ જેવો ચૈતન્યવાળો માણસોનો વ્યવસ્થિત રીતે બધાયેલો સમૂહ છે એ સગઠીત સમૂહ હોવાથી ગમે તેમ અચાનક એકત્ર મળેલા મડળથી તે જુદો પડે છે

આ અવતરણ, તેમજ ગણ ઉપરનુ મહાભારતમાનુ ભાષ્ય, જાતક તથા અવદાનમાના ઉલ્લેખો તથા પાણિનિએ સઘ તથા ગણનો કરેલો સમાનાર્થ એ સઘળા ઉપરથી ગણ ના ખરા અર્થ માટે કઈ પણ શક રહેતો નથી

હવે આપણે સજ્ઞાની ચર્ચા બધ કરી ખુદ પ્રજાતત્રની ચર્ચા શરૂ કરીશુ.

પ્રકરણ ૫ મુ

પાણિનિએ વર્ણવેલાં પ્રજાતત્ર

પાણિનિ પોતાના સમયના એટલે આસરે ઈ સ પૂ. ૫૦૦ ના અરસામાનાં હિંદુ પ્રજાતત્રના સબધમા ઘણી ઉપયોગી માહિતી આપે છે સંઘ સાથે સબધ ધરાવતા શબ્દોની રચના માટે એ વ્યાકરણ નિયમો દર્શાવે છે આમાના ઘણા નિયમો ઉપરથી પાણિનિના સમકાલીન ગ્રથકારો વિદ્યમાન પ્રજાતત્રને કેટલા અગત્યના ગણતા એ જણાઇ આવે છે તે સમયના વિચારોને અનુસરી રચાએલી અન્ય સસ્થાઓની પેઠે પ્રજાતત્ર તરફ પણ વૈયાકરણોનું લક્ષ ખેચાયુ હતું

વિભાગમાં પાણિનિ પોતાના સમયનાં પ્રજાતંત્ર દેશના કયા ભાગમાં આવેલા હતાં તે જણાવે છે તથા તેમનું ક્ષેત્રફળ આપે છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ પાણિનિના અભિપ્રાય મુજબ ગણરાજ્ય સંઘ, એટલે ગણ અથવા પ્રજાતંત્ર માટે, સંઘ પારિભાષિક શબ્દ હતો. ધાર્મિક સંઘની એને ખબર હોય એમ લાગતું નથી. પાણિનિના સમયમાં બુદ્ધ તથા જૈન સંઘ હસ્તીમાં નહોતા (અને જો તેમ ગણીએ તો પાણિનિનો સમય આશરે ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ લેવો પડે,) અથવા તેમણે વિશેષ અગત્ય પ્રાપ્ત કરી નહોતી. પાણિનિની માફક કાત્યાયનને પણ સંઘ શબ્દ પારિભાષિક અર્થમાં વપરાએલો માલૂમ પડ્યો હશે, કારણ એ પાણિનિનાં સૂત્ર ૩.૩.૮૬ ઉપરની ટીકામાં કંઈ ભિન્ન મત દર્શાવતો નથી. કૌટિલ્ય (ઈ. સ. પૂ ૩૦૦) પણ એજ અર્થ કરે છે, છતાં સાથે સાથે તે સમાજના સામાન્ય અર્થમાં પણ એ શબ્દ વાપરે છે.

વાહીક દેશના સંઘોના સંબંધમાં પાણિનિ સૂત્રો ૫. ૩. ૧૧૪ થી ૧૧૭ મા તદ્ધિત નિયમો આપે છે. આ નિયમ અનુસાર કોઈપણ સંઘના સભ્યોના નામ બોલવામાં આવતા તેઓ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અથવા બીજી જાતના જણાઈ આવતા. સારી પેઠે જાણીતી થએલી માલવ જાતિનો દાખલો લઈએ તો માલવ સંઘના અબ્રાહ્મણ તથા અક્ષત્રિય સભ્યને मालव्य અને ક્ષત્રિયને मालवः કહેવામાં આવતો; બન્નેનું બહુવચન मालवा થતું. આ ઉપરથી એટલું વ્યક્ત થાય છે કે તે સમયે લોકો ભટકતા ફરતા નહોતા પણ કંઈ સંસ્કારી સ્થિતિએ આવ્યા હતા.

કાત્યાયન પાણિનિના સૂત્ર ૪. ૧. ૧૬૮ ઉપર ટીકા કરતાં કહે છે કે ક્ષત્રિયની રાષ્ટ્રીય સંજ્ઞા ઉપરથી સાધિત શબ્દ બનાવવા માટેનો (अञ् પ્રત્યયનો) નિયમ ક્ષત્રિય કોઈ સંઘનો સભ્ય ન હોય તોજ લાગુ પડે છે. કારણ एकराज्य (monarchy) માટેજ આ નિયમ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

આ સઘળા ઉપરથી નીકળતો સાર એ ગણી શકાય છે કે સંઘ અને एकराज्य વચ્ચે ફેર છે, અને સંઘ અથવા હિંદુ પ્રજાતંત્રમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા બીજી જાતના મનુષ્યો સભ્ય હતા. એટલે સંઘનું બંધારણ અમુક જાત અથવા ટોળી ઉપર આધારિત નહોતું.

પાણિનિ હેઠળ નીચેના પ્રમાણેના સંઘ અથવા પ્રજાતંત્રના નામો આપે છે—

૧ वृक, ૨ दामनि (અને બીજાઓ) ૩ થી ૮ त्रिगर्त-षष्ठ અથવા છ ત્રિગર્તના સંઘ. એ સૂત્રના આધારે કાશિકામાં એના નામ આ પ્રમાણે આપ્યા છે—

(અ) कौण्डोपरथा (આ) दाण्डकी (ઇ) क्रौष्टकि (ઈ) जालमानि (ઉ) ब्राह्मगुप्त અને (ઊ) जानकि

૯ यौधेय અને બીજાઓ, અને ૧૦ पर्शु અને બીજાઓ પાણિનિ આ સંઘોને आयुधजीविन् કહે છે ત્યારે કૌટિલ્ય એને शस्त्रोपजीविनः કહે છે. આનો અર્થ શો ? મેં પ્રથમ દૃષ્ટિએ આનો અર્થ 'સૈનિક તરીકે પોતાનું ગુજરાન ચલાવે એવા માણસો' કર્યો હતો અને બીજાઓ પણ સ્વાભાવિક રીતે તેમ કરવા પ્રેરાયા હતા.

બંધબેસતો આવે એવો ઉપજીવનનો બીજો અર્થ કરવું, પાળવું, અદા કરવું એ છે. જેમકે મનુએ (૧૦, ૭૪ માં) બ્રાહ્મણને છ કર્મ કરવાનું કહ્યું છે; એ કર્મમાં દાન પણ આવી જાય છે. આ અર્થમાં ઉપજીવિન્ શબ્દ ઉપરથી એવો ખુલાસો મળે છે કે શસ્ત્રોપજીવિન્ ને નામે ઓળખાતા સંઘનાં માણસો લશ્કરી કળા અથવા સૈનિકનો ધંધો કરતા, અને રાજશબ્દોપજીવિન્ ને નામે ઓળખાતા સંઘનાં માણસો નિયમિત રીતે રાજાની ઉપાધિ ધારણ કરતા. બીજી રીતે કહીએ તો આ બન્ને સંઘનાં બંધારણ અનુસાર એકના સભ્યોને સૈનિક કળામાં નિપુણ થવું પડતું ત્યારે બીજાના રાજકર્તાઓને અથવા વિશેષ અધિકારવાળા દરેક સભ્યને રાજાની ઉપાધિ ધારણ કરવી પડતી.

મેસીડોનિઆના ગ્રંથકારોએ આવા ઘણાં પ્રજાતંત્રના વર્ણન આપ્યા છે તેમા વૈયાકરણીઓના 'સૈનિક' (આયુધજીવિન્ અથવા શસ્ત્રોપજીવિન્) સંઘો એટલે ક્ષુદ્રકો તથા માલવોના સંઘનો હેવાલ છે. એમના પ્રદેશ તથા વસતી વિશાળ હતા. એમના રાજ્યમા કેટલાક ઘણાં ધનાઢ્ય શહેરો હતા. ગ્રીક ગ્રંથકારોએ આપેલી હકીકતમાં આ સંઘોમાં કેઇ પણ પ્રકારે લાભ દૃષ્ટિએ જીવન ગાળવામા આવ્યાનું જણાવવામા આવ્યુ નથી. એ સંઘો વિસ્તૃત સાર્વભૌમ રાજ્યો હતા. દૌવત માટે ખ્યાતિ પામેલા, સર્વ રીતે આબાદ તથા વ્યવસ્થાપૂર્વક બંધારણવાળા હતા. આયુધજીવિન્‌ને મળતાં આવે એવાં લક્ષણ આ સંઘમા હોવાનું આ ગ્રંથકારો કહે છે, અને તેઓના પ્રમાણ આપણે ઉપર કરેલા અર્થ સાથે બંધબેસતા આવે છે. તેઓ કહે છે કે આ સ્વતંત્ર સમાજો પોતાની સૈનિક કળાને માટે ભારે ખ્યાતિ પામ્યા હતા.[1] ગ્રીક ગ્રંથકારોએ વર્ણવેલાં રાજ્યબંધારણમાનાં એકમા એવો નિયમ હોવાનુ જણાય છે કે નાગરિકોએ ચોક્કસ પ્રમાણમાજ સૈનિક બાબતે મા લક્ષ ઘાલવાનુ હતું. આ ઉપરથી એવું અનુમાન થઇ શકે કે બીજા વ્યવસાયમા તેઓ વિશેષ ધ્યાન

૧. વિશેષ માટે પ્રકરણ ૮ મુ જુઓ.

આપતા આથી એમનો લૌકિક અથવા ગણધાણુના નહીંરના સળધમા ઉપર્જાવ લાભ વપનતો હોય જે પ્રજાતત્રો સૈનિક જાતિ પોતાના ગણધાણુના આણૂભૂત મહાન તરીકે ગણતા તે પ્રજાતત્રો પાણિનિ આયુધજીવિન્ કહે છે સગ્રાની ૩ ૩ ૨ ૨ ૨ વિચાર પ્રમાણે તેમના ગણધાણુનુ આ મુખ્ય લક્ષણ હતુ તેવીજ રીતે બીજા વર્ગના પ્રજાતત્રનુ મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે વળી કરેના અધ્યક્ષ (અથવા ગણાધિકારી સભાના દરેક સભ્ય) ને રાજની ઉપાધિ ધારણ કરવા દેવા માટે તેમા ખાસ નિયમ હતો

વિશેષમા આ પ્રજાતત્રો વાહીક પ્રદેશમા આવેલા હોવાનુ પાણિનિ કહે છે મહાભારતમા નિર્દિષ્ટ કરેલા વાહીક તા પજાબમા વસતા હોવાનુ મનાય છે માગ ધારવા પ્રમાણે વાહીકનો અર્થ 'નદીઓનો પ્રદેશ' થાય છે ને જો એ ખરૂ હોય તો, વાહીક પ્રદેશમા સિંધ તથા પજાબના મુલકોનો સમાવેશ થઈ શકે મહાભારતમા આપેલી સીમા સાથે આ મુલકની સીમા મળતી આવે છે (વાહીક લોકો) પાચ નદીઓની ખીણમા તથા છઠ્ઠી સિંધુની ખીણમા વસતા' (કર્ણપર્વ ૪૪ ૭) આ ગણમા જણાવેલા કેટલાક વાહીક પ્રજાતત્રનો જે ઇતિહાસ જાણવામા આવ્યો છે તે ઉપરથી આપણે કહી શકીએ વાહીક પ્રદેશમા સિંધ આવી જતુ હતું દાખલા તરીકે ક્ષુદ્રક તથા માલવ પ્રજાતત્રો થોડા ભાગે સિંધમા હતા કાશિકાએ વાહીક સઘોના આપેલા દૃષ્ટાતમા આ પ્રજાતત્રો જણાવવામા આવ્યા છે વાહીક પ્રદેશ 'હિમાલયથી દૂર' હતો એટલે એમા કાગડા મુલક આવતો નહિ [ત્રિગર્ત સઘ પજાબમા જમ્મુ અથવા કાગડાની નજદીકમા હિમાલયની તળેટીમા હતા]

આ સૈનિક પ્રજાતત્ર ઉપરાંત પાણિનિ બીજી ૭ સમાજના નામ આપે છે આ સમાજો આધારભૂત પ્રમાણો ઉપરથી આજ સુધીમા પ્રજાતત્ર ભોગવતા હોવાનુ માલમ પડ્યુ છે એ સમાજના નામો આ પ્રમાણે છે—

૧ મદ્ર, ૨ વૃજિ, ૩ રાજન્ય, ૪ અન્ધક–વૃષ્ણિ, ૫ મહારાજ તથા ૬ ભર્ગ.

પાણિનિને આ સર્વને સંઘને નામે ઓળખાવવાને કંઇ પ્રસંગ મળ્યો નહોતો છતાં એને લગતા નિયમો ઉપરથી જણાય છે કે એ સર્વ પ્રજાતંત્ર ભોગવતાં હતાં એમ એ જાણતો હતો. અનુક્રમે આ રાજ્યોની હકીકત હવે પછી તપાસવાને આપણને પ્રસંગ મળશે એટલે અહિં વિગતમાં ઉતરવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી.

છતાં પાણિનિના અન્ધક–વૃષ્ણિ સંઘ માટે જુદી નોંધ લેવાનું જરૂરનું છે. પુરાણમાં એ અને સાત્વત સંઘ એકજ છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સાત્વત સંઘે ભૌજ્ય રાજ્યબંધારણનો સ્વીકાર કર્યો હતો, અને એના રાજકર્તાઓ ભોજ કહેવાતા. મહાભારતમાં અન્ધક સંઘના રાજકર્તાને ભોજ કહ્યા છે, અને પાછળથી યાદવોના એક વિભાગને પણ ભોજ કહ્યા છે. વૃષ્ણિ સંઘના રાજબંધારણમાં રાજાને સ્થાન નહોતું એ વાત રાજા તરીકે એમનો અભિષેક ન થાય એવો એમને શ્રાપ દેવામાં આવ્યાની લોકકથા તથા પુરાણ કથા ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે. મહાભારતના સભાપર્વ (૩૭. ૫) માં એવો ઉલ્લેખ છે કે દશારણ (વૃષ્ણિ) લોકો રાજવિનાના હતા. એ લોકો પણ સંઘ કહેવાતા એ બાબતની સાબિતી કૌટિલ્ય ઉપરથી મળે છે, કેમકે એ જણાવે છે કે પ્રાચીન કાળમાં દ્વૈપાયનને ગુસ્સે કરવાથી વૃષ્ણિ સંઘને ભોગવવું પડયું હતું. વૃષ્ણિ સંઘ વિશે મહાભારતમાં પણ ઘણો જુનો સંવાદ છે. એ સંઘનું પ્રજાતંત્ર રાજ્ય ન હોવાનું ઈ. સ. પૂ. પહેલી સદીની લીપીમાં રાજના નામના પાડવામાં આવેલા સિક્કા ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે.

વૃષ્ણિ સંઘના સિક્કા તેના ખાસ લક્ષણને લઇને અન્ય પ્રજાતંત્રના સિક્કાથી જુદા પડી આવે છે. જે પ્રજાતંત્રમાં રાજન્ય–મંત્રી નહોતા તેના નાણું ગણના નામનાં પાડવામાં આવતા,

જેમકે, 'આર્જુનાયન લોકના ગણનો જય,' 'માલવ-ગણનો' 'યૌધેય ગણનો જય'. આમાં એક અપવાદ છે, જેમકે એક પ્રકારના યૌધેય સિક્કા બન્ને કારોબારી મંત્રી (મન્ત્રધર) તથા ગણના નામના પાડવામાં આવ્યા છે. વૃષ્ણિ નામનું આમાંની કોઈપણ જાતને મળતું આવતું નથી. એ વૃષ્ણિ લોકના राजन्य તથા गण ના નામનું પાડેલું છે: वृष्णि-राजन्य-गणस्य. રાજન્ય સંજ્ઞાનો રાજ્યધારણાના સંબંધમાં જે અર્થ થાય છે તે નક્કી કરવાનું છે. વૃષ્ણિ તેના સંબંધમાં જે સંજ્ઞાનો ચોક્કસ અર્થ થતો હોવાના પ્રમાણ ઉપલબ્ધ હોવાથી આપણે તે તપાસીશું.

આ ઉપરથી પોતાના હાથમાં માત્ર અડધી સત્તા અથવા ઐશ્વર્ય હોવાનું મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણએ કહેલું તે સમજાય છે. મહાભારતમાં જે પરંપરાનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે તેમાં શ્રીકૃષ્ણએ અક્રૂરવર્ગ સામે તીક્ષ્ણ આક્ષેપો કર્યાનું જણાય છે. જૈન મતના આચારાંગસૂત્ર (૨. ૩. ૧૦) માં વિરોધી પક્ષનો અમલ યાને વિરુદ્ધ રાજ્ય માટે જે નિર્દેશ છે તે કદાચ અન્ધક-વૃષ્ણિના જેવા કોઇ રાજસંધાન માટે હોય.

વાસુદેવ તથા ઉગ્રસેન, અક્રૂર અને વાસુદેવ, તથા શિનિ અને વાસુદેવ જેવા બદલાતા જતા જોડકા સમૂહ ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે અન્ધક રાજા તથા વૃષ્ણિ રાજા જુદા કહાડવામાં આવતા હતા. નાણું રાજા તથા ગણના બન્નેના નામનું પાડવામાં આવતું. ગણનું નામ ન હોય એવા રાજાના નામના બીજા સિક્કા મળી આવ્યા છે. આપણે રાજન્યનો જે અર્થ કર્યો છે તે ઉપરથી,

નિશાન હશે. મને લાગે છે કે બદલાતાં રાજતંત્ર જે ચિહ્ન વાપરતાં તે અંક તરીકે ઓળખાતાં. સંવરણ થએલા રાજકર્તા અથવા રાજ અમલ ભોગવતું મંડળ પોતાના ખાસ અંક નો સ્વીકાર કરતા અને એના હાથમાંથી અમલ જતાં એ અંક સ્વીકારાતો બંધ પડતો. હિંદુ ધર્મ-શાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં આપણે સહીને માટે હસ્તાંક શબ્દ વપરાએલો જોઇએ છીએ. ગીતિ, અથવા સહીવાળી ગીતિ માટે કાલિદાસ ગોત્રાંક શબ્દ વાપરે છે, કૌટિલ્યના (અને સ્પષ્ટ રીતે તેની પણ અગાઉ) ના સમયથી કાલિદાસ તથા તેની પણ પછીના સમય સુધી 'અક્ષર અથવા આંકડા વડે નિશાન કરવા'ના અર્થમાં અંક ક્રિયાપદ વપરાયલું જણાય છે. રાજાની ગૌશાળામાંના ગોધાઓનાં શરીર ઉપર જે નિશાન કરવામાં અથવા ડામવામાં આવતું તે માટે કૌટિલ્ય રાજાંક સંજ્ઞા વાપરતો જણાય છે. આ પ્રમાણે કોઈ વિશિષ્ટ ચિહ્ન માટે અંક વપરાય છે. વળી એ શબ્દ રાજકર્તાએ સ્વીકારેલા લેખ અથવા વચનના અર્થમાં પણ વપરાયો હોય. આ સંબંધમાં ઈ. સ. ૪૨૫–૪૫૦ ના નેપાળના સિક્કા ઉપરના માનાંક તથા ગુણાંક એટલે રાજા માનના અંક તથા રાજા ગુણના અંક ના દાખલા બનાવી શકાય. આ અર્થ લેવાથી પ્રજાતંત્રના સિક્કા ઉપરના સ્થાઈ તથા બદલાતાં ચિહ્ન તથા લેખોનો ખુલાસો થઇ જાય છે. આ સમયની પહેલાં લેખ વિનાના પણ કાણાંવાળા સિક્કા પાડવામાં આવતા ત્યારે કદાચ સંઘ પોતાના નામના પહેલા અક્ષરનો ઉપયોગ કરી અથવા બીજી રીતે પોતાનો ખાસ અંક નક્કી કરતા, અને લક્ષણ માટે કોઇ જનાવર, નદી શહેર અથવા બીજી કોઇ આકૃતિ લેતા. મોટે ભાગે જનાવરની આકૃતિ એ લક્ષણ કહેવાતું અને લેખ તે અંક કહેવાતો. રાજ્યબંધારણની દૃષ્ટિએ સંયુક્ત નિશાન અને ચિહ્ન મારફત સંઘનું સંયુક્ત લક્ષણ વ્યક્ત થાય છે.

વળી સૂત્ર ૩. ૩. ૪૨ માં પાણિનિ પ્રજાતંત્રના બે વર્ગ દર્શાવે છેઃ (૧) જેમાં ઉચ્ચ અને નીચ વચ્ચે તફાવત રખાતો ન હોય અને

(૨) જેમા એવો તફાવત જણાતો હોય આ ઉપરથી પહેલ વર્ગના પ્રજાતંત્રમા એકજ રાજસભા મારફત, અને બીજા વર્ગમા બે રાજસભા મારફત વહીવટ ચાલતો હોય એમ અનુમાન કરવામા હરકત નથી પ્રથમ વર્ગ માટે પાણિનિ સંજ્ઞા વાપરે છે, અને એવો નિયમ ઠરાવે છે કે આના લક્ષણવાળા સંઘને કાય અથવા નિકાય, એટલે મડળ એવુ નામ આપવામા આવતુ પાલિ ભાષામા નિકાયનો મૂળ અર્થ ભ્રાતૃત્વ અથવા ગધુતા થાય છે બૌદ્ધ ભ્રાતૃત્વમા માત્ર એકજ ધર્મનો સમાવેશ થતો ખુલ્લી રીતે બૌદ્ધ ધર્મીઓએ આ સંજ્ઞા રાજકીય પરિભાષામાથી લીધી હોય એમ જણાય છે વ્યાકરણ સાહિત્યમા ત્રણ નજરે ચઢે એવી નિકાયના નામો આપેલા છે શાવિન્દિ–નિકાય મૌન્દિ નિકાય તથા ચિક્કલિ–નિકાય

બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓએ રાજકીય પરિભાષામાથી નિકાય ઉપરાંત સંઘ સંજ્ઞા પણ લીધી હતી આ બાબત આપણે જુદા પ્રકરણમા વિવેચન કરીશુ

પ્રકરણ ૬ ઠું

બૌદ્ધ સંઘનું મૂળ તથા બૌદ્ધ સાહિત્યમાંનાં પ્રજાતંત્ર

(ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦–૪૦૦)

બુદ્ધનો જન્મ પ્રજાતંત્ર ભોગવતા લોકસમૂહમા થયો હતો એના પાડોશીઓ સંઘના સભ્યો હતા અને એમની સાથેજ એ ઉછર્યો હતો એણે સ્થાપેલા સમાજને ' ભિક્ષુ સંઘ અથવા ' ભિક્ષુઓનું પ્રજાતંત્ર ' નામ આપ્યુ હતુ ઘણુ રીતે સમકાલીન આચાર્યાનુ અનુકરણ કરતા, એણે પોતાના ધાર્મિક સંઘની સ્થાપના કરવામા રાજકીય સંઘના નામ તથા બંધારણનો ઉપયોગ કર્યો હતો અને આ કારણને

વજ્જિ એની ધર્મ તથા રાજ વ્યવસ્થા આદિનો નાશ કરવા સમય ટકી રહી પાલિ સૂત્રોમાના બુદ્ધના પોતાના શબ્દો ઉપરથી રાજદ્વારી તથા ધાર્મિક સંઘના બંધારણ વચ્ચેનો ઐતિહાસિક સંબંધ દર્શાવી શકાય. વજ્જિ (પાણિનિના વૃજિ), લિચ્છવિ તથા વિદેહ લોકો ઉપર હુમલો લઈ જવાનુ યોગ્ય છે કે નહિ એ વિશે મગધના રાજાએ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલેલા મગધના પ્રધાન ધર્માધિકારીએ બુદ્ધનો અભિપ્રાય જાણવા માગ્યો, ત્યારે બુદ્ધે પોતાનો જવાબ એ પ્રધાન ધર્માધિકારીને ઉદ્દેશીને ન આપતા પોતાના મુખ્ય શિષ્યને ઉદ્દેશી આ પ્રમાણે આપ્યો.

'આનન્દ, તમે સાંભળ્યુ છે કે વજ્જિ લોકો પોતાની સભા વારંવાર ભરે છે, અને તેમા સર્વ સભ્યો હાજર હોય છે?'

આનન્દે આના જવાબમા હા કહી પછી બુદ્ધે વજ્જિ લોકોના રાજ્યબંધારણને લગતા આવા સાત પ્રશ્નો પૂછ્યા, એવી મતલબથી કે મગધનો ધર્માધિકારી તે સઘળા સાંભળે. બુદ્ધે કરેલો નિર્ણય એમના શબ્દોમા ટુકમા આ પ્રમાણે દર્શાવી શકાય—

(૧) 'આનન્દ, જ્યા સુધી વજ્જિ લોકો પોતાની સભા વારંવાર ભરે અને તેમા સર્વ સભ્યો હાજર હોય,'

(૨) 'જ્યા સુધી તેઓ સલાહસંપથી એકઠા મળે અને સલાહસંપથી છુટા પડે અને વજ્જિ પ્રદેશનુ કામકાજ ઐક્યથી આટોપે,'

(૩) 'જ્યા સુધી તેઓ અત્યાર અગાઉ નક્કી થયા ન હોય એવા કંઈ કાયદા ઘડે નહિ અને અત્યાર સુધીમા જે સ્થાપન થયા હોય તેમાથી કંઈ રદ કરે નહિ અને પૂર્વકાળમા સ્થપાએલી વજ્જિ લોકોની પ્રાચીન સંસ્થા અનુસાર વર્તીને ચલાવ્યા જાય,

(૪) 'જ્યા સુધી તેઓ વજ્જિના વૃદ્ધ લોકોનો સત્કાર કરે, તેમને માન આપે તેમનુ પૂજન કરે તથા તેમનો અનુગ્રહ કરે તથા તેમના ફરમાન પ્રમાણે અમલ કરવાની પોતાની ફરજ સમજે

(૫) 'જ્યાં સુધી તેમની સ્ત્રીઓ અથવા છોકરીઓને જોર જુલમથી અથવા અપહરણ કરી તેઓ તરફથી અટકાયતમાં રાખવામાં આવે નહિ (એટલે કાયદાનો અમલ ચાલે અને નહિ કે જોર જુલમનો),'

(૬) 'જ્યાં સુધી તેઓ વજ્જિના ચૈત્ય (પવિત્ર પ્રાચીન સ્થળો)નું ગૌરવ વધારે, તેમને પૂજ્ય ગણે, તેમનું પૂજન કરે તથા તેમનો નિભાવ કરે (એટલે સ્થાપિત ધર્મનો સ્વીકાર કરે),'

(૭) 'જ્યાં સુધી તેમનામાં વસતા અર્હતોના સંરક્ષણ બચાવ તથા નિભાવ માટે વાજબી રીતે વ્યવસ્થા કરવામાં આવે (એટલે તેઓ સ્થાપીત વહીવટ પ્રમાણે ચાલે અને બ્રાહ્મણોના ધાર્મિક સંપ્રદાયથી દૂર રહે),'

'ત્યાં સુધી વજ્જિ લોકોની પડતી આવવાની નથી પરંતુ તેઓ આબાદ થવાની આશા રહે છે.'

આ સાંભળીને મગધનો પ્રધાન ધર્માધિકારી બડબડ્યો કે 'વજ્જિ લોકોને મગધનો રાજા જીતી શકે એમ નથી' ફક્ત તેમનામાં કુસંપની ઉશ્કેરણી કરવાની રાજનીતિ કારગત થાય એમ છે.

આ ધર્માધિકારી બુદ્ધની પાસેથી વિદાય થયો એટલે તરત જ એ મહાન ધર્મગુરુએ સભા મંડપમાં ભિક્ષુ સંઘની સભા બોલાવી અને તેમને ઉદ્દેશી કહ્યું -

'ઓ ભિક્ષુઓ, હું તમને (સમાજના) ભલા માટેની સાત શરતો શીખવીશ.'

અને એણે વજ્જિ લોકોના [illegible] આગળ પડતા લક્ષણ દર્શાવનારી સાત શરતો (યોગ્ય ફેરફાર કરી) ફરી જણાવી. આ શરતો આનન્દના કહેવા પ્રમાણે સારી ખ્યાતિ પામેલી હતી.

(૧) 'જ્યાં સુધી ભિક્ષુઓ પોતાની સભા વારંવાર ભરે અને તેમાં સર્વ સભ્યો હાજર રહે.'

(૨) 'જ્યા સુધી તેઓ સભાહસ પછી એકઠા મળે અને મહાસભ પછી છુટા પડે અને સઘની ફરજો ઐક્યથી બજાવે '

(૩) 'જ્યા સુધી ભિક્ષુઓ અત્યાર અગાઉ નક્કી કર્યું ન હોય એવું કઈ પ્રતિપાદન કરે નહિ અને અત્યાર સુધીમા જે કઈ પ્રતિપાદન થયુ હોય તેમાથી કઇ રદ કરે નહિ અને હમણા નક્કી કરેલા સઘના નિયમ પ્રમાણે વર્તે,'

(૪) 'જ્યા સુધી બધુઓ સઘના વૃદ્ધ, પિતા તથા નેતાઓનો સત્કાર કરે, તેમને માન આપે, તેમનુ પૂજન કરે અને તેમનો અનુગ્રહ કરે, અને તેમના ફરમાન પ્રમાણે અમલ કરવાની પોતાની ફરજ સમજે,'

(૫) 'જ્યા સુધી બધુઓને વાસનાની અસર લાગે નહિ,'

(૬) 'જ્યા સુધી બધુઓ ખુશીથી એકાત જીદગી ગાળે,'

(૭) 'જ્યા સુધી બધુઓ પોતાના મનને એવી રીતે કેળવે છે.'

'ત્યા સુધી ભિક્ષુઓની પડતી આવવાની નથી પરંતુ તેઓને આબાદ થવાની આશા રહે છે '

બૌદ્ધ સઘની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ એ દુનીઆમા મહા પદ્ધતિની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ છે આથી કરીને હિંદી પ્રજાત ત્રના બધારણમાથી ઉત્પન્ન થએલા બુદ્ધના ધાર્મિક મઢના જન્મનો આ ઇતિહાસ માત્ર આપણા દેશ માટેજ નહિ પણ આખી દુનીઆને માટે ચિત્તાકર્ષક અને મનોહર છે.

આમા નિસશય ધાર્મિક સઘના બધારણનુ બધારણ બેસતુ આવે તેટલાતુજ રાજકીય બધારણમાથી અનુકરણ કરવામા આવ્યુ હતુ છતા મહાન તેજસ્વી બુદ્ધિના પુરુષના મૌલિક વિચારો એમા સર્વત્ર વ્યક્ત થતા હતા અપૂર્વ રચના શક્તિને જોરે રાજદ્વારી મડળના બધારણનો ધર્મના કામ માટે ઉપયોગ કરવામા આવ્યો હતો, અને એ ધર્મની સસ્થા ચિરસ્થાઇ રહે તેવા બધારણની તેને માટે યોજના થઈ હતી

જે રાજ્યોમા બુદ્ધનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો અને જ્યા એણે પોતાનુ જીવન વ્યતિત કર્યું હતુ તે અને તેના અન્ય પ્રજાતત્ર માટે બૌદ્ધ સાહિત્યમા નિર્દેશ છે. આ સવળા પ્રજાતત્ર કોસલ અને કૌશામ્બીના રાજ્યોના પૂર્વ તરફના તથા અંગની પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશ ઉપર, એટલે ગોરખપુર તથા બલિયાના પ્રાંતોથી ભાગલપુર પ્રાંત સુધીના મગધની ઉત્તરના તથા હિમાલયની દક્ષિણના પ્રદેશ ઉપર આવી રહ્યા હતા આ રાજ્યો હેઠળ પ્રમાણેના હતા —

(અ) શાક્ય લોકોનું રાજ્ય ગોરખપુર પ્રાતમા આવેલા કપિલવસ્તુમા એમની રાજધાની હતી, અને એમની નજદીકના પાડોશીઓ એમના રાજ્યમા ગણાતા હતા.

(આ) રામગ્રામના કોલિય લોકોનું રાજ્ય

(ઇ) લિચ્છાવિ લોકોનું રાજ્ય મુઝફ્ફરપુર પ્રાતમા આવેલા વૈશાલી, એટલે હમણાના બસાધમા એમની રાજધાની હતી

(ઈ) વિદેહ લોકોનું રાજ્ય (દરભગા પ્રાતમા આવેલા) મિથિલામા એમની રાજધાની હતી

(છેલ્લા બે રાજ્યો વૃજિ અથવા વજ્જિને નામે ઓળખાતા હતા)

(ઉ) મલ્લ લોકોનું રાજ્ય, શાક્ય અને વૃજિ લામના રાજ્યની દક્ષિણે એટલે ગોરખપુર પ્રાતથી પટના પ્રાત સુધીના વિશાળ પ્રદેશ ઉપર ચાલતું હતુ) એના બે વિભાગ પડ્યા હતા અને તેમની રાજધાની કુશિનગર (કુસિનારા) તથા પાવામા હતી

(ઊ) પિપ્પલીવનના મોરિયા લો કોનુ રાજ્ય તથા

(એ) અલકપ્પોના બુલિ લોકોનુ રાજ્ય આ ઉતરતી પક્તિની સમાજ હતી (બૌદ્ધ ધર્મના ઇતિહાસમા એમણે કઈ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો નથી તેઓ કુશિનગરના મલ્લ લોકોના પાડોશી હતા પણ એમનો ચોક્કસ મુલક કયો હતો તે જાણવામા નથી) અને

(એ) ભગ્ગ (ભર્ગ) લોકોનુ રાજ્ય એ કૌશામ્બીના વત્સ લોકોના રાજ્યની પાડોશમા હતુ

રાજ્દ્વારી દષ્ટિએ, આ સમૂહમાના વૃજિ તથા મલ્લ લોકોના રાજ્ય સૌથી અગત્યના હતા આમાના પ્રથમ માટે પાણિનિ તેમજ કૌટિલ્ય બન્નેના ગ્રથોમા નોંધ છે મહાભારત તેમજ પાનિ ગ્રથોમા જણાવ્યા પ્રમાણે ભર્ગ લોકો પૂર્વમા વત્સના નજદીકના પાડોશીઓ હતા મિરઝાપુર પ્રાતમા અથવા તેની નજદીકમા આવેલા (સિસુમાર પર્વત) ઉપરના કિલ્લેબધીવાળા ગઢમા એમનું રહેઠાણ હતું એ સ્વતત્ર જનપદ અથવા રાજદ્વારી પ્રજા હોય એમ પાણિનિએ જોયુ હતું એમનુ મહત્વ એટલુ બધુ હતું કે જેવી રીતે યૌધેય લોકોના પ્રજાતત્ર પજા ની યાદીમા અગ્રસ્થાને આવે છે તેવી રીતે એને પૂર્વ તરફની સમાજોમા અગ્રસ્થાને મુકવામા કઈ અડચણ નથી એમ લાગે છે કે બુદ્ધના જીવનના ઉત્તર ભાગમા એ લોકો એમના પાડોશી વત્સ લોકોના રાજ્યના અમલ હેઠળ આવ્યા જાતક તથા વિનયમા જણાવ્યા પ્રમાણે એ રાજાના પુત્ર બોધિએ એમના ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું છતા તેઓ ભિન્ન ગણાતા.

શાક્ય ગણના પ્રમુખને ત્યા બુદ્ધનો જન્મ થયો હતો એ સમાજ કોસલના રાજાના અધિકાર હેઠળ હતો, અને બુદ્ધના જીવનકાળમા એ રાજાને હાથે એમની સ્વતત્રતાનો નાશ થયો હતો એમની રાજસભામા ૫૦૦ સભ્ય હોવાનું જણાય છે. એમ કહેવામા આવે છે કે શાક્ય લોકોમા એવો કાયદો હતો કે દરેક નાગરીકે એકજ સ્ત્રી કરવી

બૌદ્ધ સાહિત્યના સૌથી અગ્રગણ્ય પ્રમાણ તરીકે ગણાતા રીઝ ડેવિડ્ઝે શાક્ય લોકોની વહીવટ ચલાવવાની રીતનો સંક્ષિપ્તમાં એવો સચોટ હેવાલ આપ્યો છે કે તે આ પ્રજાતંત્રનો વહીવટ ચલાવવાની રીતના દષ્ટાન્ત તરીકે અત્રે આપવાનું યોગ્ય લાગ્યું છે. એ મહાન પડિત આ લોકોને ' શાખા ' કહે છે પણ તેમા હું જુદો પડું છુ, કારણ ઉપ

લભ્ય પ્રમાણો જોતા તેમને ' શાખા ' કહી શકાય એમ નથી. આપણે અનુક્રમે જોઇશુ તે પ્રમાણે ઈ. સ. પૂ. સાતમા તથા છઠ્ઠા સૈકાના હિંદી પ્રજાતંત્રો અમુક જાતિના બંધારણ તરીકે રહ્યા નહોતા, પરંતુ એ સ્થિતિમાંથી ઘણા સમય અગાઉના તેઓ પસાર થઈ ગયા હતા. તેઓ ગણ્યો, એટલે ગણ અને સંઘ, હતા. એમ છતા જેવી રીતે દરેક પ્રાચીન અથવા અર્વાચીન રાજ્યનો પાયો રાષ્ટ્ર અથવા જાતિ ઉપર રચાએલો હોવો જોઇએ, તેવી રીતે એમાના ઘણાની શરૂઆત થઇ હોય એમ સંભવે છે.

પ્રોફેસર રીઝ ડેવિડ્સ લખે છે કે, " શાખા (ખરૂ કહીએ તો રાજ્ય) નો વહીવટ તથા ન્યાયને લગતુ કામ કપિલવસ્તુમાના સામાન્ય સંથાગાર (સથાગાર) માં મળતી જાહેર સભામા ચલાવવામા આવતા. અહિં જુવાન તેમ વૃદ્ધ પુરૂષો જમા થતા. આવી લોકસભામા રાજા પાસે નદિની દરખાસ્ત ઉપર ચર્ચા ચલાવવામા આવી હતી. જ્યારે અમ્બટ્ઠ કામ પ્રસંગે કપિલવસ્તુ જાય છે, ત્યારે તે સથાગારમા જાય છે, કારણ અહિં શાક્ય લોકોની સભા તે વખતે મળેલી હતી. અને બુદ્ધના નિર્વાણની ખબર આપવા આનન્દ મલ્લ લોકોના સંથાગારમા જાય છે, કેમકે તે વખતે તેઓ આજ બાબત વિચાર ચલાવવા એકઠા મળ્યા હતા.

મુખી કેવી રીતે અને કેટલા સમય માટે ચુંટી કહાતો તે આપણે જાણતા નથી, પણ અમલદાર તરીકે એકજ મુખીની ચુંટણી થતી. તે લોકસભામા અધ્યક્ષસ્થાને બેસતો, અને જ્યારે સભા મળતી ન હોય ત્યારે રાજ્યના ઉપરી તરીકે તે ગણાતો. એ રાજની ઉપાધી ધારણ કરતો. એ ઉપાધી રોમન કોન્સલ અથવા ગ્રીક આર્કોનને કંઈક અંશે મળતી આવતી હશે લિચ્છવિ લોકોમા ત્રણ જણા રાજસત્તા ભોગવતા તેવા રાજ્યબંધારણ વિશે તથા ઉપર જણાવેલા ખાસ રાજાઓએ પોતાના અધિકારને અંગે જે કામો કર્યા હતા એમ કહેવામા આવે છે તેવા કામો વિશે આપણને કંઈ પણ હકીકત

મળતી નથી. પણ આપણે જાણીએ છીએ તેમ એક સમયે ભદ્રિય નામનો બુદ્ધનો જુવાન પીતરાઇ રાજ થયો હતો, અને બીજા લેખમા બુદ્ધના પિતા શુદ્ધોધનને રાજ કહ્યો છે. (અન્ય ઠેકાણે સામાન્ય નાગરિક તરીકે એને શુદ્ધોધન શાક્યન તરીકે ઓળખાવ્યો છે.)"

જાતકમા લિચ્છાવિના રાજકર્તાઓને ગણ રાજા અથવા પ્રજાતંત્રના રાજા કહ્યા છે. લિચ્છાવિ લોકોના જે રાજ્યધારણ વિશે પ્રોફેસર રીસ ડેવિડ્સ ઉલ્લેખ કરે છે તેનો વિગતે અહેવાલ અટ્ઠ-કથા નામના પાછળથી લખાએલા ગ્રથમા આપવામા આવ્યો છે એમા ત્રણ મોટા મોટા અધિકારીઓ હોવાનું જણાવવામા આવ્યુ છે, પ્રમુખ (રાજા), ઉપપ્રમુખ (ઉપરાજા) અને સરદાર (સેનાપતિ) એના કરતા અગાઉના ગ્રથ (જાતક) મા ચોથો અમલદાર કોષાધ્યક્ષ (भण्डागारिक) ગણાવ્યો છે. નિ:સશય આ ચાર સૌથી ઉચ્ચ અધિકાર ભોગવતા વહીવટી અમલદારો હતા અને એઓ પ્રધાન મંડળના સભ્યો અથવા મૂળ વહીવટી અધિકારી ગણાતા. જાતકમા જણાવ્યુ છે કે રાજતત્ર વૈશાલિ શહેરમા હતુ અને એ શહેરને ત્રેવડી કિલ્લેબંધી હતી. રહેવાસીઓની સખ્યા ૭૭૦૭ ની હતી, એ સઘળાને અમલ ચલાવવાનો અધિકાર હતો. તેઓમાથી પ્રમુખ (राजानो), ઉપપ્રમુખ (उपराजानो), સેનાપતિ (सेनापतिनो) તથા કોષાધ્યક્ષ થતા. જાતકના કહેવાનું તાત્પર્ય એવું જણાય છે કે કદાચ મૂળ કુટુંબો એટલે ૭૭૦૭ રહેવાસીઓ રાજકર્તા વર્ગમા આવી જતા, અને એ લોકોમાથીજ વહીવટી અમલદારો થતા. આખા શહેરની વસતી આના કરતા ઘણી મોટી હતી. અહિં વસતા ૧,૬૮,૦૦૦ માણસોના બે વિભાગ પડયા હતા, એક વિભાગ શહેરમા વસતો અને બીજો શહેર બહાર. રાજકર્તા (गणराजा) ને રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા કરવી પડતી.

અટ્ઠ-કથામા જણાવ્યા પ્રમાણે વૈશાલિ લોકો જ્યારે ન્યાય મંદિર (લોકસભા) મા આવતા, ત્યારે સાદ ઘટ વગાડવામા

આવતો. આ ગણકર્તાઓની લોકસભામાં તેઓ ફક્ત ગણદ્વારી અને સૈનિક બાબતોની નહિ, પણ ખેતીવાડી તથા વેપારને લગતી બાબતોની ચર્ચા કરતા.

એકાદ બૌદ્ધ ગ્રંથમાં લિચ્છવિ ગણની સભાના કામકાજનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં કોઈ પ્રતિષ્ઠિત સભ્ય (महल्लक)ની દૂત તરીકે નિમણૂક થયાનું તથા વૈશાલિના લિચ્છવિ લોકોની તરફથી સંદેશો પહોંચાડવાનું કામ તેને સોંપાયાનું જણાવ્યું છે. આ ઉપરથી સમસ્ત લોકો તરફથી ગણ કામકાજ ચલાવતું એમ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

બીજા એક બૌદ્ધ ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે રાજ્યબંધારણનો ઉપહાસ કરવામાં આવ્યો છે. " તેઓ (વૈશાલિ લોકો) માં ઉચ્ચ તથા મધ્યમ વર્ગ પ્રત્યે તથા સૌથી ઘરડા તેમજ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો પ્રત્યે માન દર્શાવવાનો નિયમ પાળવામાં આવતો નથી, દરેક જણ પોતાને રાજા માને છે, ' હું રાજા છું, હું રાજા છું ' એમ કહે છે. કોઇ પણ પુરુષ બીજા સભ્યનો અનુયાયી થતો નથી." સ્પષ્ટ રીતે એમની રાજસભામાં દરેક સભ્યને બોલવાનો તથા મત આપવાનો સમાન હક્ક હતો; અને દરેક જણ પ્રમુખ થવા ઇંતેજાર રહેતું.

પ્રમુખ સૌથી ઉચ્ચ પંક્તિના ન્યાયાધિકારી તરીકે કામ કરતો. એ સિવાય ન્યાયમંત્રી પણ રહેતો. બહારનો કોઈપણ ગૃહસ્થ એ પ્રધાનપદ ઉપર આવતો અને તેને પગાર આપવામાં આવતો. નગરજનની સ્વતંત્રતાની જાળવણી માટે સૌથી ભારે દરકાર રાખવામાં આવતી. જ્યાં સુધી સેનાપતિ, ઉપ-રાજા તથા રાજા છુટક છુટક તથા માહોમાહે વિરોધ વિના કોઈ નગરજનને ગુન્હેગાર માને નહિ ત્યાં સુધી તેને ગુન્હેગાર ઠરાવી શકાતો નહિ.

પ્રમુખે આપેલા નિર્ણયની નોંધ ચર્મપટ (पवेनि–पत्थकान) ઉપર સંભાળપૂર્વક રાખવામાં આવતી, અને તેમાં નગરજનના ગુન્હાની તથા ગુન્હેગાર ઠરેલાને કરવામાં આવેલી શિક્ષાની વિગતો આપવામાં આવતી. મુકદ્દમાને લગતી શરૂઆતની તપાસ ન્યાયાધીશ

(વિનિશ્ચય-મહામાત્ત) આગળ ચાલતી દીવાની કામો તથા સાધારણ ગુન્હા નિયમિત રીતે એ ન્યાયાધીશો આગળ આવતા. વિવાદ ન્યાયાધીશોમા વોહારક, એટલે વપરાતા-ન્યાયાધીશો બેસતા. વરિષ્ટ ન્યાયાધીશોના ન્યાયાધીશોને સૂત્રધર એટલે સ્મૃતિ-શાસ્ત્ર કહેતા. આ ઉપરાંત અંતિમ વિવાદ માટે અષ્ટ-કુલક, આઠની ન્યાયાધીશી નામની ન્યાયસભા હતી. આમાની કોઈપણ ન્યાયાધીશી નગરજનને નિર્દોષ જાહેર કરી તેને છોડી મુકવા મુખત્યાર હતી અને જો સઘળી ન્યાયાધીશીઓ તેને ગુન્હેગાર ઠરાવે, તો પણ એ બાબત ઉપર જણાવેલા પ્રધાનમંડળના સભ્યોના નિર્ણયને પાત્ર હતી.

અટ્ટ-કથામા આપવામા આવેલું ફોજદારી કામ ચલાવવાની રીતનુ આ વર્ણન સંસ્કૃત સાહિત્યમા જળવાઇ રહેલા પ્રજાતંત્રની ન્યાયપદ્ધતિની સામાન્ય કામ ચલાવવાની રીતના વર્ણન સાથે મળતું આવે છે. મહાભારતકારના અભિપ્રાય મુજબ પ્રજાતંત્રમા ફોજદારી બાબતમા ન્યાય આપવાનુ કામ પ્રધાનની મારફત પતિતા કરતા, તથા કુલ ન્યાયાધીશો (कुलक) ના વૃદ્ધ પુરુષોએ કોઈ ગુન્હાની બાબત આખ મીંચામણા કરવા નહિ, એમ સ્પષ્ટ કરેલું હતું. ન્યાય ખાતાના જુદા જુદા અધિકારીઓ ગણાતા હતા એવુ સૂચન કરે છે. ગણમા નિર્ણય કરનાર મંડળને કુલિક તેમજ કુલ કહેતા. કાત્યાયન કુલ શબ્દ જ્યુરીના અર્થમા વાપરે છે. એ પ્રમાણે અષ્ટ-કુલકનો અર્થ આઠ સભ્યોની બનેલી ન્યાય સભા થાય. પણ અત્યાર પહેલા કરેલો ‘ આઠ શાખાના પ્રતિનિધિઓ ’ એવો તેનો અર્થ થાય નહિ.

બૌદ્ધ ગ્રંથોમા જણાવ્યા પ્રમાણે વિદેહ તથા લિચ્છવિ લોકોએ મળી જઈ પોતાનો એક સંઘ બનાવ્યો હતો અને એમ એકઠો થએલો સંઘ સવજ્જિ (એટલે સઘળા થએલા વજ્જિ) ને નામે ઓળખાતો. એમ છતા વજ્જિ લોકોના બે પ્રજાતંત્રમા એમની સાથે બીજા લોકોનો સમાવેશ થતો નહિ. જૈન કલ્પસૂત્રમા જણાવ્યા મુજબ એક સમયે લિચ્છવિ લોકોએ પોતાના પાડોશી મલ્લ સાથે

મળી સયુક્ત રાજ્ય સ્થાપ્યુ હતુ. મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા તે વર્ષે (ઈ. સ. પૂ. ૫૪૫ અથવા ૫૨૭) મા એ રાજ્ય હસ્તીમા હતુ સયુક્ત રાજસભામા નવ લેચ્છકિ તથા નવ મલ્લકિ મળી અઢાર સભ્યો હતા. એ સભ્યો ગણરાજા કહેવાતા કદાચ આ જાતની રાજસભા માટે અમરસિંહે વાપરેલી વાચક સંજ્ઞા મૂળ યોજાઈ હોય ડા. જેકોબી આ સભ્યોને 'અઢાર સયુક્ત રાજાઓ' કહે છે, અને કલ્પસૂત્રમા એમનુ સ્થાન કાશિ-કોસલ પ્રદેશમા બતાવ્યુ છે મહાવીરના નિર્વાણ સમયે કોસલનુ મહારાજ્ય કાશિ-કોસલને નામે ઓળખાતુ હતુ પાલિ ગ્રંથ પછી ઘણે વર્ષે કલ્પસૂત્ર રચાયુ હતુ, અને આ સ્થાન બતાવવામા કંઈ ભૂલ થતી ન હોય તો એમા આવેલા વર્ણન ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે આ સયુક્ત રાજસભા કોસલ રાજ્ય સાથે કંઈ રાજદ્વારી સંબંધથી જોડાએલી હતી, કેમ કોસલનુ સાર્વભૌમ રાજ્ય થયા વિશેના કંઈ પ્રમાણો ઉપલબ્ધ નથી એટલુ તો નક્કી છે કે આ પ્રજાતંત્રને મગધ દેશ સાથે અણબનાવ હતો, અને મગધ અને કોસલ વચ્ચે અશામ્ય વેર હતુ અટ્ઠ-કથા મા જણાવ્યા પ્રમાણે મગધના મહારાજા અજાતશત્રુ સાથેની લડાઈમા વૈશાલિ લોકોએ સખત હાર ખાધી હતી જે મહાન રાજ્યોની વચમા આ મંડળના મુલક આવી રહ્યા હતા તે રાજ્યોની સામા પોતાનો બચાવ કરવા માટે આ સંઘ સ્વાભાવિક રીતે રચાયા હોય.

સયુક્ત રાજસભાના બંધારણ ઉપરથી જણાય છે કે સયુક્ત રાજ્યોને સરખા મત આપવાનો અધિકાર હતો, અને સયુક્ત બંધારણ સમાનતાના ધોરણ ઉપર રચવામા આવ્યુ હતુ લિચ્છવિ લોકોના જેવા મલ્લ લોકો રાજદ્વારી સત્તામા આગળ પડ્યા નહોતા, છતા દેખીતી રીતે સયુક્ત સભામા બન્નેનુ પદ સમાન હતુ

લિચ્છવિ લોકોની રાજદ્વારી મહત્તા તથા બુદ્ધ સાથેના તેમના સબંધને લઈને સંસ્કૃત સાહિત્યમા એમને માટે પુષ્કળ ઉલ્લેખ આવે

છે. મહાભારત તથા અન્ય ગ્રંથોમા આવેલાં સામાન્ય વર્ણન જેટલા બીજા લોકોને લાગુ પડતા તેટલા એ લોકોને પણ લાગુ પડતા એવા ઘણા પ્રમાણો મળી આવે છે. એમનુ રાજબંધારણ અપવાદરૂપે નહિ પણ પ્રતિરૂપ હતું.

પ્રકરણ ૭ મું

અર્થશાસ્ત્રમાંનાં પ્રજાતંત્ર

(ઈ. સ. પૂ. ૩૨૫–૩૦૦.)

કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં સંઘના લક્ષણ તથા મહારાજ્યની તેમના પ્રત્યેની રાજનીતિ વિશે વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે. હજી પણ એની અગત્યમા ઘટાડો થયો નહોતો, છતા મોટા રાજ્યોના ઉદય તથા એલેકઝાન્ડરની સ્વારીને પરિણામે એમની પડતીની શરૂઆત થઈ હતી, કારણ આ સ્વારીને લઈને નાના નાના રાજ્યો પ્રત્યે અભાવ ઉત્પન થયો હતો અને મોટા રાજ્યોની મહત્તા ઉપર વિશેષ ભાર મુકાયો હતો. આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ તે પ્રમાણે કૌટિલ્ય સંઘના બે વિભાગ પાડે છે. એક વર્ગમા જે સંઘોનો પ્રધાન રાજાને નામે ઓળખાતો તે સંઘ આવતા. આ સંઘોને એ બીજા વર્ગના સંઘથી છુટા પાડતો હોવાથી, એના કહેવાનું તાત્પર્ય એવુ નીકળે છે કે બીજા વર્ગના સંઘમા આવી ઉપાધી માટે કંઇ ગોઠવણ નહોતી, તેમ કોઇને એવી ઉપાધી આપવામાં આવતી નહોતી. આવા રાજ્યબંધારણ અસ્તિત્વમા હોવા વિશેની માહિતી સિક્કા ઉપરથી મળી આવતા પ્રમાણોથી આપણને મળે છે. પ્રથમ વર્ગના સંઘમા કૌટિલ્ય હેઠળના સંઘ જણાવે છે.—

(૧) લિચ્છિવિક, (૨) વૃજિક, (૩) મલ્લક, (૪) મદ્રક, (૫) કુકુર, (૬) કુરૂ, (૭) પાંચાલ અને બીજાઓ.

પાણિનિના નિયમ ૫. ૩. ૧૧૪ ના સંબંધમાં, કાશિકાવૃત્તિમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે મલ્લ લોકો સૈનિક જીવન નહિ ગાળતા હોવાથી એ નિયમ તેમને લાગુ પડતો નહિ. આ પ્રમાણે મલ્લ લોકોના બંધારણના સ્વરૂપ બાબત કૌટિલ્યએ આપેલી હકીકત વ્યાકરણ સાહિત્યમાંની હકીકતને મળતી આવે છે. બૌદ્ધ પ્રમાણો ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે, લિચ્છવિ લોકો પોતાના પ્રધાનને રાજા કહેતા. કૌટિલ્ય લિચ્છવી લોકોને બીજાથી જુદા બતાવતો હોવાથી એમ જણાય છે કે વૃજિ સંજ્ઞામાં એ માત્ર વિદેહ લોકોની ગણના કરતો. મદ્રક તથા વૃજિક સંઘની ઘટના માટે પાણિનિ ખાસ નિયમ આપે છે, અને એ ઘટના અર્થશાસ્ત્રમાંથી પણ મળે છે. બૌધ ગ્રંથોને આધારે, બુદ્ધના સમયમાં કુરૂ સંઘ રાજ્ય તરીકે નબળો પડી ગયો હતો. મહાભારત, પુરાણો તથા એવા પ્રાચીન પ્રમાણોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કુરૂ લોકો ઘણા જુના કાળમાં રાજાના અમલ હેઠળ હતા. એથી એમણે પ્રજાતંત્રના બંધારણનો સ્વીકાર બુદ્ધના સમય પછી તથા કૌટિલ્યના સમય પહેલાં કરેલો કહી શકાય. શરૂઆતના વૈદિક કાળમાં વિદેહ લોકો પણ રાજાના અમલ હેઠળ હતા. એમ છતાં બુદ્ધના સમયમાં એ લોકોએ પ્રજાતંત્ર બંધારણનો સ્વીકાર કર્યો હતો. પતંજલિ પણ આ લોકોના રાજ્યને પ્રજાતંત્ર ગણે છે. બુદ્ધના નિર્વાણ પછી એમના રાજબંધારણમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હોય. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, ઉત્તર મદ્રાસમાં મૂળ એવું બંધારણ હતું કે તેમાં માત્ર રાજાનો નહિ પણ આખા દેશનો અભિષેક સમ્રાટ તરીકે થતો. મદ્રાસના બીજા પ્રાંતોમાં અથવા તળ મદ્રાસમાં, કૌટિલ્યના સમયમાં, કદાચ તેથી પણ અગાઉ, 'રાજા'—પ્રધાનવાળું રાજબંધારણ અસ્તિત્વમાં હતું.

લિચ્છવિ લોકોનો રાજદ્વારી ઇતિહાસ એટલો બધો મશહૂર છે કે તે ફરી અહિં આપવાની જરૂર રહેતી નથી. તેઓ ઘણા બળ-

વાન હોઈ, તેઓનું રાજ્ય શૈશુનાક તથા મૌર્ય સામ્રાજ્યના લોપ થયા પછી હસ્તીમાં હતું અને એમણે ગુપ્ત સામ્રાજ્ય ખડું કરવામા મદદ કરી હતી. એમણે નેપાલમાં કંઈ વિચિત્ર પ્રકારનું બંધારણ રચ્યું હતું. એની ચર્ચા આપણે હવે પછી કરીશું.

મલ્લ લોકો એટલો લાંબો કાળ રહ્યા નહોતા. મૌર્ય લોકોના સમયમાં અથવા ત્યારપછી થોડા કાળમા પ્રજાતંત્ર ભોગવતી સમાજ તરીકે તેઓ અદૃશ્ય થયા, છતા છુટક છુટક મલ્લ કુટુંબો તિરહુત તથા નેપાલમા અગીઆરમી સદી સુધી અને ત્યાર પછી પણ અવારનવાર દેખા દે છે. આ મલ્લ લોકોના અર્વાચીન પ્રતિનિધિરૂપે ગોરખપુર તથા આઝમગઢના પ્રાંતોમા વસ્તી, સામાન્ય રીતે વેપારમા પરોવી, મલ્લ જાત છે. હિંદી પ્રજાતંત્રના જીવન ઉપરથી સામાન્ય રીતે એમ જણાય છે કે પ્રજાતંત્ર ભોગવતી સમાજ પોતાની રાજદ્વારી સત્તા ગુમાવતી છતા તેનામા વેપારી બુદ્ધિ રહેલી હોવાથી તેઓ વેપારમા પડતા. પંચાલ લોકો પણ મૌર્ય લોકોના નાશ થયા પછી હસ્તીમા હતા, એમ પતંજલિએ તેમને માટે કરેલા નિર્દેશ ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ કુરુ લોકોનું રાજ્ય વહેલું અદૃશ્ય થયું હતું. મહાભારતમા જણાવ્યા મુજબ કુરુ લોકો અન્ધક-વૃષ્ણિ સંઘના અંગભૂત હતા. આ સંઘના કેટલાક અંગભૂતોએ દેખીતી રીતે 'રાજા'-પ્રધાનવાળા રાજ્યબંધારણનો સ્વીકાર કર્યો હતો, પણ બીજાઓએ તેમ કર્યું નહોતુ. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના શિલાલેખોમા ઈ. સ. પૂ. પહેલી સદીના અંત ભાગે કુરુ લોકો માટે ઉલ્લેખ છે.

કૌટિલ્યના બીજા વર્ગનાં પ્રજાતંત્ર તરીકે હેઠળના રાજ્યો દાખલા તરીકે આપવામા આવ્યા છે.

(૧) કામ્બોજ, (૨) સુરાષ્ટ્ર, (૩) ક્ષત્રિય, (૪) શ્રેણિ અને બીજાઓ. અનુમાનથી આ વર્ગના પ્રજાતંત્રમા 'રાજા'-પ્રધાન નહોતા એમ જણાય છે. એમનાં બંધારણનું બીજું મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે એમના નગરજનોના મન ઉપર ભાર દઈ એમ ઠસાવવામા

આવ્યુ હતું કે સૈનિક કળામા પ્રવીણતા મેળવવી એ તેમની ફરજ હતી બીજા શબ્દોમા કહીએ તો આ પ્રજાતંત્રમા નગરજન સૈન્ય ગણાતુ હતુ દરેક ગનમા આખી પ્રજા શસ્ત્રબદ્ધ હતી. એથી ઉલટું, જે વર્ગના પ્રજાતંત્રમા 'રાજા'–પ્રધાનવાળું બંધારણ હતુ તેમા સામ્રાજ્યની પેઠે નિયમિત અથવા પગારદાર લશ્કર રહેતુ. આખું રાષ્ટ્ર શસ્ત્રબદ્ધ રહે તેવા પ્રજાતંત્ર માત્ર સૈનિક બાબતોમાજ ગ્યાપચ્યા રહેતા નહિ, કારણ તેમના બંધારણ અનુસાર નગરજનોને હુન્નર ઉદ્યોગ તથા ખેતીવાડી ઉપર પણ લક્ષ આપવાનું હતુ આથી તેઓ ધનાઢ્ય તેમજ સશક્ત જણાયા હતા.

આ રણપ્રિય પ્રજાતંત્રમા સૌથી અગ્રસ્થાને આવતા ક્ષુદ્રક તથા માલવ રાજ્યો કૌટિલ્યએ ગણાવ્યાં નથી કદાચ એના સમય પહેલા તેઓ સામ્રાજ્યની સત્તા હેઠળ આવી ગયા હોય. અર્થશાસ્ત્રમા જે રણપ્રિય પ્રજાતંત્રોના નામો આવ્યા છે તેમા કામ્બોજનું પ્રજાતંત્ર મુખ્ય છે. એનું સ્થળ પૂર્વ અફઘાનિસ્તાનમા હતુ. ગન્ધારથી કંઈક ઉતરતી પંક્તિની આ સમાજ હોય એવો અશોકના શિલાલેખોમા એમને માટે ઉલ્લેખ છે. યાસ્કના મત પ્રમાણે એમની માતૃભાષા સંસ્કૃત હતી, પણ તેમા એમના ઇરાની પાડોશીઓની ભાષામાંથી લીધેલા કેટલાક પ્રમાણો તથા વિકારો દાખલ થતા પામ્યા હતા. એમની હસ્તી પાણિનિની જાણમા હતી, કારણ કે એમના રાજાની પદવી દર્શાવવા કોઇ સાધિત શબ્દ બનાવવાનો એ નિયમ આપે છે આ ઉપરથી કદાચ એમ જણાય કે પાણિનિ કોઇ સામ્રાજ્ય માટે ઉલ્લેખ કરે છે, પણ ખાસ નિયમ તથા સાધિત શબ્દના અસાધારણ રૂપ ઉપરથી કામ્બોજ લોકોનો 'રાજા' સમ્રાટ હતો કે માત્ર પ્રધાન તે માટે શક રહે છે. કૌટિલ્યના સમયમા, એમના બંધારણમા નામધારી 'રાજા' માટે સ્થાન નહોતુ. આપણે હવે પછી જોઇશુ તે પ્રમાણે, ભોજ લોક રાજા વિનાના રાજકર્તા હતા કામ્બોજનો અક્ષરશઃ અર્થ 'ઉતરતી પંક્તિના ભોજ' એવો થાય.

સુરાષ્ટ્ર (સાર્ ગન્ય) લોકોનું પ્રજાતન્ત્ર કાઠિયાવાડમાં હતું. અર્વાચીન સોરઠ નામ એમના નામ ઉપરથી પડ્યું છે તેઓ મૌર્ય સામ્રાજ્યવાદના વ્હેણમાથી બચી જવા પામ્યા હતા, કારણ અશોકી (આસરે ઇ સ પૂ ૫૮) ના લેખોમા તેમજ રૂદ્રદામન (ઈ. સ. ની બીજી સદી) ના જુનાગઢના લેખમા એમનુ નામ આવે છે.

બીજા બે રાજ્યો–ક્ષત્રિય અને શ્રેણી–સીંધમા એક બીજાની પાસે પાસે હતા એમ મેસીડોનિયાના ગ્રંથકારો જણાવે છે તેઓ ક્ષત્રિયને ક્ષથ્રોઈ કહે છે યુરોપીયન પંડિતો એ સંજ્ઞાને કોઇ ન્યાતનુ નામ હોય એમ ગણે છે, પણ કોઇ રાજદ્વારી મંડળનુ એ વિશેષ નામ છે એમ અર્થશાસ્ત્ર ઉપરથી જાહેર થાય છે ટાલેમી પણ ક્ષથ્રોઇ પ્રજા અથવા સમાજ વિશે નિર્દેશ કરે છે પ્રથમ પંક્તિના ગ્રીક અને રોમન પંડિતોએ અગ્ર-શ્રેણિ અથવા પહેલા શ્રેણિ માટે જુદી જુદી સંજ્ઞા વાપરેલી જણાય છે પ્રત્યક્ષ રીતે શ્રેણિ લોકોના માહોમાહે વિભાગ પડી ગયા હતા, અને એલેકઝાન્ડર સાથે અથડામણમા આવનાર પહેલા શ્રેણિ લોક હતા યૌધેય લોકોમા પણ આવા વિભાગ પડી ગએલા જણાય છે, કારણ '૨' તથા '૩' નિશાનવાળા એમના સિક્કા મળી આવ્યા છે

સીંધમા વસતી ખત્રિયોની જુદી જુદી જાતો ક્ષથ્રોઈ અથવા ક્ષત્રિય લોકોથી ઉતરી આવેલી હોય એમ લાગે છે, કેમકે ક્ષથ્રોઇના વસવાટનો જે પ્રદેશ ગ્રીક પંડિતો જણાવે છે તે પ્રદેશની પાડોશમા આ દેખાવડી જાતો વસે છે

પ્રકરણ ૮ મું

ગ્રીક પંડિતોએ વર્ણવેલાં હિંદુ પ્રજાતંત્ર

(આસરે ઈ. સ. પૂ. ૩૨૫.)

એલેકઝાન્ડરની સ્વારીના ઇતિહાસકારોએ અસંખ્ય રાજ્યોને 'સ્વાધીન' 'સ્વતંત્ર' અથવા 'સ્વરાજ્ય ભોગવતાં' વર્ણવ્યાં છે.- આ ઉપરથી એમના કહેવાનો અર્થ એ નીકળે છે કે એ સઘળાં પ્રજાતંત્ર બંધારણવાળાં હતાં, મેકક્રિન્ડલ 'સ્વતંત્ર' સંજ્ઞાનું ગૌરવ સ્વીકારે છે. પરંતુ હિંદમાં પ્રજાતંત્ર બંધારણવાળાં રાજ્યો હસ્તીમાં હોવાની ખીનાથી તે અજ્ઞાત હોવાથી, એણે એમ માનેલું કે એ સંજ્ઞા હિંદી ગ્રામ પંચાયત માટે વપરાઈ હશે. પણ ગ્રીક લોકોએ ગ્રામ પંચાયતને પ્રજાતંત્ર તરીકે ગણવાની કદી પણ ભૂલ કરી નહોતી; તેઓ સભાઓને રાજ્ય તરીકે ગણતાં પણ ગામ–એકમ તરીકે નહિ. એ લોકો આ રાજ્યો સાથે લડયા હતા, તેઓ સાથે એમણે તહનામાં કર્યાં હતાં, અને તેમના રાજ્યબંધારણને લગતી વિગતોની નોંધ રાખી હતી. એ લોકો આ રાજ્યોથી એવા સારી પેઠે માહિત હતાં કે મેકક્રિન્ડલ સૂચવે છે તેવી જાતની ભૂલ તેઓ કદી પણ કરે નહિ. આ ઉપરથી રાજ્યધારણને લગતી બાબતોમાં ગ્રીક લોકો ઉપર આપણે આધાર રાખી શકીએ. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના દરબારમાં ગ્રીક એલચી તરીકે આવેલો મેગાસ્થનીસ આ સંબંધમાં શું કહે છે તે તપાસીએ તો કંઈ શક અથવા વિરોધ માટે સ્થાન રહેશે નહિ. એ એલેકઝાન્ડરના સોબતીઓના જેવો દેશમાંથી ઝડપબંધ પસાર થઈ જતો લુટારૂ નહોતો, પણ એણે ઘણા વર્ષ આ દેશમા રહી પરિસ્થિતિનું અવલોકન કર્યું હતું. એ આખા દેશને બે પ્રકારના રાજતંત્રમાં વહેંચી નાખે છે રાજા હોય તેવું તથા પ્રજાતંત્રવાળું.

'જ્યા રાજા હોય ત્યા લોકો દરેક બાબત તેને નિવેદન કરે છે, અને જ્યા લોકો સ્વરાજ્ય ભોગવતા હોય ત્યા ન્યાયાધ્યક્ષને નિવેદન કરે છે.'
(Mc Crindle, Megasthenes Arr XII)

ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ જે પ્રજાતંત્ર રાજ્યોની નોધ કરી છે તેની આપણે સક્ષિપ્તમા સમાલોચના કરીશુ.

ગ્રીક ગ્રંથકારો કથેઅન લોકોને હિંદુસ્તાનની સૌથી બળવાન પ્રજા તરીકે વર્ણવે છે હમણાના લાહોર તથા અમૃતસર પ્રાંતોમા હાઇડ્રેઓટસ અથવા રાવી નદીની પૂર્વમા એ લોકો વસતા હતા, અને સાકલમા તેમની રાજધાની હતી 'યુદ્ધકળામા ચાતુર્ય તથા બહાદુરી માટે કથેઅન લોકોની પ્રતિષ્ઠા ભારે હતી.' (Arrian, Anabasis V 22 II A P 115) તેઓને એલેકઝાન્ડર સાથે લડાઈ થઈ તે પૂર્વે થોડાજ સમય ઉપર તેઓએ બીજા કેટલાક પ્રજાતંત્ર ભોગવનારા હિંદીઓને સાથે લઇ પોરસ રાજાને તેમજ અભિસાર લોકોના રાજાને હરાવ્યા હતા. હિંદુ યુદ્ધકળામા જેને

પણ ખત્તિય જેવો કંઈ શબ્દ થાય. વળી ગ્રીક ગ્રંથકારો ક્ષત્રિયને માટે ક્ષથ્રોઇ વાપરે છે એ ભૂલવું જોઇએ નહિ. કઠઠ લોકોનો પ્રદેશ કથૈઅ અને કઠઠ લોકો કથૈઓઈ કહેવાતા.

કથૈઅ લોકોના પ્રદેશ સુધી આવતા પહેલા અલેકઝાન્ડરને ત્રાવી નદી ઉપરની કેટલીક સ્વતંત્ર હિંદી પ્રજાઓ અથવા પ્રજાતંત્ર સાથે લડવુ પડયુ હતુ.

રાવી નદીથી થોડે દૂર અદ્રેસ્ને, અદ્રેસ્તૈ અને અદ્રેસ્તે એવે જુદે જુદે નામે ઓળખાતી પ્રજા વસતી હતી અને તેની રાજધાની ગ્રીક લોકોએ આપેલા નામ પ્રમાણે પિમ્પ્રમમા હતી. યુરોપીઅન પંડિતો આ જાત અને વિશેષ જાણીતી ચએલી અરટ્ટ જાત એકજ હોવાનુ માને છે. પરંતુ શબ્દરૂપાનુસાર આ મળતાપણું અશક્ય જણાય છે કદાચ પાણિનિએ જણાવેલા અને ગણ-પાઠમા આવેલા અરિષ્ટ લોકો અને આ જાત એકજ હોય એમ કહી શકાય.

કથૈઅ લોકોના મુલકની પાડોશમા સોફાઈટ લોકોનું રાજ્ય હતુ એ જ લોકો તે સૌભૂતિ હતા એમ સીલવેઇન લેવી કહે છે તે ખરૂ છે. પણ એ ખુલ્લુ જણાતું નથી કે એનો રાજકર્તા ચુંટાએલો રાજા હતો કે નિયમિત રીતે ગાદીએ બેસતો એકાધિપત્ય રાજા હતો. વિશેષ સભવ એમ લાગે છે કે એ રાજ્ય પ્રજાતંત્ર ભોગવતુ હતું. એનો મુલક પ્રજાતંત્રવાળા પ્રદેશમા પ્રજાતંત્રના સમ્પર્કમા આવેલા તથા તેવા લક્ષણવાળા રાજ્યોની વચમા હતો ગણ-પાઠમા સંકલના લોકોની સાથે સુભૂત ગણાવવામા આવ્યુ છે આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ કથ લોકોના પ્રજાતંત્રની રાજધાની સંકલમા હતી. સૌભૂતિ રાજ્યની સીમા હિમાલયમા સોલ્ટ-રેન્જને નામે ઓળખાત. પ્રદેશ સુધી ગઈ હતી. ડિઓડોરસ (૧૭, ૯૧) જણાવે છે કે ઓપિથિ (Sopeithe) લોકોના અમલ હેઠળના શહેરોનો વહીવટ સૌથી વિશેષ અંશે કલ્યાણકારી કાયદા અનુસાર ચાલતો અને 'તેમની રાજદ્વારી પદ્ધતિ પ્રશંસનીય હતી.' 'એમનામા ખુબસુરતીની સૌથી ઉંચી ગણના થતી.' વિશેષમા 'આ ઉપરથી એમ જણાય

છે કે આ શહેરોમા વસનારાઓનું સન્માન એમના બાકીના દેશબંધુઓ કરતાં વિશેષ થતું.' કથૈઅ લોકોની માફક સૌભૂતિ લોકોમા પણ સ્ત્રી પુરૂષો પોતપોતાના જીવન સાથીને રૂડાના કંઈ પણ વિચાર વિના પસંદ કરતા. તેઓ સુરૂપ અને લાવણ્યમય વદન વિશેષ અગત્યના ગણતા. આ વહીવટ ફક્ત કથૈઅ અને સૌભૂતિ લોકોમા પ્રચલિત હતો એમ નહોતું પ્રજાતંત્રવાળા વૃષ્ણિ લોકો પણ પ્રજાતંત્રના નેતાના ખુબસુરત ચહેરા ઉપર વધારે વજન મુકતા એમ જોયુ છે. સૌભૂતિ તથા કથ લોકો આ નિયમ પાળતા તે માટે બીજુ પણ કારણ હતું 'લગ્ન સબંધ જોડવામા તેઓ ઉચ્ચ કુટુંબ સાથે સંબંધ બાધવાને ઈંતેજાર રહેતા નથી, પણ ખુબસુરતીને ધોરણે પોતાની પસંદગી કરે છે, કારણ તેઓ છોકરાઓમા લાવણ્યની ભારે ગણના કરે છે,' ક્રમકે સૌભૂતિ અને કથ રાજ્યોમા પોત પોતાના પ્રદેશમા જે બચ્ચાઓ જન્મ્યા હોય તેમાથી શરીર બધાગણુની દૃષ્ટિએ કેટલાને નગરજન તરીકે મોટા થવા દેવા એ નક્કી કરવાનો હક્ક રાજ્યના અધિકારીનો હોવાનું પ્રતિપાદન થતું. આ નિયમ સ્પાર્ટાના રાજ્યબંધારણમા પણ હતો એ જણાવવાનુ ભાગ્યેજ જરૂરનુ છે. કથૈઅ લોકોમા આવી તપાસ બચ્ચાના જન્મ્યા પછી બીજે મહિને થતી (ગ્રૈગો).

આ ઉપરાંત બીજા બે શહેરી-રાજ્યો પ્રજાતંત્ર ભોગવતા હતા એમ એરિઅન જણાવે છે પણ તેના નામ આપવામા આવ્યા નથી.

એલેકઝાન્ડર જ્યારે હીફાસિસ અથવા બીઆસ નદી ઉપર આવી પહોચ્યો ત્યારે એની જાણમા આવ્યુ કે નદીની સામી બાજુનો પ્રદેશ 'અસાધારણ ફળદ્રુપ હતો અને લોકો સારા ખેડતો હતા, લડાઈમા બહાદુર હતા અને ઉત્તમ પદ્ધતિએ ચાલતા ગજત ન હેઠળ વસતા હતા કારણ અમીર વર્ગ લોકસમૂહ ઉપર અમન ચલાવતા અને પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ ન્યાયથી મર્યાદામા રહી કરતા.' (એરિઅન પુ ૫. ૨૫) આ વર્ણન કૌટિલ્યના વાર્તા શસ્ત્રોપજીવિન સાથે મળતું આવે છે. ખેતીવાડીના ધંધામા તેઓ આબાદ હતા અને લડાઈ માટે

તૈયાર રહેના અને સંપૂર્ણ રીતે પોતાના બળ ઉપર આધાર રાખતા. આ રાજ્યનુ નામ આપવામા આવ્યુ નથી એ દુર્ભાગ્ય છે. ગ્રીક લોકો જેને શિષ્ટ જન અથવા અમીર વર્ગ કહેતા તેમના હાથમાં પ્રજાતંત્ર ખરેખર રીતે હતું. પણુ તેમની લોકસભામાં પાચ હજાર પ્રતિનિધિએ હતા. યૌધેય સિક્કા જે સ્થળેથી નીકળ્યા છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે બીઆસ ઉપરનુ આ નામ વિનાનું રાજ્ય કદાચ યૌધેય લોકોનુ હોય. લોકસભાનો દરેક સભ્ય રાજ્યના લશ્કર માટે અક્કેક હાથી આપતો. એરિઅન (પ. ૭૫) ના મત પ્રમાણે આ હિંદીજનો પાસે ઘણી ભારે સંખ્યાના અતિ મોટા કદના અને ભારે હિમતવાળા હાથીઓ હતા. એલેકઝાન્ડર જાતે કહે છે તે પ્રમાણે મેસીડોનિયાના લોકો 'માત્ર થોડા લશ્કર સામે લડવાને ટેવાયલા હતા.' 'હવે પહેલીજ વાર' તેમને ખરેખરા વિશાળ સૈન્યની સામે જવાનુ હતું અને એના જણાવ્યા પ્રમાણે, જે પ્રજાઓના માત્ર નામથી એના સૈનિકો ભય પામી ગયા હતા તેમની સામા એક તસુ પણ આગળ વધવાની એમણે ના પાડી હતી. બીઆસ નદીના દક્ષિણ કિનારા ઉપરના પ્રદેશમા આ નામ નહિ જણાએલુ પ્રજાતંત્ર આવી રહ્યુ હતું. મેસીડોનિયાના લોકોનો સત્કાર કરવા માટે નન્દનુ મોટું લશ્કર પણ રાહ જોતુ હતું પણ નદીની સામી બાજુ ઉપરના રાજતંત્રના સૈન્ય સાથે લડવાના પાસે આવતા પ્રસંગને લઇ એમને ખાસ વાસ્તી લાગી હતી 'એલેકઝાન્ડરના સૈન્યનો ઉત્સાહ હવે દબાવવા માડ્યો' અને 'તેએ।એ મસલત ચલાવવા માડી' તેમા એના માણુસોએ 'નિશ્ચયપૂર્વક જણાવ્યુ કે તેઓ હવે વધારે આગળ જશે નહિ.' આ નામ નહિ જણાએલા પ્રજાતંત્રના આગમનમાથી એલેકઝાન્ડરની સ્વારી આગળ વધતા અટકી અને તેણે અહીંથીજ પાછી પાની કરી

જેમ લિચ્છવિ-ગણુના સભ્યોની સંખ્યા મોટી હતી તેમ આ પ્રજાતંત્રની રાજસભામા મોટી સંખ્યામા સભાસદો બેસતા.

પાછા ફરતા પણ એલેકઝાન્ડરના માર્ગમાં ઘણા પ્રજાતંત્ર આવ્યા હતા. ખરું જોતા આ વેળાએ સિંધુ નદીના કિનારાથી બલુચિસ્તાનમાંની હિંદુસ્તાનની સરહદ સુધી જે જે ગણ્યો એના માર્ગમાં આવ્યા તે સઘળાં પ્રજાતંત્ર ભોગવતા હતા. આમાના ક્ષુદ્રક તથા માલવ સૌથી વધારે બળવાન હતા. ગ્રીક ગ્રંથકારો એ ગણોને અનુક્રમે ઓક્સીડ્રાઈ તથા મેલોઇ તરીકે ઓળખાવે છે, અને જણાવે છે કે તે હીડાસ્પીસ નદી ઉપર આવ્યા હતા, એટલે જેમ નદી ચીનાબમાં પડે છે તે સ્થળેથી દક્ષિણ તરફના એ નદીઓના વહેણને એ નામે ગ્રીક લોકો ઓળખતા હતા એમ જણાય છે એ ગણ્યોએ એકત્ર મળી પોતાનો સંઘ બનાવ્યો હતો. એરિઅન (૬. ૪) કહે છે કે દેશના આ ભાગમાં વસતી હિંદી જાતોના પ્રમાણમાં આ ગણ્યોના લોકોની સંખ્યા ઘણી વધારે હતી અને તેઓ સૌથી વધારે લડાયક જુસ્સાવાળા હતા "એલેક્ઝાન્ડર પહેલા મેલોઇ નામે ઓળખાતી સ્વતંત્ર ગણ્ય આગળ આવ્યો હતો" મેલોઇની પાડોશમાં સ્વતંત્રતા ભોગવતા સિબોઇ નામે ઓળખાતા એમના મિત્રો હતા આ સિબોઇ લોકોને જાતક તથા પતંજલિ સિબિ અને શૈબ્ય નામે ઓળખાવે છે મેલોઇ લોકોને એરિઅન (૬. ૮) સ્વતંત્ર હિંદીઓની જાત કહે છે, એમના શહેરો ચીનાબ નદી ઉપર આવી ગયા હતા અને રાવી નદીની નજદિકમાં એમની રાજધાની હતી આ લોકોની રાજધાની અથવા તેમના એકાદ શહેર ઉપર ઘેરા ઘાલતા એલેક્ઝાન્ડર પોતાની જીંદગી ગુમાવવાની અણી ઉપર હતો. સઘળા એકમતને લઇને ગ્રીક ઇતિહાસકારો નક્કી કરી શક્યા નથી કે મેલોઇના શહેર આગળ કે ઓક્સીડ્રાઇના શહેર આગળ એલેક્ઝાન્ડર મોતના પંજામાંથી બચી જવા પામ્યો હતો કર્ટિયસના જણાવ્યા પ્રમાણે એમના લશ્કરમાં ૧,૦૦,૦૦૦ માણસો હતા. "આ લશ્કર સાથે લડવાનો પ્રસંગ આવવાથી મેસીડોનિયન લશ્કરનો ઉત્સાહ મંદ પડી ગયો હતો" "જ્યારે મેસીડોનિયનોને માલમ પડ્યું કે હજી તેમને એક નવી લડાઇમાં

ઉતરવાનું હતું અને તેમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં સૌથી લડાયક ગણાતી પ્રજા તેમના હરીફ તરીકે ઉતરશે, ત્યારે તેઓ અણધાર્યા ભયથી ત્રાસી ગયા અને રાજદ્રોહ ગણાય એવી ભાષામાં તેઓ ફરીથી રાજાને ઠપકો આપવા લાગ્યા.' એલેક્ઝાન્ડરના સૈનિકો આ લોકોને 'ઝનુની પ્રજા' તરીકે ધારતા અને તેમનાથી એવા ભય પામી ગયા હતા કે તેઓ લોહી રેડ્યા વિના એમને આગળ વધવા દેશે નહિ. મેસીડોનિયન લોકોનો ભય સર્વ રીતે સકારણ હતો. એ એલેક્ઝાન્ડરને પોતાને જે સંકટ નડ્યું હતું તેનાથી તેમજ ભાગીને અંતે લશ્કરનો જે કચ્ચરઘાણ થયો હતો તેનાથી પુરવાર થાય છે.

એલેક્ઝાન્ડરની કીર્તિ વધારવાની સ્પષ્ટ ઈચ્છાથી ગ્રીક ગ્રંથકારો આપણને એમ સમજાવવા તજવીજ કરતા જણાય છે કે એલેક્ઝાન્ડરે ક્ષુદ્રક તથા માલવ લોકોને લડાઈમાં છુંદી નાખી તેમનો નાશ કર્યો હતો. પરંતુ પતંજલિ કંઈ જુદીજ હકીકત આપે છે કે એ પ્રજાતંત્રનો અદ્ય હસ્તીમાં હોવાનું તથા તેમનામાંના ક્ષુદ્રકો વિજયી નીવડ્યાનું જણાવે છે. મેસીડોનિયન ઇતિહાસકારો પોતે લડાઈ પછી આ ક્ષુદ્રક લોકોની મહત્તા જળવાઈ રહ્યાનું સ્વીકારે છે અને તેનું વર્ણન પણ કરે છે કે બન્ને 'પ્રજાઓએ' 'સો એલચી' મોકલ્યા હતા અને તેઓ 'સરસ રથમાં બેઠા હતા અને અસાધારણ બાંધાના અને તેજસ્વી દમામવાળા હતા. તેઓના ઝભા શુભ્ર વર્ણના સોનેરી ભરેલા સુતરાઉ કપડાના હતા. 'જે સ્વતંત્રતા આટલા બધા યુગ સુધી તેઓએ અખંડ ટકાવી રાખી હતી' તે માટે તેઓ મગરૂર હતા અને એલેક્ઝાન્ડરને પોતાના દુશ્મનોને હાથે સંકટ ભોગવવા પડ્યા હતા એટલે જેઓ એની સામા થયા હતા તેમની તરફ એ બહુ પ્રેમભાવ દર્શાવતો. આ એલચીઓની એણે અસાધારણ પરોણાગત કરી હતી. 'એણે શ્રેષ્ઠ ભોજન તૈયાર કરવા માટે હુકમો આપ્યા અને એલચીઓને જમવા તેડ્યા'...'અહીં સોનાના સો

બાજ્યો એક બીજાથી થોડે થોડે દૂર ગોઠવવામા આવ્યા હતા અને તેની આસપાસ ધુમ્ર વર્ણના સોનેરી કમળથી ભરેલા પડદાઓ ટાંગવામ આવ્યા હતા' (કર્ટિયસ પુ ૮ પ્ર ૭) એમને આનંદ આપવા માટે એલેકઝાન્ડરે તમાશાની તજવીજ કરી હતી અને અહીં દારૂ દૂટથી વહેચવામા આવ્યો હતો 'ત્યારપછી એલચીઓને પોતપોતાને ઘરે જવાના કરવામા આવ્યા હતા' આ સઘળુ પરાજય પામેલા દુશ્મનના વર્ણન જેવુ લાગતું નથી, પણ એમના સામર્થ્યની અજમાયશ લીધા પછી જેમને તાબામા રાખી જેમની સાથે મિત્રભાવ રાખવાનું આવશ્ય લાગે એવા દુશ્મનનું છે હિંદુસ્તાનમાથી પાછા ફરતા એને રાઈના દુમના ખમવા પડે નહિ તે માટે તેમજ રાજધાની મેસીડોનિયન લશ્કરો ત્યાંમા રાખી તેઓ નિર્ભયતાથી વર્તે એ માટે અલેક્ઝાન્ડરને તજવીજ કરવાની હતી

આ ગણ્યા કાલાયનના સમય પહેલા મનતરી હસ્તીમા હતા એ બાબત એના વાર્તિક ઉપરથી તેમજ પાણિનિ क्षाद्रकादिभ्यश्च (૪ ૨ ૪૫) ઉપરના પતંજલિના ભાષ્ય ઉપરથી સાબિત થાય છે આ સંઘના સંયુક્ત લશ્કરના અધિપત્ય માટે પાણિનિ કંઈ નિયમ કરતો ન હોવાથી એ સંઘ એના સમયમા હસ્તીમા હશે નહિ કાત્યાયને એ જોગ પુરી આપી છે પતંજલિ મળી આવેલા રૂપના અર્થમા આ સંયુક્ત નામ આપવામા આવતા હતા એમ પતંજલિ જણાવે છે, ખરૂ એ સમુદાયમા ક્ષુદ્ર-માલવ સંજ્ઞા મળી આવે છે એક આખી સૂત્રનુ અવતરણ કરતા પતંજલિ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે ક્ષુદ્રક-માલવ ગોત્ર નથી તેમ કોઈ જાતિ માટે વપરાતી સંજ્ઞા નથી

કર્ટિયસ કહે છે કે સંયુક્ત લશ્કરના સરદાર તરીકે ક્ષુદ્રક લોકમાનો બહાદુર લડવૈયો પસંદ કરવામા આવતો અને તે ઘણો અનુભવી સરદાર હતો

બન્ને પ્રજાતંત્રમાંથી એલેકઝાન્ડર સાથે સુલેહની શરતો નક્કી કરવા જે કહેવાતા એલચીઓ આવ્યા હતા તેઓમાં કેવા લોકો હતા તેની નોંધ લેવાનુ જરૂરનુ છે. આ લોકો પોતપોતાના શહેરો તથા જિલ્લાઓના અગ્રગણ્ય પ્રતિનિધિ હતા, 'ઓક્સીડ્રાઇ લોકોમાંથી તેમનાં શહેરોના નેતાઓ તથા જિલ્લાના સુબાઓ આવ્યા હતા.' તેમને તહનામુ કરવાની કુલ સત્તા આપવામા આવી હતી, મેલોઇના પ્રતિનિધિઓએ એમ કહ્યાનુ જણાવવામા આવે છે કે 'બીજાઓના કરતા તેઓને સ્વતંત્રતા તથા સ્વાધીનતા વિશેષ પ્રિય હતા, અને ડાયોનિશિયસ (કદાચ બલરામને ગ્રીક લોકો આ નામે ઓળખાવતા હોય) ના વખતથી તેમની સ્વતંત્રતા અખંડિત રહી છે.'

એ ખાસ લક્ષમા રાખવાનુ છે કે આ સ્વાધીનતા ભોગવના હિંદીઓની લાવણ્યમય મુખરેખા તથા-સુંદર, ઓપ્ખરાટ બાંધા વિગે મેસીડોનિયન ગ્રંથકારો ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે. હિંદી પ્રજાતંત્રની નૃવંશવિદ્યા (ethnology) ને લગતા વિવેચન માટે આ અભિપ્રાય અગત્યનો છે. આ બાબત આપણે આગળ જોઈશું (પ્ર. ૨૧).

ચીનાબ સાથે જેલમ નદીનો જે સ્થળે સંગમ થાય છે ત્યાથી દક્ષિણ કિનારા ઉપર માલવ લોકો વસતા અને ક્ષુદ્રકો તેના ઉપલાણે વસતા.

છેલ્લાં એ પ્રજાતંત્રના મુલકની પાડોશમા એલેકઝાન્ડર અગ્નિનેઘ નામના લોકો સાથે સબંધમા આવ્યો હતો. ડિઓડોરસનુ કહેવુ માનીએ તો એમણે ૪૦,૦૦૦ પાયદળ તથા ૩,૦૦૦ ઘોડેસ્વાર લશ્કર એકઠું કર્યું હતુ. 'એમણે પોતાના સાકડા મોહલ્લાઓમા દુશ્મનને આવતો અટકાવવા અનેક અડચણો ઉભી કરી હતી, ભારે બહાદુરીથી તેઓ લડયા હતા, અને પરિણામે તેમની સામે હુમલો લઇ જતા એલેકઝાન્ડરના થોડા મેસીડોનિયન સિપાઇઓ પડયા હતા.'

કર્ટિયસના જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે આ બહાદુર લડવૈયાઓ પોતાનાથી મોટા લશ્કરના હુમલા સામે ટકી શક્યા નહિ, ત્યારે

તેમણે પોતાના ઘરને આગ લગાડી પોતાના સ્ત્રી છોકરાઓને, રજપુત લોકો જોહર કરતા તે માફક બાળી મુક્યાં.

યુરોપીયન પંડિતો આ લોકો તથા આર્જુનાયન લોકો એકજ હોય એમ મનાવવા તજવીજ કરતા જણાય છે. પણ ગન્દશાસ્ત્રના કારણોને લઇ આ માન્ય થઇ શકતુ નથી; "અર્જુનેય નામમાં ગ્રામ અને શ્રેણિની સંધિ થઇ છે, જે પ્રજાતંત્રોમા પ્રધાનને રાજન કહેવામા આવતો નહિ અને જે પ્રજાતંત્રો લડાયક હતા તે પ્રજાતંત્રની કૌટિલ્યએ આપેલી યાદીમા આમાનો મુખ્ય શબ્દ મળે છે. અહીં માત્ર શ્રેણિ રૂપજ જણાય છે, એટલે આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ પ્રજાતંત્રમા એક કરતા વિશેષ અંગભૂતો હતા.

ગ્રીક લોકોએ જણાવેલુ બીજું પ્રજાતંત્ર અમ્બશ્ટ લોકોનું હતુ. આ નામ એ લોકો સમ્બસ્તાઇ તથા અબસ્તાનોઇ એમ પણ લખે છે. સંખ્યા અથવા બહાદૂરીમા આ લોકો હિંદુસ્તાનમા કોઇથી પણ ઉતરે એવા નહોતા એમના રાજતંત્રનું સ્વરૂપ પ્રજાસત્તાક અમનના લેખકે રચાયું હતુ. એમના લશ્કરમા ૬૦,૦૦૦ પાયદળ ૬,૦૦૦ ઘોડેસ્વાર તથા ૫૦૦ રથ હતા. 'એમણે પોતાની બહાદૂરી તથા યુદ્ધકળા માટે ખ્યાતિ પામેલા ત્રણ સરદારોને ચુંટી કહાડ્યા હતા.'

'યોગ્ય સદ્ભાવથી પોતાનો સત્કાર થશે એમ ધારીને' એલચી તરીકે આવેલા સૌથી અગ્રગણ્ય નિવાસ નગરજનોનુ સ્વાગત કરી એલેકઝાન્ડરે તેમની સાથે તહની શરતો નક્કી કરી. ડિઓડોરસ એમ જણાવે છે કે અમ્બશ્ટ લોકોએ 'પોતાના વૃદ્ધ પુરુષોએ નહિ લડવાની આપેલી સલાહનો સ્વીકાર કર્યાથી' આ એલચીઓ આવ્યા હતા આ ઉપરથી કદાચ એવું સુચન થાય કે એમના પ્રજાસત્તાક બંધારણમાં વૃદ્ધ પુરુષોની સભા રૂપ હતી.

પતંજલિએ તેમજ મહાભારતમા અમ્બશ્ટ લોકોને રાજદ્વારી સમાજ તરીકે જણાવ્યા છે. પુરાણમા જણાવ્યુ છે કે એલના કુટુંબના અમ્બશ્ટે પંજાબમા પોતાનો વંશ સ્થાપ્યો હતો. એ રાજ્યનો

શરૂઆતનો અહેવાલ આપતાં પુરાણ એમને એકાધિપત્ય રાજ્યપદ્ધતિવાળા લોકો તરીકે વર્ણવે છે. શિબિ લોકોના રાજ્યંધારણમાં જેવી રીતે ફેરફાર થયો હતો તેવી રીતે આ લોકોના એકાધિપત્ય રાજ્યપદ્ધતિવાળા બંધારણને પ્રજાતંત્રમાં ફેરવવામાં આવ્યું હતું. યૌધેય લોક માટે, પણ પુરાણમાં એમ જણાવ્યું છે કે અમ્બષ્ઠ લોકોની પેઠે એ લોકો પણ એકાધિપત્ય રાજ્યપદ્ધતિવાળા હતા. પણ યૌધેયનાં સ્મારક ચિહ્નો ઉપરથી એમનો જે ઇતિહાસ મળે છે તે પ્રજાતંત્રવાળા લોકોના ઇતિહાસને મળતો આવે છે.

આ પછીની બીજી સ્વતંત્ર પ્રજા ક્ષત્રોઇ હતી. એ નામનું સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર કરતાં ક્ષત્રિય થાય. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, અર્થશાસ્ત્રમાં આપ્યા મુજબ જે પ્રજાતંત્રનું વિશેષ નામ 'ક્ષત્રિય' છે તે અને આ પ્રજા એક જ છે. કૌટિલ્ય આ લોકની ગણના શ્રેણિઓની સાથે કરે છે અને અહીં આપણે શ્રેણિ લોકોને ક્ષત્રિય લોકોના પાડોશી તરીકે જોઇએ છીએ. આગળ સૂચવ્યા પ્રમાણે સિંધી ખત્રી જાત આ લોકોના અર્વાચીન પ્રતિનિધિ લાગે છે. કૌટિલ્યે પાડેલા વિભાગ પ્રમાણે એમનો પ્રધાન રાજા તરીકે ઓળખાતો નહિ.

એરિયનના જણાવ્યા પ્રમાણે, ઓસ્સડિઓઇ લોકો પણ 'સ્વતંત્ર પ્રજા' તરીકે હતા. બીજો કોઇ ગ્રંથકાર એમને માટે ઉલ્લેખ કરતો નથી. આ લોકો તેજ યૌધેય હતા એમ પ્રતિપાદન કરવા કનિંગહામ મથન કરે છે, પણ શબ્દશાસ્ત્રના કારણે તે ટકી શકતું નથી વી ડી સેન્ટ-માર્ટિનના સૂચવ્યા પ્રમાણે આ લોકો મહાભારતમાંના વસાતિ લોકો હોય એમ લાગે છે. આ વસાતિ લોકો ક્ષુદ્રક તથા માલવ લોકોના પાડોશી તરીકે તથા અમ્બષ્ઠથી શરૂ થતા સમૂહમાં જણાય છે. કાત્યાયન અને પતંજલિ શિબિ લોકોના પ્રદેશની સાથે વસાતિ લોકોના પ્રદેશ જણાવે છે. ગણ-પાઠમાં રાજન્યના પ્રજાતંત્રથી શરૂ થતા સમૂહમાં આ લોકોને ગણાવ્યા છે.

આ પછીના ગણમાં રાજા અમલ ચલાવતો કે પ્રજાતંત્ર હતું એ નક્કી જણાતું નથી એલેકઝાન્ડરના સોબતીઓએ એના રાજ બંધારણના તથા કાયદાના વખાણ કર્યા છે 'યુદ્ધ અને એવી રીતે શાંત પણ કાળમાં હદ ઉપરાંત વ્યવસ્થા રહેવું એને તેઓ દુરાચાર ગણતા' (ગ્રેએો ૧૫ ૩૪.)

આ રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં સૌથી ધનાઢ્ય હતું એમ કહેવામાં આવે છે નાગરજનો સૌ સાથે ભોજન લેતા આવા વહીવટ માટે અથર્વ વેદમાં પણ ઉલ્લેખ છે. તેઓ ગુલામની સંસ્થાનો સ્વીકાર કરતા નહિ (ગ્રેએો ૧૫ ૩૪) આપણા સાહિત્યમાંથી આ સ્વતંત્રતા ભોગવતા લોકોનું નામ ખોળી કહાડવાનું બને એમ છે. આ લોકો તેજ મુશિક લોકો હતા એમ લેસન સૂચવે છે તે ટકી શકતું નથી, કેમકે મુશિક લોક સિંહાદ્રી અથવા નિષ્યાચળ પર્વતની દક્ષિણે વસતા હતા જેવી રીતે મુચુકર્ણ ગોઇ મુનકના વિશેષ નામ તરીકે કાશિકામાં આવે છે તેવી રીતે મોસિકાનો એ મેહ પ્રદેશનું નામ હશે છપાએલા ગણ-પા મા આ શબ્દની જોડણી અશુદ્ધ છે પણ કાશિકાના પાઠનું વર્ધમાન પોતાના ગણરત્નમહોદધિમાં સમર્થન કરે છે, અને એમ કરતા શકટાગજનું પ્રમાણ આપે છે બીજો પાઠ મુચિકર્ણ લાગે છે.

[સભો તથા પ્રેસ્તિ (કદાચ મહાભારતમાના પ્રસ્થાન) લોકોની પારોશના રાજ્યે એમાધિપત્યક રાજ્ય પદ્ધતિથી ચાલતા વર્ણવવામા આવ્યાં છે]

આ પછી ' બ્રચમનોઇ નામે ઓળખાતી પ્રજા ' (એરિયન ૬-૧૬, ડિઓડોરસ ૧૭, ૧૦૨) નું શહેર એલેકઝાન્ડરે તાબે કર્યું હતું ડિઓડોરસ અન્ય સ્થળે (૧૭, ૧૦૩) ' બ્રચમન લોકોનો મુલક એણે તાબે કર્યાનું કહે છે જેને પતંજલિ ब्राह्मणको नाम जनपद (૨. પા ૨૯૮), એટલે બ્રાહ્મણક નામે ઓળખાતો દેશ (રાજ્ય) કહે છે તે અને આ એકજ હોય એમ લાગે છે. પાણિનિએ

जनपद શબ્દ જે અર્થમા વાપર્યો છે અને સિક્કાઓ ઉપર પણ જે અર્થમા એ વપરાયો છે તે જ અર્થમાં અહીં પણ વપરાયો છે, એટલે રાજદ્વારી દૃષ્ટિએ સર્વ રીતે સપૂર્ણ દેશ અથવા ગન્ય. જાતિ અને રાજ્યને એકજ તરીક ઓળખાવવામા ગ્રીક અભિપ્રાય એવો દૃઢ હોય છે કે ગેઈ રાજ્યના અસ્તિત્વ ઉપરથી સઘળા નગરજનોની એક જાતિ બનાવી દેવામા આવે છે પજાબ અને સિંધમાના બાકીના સઘળા સ્વતત્ર શહેરો તથા ગજ્યોની બાબતમા એમ થયુ છે પણ પ્રસ્તુત ગજ્યોના સમકાલીન હિંદી ગ્રથકારો, દાખલા તરીક પાણિનિ, તેમના નામ દેશના નામ ઉપરથી આવ્યાનુ ગણે છે અન્ય રીતે કહીએ તો હિદીઓના વિચાર જાતિ ઉપરથી નહિ પણ પ્રદેશ ઉપરથી બધાય છે.

આ નાનકડા પ્રજાતંત્રે ભારે જુ સો તથા દેશાભિમાન દર્શાવ્યા તેથી એલેક્ઝાન્ડરે એના ઉપર ખાસ વેર લેવાનું ઠરાવ્યુ હતુ પ્લુટાર્ક એલેક્ઝાન્ડરના જીવનચરિત્રમા બ્રાહ્મણ લોકોના શહેરના સબધમા વખતા જણાવે છે કે 'આ તત્વજ્ઞાનીઓએ ભાડતી લશ્કર કરતા એને કઇ ઓછો ત્રાસ આપ્યો નહોતે પણ જે ગજકર્તાઓ એની સાથે મળી ગયા હતા તેમને એ લોકો નિન્દતા અને એની સત્તા વિરુદ્ધ બડ ઉઠાવવા સ્વતત્ર ગજ્યોને ઉશ્કેરતા આ કારણે એણે એમનામાના ઘણાઓને ફાસીએ ચડાવ્યા હતા '

છેલ્લા ગણાવેલા ગજ્યની દક્ષિણે સિંધુ નદીના મુખ આગળ બનેલા ટાપુ ઉપર પતલનું રાજ્ય હતુ એલેક્ઝાન્ડર અહીં આવ્યો તે પહેલા સઘળા લોકો એને તાબે ન થવા માટે ત્યાંથી નીકળી નાઠા હતા હિંદુસ્તાનમાના વધારે નાના પ્રજાતંત્રમા એવો પ્રબધ પડી ગયો હતો કે દુશ્મનને તાબે થવા કરતા લોકો પરદેશ નીકળી જવુ જાતક તથા મહાભારતમા જણાવ્યા પ્રમાણે જરાસધના ત્રાસથી કંટાળી વૃષ્ણિ લોકો મથુરામાથી નીકળી દ્વારકામા જઇ વસ્યા હતા શિબિ લોક પજાબમાથી રજપુતાનામા અને માલવ લોકો પજાબમાથી

ભાળામાં આવીજ કર્ઈ સંજોગોને લઈને આવી વ્યવસ્થા હશે પતનના રાજબંધારણમાં ગ્રીકોના મોઅરીસને નામે ઓળખાતો વર્ધમાન ચીનાના ગણરત્નમહોદધિ (૩ ૨૦૯) માં ગણ–પાઠમાંના જે મુ-શબ્દને રાજકર્તાની ઉપાધિ તરીકે ગણે છે તેવો માઈસાધિન શબ્દ ઉપરના મોઅરીસને પૂરી રીતે મળતો આવે છે કર્ટિંગમ એને કુન મુખલાર રાજા તરીકે ગણે છે આ ગ્રંથકારો આવા થોડાક વારંવાર કરે છે, એટલે આ બાબત વધારે વિવેચનની જરૂર રહેતી નથી એમ જ્યાં ડિઓડોરસ આ રાજ્યબંધારણનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે 'સ્પાર્ટન લોકોના રાજ્યબંધારણને ધોરણે રચાએલા બંધારણવાળું ઘણું પ્રખ્યાત થએલું આ શહેર હતું કારણ આ સમાજમાં લડાઈ વખતે બે જુદા જુદા કુટુંબના વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલા રાજાના હાથમાં સરદારી રહેતી અને વૃદ્ધ પુરુષોની રાજસભા આખા રાજ્ય ઉપર સર્વોપરી અધિકાર ચલાવતી.'

એરીઓનિયન ગ્રંથ સિંધુનું પતન તેજ સિંધમાનું હૈદરાબાદ છે એમ કહે છે એનું પ્રાચીન નામ પોતલપુરિ હજી પણ લોકો ભૂલી ગયા નથી એ જ ગણ–પાઠમાનું પાતન અને પતજનિન વાહીક શહેર પાતાન–પ્રસ્થ હોય એમ લાગે છે

એલેક્ઝાન્ડરના ઇતિહાસમાનું હિંદુ રાજ્યો વિષેનું પ્રકરણ પતનના અહેવાલથી સમાપ્ત થાય છે અનુચિન્તાનની સરહદ ઉપર રહેલી ઓઝી અગત્યની સમાજો હતી પણ તેઓ હિંદી હતી એમ ગણવાનું યોગ્ય લાગે નહિ

કેટલાક રાજ્યોની હકીકત ગ્રીક લોકોએ સંદિગ્ધ રીતે આપી છે પણ ઘણું ખરું તે સરળ સમજાશે આપણે આ વર્ગમાંના ઘણાંનું વર્ણન ઉપર આપી ગયા છીએ કદાચ ફેજિના લોકોનું રાજ્ય આ વર્ગમાનું હોય પંડિતો આ નામને સંસ્કૃત ભગને મળતું આવતું ગણે છે કેમકે ગણ–પાઠમાનું ભગર રાજ્ય ત્રૈગર્ત લોકોના

પ્રજાતંત્રની સાથે દર્શાવવામાં આવેલો છે એલેક્ઝાન્ડરનુ ફેગિલા રાજ્ય પણ એજ પ્રદેશમા હતુ આના જેવુ બીજુ રાજ્ય ગ્લોસે અથવા ગ્લોકનિકાઈ લોકોનું હતુ અને તે પ્રજાતંત્ર ભોગવતુ હોય એમ લાગે છે. આ લોકો કાશિકામાના ગ્લૌચુકાયનક લોકોનેમળતા આવે છે.

ગ્રીક ગ્રંથકારોના નિરીક્ષણ હેઠળ આવેલા પંજાબ તથા સિંધના ઘણા મોટા ભાગમા એ ત્રણજ એકાધિપત્ય રાજ્યો હતા, અને તેમાના મુખ્ય પોરસ તથા અભિસારના રાજ્યો હતા. આ સિવાયનો બાકીનો દેશ પ્રજાતંત્ર ભોગવતો હતો. પોરસ વિશેની છુટાછૂટ આપેલી હકીકત ઉપરથી આ સ્પષ્ટ જણાય છે. ' ત્યારપછી એલેક્ઝાન્ડરે પોરસને મંડલેશની ઉપાધિ આપી તેનુ રાજ્ય ફરી સોપ્યુ એટલુજ નહિ પણ જે લોકોનુ રાજ્ય પ્રજાતંત્રને ધોરણે ચાલતું હતુ તેમને નામે લઈ મોટા પ્રાંત તેમા ઉમેરી આપ્યો. '

એલેક્ઝાન્ડર હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ લાવ્યો ત્યારે અથવા અહીંથી પાછો ફર્યો ત્યારે એ આખા પંજાબ ઉપર ફરી વળ્યો નહોતો. વાહીક પ્રદેશમાના સતલજ તથા બીઆસ નદીની ખીણના પ્રદેશમા તે ગયો નહોતો. આ પ્રદેશમાના પ્રજાતંત્રની હકીકત માત્ર હિંદી સાહિત્યમાથી મેળવવાની છે યૌધેય તથા સારસ્વત તેમજ પ્રાચીન સાહિત્યને આધારે જ્યાએના કાશિકામા નિર્દિષ્ટ કરેલા શાયંદ, ગોપાલવ, કૌંડીબ્રિસ પ્રજાતંત્રો પણ કદાચ આ પ્રદેશમા હતા

પ્રકરણ ૯ મું

ગ્રીક ગ્રંથકારોએ નિર્દિષ્ટ કરેલાં હિંદી પ્રજાતંત્રનાં રાજબંધારણની સમાલોચના

આગલા પ્રકરણમાં આપણે જે સમાલોચના કરી ગયા છીએ તેમાં ભિન્ન પ્રકારનાં રાજ્યબંધારણો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે દરેક રાજ્યમાં વસતા લોકોની ખાસ જરૂરીઆતો તથા પરિસ્થિતિને સુગમ થાય એવાં બંધારણ રચવામાં આવ્યાં હતાં. દાખલા તરીકે અમ્બષ્ઠ લોકોનું પ્રજાસત્તાક બંધારણ હતું, અને તેમાં વરણી કરેલા વૃદ્ધ પુરુષો ઉપલી રાજસભામાં બેસતા. તેઓ પોતાના સરદારોની પણ ચુંટણી કરતા. પ્રત્યક્ષ રીતે સમાજમાંની-દરેક વ્યક્તિને સીધો મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો, અને એથી ગ્રીક લોકો આને પ્રજાસત્તાક બંધારણ કહેતા.

ક્ષુદ્રક અને માલવ પ્રજાતંત્રમાં 'રાજા' ને નામે ઓળખાતો પ્રધાન નહોતો, કેમકે સુલેહની વિષ્ટિ માટે તેઓએ ૧૦૦ કે ૧૫૦ પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા હતા. એ તો ખુલ્લું છે કે એમનાં રાજબંધારણ અન્વય કોઈ પણ એક માણસને અથવા અમુક માણસોનાં નાનાં મંડળને કંઈ પણ સત્તા આપવામાં આવતી નહિ. એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે બન્ને લશ્કર માટે એકજ સરદાર ચુંટવામાં આવતો.

કઠ્યઅન અથવા કઠ લોકોના બંધારણમાં 'રાજા' ચુંટી કહાડવામાં આવતો. આ રાજ્યમાં માબાપને પેટે જન્મેલાં બાળકો પ્રથમ નગરજન તરીકે અને પછી વ્યક્તિ તરીકે ગણાતાં, કેમકે ભાવિ નગરજનો થનારામાંના કેટલાનાં અવયવો તથા મુખાકૃતિ ઉત્તમ તથા પ્રમાણસર છે તે તથા કેટલાંને યૌવનાવસ્થા સુધી પહોં-

ચઢા દેવાં એ નક્કી કરવાનો હક્ક રાજ્યનો હતો (ડિઓડોરસ, ૯૧). સૌભૂત લોકોનું બંધારણ આને મળતું હતું. આ રાજ્યોમા, માણસ ખરેખર રાજદ્વારી પ્રાણી લેખાતું. વ્યક્તિ રાજ્ય માટે હસ્તી ભોગવતી. જનસમૂહનું જીવન ટકાવી રાખવા માટે વ્યક્તિ પોતાનો અને માતા પિતા તરીકેની પોતાની લાગણીઓનો ભોગ આપતી. કદાચ આવા કાયદાને લઇને કઠ તત્વજ્ઞાનીઓએ પિતાએ મરણ શરણ કરેલા બાળક (નચિકેતા) ને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહી તેની કીર્તિ અમર કરી છે.

પતલના બંધારણના જેવા જે રાજ્યબંધારણમાં રાજાને નામે ઓળખાતા પ્રધાનની વરણી કરવા માટે વ્યવસ્થા હતી, તે બંધારણ કૌટિલ્ય જેને રાજશબ્દિન સંઘ, એટલે રાજાની ઉપાધી સ્વીકારનારાં પ્રજાતંત્ર કહે છે તેના જેવું હતું.[1] આવા ચુંટી કહડાએલા રાજાઓ લિચ્છવિ લોકોમા પણ હતા. ચુંટાએલો રાજા લશ્કરનો સરદાર થતો એમ હમેશ બનતું નહિ. લિચ્છવિ લોકોમા લશ્કરની સરદારી સેનાપતિ નામના ચુંટી કહડાએલા બીજા સરદારના હાથમા રહેતી. શાક્ય લોકોના બંધારણમા પણ ચુંટાએલો રાજા પ્રમુખ હતો.

પનલ લોકોના રાજ્યબધારણ અનુસાર વૃદ્ધ પુરૂષોની રાજસભા રાજ્યનો અમલ ચલાવતી. એમનામા બે કુટુંબમા વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલા 'રાજા' ને નામે ઓળખાતા બે પુરૂષો રહેતા અને તેઓ લડાઇને પ્રસગેજ લશ્કરની સરદારી લેતા. પ્રજાતંત્ર મંડળોમા

૧. કુણિન્દ લોકોનુ રાજ્યબધારણ કઇ આવાજ પ્રકારનુ હતુ. એમના સિક્કા રાજા તથા રાજદ્વારી સમાજને નામ પાડવામાં આવતા એમનો રાજા હમેશા અમોઘભૂતિ, 'અખંડિત સમૃદ્ધિવાળા' એ નામે ઓળખાતો અને એજ ઉપાધી સૈકાઓ સુધી જળવાઇ હતી (ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦). આ અધિકારની રૂયે આપેલી ઉપાધી હતી અને નહિ કે કોઇ વ્યક્તિનું નામ હતુ (વિન્સેન્ટ સ્મિથ) બૃહતસંહિતાનો કર્તા વરાહમિહિર કૌણિન્દ અથવા કોણિન્દ મનુના નેતાઓનાં નામ આપે છે. એમના સિક્કા અંબાલા અને સહરાનપુરની વચ્ચેના પ્રદેશમાથી મળી આવે છે.

વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલાં શાહી કુટુંબો માટે મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે. પતલના 'રાજાઓ' રાજસભાને જોખમદાર રહેતા, અને પ્રજાસત્તાક ધોરણે એમનું રાજ્યબંધારણ રચાએલું હોવાથી, ઘણું કરીને આખો સમાજ એ રાજસભાની પસંદગી કરતો. પતલના બંધારણમાં રાજઅમલ અમીર વર્ગ તેમજ સામાન્ય વર્ગના હાથમાં હોવાનું જણાય છે. આવાં સર્વ બંધારણોમાં અંતિમ રાજદ્વારી અધિકાર ગણ અથવા સંઘના હાથમાં રહેતો.

આ પ્રજાતંત્રમાં કેટલાંક બંધારણ પ્રમાણે કારોબારી સત્તા ઉપલી સભા અથવા વૃદ્ધ પુરુષોની સભાને સોંપવામાં આવતી; અને બીજામાં સામાન્ય ગણ અથવા રાજસભા પાસે એ સત્તા રહેતી એવી સાબિતી મળે છે. ગ્રીક ગ્રંથકારોના જણાવ્યા પ્રમાણે પતલમાં વૃદ્ધ પુરુષોની રાજસભા પાસે સર્વોપરી સત્તા રહેતી, અને અંબષ્ઠ લોકો પોતાના વૃદ્ધ પુરુષોની સલાહ માન્ય રાખતા. મહાભારત જણાવે છે કે ગણ રાજબંધારણમાં મુખ્ય મુશ્કેલી એ હતી કે તેમની સંખ્યા મોટી હોવાને લીધે તેમનો કોઈ નિર્ણય ગુપ્ત રાખી શકાતો નહિ. આથી એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવતું કે રાજનીતિ (મંત્ર) ને લગતી બાબતોની ચર્ચા આખા ગણે કરવી નહિ પણ વૃદ્ધ પુરુષોના હાથમાં સોંપી દેવી. યૌધેય લોકોના એક જાતના સિક્કા મંત્રધર અને ગણના નામના પાડવામાં આવ્યા છે, અને બીજી જાતના માત્ર ગણના નામના છે. મંત્રધર એટલે મંત્ર અથવા રાજનીતિને લગતી સત્તા ભોગવનારી રાજસભા છે. આ પ્રમાણે ગણના મુખી અથવા નેતાને નામે ઓળખાતા અમલદારો કારોબારી મંડળ અથવા કારોબારી સભામાં બેસતા. વૃદ્ધ પુરુષોનું બીજું મંડળ રહેતું. આ મંડળ ઉપલી રાજસભાને મળતું આવતું અને જુદાં જુદાં રાજ્યબંધારણ અનુસાર તેની સત્તામાં ફેરફાર રહેતો. પતલ લોકોમાં આ વૃદ્ધ મંડળ સર્વ કારણ સારુ અમલ ચલાવવા અધિકારી હતું. અમ્બષ્ઠ સંઘમાં એ મંડળને આવો અધિકાર નહોતો. તેના સભ્યો મહાભારતમાં

જણાવેલા વૃદ્ધ લોકોના જેવા હતા; આ વૃદ્ધ લોકો અરસપરસ આધીન રહેવાને લગતી બાબતો તથા શુદ્ધ આચાર વ્યવહાર વિશે સલાહ આપતા (પ્ર. ૧૪). આ વૃદ્ધ કંઇ ઉમ્મરે પહોંચેલા ઘરડા માણસો નહોતા, કદાચ મુખ્યત્વે કરી તેમની વરણી માટે ઉમ્મરની કંઇ હદ ઠરાવેલી હોય. મહાભારતમાં 'જ્ઞાનથી એટલે પોતાના ગુણથી વૃદ્ધ' એવું વચન છે તે ઉપરથી પ્રત્યક્ષ થાય છે કે પોતાના ગુણને લઇને દરેક વૃદ્ધ તરીકે ચુંટાતો.

રાજબંધારણને લગતી મહાભારતમાંની ચર્ચા ઉપરથી એવું તાત્પર્ય નીકળે છે કે કેટલાંક ગણ અથવા રાજસભા કારોબારી રાજનીતિ પોતાના એકલાના હાથમાંજ રાખતા અને પોતાની રાજસભા અથવા કારોબારી મંડળને વહીવટ સોંપતા નહિ. ગણ બંધારણમાં આ પદ્ધતિ દોષરૂપે હોવાનું મહાભારત જણાવે છે. અમ્બષ્ઠ તથા ક્ષુદ્રક-માલવ લોકોનાં આવા બંધારણ હતા એમ લાગે છે. પ્રજાસત્તાક ગણોએ આ સત્તા બીજા કોઇને નહિ સોંપવાનું ધોરણ સ્વીકાર્યું હતું. પંજાબમાંનાં શહેરી સંસ્થાનોનો અમલ નિયમ તરીકે પ્રજાસત્તાક ધોરણે ચાલતો હોવાનું ગ્રીક ગ્રંથકારો માનતા. 'આખરે ઘણા યુગો આવ્યા અને ગયા પછી એમ કહેવાય છે કે એકાધિપત્ય રાજ્યનો નાશ કરવામાં આવ્યો અને શહેરોમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યઅમલ બેસાડવામાં આવ્યો' (ડિઓડોરસ ૩. ૩૮). 'ઘણા શહેરોએ રાજ્યઅમલનું પ્રજાસત્તાક સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું હતું, છતાં એલેક્ઝાન્ડર આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો ત્યાંસુધી કેટલાક શહેરોમાં એકાધિપત્ય રાજ્ય ચાલુ રહેવા પામ્યું હતું.'

જે રાજ્યોમાં રાજકર્તા ગણની સત્તાને પાત્ર હોવા છતાં કારોબારી સત્તા વંશપરંપરાને ધોરણે થોડાક કુટુંબોમાં રહેલી ગ્રીક ગ્રંથકારોએ જોએલી તે રાજ્યોનો અમલ અમીર વર્ગના હાથમાં હોય એમ તેઓએ જણાવ્યું છે. ખરેખર આવા બંધારણમાં બે પ્રકારનું મિશ્રણ હોવાથી કોઇ યોગ્ય સંજ્ઞાને અભાવે તેને આપણે અમીરી

પ્રજાસત્તાક બંધારણ (Aristocratic democracy) કહીશું. દાખલા તરીકે બીઆસ નદીના ઉત્તર કિનારા ઉપરના રાજ્યમા ગણ અથવા રાજસભામા ૫,૦૦૦ સભ્યો હતા. જીના તે અમીરસત્તાક રાજ્ય કહેવાતું. ' કારણ જનસમુદ ઉપર અમીરવર્ગ અમલ ચલાવતો અને તેઓ પોતાની સત્તા ન્યાય તથા સમભાવથી ચલાવતા. ' ગ્રીક લેકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે દેશના માંહેના વહીવટ માટે આ સર્વોત્તમ પદ્ધતિ હતી. ૫,૦૦૦ સભ્યોનો બનેલો ગણ પ્રત્યક્ષ રીતે અમલ ભોગવતું મંડળ નહોતું; કેમકે જેઓ રાજ્યમા એક હાથી આપતા તેઓનેજ એમા બેસવાનો હકક પ્રાપ્ત થતો. રાજ્યના લોકોમા ' નિપુણ ખેતીકારો અને યુદ્ધમા બહાદુર માણસો હતા.' દરેક ખેતીકાર અને દરેક સૈનિક હાથી આપી શકે એવી સ્થિતિમા ન હોય, પરંતુ અનુમાન થઈ શકે કે દરેક ખેતીકાર તથા દરેક સૈનિકનો પ્રતિનિધિ એ સભામા બેસતો હોય. પ્રત્યક્ષ રીતે હાથી આપી શકે એવા માણસો હાથી ન આપી શકે તેવાના પ્રતિનિધિરૂપે હતા. પટલનુ રાજ્યબંધારણ પણ આવા મિશ્ર પ્રકારનું હતુ. વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલા 'રાજાઓ' સંપૂર્ણ રીતે વૃદ્ધ પુરુષોની સભાના અંકુશ હેઠળ હતા. બંધારણ આ રૂપે અમીરસત્તાક હતું પણ ઉદ્દેશમા પ્રજાસત્તાક હતું.

૫,૦૦૦ સભ્યોવાળા ગણ અથવા રાજસભા હોવાનુ ગ્રીક ગ્રંથકારોએ દર્શાવ્યું છે તેને મળતી હકીકત હિંદી સાહિત્યમાથી પણ મળી આવે છે. લિચ્છાવિ લોકોની રાજધાની વૈશાલીમા ૭,૭૦૭ નાનકડા રાજાઓ (राजक) હોવાનું જાતકમા જણાવ્યું છે. બન્ને તવંગર તથા ગરીબ વર્ગમાથી આવા રાજાઓ બનતા, અને ત્યા સારી ઘંટ વગાડવામા આવતા ન્યાય મંદિરમા હમેશની સભામા આવી બેસતા. હાલના સમયમા ગજસભાઓમા બને છે તેમ ઘણુંખરૂ આ સર્વ રાજાઓ સભામા હાજર થતા નહિ.

હિંદુ સાહિત્યમા ગણના આવા ધનાઢ્ય વિભાગને કુલ (कुल) કહ્યું છે. મહાભારતમાં ' રાજાઓના કુલ ', ગણના ' વર્ગમા આવી

જતા હોય એવા પ્રકારનું વિવેચન છે—રાજ—કુલ, 'રાજ્ય કરતા કુલ' અથવા 'રાજાઓના કુલ' (सधर्मिन) સઘના પ્રકારના હોય એવો ઉલ્લેખ અર્થશાસ્ત્રમા છે. પાતન લોકોના વંશપરંપરા ઉતરી આવેલા રાજાઓ આવા કુલ—સઘ જેવા ગણી શકાય. ન્યાયશાસ્ત્રમા કુલ અને ગણને હમેશા ભિન્ન દર્શાવામા આવ્યા છે, અને બન્ને માટે સાથે સાથે ઉલ્લેખ હોય છે આ ઉપરથી જણાય છે કે શુદ્ધ અને આદર્શ ગણમા વંશપરંપરાના સિદ્ધાતને સ્થાન નહોતુ અને પરિભાષાનુસાર તે પ્રજાતંત્રના પ્રકારને મળતો આવતો હતો વારવાર આ બન્ને પ્રકારનું મિશ્રણ થતુ જણાતુ અને શુદ્ધ કુલ ભાગ્યેજ માલમ પડતુ વખત જતા આ બન્ને વચ્ચેનો તફાવત અદૃશ્ય થયો હતો જૈન લોકોએ પોતાના ધાર્મિક ગણની સ્થાપના કરવાની સાથે ધાર્મિક કુલની પણ સ્થાપના કરી હતી એમ છતા આ કુલ સંજ્ઞા ભુલાવો ખવાડે એવી હતી, કેમકે એમના આદ્ય સ્થાપન કરનારા અવિવાહીત હતા અને વંશપરંપરાના સિદ્ધાતને અમલમા આણવા અહીં સ્થાન નહોતુ. શુદ્ધ કુલ રાજ્યોમા સર્વોપરી રાજ્યાધિકાર વારાફરતી થોડાજ કુટુંબો ભોગવતા (कुलेषु पञ्चेकाधि पत्य).

આપણે અહીં પ્રજાતંત્રના બંધારણની સંક્ષિપ્ત સમાલોચના કરી ગયા પરંતુ આ પ્રકરણ પૂ કરીએ તે અગાઉ એમની સામાન્ય સંસ્કૃતિ વિશે થોડુંક વિવેચન કરવાનુ યોગ્ય લાગે છે. ટયાનાના એપોલોનિયસના જીવનચરિત્રમા ફ્લાઇલોસ્ટ્રેટસ જણાવે છે કે એનેકઝાન્ડરના સોફાઇ (Sophoi) ને જ ઓક્સીડ્રેકી (Oxydracae) કહેતા હતા, અને એપોલોનિયસના સમયમા (આશરે ઇ સ ૪૦) તેઓને 'તત્વજ્ઞાનીઓ કરતા તત્વજ્ઞાનમા આ બાબ પૂર્વક ચર્ચા કરનારા' ગણવામા આવતા એમ લાગે છે એનેકઝાન્ડરના વખતમા ક્ષુદ્રક લો ! પોતાના દાર્શનિક પાંડિત્ય માટે ખ્યાતિ પામ્યા હતા અને તેમની ગણના ડાહ્યા (Sophoi) તરીકે થતી એજ પ્રમાણે ઉપનિષદ્‌ને લગતા તત્વજ્ઞાન તથા વેદના અભ્યયન માટે કર લોક હિંદી સાહિત્યમા

જાણીતા થએલા છે. તેઓ કૃષ્ણ યજુર્ વેદના અનુયાયીઓ હતા. અને કાઠક સંહિતા નામની વેદની તેમની આવૃત્તિ આપણને હાલમાં પણ ઉપલબ્ધ છે પતંજલિના સમયમાં કઠ ને ઋષિએ સુધારેલો ગ્રંથ પ્રમાણભૂત ગણાતો, અને એ પોતાના મહાભાષ્યમાં જણાવે છે તેમ દરેક ગામડામાં તેનું પારાયણ થતું એમજ ધર્મ શાસ્ત્રને લગતું પુસ્તક કાઠક ધર્મ સૂત્ર પણ ભારી ખ્યાતિ પામ્યું હતું, અને એને આધારે વિષ્ણુ સ્મૃતિ રચાયાનું મનાય છે. જ્યાં સુધી ઉપનિષદ્ તેમજ યજુર્ વેદ ચિરસ્થાયી રહેશે ત્યાં સુધી આ લોકોનું નામ હિંદુ સાહિત્યમાં અવિચળ રહેશે એજ પ્રમાણે વૃષ્ણિ નેતાના તથા એના બાંધવ તેમના તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંત અદ્યાપિ પર્યંત સર્વ માન્ય છે ઈ સ પૂ. ચોથા સૈકામાં શાક્ય લોકો અદૃશ્ય થયા હતા છતાં તેમના તરફથી દુનીઆને સૌથી મહાન ધર્મ વારસામાં મળ્યો હતો. સ્વાયત્ત ગણબંધારણની અસર હેઠળ તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વતંત્ર સિદ્ધાંતો હસ્તીમાં આવ્યા હોય એમ લાગે છે તત્વજ્ઞાન, રાજનીતિશાસ્ત્ર તથા લશ્કરી તાલીમની એકત્ર અસર હેઠળ જે મનુષ્ય જાતિ ખીલી નીકળી હતી તેના સ્વભાવમાં સમાનતાનાં તત્વો દેખાતાં નહોતાં પ્રજાતંત્ર સંગીતના શોખ માટે મશહૂર થયા હતા જે હિંદીઓ સાથે એલેક્ઝાન્ડર સમાગમમાં આવ્યો હતો તેમને એરિઅન 'નાચ તથા ગાયનના શોખીન' તરીકે ઓળખાવે છે (૬ ૩) વૃષ્ણિ લોકોની સંગીતની પ્રવૃત્તિ સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં સામાન્ય રીતે દૃશ્ય થાય છે હરિવંશમાં તેમના નૃત્ય તથા વનભોજનના વર્ણન આવે છે (પ્રકરણ ૧૪૬-૭)

અર્થશાસ્ત્ર (૧૧ પા. ૩૭૬)ની માન્યતા પ્રમાણે પ્રજાતંત્રની વિશિષ્ટ ખામી એ હતી કે તેઓ વિદ્યા (વિજ્ઞાન) તથા શિલ્પ (હુન્નર) ના કલહ (વિવાદ) માં રચ્યાપચ્યા રહેતા

સીખ લોકોની બાબતમાં બન્યું છે તેમ ધાર્મિક માન્યતા તથા રાજવ્યવસ્થા માણસના શારીરિક બંધારણ રચવામાં પ્રચંડ ભાગ ભજવે છે આ દેશની પ્રજાતંત્રને લગતી રાજવ્યવસ્થા પણ પ્રકૃતિના આ વિચિત્ર નિયમનું બીજું દૃષ્ટાંત છે ક્ષુદ્રક તથા

માલવ, મૌભૂત તથા કઠ લોકો ખુબસુરત ચહેરાવાળા તથા પ્રૌઢ આચરણવાળા હોવા વિષે ગ્રીક લોકો સાક્ષ પુરે છે. બુદ્ધે સુંદર કાંતિવાળા લિચ્છવિ લોકોને દેવોના મંડળ સાથે સરખાવતા જે ટીકા કરી હતી તેથી આ બાબતની વિશેષ સાબિતી મળે છે. કેટલાક કાંતિમાન વૃષ્ણિ સરદારોના સાનિધ્યથી રાજદ્વારી બાબતમાં મહત્તા વધે છે એ વિશે શ્રીકૃષ્ણએ ઉલ્લેખ કર્યાનું મહાભારતમા જણાવવામા આવ્યુ છે. એમ માલમ પડે છે કે પ્રજાતંત્ર ભોગ્યનાગ લોકો બુદ્ધિપૂર્વક વ્યાયામ પ્રત્યે ખાસ લક્ષ આપતા. આ બાબતને સૌભૂત તથા કઠ લોકો પોતાના રાજ્યબંધારણને લગતા કાયદા મારફત વિશેષ મહત્વની ગણતા. લિચ્છવિ લોકોના પ્રદેશમાં પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવતા શરીરનાં બંધારણની બુદ્ધે પ્રશંસા કરી હતી. એ બંધારણ કાળે કરી અર્વાચીન ગ્રીક લોકોના શરીરબંધારણમા ફેરફાર થએલો માલુમ પડે છે તેવી રીતે બદલાઈ ગયા.

પ્રકરણ ૧૦ મું

વિશિષ્ટ હિંદુ રાજબંધારણ

(આસરે ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ થી)

સંઘને ધોરણે ચાલતા રાજ્યોના ગણ અને કુળ એમ બે મુખ્ય વિભાગ પડયા હતા. પરંતુ એ બેની વચ્ચે જુદા જુદા પ્રકારના વિશિષ્ટ રાજ્યબંધારણ હસ્તીમા હતા. એ બંધારણ જે નામે ઓળખાતા તે તથા તેને લગતી જે વિગતો આપણને મળી આવે છે તે અહીં આપવા ધારી છે. આપણે સૌથી પ્રાચીન બંધારણ પ્રથમ લઈશુ.

ભૌજ્ય બંધારણ માટેનો ઉલ્લેખ ઐતરેય બ્રાહ્મણમા આવે છે, તેમ અણધારેલી દિશામાથી પણ આ બંધારણને લગતી કંઈક માહિતી આપણને મળે છે. કુલવૃત્ત શું શુ કરી શકે તે પાલિ સૂત્રમા ગણાવ્યું

છે. એમાં રાજ-પ્રતિનિધિ પછી રષ્ટિક તથા પેત્તનિક આવે છે. અશોક પોતાના શિલાલેખમાં ભોજ તથા રષ્ટિક અથવા રાષ્ટ્રિક ને એકજ પંક્તિ ઉપર મુકે છે. અંગુત્તર નિકાય ઉપરના ભાષ્યમાં પેત્તનિક નો, અર્થ પૂર્વજો તરફથી ઉતરી આવેલી વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત થતી સરદારી (સાપતેય્ય) એમ સમજાવવામાં આવ્યો છે. પેત્તનિક થી જુદા પડતા રાષ્ટ્રિક તથા મૌજક અથવા ભોજ નો અર્થ દેખીતી રીતે વંશપરંપરાથી ઉતરી ન આવતી હોય એવી સરદારી થાય છે. સાપતેય્યં (સંયુક્ત સરદારી) ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે, દરેક બાબતમાં એક કરતાં વધારે સરદાર હતા. મહાભારતમાં આપવામાં આવેલા જુદા જુદા પ્રકારના રાજકર્તાઓની યાદીમાં, ભોજ લોકોને ભિન્ન વર્ગના ગણ્યા છે (શાંતિ અં. ૫૭ શ્લોક ૫૪). ખારવેલના શિલાલેખમાં રાષ્ટ્રિક તેમજ ભોજક લોકોને રાજચિહ્ન સાથે વર્ણવ્યા છે. આ સમય પછીના શિલાલેખોમાં ભોજ તથા મહાભોજ લોકો માટે ઉલ્લેખ છે; એ સંજ્ઞા સાધારણ તથા ઉચ્ચ પંક્તિના સરદારો માટે વપરાએલી લાગે છે. સામ્રાજ્યના અધિકાર ભોજ સરદારોના હાથમાં હતા. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે એમનું રાજબંધારણ ભૌજ્ય ને નામે ઓળખાતું. જે યાદવોના શરૂઆતના ઇતિહાસમાં અંધક અને વૃષ્ણિ નામનાં બે પ્રજાતંત્ર જોડાએલાં આપણે ઉપર જોઇ ગયા છીએ તે યાદવોના પેટા વિભાગ તરીકે આપણે ભોજ લોકોને આ સમય પછીના વાઙ્મયમાં જોઇએ છીએ. ભોજ નામ એમના રાજકર્તા ઉપરથી પડ્યું લાગે છે. ઐતરેયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભૌજ્ય રાજ્યબંધારણ પ્રમાણે જે ઘણા લોકો પોતાનો વહીવટ ચલાવતા હતા તેમાં સતવત લોકો પણ હતા. પ્રાચીન કાળમાં જ યાદવો એ નામે ઓળખાતા.

આ બંધારણ પૂર્વ હિંદુસ્તાનમાં વધારે પ્રચલિત હોવું જોઇએ એમ માનવા એટલું જ કારણ છે કે પાલિ સૂત્રમાં એ માટે ઉલ્લેખ આવે છે, અને એ સૂત્રમાં નિયમ તરીકે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં

પ્રચલિત હોય એવા રાજ્યબંધારણની કંઈ હકીકત આપવામા આવી નથી.

પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમા વસતા એક વર્ગના લોકો તેમના વિશિષ્ટ રાજ્યબંધારણને લઇને ભોજને નામે ઓળખાવવા લાગ્યા હતા કદાચ એમ બન્યુ હોય કે રાજકીય પરિસ્થિતિને લઇને તેમજ રાજ્યબંધારણને લઇને આ રાષ્ટ્ર તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા હોય અધક-વૃષ્ણિ લોકો ગુજરાત અથવા કાઠીઆવાડના દ્વિપકલ્પમા રહેતા હતા ભોજ અથવા ભૌજ્ય સંજ્ઞાના અવશેષ હજી પણ કાઠીઆવાડમાના કચ્છ રાજ્યની રાજધાની ભુજના નામમા મળી આવે છે ભૌજ્ય લોકો ગુજરાતમા પણ ઘણા પ્રાચીન સમયથી વસતા હોવાનુ જણાય છે, પરંતુ ઐતરેય બ્રાહ્મણમા દર્શાવ્યા મુજબ સત્વત લોકો દક્ષિણમા રહેતા હતા તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે એ લોકો તે દિશામા આગળ વધ્યા હશે ઐતરેયનો કર્તા કુરૂ પ્રદેશ મધ્ય દેશમા હોવાનુ જણાવે છે અને એ પોતે એ પ્રદેશની ઉત્તરમા રહેતો હોય તો કદાચ એ ગુજરાતને દક્ષિણમા આવેલો ગણે

પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમા ઘણે ઠેકાણે માલમ પડતા સ્વારાજ્ય બંધારણને ઐતરેય બ્રાહ્મણ કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારનુ રાજબંધારણ હોવાનુ માને છે એમા રાજકર્તા અથવા પ્રમુખને સ્વરાટ એટલે જાત રાજકર્તા કહેતા ઐતરેય બ્રાહ્મણ વાજપેય વિધિ પ્રમાણેના રાજાના અભિષેકની પ્રશંસા કરતા જણાવે છે કોઈ વિદ્વાન પુરૂષ વાજપેય પ્રમાણે યજ્ઞ કરે એટલે એને સ્વારાજ્ય મળે છે એ સ્વારાજ્યનો અર્થ સમાન પદના લોકોનો સરદાર એવો કરે છે એને વૃદ્ધ પદવી (ज्येष्ठय) પ્રાપ્ત થાય છે આટલી થોડી માહિતી ઉપરથી માલમ પડે છે કે સમાન પદ ભોગવનારા લોકોમાથી સ્વરાષ્ટ્ર રાજકર્તા પસંદ કરવામા આવતો, તેને અધિપતિની પદવી અપાતી, અને તેની યોગ્યતાને લઇને તેની પસંદગી થતી, એટલે એની યોગ્યતા સાબિત થયા પછી તેનો પ્રથમ સ્વારાજ્ય અભિષેક થયાનુ જણાવવામા આવે છે.

પ્રજા ગણ અથવા સભાના સભ્યોમાંથી અધિપતિની પસંદગી અથવા પસંદગી થતી એવો આડો ઉલ્લેખ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે મહાભારતમાં જણાવ્યા મુજબ ગણના સભાસદો સમાન પદ ભોગવતા માનવામાં આવતા, અને ઐતરેયના મત પ્રમાણે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના નીચ્ય તથા અપાચ્ય લોકોમાં આજ પ્રકારનું રાજતંત્ર પ્રચલિત હતું. નીચ્ય લોકોના નામ ઉપરથી જણાય છે કે સિંધુ નદીના મુખ આગળના નીચાણવાળા પ્રદેશમાં એ લોકો વસતા હોવા જોઈએ અને અપાચ્ય કદાચ તેની ઉપરના જ પ્રદેશમાં વસતા હોવા જોઈએ એમ જણાય છે. યજુર વેદના સમયમાં સ્વારાજ્ય બંધારણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત હતું. આ પ્રકારના રાજ્યધારણ માટેનો ઐતરેયની પછીનો કોઇ ઉલ્લેખ હજી મળી આવ્યો નથી

ઐતરેય બ્રાહ્મણ ઉત્તરમાં કેટલાક રાષ્ટ્રના રાજ્યબંધારણ તરીકે વૈરાજ્યના બંધારણની હકીકત આપે છે એ સ્થળ 'હિમાલયની બાજુમાં' હતું એમ સૂચન થાય છે. યજુર વેદના સમયમાં આ પ્રકારનું રાજ્ય ધારણ દક્ષિણમાં ચાલતું હતું. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ બંધારણ માત્ર ઉત્તરમાં જ ઉપલબ્ધ હતું એમ નહોતું પરંતુ એ વિશેષ પ્રમાણમાં ભિન્ન જણાતા દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં પણ ચાલતું હતું. વૈરાજ્યનો અક્ષરસ અર્થ રાજા વિનાનું રાજ્યબંધારણ એવો કર્યો છે ઐતરેયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આખા દેશ અથવા રાષ્ટ્ર (जनपद) ને માટે રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા થતી આ બંધારણ ખરેખર લોકસત્તાને ધોરણે રચાયું હતું એમાં શક નથી દૃષ્ટાંત તરીકે ઉત્તર મદ્ર તથા ઉત્તર કુરૂ લોકોએ આ પ્રકારનું બંધારણ રચ્યાનું ઐતરેયમાં જણાવ્યું છે વ્યાકરણ સાહિત્યમાં મદ્ર લોકો માટે દિશાને અનુલક્ષી ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી માનમ પડે છે કે એ લોકોના ઓછામાં ઓછા બે વિભાગ પડી ગયા હશે પાણિનિના સમયમાં મદ્ર લોકો પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ભોગવતા હતા અને અને ઇસ્વીસનના ચોથા સૈકામાં ગુપ્ત લોકોએ

એમનો પરાજય કર્યો ત્યાં સુધી એમનું રાજ્યબંધારણ એવું જ રહ્યું હતું. એમ જણાય છે કે ઉત્તર મદ્ર અથવા ઉચ્ચ મદ્ર લોકોનું રાજ્યબંધારણ નીચ મદ્રના બંધારણ કરતાં કેટલેક અંશે ભિન્ન હતું. આ પછીના સાહિત્યમાં ઉત્તર કુરુ લોકો કંઇક ઐતિહાસિક અને દંતકથામાં આવતી પ્રજા હોય એવી રીતનો ઉલ્લેખ મળે છે, અને સમૃદ્ધિ, ઐશ્વર્ય તથા પ્રમોદ માટે તેમણે ખ્યાતિ મેળવી હોય એમ દર્શાવવામાં આવે છે.[1] ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં મદ્ર લોકોની માફક આ લોકો

[1] જુઓ મિલિન્દ પણ્હો, પુ. ૧ પાનું ૨-૩. હસ્તીસનની શરૂઆતમાં મદ્ર રાજધાનીને ઉત્તર કુરુની રાજધાની સાથે સરખાવવામાં આવી છે એ સગલ શહેર રમણીય પ્રદેશમાં આવેલું વેપારનું મુખ્ય ધામ હતું એ પ્રદેશમાં અસંખ્ય નદીઓ તથા ડુંગરા હતા, ઉદ્યાન તથા વિહારની તેમજ વૃક્ષવાટિકા, સરોવરો તથા જલાશયોની વિપુલતા હતી, અને નદીઓ, પર્વતો તથા જંગલોને લઇને તે સ્વર્ગ સમાન લેખાતો. નિપુણ શિલ્પશાસ્ત્રીઓએ એની રચના કરી હતી, અને ત્યાંના લોકોને કશા પણ પ્રકારનો જુલમ અનુભવ્યો નહોતો, કારણ એમના સઘળા દુશ્મનો તથા વિરોધીઓને દબાવી દેવામાં આવ્યા હતા ઘણા અને ભિન્ન પ્રકારના બુરજો તથા ગઢો તથા અતિ શોભાયમાન દરવાજાઓ તથા ભાગળોને લઇને એ શહેર બહાદુરીથી પોતાનો બચાવ કરતું. એના મહોલ્લાઓ, ચોક, રસ્તાઓ તથા હાટની વ્યવસ્થા યોગ્ય તથા નિયમાનુસાર હતી ત્યાંની દુકાનોમાં અસંખ્ય જાતની કિમતી વસ્તુઓ રીતસર ગોઠવી હતી. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના અનાથાશ્રમોથી એની શોભામાં વૃદ્ધિ થતી અને હિમાલય પર્વતની ટોચોની માફક એક એકથી ઉંચા જતા લાખો ગોખોનાં સ્તનથી તેની ભવ્યતામાં ઉમેરો થતો એના મોહલ્લાઓમાં હાથીઓ, ઘોડા, રથ, અને રાહદારીઓની આવજા પુષ્કળ રહેતી. સુંદર પુરુષો અને ખુબસુરત સ્ત્રીઓનાં ટોળે ટોળાં જણાતાં, અને બ્રાહ્મણો, અમીર ઉમરાવો, કારીગરો અને નોકરો જેવા સઘળા વર્ગના અને સ્થિતિના લોકો આવજા કરતા. દરેક પંથના ધર્મગુરુઓને આપવામાં આવતા આવકારથી શોરબકોર મચી રહેતો, દરેક જાતિના નેતાઓને એકઠા મળવાનું એ સ્થાન હતું. કાશીની મસ્લીન, કુટુમ્બરાનું કાપડ, તથા જુદી જુદી જાતના બીજાં કાપડોની દુકાનો અહીં હતી, અને સઘળી જાતના ફુલો

પણ ઐતિહાસિક પ્રજા હોય એમ જણાવ્યુ છે. આગળ જતા પ્રત્યક્ષ રીતે આ લોકો ભિન્ન પ્રજા તરીકે અદૃશ્ય થઈ ગયા અને આર્થિક સમૃદ્ધિની હકીકતને લઈને તેઓ લોકજાતમા આવતી કોઇ પ્રજા હોય એમ તેમની ગણના થવા માડી કારણ આપણે અહીં ઇતિહાસને દૃતસ્થાની નીચે પક્તિએ ઘણે ખરૂ ઉતારી પાડવામા આવે છે

વૈરાજ્ય (રાજા વિનાની સ્થિતિ) શબ્દનો ખરો અર્થ હિંદુ ભાષ્યકારો સમજવામા નિષ્ફળ જવાથી તેઓએ તેનો અર્થ 'શોભાયમાન પરિસ્થિતિ' કરવાની ભૂલ કરી છે પરંતુ રાજ્યધારણના સબધમા આપણે અહીં જે અર્થમા એ શબ્દ લીધો છે તે માટે કઈ શક રહેતો નથી ઐતરેયના એજ અવતરણમાની બીજી સજ્ઞાઓ પણ રાજ્યધારણને લગતી હોય એમ તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે, અને જો વધુ પુરાવાની જરૂર હોય તો કૌટિલ્યએ જે અર્થમા એ સજ્ઞા વાપરી છે તેનો ઉલ્લેખ આપી શકાય કારણ તે એ સજ્ઞાને રાજતત્રના રૂપ તરીકે સ્વીકારે છે પણ ખરાબ રૂપ તરીકે તેનો અસ્વીકાર કરે છે એ સમાશક્તિ ગ્રીક વિચારકાની પેઠે પ્રજાતત્ર તરફ તિરસ્કાર દર્શાવે છે એના અભિપ્રાય પ્રમાણે

"વૈરાજ્ય પ્રજાતત્રમા (રાજ્યના સબધમા) કોઇને એવી લાગણી થતી નથી કે એ મારૂ છે રાજકીય ધોરણના આશયની અવગણના થાય છે કોઇ પણ (દેશનુ) વેચાણ કરી શકે, ત્યાગે

માથે જોખમદારી રહેતી નથી, અથવા કોઇ પણ (દેશ પ્રત્યે) બેદરકાર થતાં રાજ્યમાંથી ચાલ્યો જાય છે.'

જૈન લોકોના આચારાંગ સૂત્રમાં આપવામાં આવેલાં જુદા જુદા પ્રકારનાં રાજ્યધારણમાં વૈરાજ્ય માટે નિર્દેશ છે, અને મહાભારતના શાન્તિ પર્વમાં રાજકર્તાની ઉપાધીઓમાં વિરાજની ગણના થઈ છે.

પાણિનિ મદ્ર લોકોની રાજધાનીના સંબંધમાં નોંધ કરે છે પણ તેનું નામ આપતો નથી. અન્ય સાધનો મારફત આપણે જાણીએ છીએ કે, એ રાજધાની શાકલમાં હતી, અને એજ અર્વાચીન સિઆલકોટ હોય એમ માનવામાં આવે છે. એ અનુમાન ખરૂં હોય તો શાકલમાં મૂળ ઉત્તર મદ્ર લોકોની રાજધાની હોવી જોઇએ.

મિલિન્દ પણ્હોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઈ. સ. પૂ. બીજી સદીમાં એ રાજધાની મેનન્દરના તાબામાં હતી. એમ લાગે છે કે એ પછી મદ્ર લોકોએ પોતાનું મૂળ વતન છોડી દીધું હશે અને તેઓ દક્ષિણ તરફના પ્રદેશોમાં જઈ વસ્યા હશે. અહીં ગુપ્ત યુગમાં તેઓ આબાદી અને સમૃદ્ધિ ભોગવતા જણાવામાં આવ્યા છે.

એ પ્રત્યક્ષ છે કે અશોકના શિલાલેખોમાં ભોજ અને પિતેનિક લોકોના સમૂહમાં મુકાએલા પશ્ચિમના રાષ્ટ્રિક લોકો રાજા વિના પોતાનો વહીવટ ચલાવતા હતા. તેઓના કોઇ પણ રાજા માટે અશોકે નોંધ કરી નથી. ખારવેલ પણ એમનો નિર્દેશ કરતાં બહુવચન વાપરે છે, અને ભોજક લોકો સાથે એકસંપી કરી, સામ્રાજ્યની સઘળી સામગ્રીની મદદથી એ લોકો એની સામે લડયાનું જણાવે છે. આથી તેઓ પ્રજાસત્તાક ધોરણે પોતાનો વહીવટ ચલાવતા એ માટે કંઈ પણ સંશય રહેતો નથી. આગળ દર્શાવી ગયા પ્રમાણે પાલિ સૂત્રમાં રાષ્ટ્રિક અથવા રટ્ઠિક વર્ગના રાજકર્તા માટે ઉલ્લેખ છે.

ભાષ્ય ઉપરથી થતા સૂચન પ્રમાણે राष्ट्रिक–सापत्य (सापत्यं) અથવા 'પ્રમ પુરૂષોની સમિતિ' વંશપરંપરાને ધોરણે ઘડાએલી

નહોતી, એમ તેની વરણી થતી હોવી જોઇએ પાલિ સૂત્રમા થએલા નિર્દેશ ઉપરથી એવુ અનુમાન થાય છે કે રાષ્ટ્રિક રાજ્યબંધારણ પૂર્વ હિંદુસ્તાનમા પણ જાણવામા આવ્યુ હતું ભોજ્યની પેઠે પશ્ચિમના રાષ્ટ્રિક લોકો પણ આથી રાષ્ટ્ર તરીકે ઓળખાવના લાગ્યા હતા. પશ્ચિમ હિંદમાનો સુ–રાષ્ટ્ર (સૌરાષ્ટ્ર) પ્રદેશ કદાચ રાષ્ટ્રિક બંધારણને લઇને એ નામે પ્રસિદ્ધીમા આવ્યો હોય અર્થશાસ્ત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે સુ–રાષ્ટ્ર લોકો પ્રજાસત્તાક રાજ ભોગવતા હોવાથી તેમનામા કોઇ રાજા–પ્રતિનિધિ માટે સ્થાન નહોતુ રાષ્ટ્રિક તથા સુ-રાષ્ટ્ર જેવા પ્રદેશોના નામો આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યબંધારણ ઉપરથી હસ્તીમા આવ્યા હોય એમ લાગે છે

પાનિ સૂત્રમાના ઉપર આપેલા ઉલ્લેખમા પેત્તનિક લોકોને રાષ્ટ્રિક લોકોની સાથે દર્શાવવામા આવ્યા છે અને આપણે જોયુ છે તે પ્રમાણે એ સંજ્ઞાનો અર્થ 'વંશપરંપરાથી ઉતરી આવતા આગ્ર પુરૂષ' થાય છે એમનુ રાજ્યબંધારણ રાષ્ટ્રિક અથવા ઘણે ભાગે ભોજ બંધારણ ઉપરથી પરિવર્તન પામેલું હતું, અને એમના રાજ કર્તા અથવા નેતાઓએ પોતા માટે વંશપરંપરાનુ ધોરણ યોજી કાઢયુ હતુ. ઐતરેય બ્રાહ્મણમા પણ ભોજ લોકોના બે જુદા વર્ગ પાડવામા આવ્યા છે અને તેમની વચ્ચેનો તફાવત દર્શાવવા એકને માટે ભોજપિતરમ્ અથવા વંશપરંપરાથી ઉતરી આવતા ભોજ એવુ વચન વપરાયુ છે અંગુત્તર નિકાય ઉપરના ભાષ્યમા એક સ્થળે સુત્તાનુસુત્તં ભુંજેતિ (= પેત્તનિક) વચન આવે છે એનો અર્થ ભોજ પેત્તનિક થઈ શકે અશોકના શિલાલેખો ઉપરથી પુરવાર થાય છે તે પ્રમાણે પેત્તનિક લોકોનું અલ્પજનસત્તાક અથવા કદાચ શિષ્ટજન સત્તાક રાજ્યબંધારણ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમા પ્રચલિત હતુ વળી એ માટે ઉપરના પાલિ અવતરણમા પણ નિર્દેશ હોવાથી એ બંધારણનું અનુકરણ પૂર્વ હિંદમાં પણ થયું હોય એમ સંભવિત છે

કૌટિલ્ય વૈરાજ્ય રાજ્યબંધારણના સંબંધમા દ્વૈરાજ્ય નામે ઓળખાતા બંધારણ વિશે વિવેચન કરે છે. એ દ્વૈરાજ્ય એટલે ' બે જણના રાજ્ય ' નુ એવું લક્ષણ દર્શાવે છે કે તેમા અન્યોઅન્ય પક્ષે દ્વેષાનુરાગ તથા પરસ્પર સંઘર્ષણ માટે સ્થાન હોવાથી પરિણામે સર્વનો વિનાશ થતો. એ લક્ષમા રાખવાનુ છે કે આચારાગ સૂત્રમા પણ આ પ્રકારના બંધારણ માટે નિર્દેશ છે અને એને ગણ રાજતંત્રથી ભિન્ન બનાવવામા આવ્યું છે. આ જાતના બે જણના રાજ્યમા એકાધિપત્ય રાજ્યના કે શિષ્ટજનમતાક રાજ્યના તત્વ આમેજ થએલા જણાતા નહોતા. એ બંધારણ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમા વિશિષ્ટ પ્રકારનુ લેખી શકાય આપણા વાઙ્મય તેમજ શિલાલેખોમા આવા બંધારણના ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતો આપવામાં આવેલા છે. હિંદુ ઇતિહાસના કોઈ કાળમા અવન્તિમા આ પ્રકારના બંધારણ અન્વય અમલ ચાલતો હતો, કારણ મહાભારતના સભા-પર્વમાં એમ જણાવવામા આવ્યુ છે કે સંયુક્ત અમલ ચલાવતા વિન્દ અને અનુવિન્દ નામના રાજાઓ અવન્તિમા રાજ ચલાવતા હતા. શિલાલેખોમાના દૃષ્ટાંતથી એ લેખોનુ સંશોધન કરનારાઓ વિવરણમા પડ્યા છે અને તેઓ આ ગૂઢ પ્રશ્નનો કંઈ પણ ઉકેલ કરી શક્યા નથી. ઇસ્વીસનની છઠ્ઠી સાતમી સદીમા નેપાલમા આ પ્રકારનું રાજ્યબંધારણ ચાલતુ હતુ. લિચ્છવી કુળ તથા ઠાકુરિ કુળના રાજાઓના એકજ સમયના શિલાલેખો કાઠમાંડુમાથી મળી આવ્યા છે. એકજ રાજધાનીમાના બે જુદા સ્થળોએથી કહાડવામાં આવેલા હુકમો એ લેખોમા છે, અને તારીખો ઉપરથી સાબિત થાય છે કે બન્ને વંશ સાથે સાથે અમલ ચલાવતા હતા. શિલા-લેખોનુ સંશોધન કરનારાઓ દ્વૈરાજ્ય જાતના રાજ્યબંધારણથી અપરિચિત હોવાથી આનુ ખરૂ તાત્પર્ય સમજી શક્યા નથી. આથી તેઓને આ રાજાઓ વિભક્ત અધિકાર ભોગવતા હોવાનુ અનુમાન કરવાની જરૂર જણાઈ છે. આ તેમનુ અનુમાન ક્ષમ્ય થઈ શકે એવું

છે, કારણ દ્વૈરાજ્યનો પ્રકાર આપણા અર્વાચીન વિચાર પ્રમાણે ઘણો અપ્રસ્તુત છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ આ બંધારણ માટે કંઈ ચોક્કસ વિચાર બાંધી શકાતો નથી તેમ તે પ્રમાણે અમલ થઇ શકે એમ પણ લાગતું નથી. આ બંધારણું અનુસાર હિંદુસ્તાનમાં વહીવટ ચલાવવામાં આવ્યો એ રાજબંધારણનો અપ્રતિમ પ્રયોગ તથા તેની ફતેહ દર્શાવે છે. નેપાલમાંનું રાજ્યબંધારણ ઘણો લાંબો કાળ ટકી રહ્યું હતું. સામ્રાજ્યાધિકારે અવિભક્ત રહેવા જોઇએ એવા હોબ્સના વિચારને લઇને પરમુલકના અભ્યાસીને નેપાલના શિલાલેખની તપાસણી કરવામાં અંતરાય નડે. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં અવિભક્ત કુટુંબનો સર્વત્ર સ્વીકાર થતો હોવાથી આવું બંધારણ હસ્તીમાં હોય એ માટે કંઇ વાંધો રહેતો નથી. જે દેશમાં કુટુંબનાં બંધારણ તથા વહીવટ મિતાક્ષરાના શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતને અનુલક્ષીને રચાયાં હોય તથા ચાલતાં હોય તે દેશમાં આવું રાજ્યબંધારણ સંભવિત બની શકે છે. એમ લાગે છે કે સંયુક્ત મિલકત તથા સંયુક્ત ભોગવટાનો ન્યાયશાસ્ત્રને લગતો સિદ્ધાંત રાજકીય પ્રકરણને લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો, અને તે પ્રમાણે અમલ કરવાથી 'દ્વૈષાનુરાગ' 'સંઘર્ષણ' તથા 'વિનાશ' સેંકડો વર્ષ સુધી અટકાવી શકાયાં હોય. નેપાલનાં રાજ-અમલ ભોગવનાં કુટુંબો સગોત્ર નહોતાં. તેઓ માત્ર બંધારણને લઇને સામ્રાજ્યાધિકારમાં જોડ બાળકો પેઠે જોડાએલાં હતાં. અર્થ-શાસ્ત્ર તથા આચારાંગ સૂત્રમાં આ વિશે કરવામાં આવેલા ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે કે હિંદુ યુગમાં આ જાતનું રાજ્યબંધારણ આ દેશમાં કંઈક વિશેષ પ્રમાણમા પ્રચલિત હતું.

અરાજક અથવા રાજકર્તા વિનાના કાલ્પનિક બંધારણનો હિંદુ યુગના રાજ્યનૈતિક વિવેચકો ઉપહાસ કરે છે. આ બંધારણની એવી ભાવના હતી કે ન્યાય-ધર્મને જ રાજકર્તા તરીકે ગણવો અને કોઇપણ માણસને રાજકર્તા તરીકે રાખવો નહિ. રાજ્યનો મૂળ પાયો

નાગરિકો વચ્ચેની અરસપરસ સંમતિ તથા સામાજિક કબૂલાત ઉપર રચાએલો ધારવામાં આવતો. ભાવનાની દૃષ્ટિએ તો લગભગ ટોલ્સ્ટૉયના વિચારો અનુસાર ઘડાએલું આ ગ્રંથગત અંતિમ પ્રકારનું લોકસત્તાક રાજતંત્ર હતું. આ માહિતી મહાભારતના શાંતિપર્વમાંથી લેવામાં આવી છે. ત્યાં તેમાં પણ આ બંધારણને હાસ્યાસ્પદ ગણવામાં આવ્યું છે અને જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ વ્યવસ્થા મુજબ નભીનટ ચલાવવાનું અશક્ય થઈ પડતાં પરિણામ એ આવ્યું કે શાસન વિનાના કાયદાને કોઈએ માન્ય કર્યો નહિ, એટલે ન્યાય ઉપર રચાએલા રાજ્યના ચાલકોને પોતાની ભૂલ માલમ પડી, અને કાયદાનો અમલ અટકી પડતાં આ પ્રકારના રાજ્યબંધારણવાળા નાગરિકોએ એકાધિપત્ય રાજ્ય તરફ પોતાની નજર દોડાવી. આ અરાજક બંધારણ હિંદુ રાજનીતિજ્ઞ પુરુષોએ પોતાની કલ્પના સૃષ્ટિમાંથી ઉપજાવી કહાડ્યું હોય એમ માનવા માટે વજન થતું, કારણ હું એમ ધારતો હતો કે પ્રજાસત્તાક ધોરણની સામાજિક કબૂલાત તથા કાયદાના નિયમને લગતી ઉપપત્તીઓની વિરુદ્ધ તકરાર લઈ શકાય તે માટે આવું કલ્પિત બંધારણ લખવા તરફ તેઓ પ્રેરાયા હોય. પરંતુ જૈન સૂત્રને લઈને આ દેશમાં રાજતંત્રનો આવો પ્રયોગ એક કરતાં વધારે વખત અજમાવવામાં આવ્યો હતો એમ સ્વીકારવાની જરૂર પડે છે. મહત્વ સંસ્થા તરીકે આ પ્રકારના બંધારણ માટે સૂત્રમાં નિર્દેશ છે. જે સૂત્રમાં આવું બંધારણ બતાવવામાં આવ્યું છે તેમાં રાજતંત્રના સર્વ જાતના સત્ય અને ઐતિહાસિક રૂપોની ગણના કરવામાં આવી છે. એમાં હેરાક લખેલા રાજતંત્ર માટે ઉલ્લેખ છે —

(અ) અરાજક રાજ્યો,
(આ) ગણ રાજ્યો,
(ઇ) યુવરાજ રાજ્યો,
(ઈ) દ્વૈરાજ્ય,
(ઉ) વૈરાજ્ય,
(ઊ) વિરુદ્ધ રજાણિ અથવા રાજદ્વારી પક્ષો મારફત અમલ ચલાવતા રાજ્યો.

પોતાના અભિષેક પહેલાં ખારવેલ જે રાજ્ય ઉપર અધિકાર ભોગવતો હતો ને અંતનાં રાજ્ય ઉપરના (ઇ) વર્ગમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં હોય એમ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ન્યાયની રીતે જોતાં રાજવહીવટનો આ સમય રાજાનાં મરણ અથવા રાજત્યાગ અને બીજા રાજાનો રાજ્યાભિષેક એ બેની વચ્ચેનો કાળ જેવો ગણવામાં આવતો. સમ્રાટની ઉમર ઘણી નાની હોવાથી ઘણુંખરૂં રાજતંત્રનાં સૂત્ર રાજપ્રતિનિધિ મંડળનાં હાથમાં રહેતાં. (ગ) વર્ગમાં અંધક-વૃષ્ણિ લોકોના જેવા પક્ષો મારફત ચાલતા રાજ્ય અમલ માટે ઉલ્લેખ હોય એમ લાગે છે.

જૈન સૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે આ સઘળા પ્રકારનાં રાજ્યોમાં જવાનું કોઈ સાધુ અથવા સાધ્વી માટે સલામત નથી, કારણ ત્યાંના અધિકારીઓ સંશયી હોય છે, અને અજાણ્યા સાધુઓને રાજદ્વારી ગુપ્તચર ગણવા તરફ દોરાય છે. અર્થશાસ્ત્ર ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે સામાન્ય રીતે ગુપ્તચરો સાંપ્રદાયિક સાધુઓના વેશમાં ફરતા હતા.

જૈન સૂત્રમાં અન્ય સ્થળે ત્રણ વર્ગના રાજકર્તા માટે નિર્દેશ છે:- ઉગ્ર (ઉગ્ગ) ભોજ તથા રાજન્ય (પછી ક્ષત્રિય, ઇક્ષ્વાકુ વગેરેનાં નામો આવે છે.) રાજ્યધારણમાં રાજન્યની વિશિષ્ટ કિંમત આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. ભોજ વિશે પણ આપણને માહિતી છે. ઉગ્ર વિશેની માહિતી આપણને વૈદિક સાહિત્યમાંથી મળે છે.

કેરલ (મલબાર)નું બીજું નામ ઉગ્ર છે. કદાચ કેરલમાં ઉગ્ર રાજ્યધારણ હશે. સાધારણ રીતે એવી માન્યતા છે કે કેરલમાં કંઈક પ્રકારે પ્રજાસત્તાક રાજતંત્ર ચાલતું હતું. અશોકના શિલાલેખોમાંની કેરલપુતો ઉપાધિ ઉપરથી કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારના રાજતંત્રનું સૂચન થાય છે. કેરલપુતો કેરલનો અમલ ચલાવનાર હતો પણ તે રાજા નહોતો. એજ પ્રમાણે અશોકના લેખમાંના એના પાડોશી સતયપુતોની સ્થિતિ હતી. આરંભમાં સતવત લોકો દખ્ખણના સીમાડા ઉપર વસતા હતા, અને એમ લાગે છે કે એમની એક શાખા વિશેષ

દક્ષિણમા ઉતરી પડી હશે. સત્યપુતોને બાજ તરીકે ગણીએ તો કેરલપુતોને ઉગ્ર તરીકે ગણી શકાય, પરંતુ વિશેષ આધારભૂત પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય ત્યાસુધી આ અનુમાન તત્કાળ માટેજ ઉપયુક્ત ગણવું

એ લક્ષમા રાખવાનુ છે કે આ સઘળા પ્રકારના રાજ્યબંધારણમા અભિષેકની ક્રિયા આવશ્યક ગણવામા આવતી. એ ક્રિયાને અભાવે કોઈ કાયદેસર રાજ્ય અસ્તિત્વમા આવતુ નહિ. એનુ કારણ એટલુજ જણાય છે કે અભિષેકને અગે રાજકર્તાને લોકોનુ ભલુ થાય તેમ તથા પ્રમાણિક રીતે રાજ્યતંત્ર ચલાવવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી પડતી. આ ક્રિયા એટલી અગત્યની ધારવામા આવતી કે જે લોકસત્તાવાળા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમા આખું રાષ્ટ્ર અમલ ચલાવતુ હોય એમ માનવામા આવતું (વૈરાજ્ય), તેમા આખા દેશનો ખાસ વિધિ પ્રમાણે અભિષેક કરવામા આવતો. લિચ્છવિ લોકોનો પણ અભિષેક થતો આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ, અને મલ્લલોકોએ એક રથગ નિર્દિષ્ટ કર્યું હતુ ત્યાં તેમના રાજ્યકર્તાઓની રાજ્યારોહણ (મુકુટ બંધન) ની ક્રિયા થતી. એ ક્રિયાની અગાઉ અભિષેક થતો માનવામા આવે છે. અભિષેક વિનાનો રાજકર્તા એ સંજ્ઞા હિંદુ રાજનીતિશાસ્ત્રમા તિરસ્કારયુક્ત ગણાય છે. એ સંજ્ઞા ગેરકાયદેસર રાજકર્તાના અર્થમા વપરાય છે, અને પુરાણોમા એ પરદેશી જાતોના સંબંધમા વાપરવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું

હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં કામકાજ માટે વિચાર ચલાવવાની રીત.

આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને લગતી વિશેષ માહિતી મેળવવા માટે આપણે એની કામકાજ માટે વિચાર ચલાવવાની રીતની તપાસ લેવાની જરૂર છે. એ રાજ્યો ઘણા પ્રાચીન કાળમાં થઇ જવાથી આ બાબત આપણને પ્રત્યક્ષ હકીકત મળવી મુશ્કેલ જણાશે એટલે પરોક્ષ રીતે જે બાબતી મળી શકે તે મેળવવા આપણે તજવીજ કરીશું.

આપણે પાછલાં પ્રકરણોમાં જે બૌદ્ધ સૂત્રો તથા અન્ય ઉલ્લેખોની તપાસ લીધી તે ઉપરથી જાણ્યું છે કે આપણાં આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની રાજસભામાં રાજપ્રકરણને લગતી બાબતોની ચર્ચા થતી. આ વિચારણાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ દર્શાવનારો માત્ર એકજ ઉલ્લેખ આપણને ઉપલબ્ધ છે. એ ઉલ્લેખ સૌથી વિશેષ અગત્યનો છે કારણ આપણે એથી ખરે માર્ગે પડીએ છીએ. કોસલના રાજાએ શાક્ય લોકોની રાજધાની ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો હતો. એવી નોંધ ઉપલબ્ધ છે કે દુશ્મનને તાબે થવાની બાબતની ચર્ચા ચાલતાં સભામાં મતભેદ પડ્યો હતો. એથી વધુમતિનો શો અભિપ્રાય છે તે જાણવા સારૂ શાક્ય લોકોએ ઠરાવ કર્યો અને તે સંબંધમાં મત લેવામાં આવ્યા.

" એટલે રાજાએ દૂત મોકલી શાક્ય લોકોને કહાવ્યું, ' મહાશયો, મને તમારા માટે કંઇ પ્રેમ નથી, જ્યાં મને તમારી પ્રત્યે કંઈ ધિક્કાર નથી. સઘળું બની ચૂક્યું છે; માટે તમારા દરવાજા સત્વર ઉઘાડો.' ત્યારે શાક્ય લોકોએ જાહેર કર્યું, ' આપણે સઘળાએ એકઠા મળી આપણે દરવાજા ખોલવા કે નહિ તે બાબત વિચાર કરીએ.' જ્યારે તેઓ એકઠા થયા ત્યારે કેટલાએક દરવાજા ખોલવાનું

જોઈએ હું અને બીજાઓએ તેમ નહિ કરવા સલાહ આપી કેટલાક કહ્યું 'ભિન્ન મત હોવાથી આપણો બહુમતિનો શો વિચાર છે તે નક્કી કરવું' આ ઉપરથી તે લોકોએ આ બાબત ઉપર મત લેવાનું શરૂ કર્યું ' (Rockhill, The Life of the Buddha)

મતનું પરિણામ શરણે જનારાની તરફેણમાં આવવાથી ગહેર દુશ્મનને તાબે થયું. મત લેવાની તથા બહુમતિ નક્કી કરવાની રીતની આ કરતાં વધારે વિગત ક્યાંએ મળે એમ નથી. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે રાજકીય સંઘના બંધારણ અનુસાર બૌદ્ધ સંઘની ઘટના બંધાઈ હતી વળી આપણે જોયું છે કે ગણમાં મત ગણવાનો દાખલો બુદ્ધ ભગવાને માર્ગદર્શક નીવડ્યાનું તેમણે પ્રત્યક્ષ જણાવ્યું છે. આથી રાજદ્વારી કે ધાર્મિક સંઘમાંના એકની કામ ચલાવવાની રીતની હકીકત મળે તો એ બન્નેને સામાન્ય વહીવટ શો હતો તે આપણે જાણી શકીએ. એ સંસ્થાઓ સમકાલીન હતી અને સાધારણ રીતે અનુમાન કરીએ તો પોતપોતાના કામ બાબત વિચાર ચલાવવાની રીતને લગતાં વિશિષ્ટ રૂપો આ બન્ને લૌકિક મંડળોમાં સામાન્ય જણાય. પરંતુ બૌદ્ધ સંઘ કેવા પાયા ઉપર રચાયો હતો તે આપણે જાણીએ છીએ તેમજ રાજદ્વારી સંઘ ઉપરથી એનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યાનું સ્પષ્ટ છે. આથી બૌદ્ધ સંઘની કામ ચલાવવાની રીત એના ઉત્પાદક સંઘ એટલે પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રીતને લગભગ મળતી આવવી જોઈએ. એમાંથી આપણે ધાર્મિક કારણોને લઈને કરવામાં આવેલા ફેરફારો દૂર રાખીએ તો એ રીતનું સામાન્ય ખોખું આપણે ખડું કરી શકીએ. આ મતે ધાર્મિક સંઘની રીત શી હતી તે અત્રે આપણે જોઈશું. એમાંના નિયમો ઉપરથી જણાશે કે મહાન બુદ્ધે પોતાના અનુયાયીઓના મંડળમાં એ રીત દાખલ કરી ત્યાર પહેલાં એ સભાઓ તથા કામનો વહીવટ વિશિષ્ટ સ્વરૂપે સર્વત્ર ઉપલબ્ધ હતાં. આ ઉપરથી આપણને મત લેવાની તથા બહુમતિ નક્કી કરવાની રીતની વિગતે માહિતી મળશે.

હાજર રહેવાને અધિકાર હોય એવા સભાસદો રાજસભામાં હાજર રહેતા અને બેઠકોની ગોઠવણ કરવા નિમાયલા ખાસ અમલદારની સૂચના મુજબ ગોઠવેલી બેઠકો ઉપર બેસતા.

"હવે એ સમયે દશ વર્ષના અનુભવવાળો અજિત નામનો ભિખ્ખુ સંઘ આગળ પાતિમોખ્ખ ઉપર પ્રવચન કરવાનો હતો. થેરા ભિખ્ખુઓ માટે બેઠકની ગોઠવણ કરનાર અમલદાર (आसन पञ्ञापक એટલે आसन प्रज्ञापक) તરીકે એની નિમણુક સંઘે કરી હતી."[1]

વિચારણાનો આરંભ આ પ્રમાણેની દરખાસ્તથી થતો:

"આશા છે કે માનનીય સંઘ મારૂં કહેવું ધ્યાનમાં લેશે. "જો સંઘને સમય અનુકૂળ લાગે તો સંઘ......કરશે. આ પ્રમાણેની દરખાસ્ત છે." આ પછી દરખાસ્ત કરનાર સંઘ આગળ રજુ કરવાની બાબત તેના સ્વીકાર માટે ઠરાવના રૂપમાં મુકતો. જેઓ એ ઠરાવને અનુમત હોય તેઓ સઘળાને મુંગા રહેવાનું જણાવવામાં આવતું, અને જેઓ અનુમત ન હોય તેમને બોલવા દેવામાં આવતા. કેટલેક પ્રસંગે ઠરાવ ત્રણ વખત ફરી ફરીને મુકવામાં આવતો અને પછી જો સભા શાંત રહે તો તે ઠરાવ પસાર થએલો જાહેર થતો અને જે પક્ષકારના સંબંધમાં એ ઠરાવ હોય તેને તે વિષેની નિયમસર ખબર કરવામાં આવતી. આ હકીકતના દૃષ્ટાંત તરીકે વિનય પિટકમાંથી કેટલાક દાખલા હેઠળ ઉતારવામા આવ્યા છે.

બુદ્ધે જાતે મુકેલો એક ઠરાવ આ પ્રમાણે હતો:

"આશા છે કે માનનીય સંઘ મારૂં કહેવું ધ્યાનમાં લેશે. આ ભિખ્ખુ ઉવાલને ગુન્હા માટે સંઘની રૂબરૂ તપાસવામા આવતાં તેણે (પ્રથમ) ગુન્હો નથી કર્યો એમ જણાવ્યું. પછી તેણે તે કર્યાનું કબુલ કર્યું. આ પ્રમાણે કબુલ કર્યા પછી તેણે ફરી ગુન્હો કર્યાની ના પાડી, સામા આક્ષેપો મુક્યા અને પોતે જુઠું બોલે છે એમ

---

૧. વેસાલિની મહાસભાની હકીકત. ચુલ્લવગ્ગ ૧૨-૨-૭

જાણુનો હોવા છતાં તે જુઠું બોલ્યો. જો સંઘને સમય અનુકૂળ લાગે તો સંઘ ભિખ્ખુ ઉવાલની સામા तस्स–पापियसिकाकम्म પસાર કરવાને મુખત્યાર છે. આ પ્રમાણે દરખાસ્ત છે.

"આશા છે કે માનનીય સંઘ મારું કહેવું ધ્યાનમાં લેશે. આ ભિખ્ખુ ઉવાલ (વગેરે, ઉપર પ્રમાણે) સંઘ ઉવાલ ભિખ્ખુની સામા तस्सपापियसिकाकम्म પસાર કરે છે. પૂજ્ય ભિખ્ખુઓમાંથી જે કોઇ ઉવાલ ભિખ્ખુ સામા तस्सपापियसिकाकम्म પસાર કરવાનું પસંદ કરે તેણે શાંત રહેવું. જે કોઇ એ બાબત પસંદ કરતુ ન હોય તેણે બોલવું.

"ફરીથી બીજી વખત હું એજ પ્રમાણે દરખાસ્ત કરૂં છું. આ ભિખ્ખુ ઉવાલ...તેણે બોલવું (સુધી).

"ત્રીજી વખત હું એજ પ્રમાણે દરખાસ્ત કરૂં છું. ઉપર પ્રમાણે આ ભિખ્ખુ ઉવાલ...તેણે બોલવું (સુધી).

"ઉવાલ ભિખ્ખુ સામા तस्सपापियसिकाकम्म પસાર કરવાનો સંઘે ઠરાવ કર્યો છે અને તેથીજ તે શાંત રહે છે, એમ હું સમજું છું." (ચુલ્લવગ્ગ, ૪–૧૧–૨.)

"ત્યાર પછી ઉવાલ ભિખ્ખુ સામા સંઘે तस्सपापियसिकाकम्म પસાર કર્યું (૪–૧૨–૪)."

બુદ્ધના નિર્વાણ પછી ભરાએલી રાજગૃહની મહાસભાના અહેવાલમાંથી નીચેનો ઉતારો લીધો છે:

"ત્યાર પછી પૂજ્ય મહા–કસ્સપે સંઘ આગળ ઠરાવ મુક્યો કે 'આશા છે કે માનનીય સંઘ મારું કહેવું ધ્યાનમાં લેશે. જો સંઘને સમય અનુકૂળ લાગે તો સર્વે એમ ઠરાવવું કે આ પાંચસો ભિખ્ખુઓએ ધમ્મ તથા વિનય ઉપર પ્રવચન કરવા વર્ષા ઋતુમાં (ચાતુર્માસ નિમિત્ત) રાજગૃહમાં પોતાનો મુકામ રાખવો અને વર્ષાઋતુમાં બીજા કોઇ ભિખ્ખુએ રાજગૃહ જવું નહિ.' આ પ્રમાણેનો ઠરાવ છે.

આશા છે - સંઘ ધ્યાનમાં લેશે આ પ્રમાણે સંઘ ઠરાવ કરે છે. પૂજ્ય સભ્યોમાંથી જે કોઇ આ પ્રમાણે કરવાનું પસંદ કરે તેણે શાંત રહેવું જે કોઈ આ પ્રમાણે કરવાનું પસંદ કરતું ન હોય તેણે બોલવું સંઘે ઉપર પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો છે, તેથીજ તે શાંત છે એમ હું સમજું છું" (ચુલ્લવગ્ગ ૧૧-૧-૪)

વળી 'અને પૂજ્ય મહા-કસ્સપે સંઘ રૂબરૂ ઠરાવ મુક્યો 'જો સંઘને સમય અનુકૂળ લાગે તો હું વિનયની બાબતમાં ઉપાલિને પ્રશ્ન પૂછું'

"અને પૂજ્ય ઉપાલિએ સંઘ રૂબરૂ ઠરાવ મુક્યો 'આશા છે કે માનનીય સંઘ મારું કહેવું ધ્યાનમાં લેશે જો સંઘને સમય અનુકૂળ લાગે તો પૂજ્ય મહા-કસ્સપ તરફથી મને પ્રશ્ન પુછવામાં આવતાં હું તેનો જવાબ આપીશ'"

"ના સભાસદો હાજર હોય તો સભા યોગ્ય રીતે મળેલી કહેવાય એ બાબતનો નિયમ સખ્ત રીતે પાળવામાં આવતો. બૌદ્ધ ધર્મના સાધુઓના નાના સ્થાનિક મંડળોમાં સર્વ પ્રકારના નિયમ પુરઃસર કામો કરવા માટે વીસ સભાસદોની હાજરી આવશ્યક ગણાતી (મહાવગ્ગ ૯, ૪, ૧.)

ઠરાવેલી સંખ્યાના સભાસદો હાજર હોયા વિના જો કંઇપણ કામકાજ કરવામાં આવે તો તે કૃત્ય અપ્રમાણ અને અમલમાં મુકવા માટે અયોગ્ય ગણાતું

"ઓ ભિખ્ખુઓ, અધિકાર પરત્વે કરવામાં આવતું કોઇ કૃત્ય અપૂર્ણ સમુદાય ગેરવ્યવસ્થિત રીતે કરે તો તે કોઈ પ્રકારે ખરૂં કૃત્ય ગણાતું નથી અને તે કરવું જોઇએ નહિ" (વિનય, મહાવગ્ગ ૯, ૩, ૨)

જરૂર હોય તેટલા ઓછામાં ઓછી સંખ્યાના સભાસદો એકઠા કરવાની ફરજ એક સભાસદ ઉપાડી લેતો

"અથવા (હવે પછીની સમિતિ માટે) જરૂર હોય તેટલા સભાસદો એકઠા કરનાર તરીકે હું કામ કરીશ. એ કનમર્ણ તથા

રીસ ડેવિડ્સે આ વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો છે (Sacred Books of the East, XIII P. 307)

"અથવા, સભા યોગ્ય રીતે ભરેલી કહેવાય એટલા સારૂ જરૂરના હોય તેટલા સભાસદોની સંખ્યા પુરી કરી આપવામાં હું મદદ કરીશ."

સભાની અમુક બેઠક માટે સભાસદો એકઠા કરનારને ગણપૂરક કહેતા એક વખત ज्ञप्ति (ज्ञप्ति) અને એક વખત પ્રતિજ્ઞા સભા આગળ રજુ કરવાની રીત ज्ञप्ति द्वितीय એટલે બે વખત વિજ્ઞપ્તિ રજુ કરવાની રીત કહેવામાં આવતી અને જ્યારે એ ત્રણ વખત રજુ કરવાની જરૂર પડતી ત્યારે એ રીત ज्ञप्ति-चतुर्थः (ચાર વખત વિજ્ઞપ્તિ રજુ કરવાની રીત) કહેવાતી સભા આગળ ઠરાવ અથવા પ્રતિજ્ઞા મુકવી તેને कम्मवाचा (कर्मवाच) કહેતા. જો વિજ્ઞપ્તિ રજુ કરવામાં આવે અને કંઇપણ પ્રતિજ્ઞા રીતસર સભા આગળ મુકવામાં ન આવે અથવા ઠરાવ જાહેર કરવામાં આવે અને કંઈ વિજ્ઞપ્તિ રજુ કરવામાં ન આવે તો એ કૃત્ય અપ્રમાણ માનવામાં આવતુ. તેજ પ્રમાણે, જો કોઈ કામમાં ज्ञप्ति चतुर्थः આવશ્યક ગણાતુ હોય તો તેને લગતી દરખાસ્ત અથવા ઠરાવ જેટલી વખત મુકવાનુ ઠરાવેલુ હોય તેટલી વખત તે મુકવામાં ન આવે તો એ કામ કાયદેસર ગણાતુ નહિ. વળી દરખાસ્ત તથા ઠરાવનો અનુક્રમ ઉલટાવી નખાતો નહિ

મતને માટે छद શબ્દ વપરાતો. छदનો અક્ષરશ અર્થ 'છુટું' અને 'છુટાપણું' અથવા 'સ્વતંત્રતા' થાય છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મત આપતી વખતે સભાસદ પોતાની અનિયંત્રિત ઈચ્છા તથા પસંદગી પ્રમાણે વર્તતો એમ ગણાતુ.

જે સભાસદોને સભામાં હાજર રહેવાનો અધિકાર હોય, પરંતુ, માંદગી અથવા બીજી એવીજ કંઈ અશક્તિને લીધે ત્યાં આવી શકે નહિ તે સભાસદોના મત મેળવવા માટે ભારે કાળજી રખાતી. એમ કરવામાં ચુક થાય તો સઘળું કામકાજ રદ બાતલ થતુ. પણ એકત્ર

થએલા સભ્યો એવા મતની સામા વાંધો ઉઠાવે તો એ મતો કહાડી નાખવામાં આવતા. એવા મતને ગણતરીમાં લેવા કે નહિ તે સભાસદોની મરજી ઉપર રહેતું, પણ હમેશા તે મેળવવા એમ સઘળા માનતા:

" ઓ ભિખ્ખુઓ, જો કોઇ ઞત્તિ-દુતીય રીત પ્રમાણે કામ કરતી વેળા જે ભિક્ષુકોને મત આપવાનો અધિકાર હોય તે સઘળા હાજર ન હોય પણ જે સઘળાઓને પોતાનો છંદ જાહેર કરવાનો હોય તેમના છંદ (સભા આગળ) રજુ કરવામા ન આવ્યા હોય, અને હાજર રહેલા ભિખ્ખુઓ વાંધો ઉઠાવે, તો એવું કૃત્ય અપૂર્ણ સમિતિએ કરેલું ગણાશે."

" ઓ ભિખ્ખુઓ, જો કોઈ ઞત્તિ-દુતીય રીત પ્રમાણે કામ કરતી વેળા જે ભિખ્ખુઓને મત આપવાનો અધિકાર હોય તે સઘળા હાજર હોય, પણ જે સઘળાઓને પોતાનો છંદ જાહેર કરવાનો હોય તેમના છંદ (સભા આગળ) રજુ કરવામા ન આવ્યા હોય, અને હાજર રહેલા ભિખ્ખુઓ વાંધો ઉઠાવે, તો એવું કૃત્ય અપૂર્ણ સમિતિએ કરેલું ગણાશે."

સંઘ સર્વાનુમતે ઠરાવ સ્વીકારે તો મત આપવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી; પણ કોઈ બાબત સભ્યોમા ભિન્ન મત પડે, તો ભાષણો કરવામા આવતા અને વધુમતીથી કામ કરવાની રીત પ્રમાણે અમલ થતો. વધુ સંખ્યાના સભાસદોના મત અનુસાર એવી બાબતોનો નિર્ણય થતો. કામ કરવાની આ રીત પાલિ ભાષામા યેભુય્યસિક ને નામે ઓળખાતી. એ શબ્દનુ સંસ્કૃતમા રૂપાંતર યેભૂયસીયકમ. એટલે જેઓ સૌથી વધારે સંખ્યામા હોય તેમની કામ કરવાની રીત, એવું થાય. મત લેવાનુ કામ મત આપવાની રંગીન ચીઠીઓ વડે થતુ. આ ચીઠીઓને શલાકા અને મત લેવાના કામને શલાકા ગ્રહણ કહેતા. વળી આખા સંઘ તરફથી મતની ગણતરી કરનાર શલાકા ગ્રાહક ની નિમણુક થતી, અને તે ચીઠીઓના રંગ શું સૂચવે છે તે સમજાવતો તથા છુપી રીતે અથવા ખુલ્લી રીતે મત લેતો.

"પાચ ગુણોથી વિભૂષિત હોય એવા ભિખ્ખુને મતની
" ચીઠ્ઠીઓ એકઠી કરવા માટે નીમવો જોઇએ· જે પક્ષપાતી ન હોય,
" દ્વેષ રાખતો ન હોય, ભૂલ કરતો ન હોય,......ડરીને ચાલતો
" હોય, અને કયા મત લેવાયા છે અને કયા નથી લેવાયા તે
" જાણતો હોય, તેને આ પ્રમાણે નીમવો જોઇએ :

" (આ કામ કરશે કે નહિ તે બાબત) ભિખ્ખુને પ્રથમ
" વિનંતિ કરવી. પછી કોઈ સમર્થ અને વિચારશીલ ભિખ્ખુએ
" આ બાબત સંઘ આગળ આ પ્રમાણે કહી રજુ કરવી·

"'આશા છે કે માનનીય સંઘ મારૂં કહેવું ધ્યાનમા લેશે. જો
" સંઘને સમય અનુકૂળ લાગે તો અમુક નામના ભિખ્ખુને મતની
" ચીઠ્ઠીઓ એકઠી કરનાર તરીકે નીમવો, વગેરે.'

" મતની ચીઠ્ઠીઓ એકઠી કરનાર એ ભિખ્ખુએ મત એકઠા કરવાના છે અને જેમ ધમ્મ પ્રમાણે ચાલનાર ભિખ્ખુઓ વધારે સંખ્યામા ભાષણ કરે તેમ તે બાબતનો નિર્ણય થવો જોઇએ."

" એવા ભિખ્ખુઓને નનોપ થાય એટલા સારૂ, ઓ ભિખ્ખુઓ, મત લેવાની ત્રણ રીત હુ તમારે માટે યોજું છુ, જેમકે, છુપી રીતે મત આપવાની રીત, ગૂઢક, ધીમે સાદે મત આપવાની રીત, સકણ–જપ્પક, અને ખુલ્લી રીતે મત આપવાની રીત, વિવટક. અને ઓ ભિખ્ખુઓ, મત લેવાની છુપી રીત કેવી છે? જે ભિખ્ખુ મત એકઠા કરનાર હોય, તેણે મત આપવાની ચીઠ્ઠીઓ જુદા જુદા રંગની તૈયાર કરવી, અને જેમ જેમ દરેક ભિખ્ખુ એની પાસે આવતો જાય તેમ તેમ તેણે તેને આ પ્રમાણે કહેવું· 'આ ચીઠ્ઠી અમુક મત ધરાવનાર માણસ માટે છે. આ ચીઠ્ઠી અમુક મત ધરાવનાર માણસ માટે છે. જે તમને ગમે તે લો.' તે પસંદ કરે એટલે (એણે ઉમેરવું કે) 'એ કોઇને બતાવશો નહિ'" (ચુલ્લવગ્ગ ૪, ૧૪, ૨૪.)

કેટલીક વેળાએ "અપ્રસ્તુત ભાષણો" માથી બચી જવા સારૂ કોઈ બાબત ઉપર વિચાર ચલાવવાનો અધિકાર નીમાયલી સમિતિને

સોંપવામાં આવતો એ સમિતિ માંહોમાંહે (તેમની આગળ આવેલા) વિષયનો નિકાલ કરતી અને પછી પોતાનો નિર્ણય સંઘને જણાવતી જો સમિતિ કોઈ નિર્ણય ઉપર ન આવી શકે તો 'એ બાબતનો નિર્ણય કરવાનું સંઘના હાથમાં નહતું,' અને તે વધુમતિથી કામ કરવાની રીત પ્રમાણે તેનો નિકાલ કરતો

"ઓ ભિખ્ખુઓ, જ્યારે વિવાદમાં આ ભિખ્ખુઓ તપાસ ચલાવતા હોય ત્યારે અપ્રસ્તુત (અનગ્ગાનિ) ભાષણો કરવામાં આવે, અને કોઈ એકાદ ભાષણનો અર્થ સ્પષ્ટ જણાય નહિ તો, ઓ ભિખ્ખુઓ, હું તમને ફરમાવું છું કે એ વિષયને (સભા એટલે પંચ અથવા સમિતિને) સોંપી તેનો નિકાલ આણવો

કોઈ બાબત વધારે મોટી અમિતિને સોંપવામાં આવતી ત્યારે પણ એજ સિદ્ધાંત અનુસાર વહીવટ ચાલતો :

"મહાશયો, જો તમે આમ કરી શકતા ન હો તો અમે પોતે આ વિષય અમારી પાસે રાખીશું." (ચુલ્લવગ્ગ ૪, ૪, ૧૮.)

વળી:

કાયદાને લગતા આ પ્રશ્ન બાબત તપાસ કરવાના વિચારથી સંઘ એકત્ર થતો. પણ જ્યારે તેઓ એ સંબંધમાં તપાસ કરતા હતા, ત્યારે ઘણા અપ્રસ્તુત ભાષણો કરવામાં આવતાં અને કોઇ એકપણ ભાષણનો અર્થ સ્પષ્ટ જણાતો નહિ, એટલે પૂજ્ય રેવતે સંઘ આગળ ઠરાવ રજુ કર્યો :

"......'જો સંઘને યોગ્ય લાગે તો આશા છે કે કાયદાને લગતા આ પ્રશ્ન (નો નિકાલ કરવા પંચને) સોંપી તે પ્રશ્નનો નિકાલ સંઘ આણશે.'

"અને તેણે પૂર્વના ચાર ભિખ્ખુઓને અને પશ્ચિમના ચાર ભિખ્ખુઓને પસંદ કર્યા......' આશા છે કે માનનીય સંઘ મારું કહેવું ધ્યાનમાં લેશે. આ વિષયમાં તકરાર ચાલતી વેળાએ આપણામાં ઘણી અપ્રસ્તુત વાત થઈ છે. જો સંઘને યોગ્ય લાગે તો સંઘે આ પ્રશ્નનો નિકાલ કરવાનું કામ પૂર્વના ચાર ભિખ્ખુઓ તથા પશ્ચિમના ચાર ભિખ્ખુઓને સોંપવું......સંઘ આ પ્રશ્નનો નિકાલ કરવાનું કામ પૂર્વના ચાર ભિખ્ખુઓ તથા પશ્ચિમના ચાર ભિખ્ખુઓને સોંપે છે. પૂજ્ય વ્યક્તિઓમાંથી જે કોઇ આ બાબતને અનુમોદન આપતુ નહોય તેણે બોલવું. આ પ્રમાણે (કામની) સોંપણ થાય છે. સંઘ તેને અનુમોદન આપે છે, તેથી તે શાન્ત છે એમ હું માનુ છુ." (ચુલ્લવગ્ગ, ૧૨, ૨, ૭. ૮.).

કોઈ બાબતનો નિકાલ આ રીતે કરાવવાનું કામ "રૂબરૂમાં કામ કરવાની રીત" (सम्मुख-विनय) તરીકે ઓળખાતું. પ્રતિનિધિઓ વિષયને લગતા હિતસંબંધનુ કાયદેસર રીતે સમર્થન કરવા

આરે નીમાયલા હતા એમ માનવામાં આવતું હોવાથી વિચારણા વેળાએ પક્ષકારો હાજર હોય એમ ગણાતું.

"ઓ ભિખ્ખુઓ, આ ભિખ્ખુઓને (કામ) સોંપવામાં આવતાં (અથવા સમિતિ) વિષયનો નિકાલ કરી શકે તો, ઓ ભિખ્ખુઓ, મુકદ્દમાનું નિરાકરણ થયું છે એમ કહેવાય, અને તેનું નિરાકરણ કેવી રીતે થાય છે? 'રૂબરૂમાં કામ કરવાની રીત પ્રમાણે. અને એમાં રૂબરૂમાં કામ કરવાની રીતનો અર્થ શું થાય છે?' ધમ્મના પ્રતિનિધિ હોય છે અને વિનયના પ્રતિનિધિ હોય છે, અને ખાસ (સંબંધ ધરાવતા) માણસના પ્રતિનિધિ હોય છે."

સભાની કાયદેસર કામ ચલાવવાની કોઈ રીત અનુસાર એકાદ બાબતનો એક વખત નિકાલ થઈ જાય તો તેની પુનઃ ચર્ચા કે તપાસ થઇ શકતી નહિ. "એક વખત નિરાકરણ થઈ જતાં તેનું હમેશ માટે નિરાકરણ થએલું (સમજવું)."

ચુલ્લવગ્ગ ૪, ૧૪, ૯ ઉપરથી જણાય છે કે કોઈ બાબત ઉપરના વાદવિવાદમાં કોઈ સભાસદ પોતાના બોલવા ઉપર અંકુશ રાખે નહિ અને "ભાષણ કરવામાં વિરૂદ્ધતા, દુરાગ્રહ, અને એવી બીજી ગેરવર્તણુક" ચલાવે તો 'ઠપકો આપવાની રીત' પ્રમાણે તેની તપાસ થવાને તે પાત્ર થતો.

જે પ્રશ્નનો નિકાલ થઇ ગયો હોય તે ઉપર ફરી વાદવિવાદ શરૂ કરવો એ પણ ગુન્હો ગણાતો હતો. "ઓ ભિખ્ખુઓ, કાયદાને લગતા કોઇ પ્રશ્નનો આ પ્રમાણે નિકાલ કરવામાં આવ્યો હોય, અને કોઈ વિવાદી તે ઉપર ફરી તકરાર ઉઠાવે તો એમ કરવું એ પચિત્તિય છે."

અપૂર્ણ રીતે રચાએલી સભાનાં કોઇ કામને સંપૂર્ણ સભા કોઇપણ રીતે અનુમતિ આપી વાજબી ઠરાવી શકે નહિ. કેટલાક લોકો આથી વિરૂદ્ધ અભિપ્રાય ધરાવતા જણાય છે. અનુમતિ આપી વાજબી ઠરાવવાની રીત (અનુમતિકપ્પો)નો બુદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓએ સંપૂર્ણ રીતે બહિષ્કાર કર્યો હતો.

સભાના કારકુનો અથવા નોંધ લેનારા રાખવામાં આવતા.

તેઓ પોતાની બેઠક ઉપરથી જરાપણ ઉઠયા વિના સભામા ચાલતી વિચારણાની તેમજ તેના ઠરાવોની નોધ લેતા. મહા-ગોવિંદ નામના બૌદ્ધ સુત્તંતે સુધમ્મ સભા (સુધર્મ ન્યાયના સભા મંડપ)મા મળેલી દેવોની સભાનું વર્ણન કર્યું છે. સભાના દૈવી સભ્યોની હારની તરતજ પછી અને ઉપદેવતા (પ્રેક્ષકો) ની અગાડી ચાર ખુણા આગળ 'મહારાજ'ની ઉપાધિવાળા ચાર નોધ રાખનાર તેમને માટે રાખેલા આસનો ઉપર બેસતા. જે બાબતને માટે તાવતિંસ દેવો એકઠા મળી સુધર્મ સભા મંડપમા બેસી વિચાર કરતા અને એકઠા મળી મસલત કરતા તે બાબત થએલા ભાષણોની તથા ઠરાવોની નોંધ લેનાર આ ચાર 'મહારાજાઓ' હતા.

'સભાના આ ચાર મહારાજાઓ આખો સમય પોતાના આસન ઉપર બેસી રહેતા, અને ત્યાથી ઉઠતા નહિ.'

દીઘ નિકાયના વિદ્વાન અનુવાદકે યોગ્યજ કહ્યુ છે કે 'આ ચાર મહારાજાઓ સભામા જે કંઇ બોલાતુ તેની નોધ રાખનાર તરીકે ગણાતા. તેઓ સભામા ચાલેલા કામકાજની નોધ રાખતા.' મનુષ્ય જાત પોતાની સંસ્થાઓ દેવો તરફથી ઉતરી આવેલી માનતી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે એવુ અનુમાન સહજ થઈ શકે છે, પ્રોફેસર રીસ ડેવિડસે જણાવ્યા પ્રમાણે બુદ્ધના સમયમા હિંદીઓએ પોતાની રાજસભાઓમા આવા નોધ રાખનારાઓ રાખ્યા હશે.

પસાર કરવામા આવેલા 'અનુમતિ આપી વાજબી ઠરાવેલા કામો' તેમજ અન્ય 'કામો' તથા 'કાયદાઓ' સવિસ્તર લખી લેવામા આવ્યા હશે, અને આપણે જાણીએ છીએ કે લિચ્છવિ લોકોએ ન્યાયને લગતા કામોની વિગતવાર નોધ રાખી હતી. પ્રજા-સત્તાક રાજ્ય ભોગવતા રાજ્યોના મોટા સમુદાયને લઇને એક કરવા વખતે નોધ રાખનારની જરૂર પડતી. રાજસભાના સભ્યો પોતાના આસન આગળથીજ ભાષણો કરતા અને તેમના વિભાગની નજદીકનો નોધ રાખનાર તેમના 'વચન ઉતારી લેતો.' પ્રત્યક્ષ રીતે સભાના નોધ રાખનારા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો હતા.

વાયુ વેગે પસાર થઈ જતા ભૂતકાળમાંથી, ઇસવી સન પૂર્વેની છઠ્ઠી સદીમાંથી ગ્રહણ કરેલા આ વિચાર ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે કે એ સમયના ગણ્ય-રાજ્ય વિકાસ પામી ઘણે ઉંચે દરજ્જે પહોંચ્યાં હતા, તથા તે માટે વપરાતી પારિભાષિક અને નિશ્ચિત ભાષાને લઇને તેઓ ખાસ પરખાઈ આવતા હતા, તથા એ અવળીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ એ હતું કે તેઓ સૌથી સંપૂર્ણ રીતે ઉચ્ચ પંક્તિની ન્યાયને લગતી તથા બંધારણને લગતી ભાવના ઉપર રચાયા હતા આ ઉપરથી એવું અનુમાન થઈ શકે કે અત્યાર પહેલાં હિંદીઓને રાજનીતિ પ્રકરણમાં એક જ નાનો અનુભવ મળ્યો હતો ગ્રપ્તિ, પ્રતિજ્ઞા, યોગ્ય રીતે કામ કરવા સભામાં જોઈતી સભ્યોની સંખ્યા, શલાકા (છુપી રીતે મત આપવાની પદ્ધતિ), વધુમતિથી કામ કરવાની રીત, સમિતિને કામની સોંપણી—આ સઘળી બાબતોની કંઈપણ વ્યાખ્યા આપ્યા વિના દર્શાવી છે, એટલે આ સંજ્ઞાઓ તે સમયે પ્રચલિત હશે.

બુદ્ધના સમય પહેલાંની હકીકત જાતકોમાં છે તે ઉપરથી શાક્ય મુનીના જન્મ પહેલાં મત લઇ કામ કરવાની રીત હસ્તીમાં હોવા વિશે તથા રાજ્યકારી બાબતોમાં તેનો ઉપયોગ થતો હોવા વિષે સંદેહપણું શક રહેવા પામતું નથી જાતક પહેલામાં કોઈ શહેરની બાની પડેલી ગાદી ઉપર રાજાની થયેલી વરણીનો અહેવાલ આપ્યો છે સઘળા મંત્રીઓ તથા નાગરો (રાજધાનીની સભાના સભ્યો અથવા રાજધાનીના નાગરિક) સાધારણ રીતે મત આપીને સર્વાનુમતે સંમત થતા તેઓએ પોતાના નવા રાજાનું સંવરણ કર્યું હતું, આ બાબતમાં અખા શહેરના લોકોનો અને નહિ કે માત્ર શહેરની સભાનો મત લેવામાં આવ્યો હતો સકળ નગરના લોકોનો મત લેવાની રીત (છન્દક) માટેનો ઉલ્લેખ શરૂઆતના બૌદ્ધ સમયના સાહિત્યમાં આવતો હોવાથી જાતક ઉપર ભાષ્ય લખનારાએ તેને આધારે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા હશે પાનિ સૂત્ર અનુસાર છન્દ એટલે મત આપવાની રીત થાય છે, અને શહેર સંસ્થાનમાં આખા શહેરના છન્દક નો અર્થ

સ્વાભાવિક રીતે સકળ નગરના લોકોનો મત લેવાની રીત થાય. ગમે તેમ, સાધારણ રીતે મત આપીને રાજાની વરણી કરવા બાબતનો જાતકમાં કરવામાં આવેલો ઉલ્લેખ નિઃસંશય બુદ્ધના સમયની પહેલાંનો ટેવો જોઈએ. જાતક, પુસ્તક ૨ જું. પા. ૩૫૨–૩ ઉપરના બીજા ઉલ્લેખ ઉપરથી પુરવાર થાય છે કે રાજદ્વારી બાબતોમાં કોઈ પણ ઠરાવ ત્રણ વખત રજુ કરવાની રીત બુદ્ધના સમય અગાઉ વ્યવહારમાં પ્રચલિત હતી.

બુદ્ધ પોતાના બંધારણને અંગે ઉપસ્થિત થતા કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રકારના સંજોગોને માટેજ કામ કરવાની રીતના આ નિયમો સ્વીકારે છે એ પોતે પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં ઉછર્યો હતો અને ઘણે ભાગે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ભોગવતી સમાજોમાં રહ્યો હતો. એમની કામ કરવાની પદ્ધતિથી એ સંપૂર્ણ રીતે માહિતગાર હતો, અને પોતાના સંઘના લાભાર્થે એણે તેનું અનુકરણ કર્યું હતું પોતાની ધાર્મિક સંસ્થા (ધર્મ-ચક્ર) નું મોટું રાજ્ય, સામ્રાજ્ય, સ્થાપવાની એને આકાંક્ષા હતી પણ પોતાનો આશય પાર પાડવા સારૂ એણે જે સંસ્થા ઉત્પન્ન કરી હતી તે જાતિય હોવા ઉપરાત ધર્મને ધોરણે ચાલતુ શહેરી સંસ્થાન સ્થાપવા તથા ટકાવી રાખવા યોગ્ય હતી, પણ તે ઉપર ધર્મ-ચક્ર સ્થપાય એમ નહોતુ. એને નડેલા પ્રતિમઘો એના જીવનના આરંભમાં જેમના સમાગમમાં એ આવેલો તેમના સંસર્ગને લઇને ઉભા થયા હતા. સમકાલિન રાજ્યોમાં પ્રચલિત હોય તેના કરતા વધારે તીવ્ર રાજદ્વારી અને જાહેર જુસ્સાવાળા પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં એ જન્મેલો હોવાથી એનામાં એકત્રિત થએલા સામર્થ્ય, ઉત્સાહ તથા આકાંક્ષા શાંત પ્રકૃતિના સંન્યાસીના નહોતા, પણ કોઈ પ્રજાસત્તાક ગણ્યના મુખી તથા વિજેતાનામાં હોય તેવા હતા. સાધારણ પ્રકારના હિંદુ સાધુથી જુદા પડી તે પોતાના સંઘને માટે મિલકત ધારણ કરતો, તે સભાઓ બોલાવતો, ઠરાવો પસાર કરતો અને ગુન્હેગારોને શિક્ષા કરતો. એના આખા આધ્યાત્મિક-

જીવન દરમિયાન, તે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ભોગવતો શાક્ય જણાય છે, અને એની સંસ્થા બંધારણપૂર્વક રચાએલી આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના પ્રચાર માટે હોય એમ લાગે છે. એની આધ્યાત્મિક યોજનાઓમાં ફતેહ મેળવવા માટે એને ધર્મનું પ્રજાસત્તાક ગણ (ધર્મ સંઘ) બનાવી રાખવાનું હતું, અને એ કારણ માટે એણે ગણવારી પ્રજાસત્તાક રાજ્યના બંધારણ તથા બંધારણપૂર્વક રચાએલી કામ કરવાની રીતનું અનુકરણ કર્યું હતું.

માટે આ પ્રમાણેના ઉચ્ચ માર્ગો ખુલ્લા હતા. રાજ્યાધિકાર ભોગવવા માટે તેનો અભિષેક થઇ શકે. તે રાષ્ટ્રિક, અથવા પૈત્તનિક, અથવા સેનાધિપતિ, અથવા ગામગામણિક એટલે નગરનો પ્રમુખ, પુગગામણિક એટલે હુન્નર ઉદ્યોગને લગતા સંઘનો પ્રમુખ થઇ શકે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ સઘળા હોદ્દા માટે ચુંટણીનું ધોરણ સ્વીકારાએલું હતું અને ગણ રાજ્યમાં કોઇપણ કુલ-પુત્ત એ માટે ઉમેદવારી કરવા લાયક હતો. ઉમેદવામા આવેલો જરો અધિકાર કુલ-રાજ્યને લગતો હતો અને એ વિશેનો ઉલ્લેખ આપણે આગળ (પ્રકરણ ૧૦) કરી ગયા છીએ. સ્મૃતિકાર કાત્યાયનના જણાવ્યા પ્રમાણે ગણ એ માત્ર કુલ નો સમૂહ છે. આ પ્રમાણે શિષ્ટજનસત્તાક રાજ્યમા તેમજ કુલીન લોકસત્તાક રાજ્યમાં રાષ્ટ્રિય હક્ક તથા સત્તાનો મૂળ પાયો કુલ અથવા કુટુંબ ઉપર બંધાયો હતો. પણ ગ્રીક લોકો જેને લોકસત્તાક રાજ્યો કહેતા તેમા આ નિયમ હોવાનું માની શકાતું નથી. એમા આલબત્ત જન્મને લઇને સઘળા સમાન ગણાતા. કાથ તથા શૌભૂત લોકોના જેવા રાજ્યતંત્રધારણમા મતાધિકારનો મૂળ પાયો માત્ર જન્મ ઉપર રચાયો હશે, કેમકે એમાં 'રાજા'ની પસંદગી પણ જાતિય ગુણ તથા લાયકાત ઉપર આધાર રાખતી અને કોઇપણ કુટુંબની મહત્તા તરફ લક્ષ આપતુ નહિ, અને એમા રાજ્ય વ્યક્તિના સંસ્કાર તથા જ્ઞાનનોજ વિચાર કરતુ. આપણે જોયુ છે કે શાક્ય રાજસભામાં યુવાનો તેમજ વૃદ્ધ પુરુષો એકઠા મળતા. વૃષ્ણિ સંઘમા પિતા, પુત્ર તથા કનિષ્ટ બંધુ, (કૃષ્ણ, પ્રદ્યુમ્ન, ગદ) બધા મતાધિકાર ભોગવતા.

પાણિનિ મનુષ્યના અભિજન (૪. ૩. ૯૦) તથા તેનો હમણાનો નિવાસ (૪. ૩. ૮૯) દર્શાવનારા શબ્દો રચવાના તથા કોઇની અમુક દેશ, જાત, રાજકર્તા અથવા જનપદ ધારણ કરનારા (પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ચલાવનારા) પ્રત્યેની ભક્તિ દર્શાવનારા શબ્દો રચવા માટેના નિયમ આપે છે. પતંજલિએ આપેલા દૃષ્ટાંતોમાં ક્રૌષ્ટુકયનક નામની જાત વિશે નિર્દેશ છે. એ લોકોનું રાજદ્વારી

સન્ય ન હોવાનું આપણે મેગેસ્થીનીઆના ગ્રંથકર્તાઓ મારફત જાણીએ છીએ (જુઓ પ્રકરણ ૮.) તેઓ ગ્લુચુકાયન પ્રત્યે ભક્તિ દર્શાવતા હોવાથી તેઓ ગ્લોચુકાયનક નામે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા પાણિનિના એક નિયમમાં ફેરફાર કરતા કાત્યાયન મદ્ર તથા વૃજિ લોકોના પ્રજાસત્તાક ગણ્યોના દૃષ્ટાંતો આપે છે. મદ્ર ભક્તિવાળો મદ્રક તથા વૃજિ ભક્તિવાળો વૃજિક કહી શકાય અહીં ભક્તિ સંજ્ઞા રાજ્યધારણને અનુસરી દર્શાવવામાં આવતી રાજનિષ્ઠાના અર્થમાં વાપરવામાં આવી છે.

ભક્તિનો અક્ષરશઃ અર્થ 'ભાગ', 'નિષેધ' થાય છે, અને ગૌણ અર્થ 'અનુરાગ' થાય છે. માણસના અભિજન અથવા નિવાસ દર્શાવવા માટેના નિયમો ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય તથા રાજદ્વારી ભક્તિ દર્શાવવા ભિન્ન નિયમો ઉપલબ્ધ હોવાથી કૃત્રિમ પૌરાધિકારનું સૂચન થાય છે. મ. અથવા વૃજિ ભક્તિમાં ભાગ ભજનારને મદ્રક અથવા વૃજિક કહેવામાં હરકત નથી. આથી એવું તાત્પર્ય નીકળે છે કે વૃજિક જન્મે વૃજિ ન હોય. તેમ મદ્રક જન્મે મદ્ર ન હોય એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે કૌટિલ્ય રાજા-પ્રમુખવાળા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનો નિર્દેશ કરતા વૃજિક તથા મદ્રક રૂપો વાપરે છે જૈન સૂત્ર પણ मल्लक (કિ) તથા લેચ્છાઈ (ક) રૂપો વાપરે છે વૃજિકમાં વૃજિ રાજ્યધારણ પ્રત્યે સામાન્ય રાજનિષ્ઠા દર્શાવનારા વૃજિ તેમ જ ગેરવૃજિ લોકોનો સમાવેશ થતો હોવાથી એ લોકોમાં મૂળ વૃજિઓએ જીતી લીધેલા અથવા રાજીખુશીથી વૃજિ લોકો સાથે ભળી ગએલાઓનો સમાવેશ થતો ગણી શકાય.

આ ઉપરથી પ્રત્યક્ષ થાય છે કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પરદેશીઓને પણ પૌરાધિકાર આપતા મદ્ર અને યૌધેય લોકો પાછળના કાળમાં વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ ઉપર ફરી વળ્યા હતા એનો આથી ખુલાસો મળે છે

બન્ને હિંદી તેમજ યુરોપીય પૂર્વદેશની વિદ્યા તથા ભાષાઓમાં પ્રવીણ પંડિતો પાણિનિના वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् (૪. ૩ ૯૮) સૂત્ર ઉપરથી એવી તકરાર ઉઠાવે છે કે પાણિનિના સમયમાં તથા તે અગાઉ વાસુદેવની ઉપાસના પ્રચલિત હોવાનું સાબિત થાય છે. પરંતુ પૂર્વાપર સંબંધ

ઉપરથી ધાર્મિક ભક્તિનો નિર્દેશ થતો જણાતો નથી. એ મંત્ર પાણિનિ ગજહારી અથવા રાજ્ય માગણ પ્રત્યેની ગજનિષ્ઠાના અર્થમાં વાપરે છે. દષ્ટાંત તરીકે જનપદ ધારણ કરનાર પ્રત્યેની સૂત્ર ૪. ૩. ૧૦૦ મા સ્વીકારવામા આવતી ભક્તિ લઇએ. આ જનપદ ધારણ કરનારઓની કંઈ ઉપાસના થતી નહોતી એ નિઃસંશય છે. વળી તેની ઉપરનાં સૂત્ર ૪. ૩. ૯૭ મા 'મહારાજ' પ્રત્યેની ભક્તિ જણાવવામા આવી છે. કોઇપણ માણસ એવી તકરાર ન ઉઠાવશે કે માણસ માટે અથવા દેવ માટે વાપરવામા આવેલા 'મહારાજ'ની ઉપાસના થતી હતી. વળી એની આગળના સૂત્રોમા સિંધુ, તક્ષશિલા તથા સુનાતુર વગેરે ઉચ્ચ પ્રદેશોના સંબંધમા અભિજન તથા નિવાસ સ્થાનો વિરોધાભાસની ચર્ચા કરવામા આવી છે. અહીં ધાર્મિક ભક્તિ (પૂજન)નો સહજ પણ અંશ જણાતો નથી. વળી, પંડિતો વાસુદેવ ઉપર ભાર મુકે છે, પણ એજ સૂત્રમા વાસુદેવની સાથે ગણાવેલા અર્જુન તરફ દુર્લક્ષ કરે છે. આ બન્ને ક્ષત્રિય તરફની ભક્તિ માત્ર ગજહારી ભક્તિ છે.

પાણિનિ ૪. ૩. ૯૮ વાળા સૂત્રમા આ બન્ને પ્રત્યે ક્ષત્રિય (ગજકર્તા) તરીકે અને નહિ કે દેવો તરીકે બતાવવામા આવતી ભક્તિ માટે ઉલ્લેખ કરે છે એવો અર્થ પતંજલિ કરે છે. પતંજલિનો આ ગુંચવાડો કાત્યાયનના વાર્તિક गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ને પાણિનિના સૂત્ર તરીકે ગણવાથી ઉભો થએલો લાગે છે. ખરૂ જોતા ઉપરનું વાર્તિક પાણિનિના ૪. ૩. ૧૦૪ માના સૂત્ર ઉપર અંક ૧૮ ના વાર્તિક તરીકે આપવામા આવ્યુ છે (કિલ્હોર્ન પા. ૨૯૬). એકજ નિયમ કાત્યાયનના વાર્તિક તથા પાણિનિના સૂત્ર તરીકે હોઇ શકે નહિ. આપણને એ વાર્તિક તરીકે ઉપલબ્ધ છે અને એને વાર્તિક તરીકે ગણવાથી એનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. કાત્યાયન સુપ્રસિદ્ધ ક્ષત્રિય ગજકર્તાઓ તરફ દર્શાવવામા આવતી ગજનિષ્ઠા બાબત સામાન્ય નિયમ નિર્દિષ્ટ કરી પાણિનિના સૂત્રમા જણાતી ન્યુનતા પુરી કરે છે.

પ્રકરણ ૧૬ મું

પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં ન્યાયનો વહીવટ તથા કાયદા.

હિંદુ ન્યાય શાસ્ત્રને લગતા ગ્રંથોમાં કુળ રાજ્યોના તેમજ ગણ રાજ્યોના કાયદાનો સ્વીકાર થએલો જણાય છે કુલ ન્યાયાધીશોમા કુલિક અથવા અમીરો પ્રમુખસ્થાને બેસતા શિષ્ટજનસત્તાક તથા લોકસત્તાક રાજ્યના તત્વોવાળા મિશ્ર રાજ્યબંધારણમા આપણને કુલિક ન્યાયાધીશી માટે વ્યવસ્થા થએલી કદાચ મળી આવે ખરેખર આવી ન્યાયાધીશી વૃજ્જિઓના રાજ્યમા સ્થપાએલી અને એમા ફોજદારી મુકદમાઓની તપાસ કરના આઠ કુલિક નિયત થયના જણાય છે ન્યાય શાસ્ત્રાનુસાર કુલ ન્યાયાધીશોના ઠરાવ ઉપર ગણ ન્યાયાધીશોમા વિવાદ થતો મિશ્ર રાજ્યબંધારણ પ્રચલિત હોવાનું માનીએ તો આ નિયમ આપણે સહજ સમજી શકીશુ. આવા બંધારણમા કુલિક ન્યાયાધીશી હોય, પણ તે ગણના વિશેષ અધિકારને પાત્ર રહે વૃજ્જિઓના રાજ્યબંધારણમા કુલિક ગણના પ્રમુખો, એટલે સેનાધિપતિ, ઉપ-રાજા તથા રાજાના સર્વોપરી અધિકારને તાબે રહેતા મહાભારતમા જણાવ્યા પ્રમાણે કુલ-વૃદ્ધપુરૂષોની ફરજ ફોજદારી ગુન્હાની તપાસ કરવાની હતી, અને પ્રમુખ મારફત ન્યાયનો વહીવટ કરવાનો હતો એટલે તેને નામે શિક્ષા ફરમાવવામા આવતી આ પ્રમાણે વૃજ્જિ લોકોમા થતું દેખાય છે ગણમા ઈતર ઉદ્યોગને લગતી સસ્થાઓ હતી આ સઘ (પૂગ) ને ન્યાયના કેટલાક અધિકાર મળેલા હતા, પણ તેના નિર્ણય ઉપર કુલ અને ગણ ન્યાયાધીશોમા વિવાદ થઇ શકતો

નારદ, બૃહસ્પતિ તથા કાત્યાયનના ધર્મશાસ્ત્રના પુસ્તકો જે સમયે લખાયા તે સમયે કુલમુખત્યાર રાજાએ ગણો છતી તેને પોતાના

હકુમતમા લીધા ત્યારે ગણના નિર્ણય ઉપર રાજાને અથવા તેણે નીમેલા મુખ્ય ન્યાયાધીશને વિચાર આગળવાનો અધિકાર આપવામા આવ્યો

સર્વ ગણ પોતપોતાના કાયદા પાળતા એ બીના હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાના ફકરા ઉપરથી તથા એના કાયદા અસ્તીત્વમા હોવાનુ તેમા સ્વીકારવામા આવ્યા ઉપરથી પ્રત્યક્ષ થાય છે હિન્દુસ્તાનમાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના કાયદાની પ્રથામા શ્રી૦ ગ્રથમાગેએ કરેલી તે ઉપરથી આ સબધમા વિશેષ માહિતી મળે છે મહાભારત પણ એમની સુયોગ્ય ન્યાય પદ્ધતિના વખાણ કરે છે સિકંદર પાસે ન્યાયના પ્રમાણોનું પુસ્તક હોવાની નોંધ મળી આવે છે

ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોમા ગણના કાયદાને સમય કહ્યા છે સમયનો અસલ અર્થ સમિતિમા કરવામા આવેલો નિર્ણય અથવા ઠરાવ થાય છે આ ઉપરથી ગણના કાયદા તેમની સભામા પસાર થતા હશે એમ સ્પષ્ટ થાય છે

પ્રકરણ ૧૪ મું

મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણેનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનાં લક્ષણ.

શાન્તિપર્વમા રાજધર્મના અધ્યાય ૧૦૭ મા ગણના લક્ષણ આપેલા છે એ ચર્ચા ઉપરથી એમ જણાઇ આવ્યા વિના રહેતુ નથી કે આ લક્ષણો ઘણા પ્રાચીન સમયથી અસ્તિત્વમા હતા કોઈ પણ સ્થળે એવુ સૂચન થતુ નથી કે ગણ કુરુસુખત્યાર રાજા પ્રત્યે અનગમ દર્શાવનાર સધાએના હતા અથવા તો તેઓ તેને હાથ જુત એના હતા આ હકીકત સામ્રાજ્યના ઉદય પહેલાના સમયની હશે

આ ચર્ચા ઘણી મહત્વની હોવાથી એ આખા અધ્યાયનું ભાષાંતર હેઠળ આપવામાં આવ્યું છે. આ પહેલાનાં ભાષાંતરો અતિશય ગુંચવાડા ભર્યાં હોવાનું કારણ એ છે કે ભાષ્યકારોના સમય પહેલાં ઘણા લાંબા કાળ ઉપર આ ગણ હસ્તી ભોગવતાં બંધ પડ્યા હતા, અને તેમની ખરી મહત્તા વીસારે પડી હતી.

મહાભારતમાંના નિરૂપણ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે 'ગણ' સંજ્ઞા આખા રાજકીય સમાજને માટે, અને તેમ નહિ તો રાજ્યસભાને માટે વપરાઈ છે, પણ ડૉ. થોમસ ધારે છે[1] તેમ 'માત્ર' 'અમલ ચલાવતા મંડળ' માટે વપરાઈ નથી. અમલ ચલાવતા મંડળમાં ગળ-મુખ્ય અને પ્રધાન (મુખીઓ અને પ્રમુખો) હતા અને તેઓ અધિકારની રૂએ આખા સમાજને લગતા કામકાજનો વહીવટ કરતા (શ્લોક ૨૩). રાજ્યને લગતા મહત્વના ઠરાવોની બાબતો પણ એમનાજ હાથમાં રહેતી (શ્લોક ૨૪). તેઓ સભા ભરી આ ઠરાવો ઉપર ચર્ચા ચલાવતા (શ્લોક ૨૫). તેઓ વળી ન્યાયના વહીવટ માટે પણ ગોઠવણ કરતા (શ્લોક ૨૭). આથી ખુલ્લું જણાશે કે અમલ ચલાવનારૂં મંડળ ગણની અંદર ભિન્ન મંડળ હતું.

એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે દરેક ગણમાં ઘણાં માણસો રહેતાં તે વિશેનો ઉલ્લેખ શ્લોક ૮ મામા છે, અને આખા મંડળનો નિર્દેશ શ્લોક ૨૪ મામાં છે. ગણમાં ઘણાં માણસો હોવાથી મહત્વની રાજનીતિને લગતી બાબતો ગુપ્ત રાખવાનું અશક્ય હતું. મહાભારતકારના વિચાર પ્રમાણે ગણના બંધારણમાં આ મોટી ખામી હતી (શ્લોક ૮ અને ૨૪). આથી ખુલ્લું થાય છે કે ગણ અમૅત્ર મંડળ નહોતું. સાધારણ રીતે ગણ સંયુક્ત મંડળમાં બંધાઇ જતા. ગણમાંના જ્ઞાની પુરૂષો માટે શ્લોક ૨૧ મામાં ઉલ્લેખ છે.

---

1 Journal Royal Asiatic Society, 1915.

ગણના લક્ષણ.

યુધિષ્ઠિર કહે છે "હે બુદ્ધિવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ (હવે) હું ગણના પ્રકાર સાંભળવાને ઇચ્છુ છું (૬) હે ભારત! કેવી રીતે ગણની વૃદ્ધિ થાય અને તેઓ કેવી રીતે ભેદ [દુશ્મન તરફથી ઉશ્કેરવામાં આવતા કુસંપ] (ની રાજનીતિ) નો ત્યાગ કરે છે, અને તેઓ શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવવા, અને વળી સન્મિત્ર મેળવવા ઇચ્છા કરે (એનું કારણ શું?). (૭) મને લાગે છે કે કુસંપ એજ એમના વિનાશનું મૂળ કારણ છે (વળી) મારા વિચાર પ્રમાણે (તેઓની) મુશ્કેલી એ છે કે (તેઓની) મોટી સંખ્યાને લઇને રાજ્યને લગતા મંત્રો (સલાહો) કેવી રીતે ગુપ્ત રાખવા (૮) હે શત્રુને તાપ પમાડનાર પિતામહ! આ વિષય ઉપર સર્વલક્ષી પ્રવચન સાંભળવાની ઇચ્છા ધરાવું છું માટે હે રાજન! જેમ કરવાથી તેઓમાં ફૂટ થાય નહિ તે પણ મને કહો (૯)"

ભીષ્મ કહે છે "હે ભારત કુળમાં શ્રેષ્ઠ! હે નૃપતે! ગણમાં તેમજ રાજાઓના કુળમાં લોભ અને અમર્ષ એ બે વેર પ્રગટ કરનારા મુખ્ય કારણો છે (૧૦) (ગણ અથવા કુળમાંનું) એક જણ લોભને તાબે થાય છે એટલે (બીજામાં) અમર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, અને (પરિણામે) બન્નેને નુકસાન થતાં તથા તેમની પડતી થતાં તેઓ એક બીજાનો નાશ કરનારા થઈ પડે છે (૧૧) સામોપચાર, (ધનની) સહાય તથા ભેદ પડાવવાની નીતિનો ઉપયોગ કરી, તેઓ છૂપા દૂત મારફત તથા કાવાદાવા કરીને તેમજ સૈન્યનું બળ બતાવી એક બીજાને ત્રાસ આપે છે (૧૨) જો ગણ પોતાના સંયુક્ત મંડળમાં સંધાઈ જતાં તેઓમાં આવા ઉપાયોથી ભેદ પડાવવામાં આવે ને ભેદ પડતાં (સામાન્ય હિત તરફ) તેઓ દુર્લક્ષ કરતા અને આખરે બ્હીકના માર્યા શત્રુના તાબામાં ચાલ્યા જતા (૧૩) ગણમાં આ પ્રમાણે ભેદ પડવાથી તેઓનો નક્કી નાશ થાય.

ફુટ પડી જવાથી તેઓ શત્રુના સપાટામા સ્હેલાઇથી આવી જાય માટે સંયુક્ત મંડળોની પદ્ધતિ મારફત ગણે હમેશા પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે (૧૪) સંયુક્ત મંડળના ગણ વડે આર્થિક વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, (આવા મંડળોની બહારના) અન્ય (ગણ) સંયુક્ત બળ ધારણવાળા મંડળોની મૈત્રીની યાચના કરે છે (૧૫) સુયોગ્ય ગણમા જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરુષો પરસ્પરમ સેવા કરવાનો ઉત્તેજન આપે છે, સઘળા સંપૂર્ણ શુદ્ધ ભાવથી (એક બીજા પ્રત્યે) વર્તતા હોવાથી સુયોગ્ય ગણ સર્વ પ્રકારે સુખ પામે છે સુયોગ્ય ગણ વૃદ્ધિ પામે છે તેનુ કારણ એ છે કે તેઓ શાસ્ત્રાનુસાર કાયદા પ્રમાણે કામ ચલાવવાની પ્રમાણિક રીતનો સ્વીકાર કરે છે અને એક બીજા તરફ ન્યાયથી વર્તે છે (૧૬-૧૭) સુયોગ્ય ગણ વૃદ્ધિ પામે છે તેનુ કારણ એ છે કે તેઓ પોતાના પુત્ર તથા ભાઇઓ (સભ્યો તેમજ બાળકો) નો નિગ્રહ કરે છે અને હમેશા તેઓને વિનયથી વર્તવા શીખવે છે, અને તેઓ આવી રીતે શિક્ષણ પામેલાઓનેજ હમેશા સ્વીકાર કરે છે (૧૮) હે મહારાજ સુયોગ્ય ગણ વૃદ્ધિ પામે છે કેમકે છુપા દૂતના કામ વ્યવસ્થાપૂર્વક ચલાવવા ઉપર રાજનીતિને લગતી બાબતો ઉપર તથા મહેસુલ ઉઘરાવી સરકારી તીજોરીમા ભરવા ઉપર તેઓ નિરંતર લક્ષ રાખે છે (૧૯) ગણ વૃદ્ધિ પામે છે કેમકે તેઓ બુદ્ધિમાન, શૂર, ઉત્સાહવાળા તથા પોતાની ફરજ અદા કરવામા મચ્યા રહેનાર (પોતાના) અમલદારોને હમેશા માન આપે છે (૨૦) સમૃદ્ધિવાળા, શૂર, શાસ્ત્રમા નિષ્ણાત અને શસ્ત્રકળામા નિપુણ એવા ગણ લાચારીમા આવી પડેલા (સભ્યો) ને સંકટ તથા આપત્તિ વેળાએ મદદ કરે છે (૨૧)

ક્રોધ, કુસંપ, પરસ્પર ભરોસાનો અભાવ (અંતરગ ભય) અનિક અત્યાચાર જુલમ, નાસ અને (પોતપોતાનામા થતા) વધથી ઉશ્કેરાઇ જઇ ગણ શત્રુના સાણસામા તરતજ સપડાઇ જાય છે (૨૨) આથી અધ્યક્ષ મારફત ગણના શ્રેષ્ઠ પુરુષોને માન આપવુ જોઇએ.

હે રાજન ! સમાજનો વ્યવહાર ચલાવવાનો અધિકાર મુખ્યત્વે કરીને તેઓના હાથમાં રહેવો જોઇએ (૨૩) હે શત્રુને નિગ્રહ કરનાર ભારત ! બાતમી (મેળવવાને લગતું ખાતું) તથા રાજ્યના ડહાપણનું રહસ્ય અધ્યક્ષોના હાથમાં રહેવું જોઇએ હે ભારત ! આ સઘળો ગણના આખા મંડળની જાણમાં આવે એ મનાહભર્યું નથી (૨૪) ગણના શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ એકઠા મળી ગણનું હિત જળવાય એવા કામ કરવા (૨૫)

જે ગણ બીજાઓથી અલગ રહે છે, (સંયુક્ત મંડળમાંથી) છૂટો પડી ગએલો હોય છે, અથવા જેનો બીજાઓ સાથેનો સંબંધ તૂટી ગયો હોય તેની સ્થિતિ જુદા પ્રકારની થાય છે (૨૬) તેઓમાં પરસ્પર ભેદ પડી જવાથી અને દરેક પોતાની સાધન સામગ્રી ઉપર આધાર રાખતો હોવાથી તેઓની સમૃદ્ધિ વધવા માંડે છે અને તેને મંડળો નડે છે (૨૭)

ફોજદારી કાયદા પ્રમાણે ન્યાય આપવાનું કામ સત્વર આગેવાનું જોઇએ અને પ્રમુખ મારફત (ન્યાય શાસ્ત્રમાં) નિપૂણ માણસોએ કરવું જોઇએ કુળમાં વાધા વિષ્ટ ઉઠે અને કુળના શ્રેષ્ઠ પુરુષો તે તરફ બેદરકાર રહે (૨૮) તો તેઓ જાતિ (ગોત્ર) નો નાશ કરે છે, ગણને છિન્ન ભિન્ન કરી નાખે છે

અંદર અંદરથી જે ભય ઉત્પન્ન થતો હોય તે સામે સાવચેતી રાખવાની છે, બહારનો ભય નડતો છે કારણ હે રાજન અંદર અંદરનો ભય ઘણા અલ્પ સમયમાં છેક મૂળ પાયાનોજ નાશ કરે છે (૨૯) વગર કારણે ઉત્પન્ન થએલા ક્રોધને લઇને, મુર્ખતાને લઇને અથવા સ્વભાવથી ઉપજેલા લોભને લઇને જ્યારે (ગણના સભ્યો) અન્યોઅન્ય ચર્ચા કરતા અટકી પડે છે ત્યારે પરાભવનું ચિન્હ (હારનું ચિહ્ન) જાણવું (૩૦)

(ગણમાં) જન્મને લઇને સરખા સમાનતાના હોય છે અને કુળને લઇને પણ સમાનતા હોય છે શૌર્ય અથવા ચાતુર્યથી, તેમજ

-પદ્રવ્યની લાનચથી તેઓમા ભગાણ પડતું નથી ,મપ તથા દાન આપવાની નીતિ રડેજ માન તેમા શત્રુઓ ભગાણ ગાઝી શ- (૩૧) આથી ગણની ભારે સનામતી માન મયુન્ત મડગ (ટકાવી રા મના) આ ગેની માનનામા આવે કે (૩૨) (મહાભારત, શાન્તિપર્વ, ૧૦૭)

પ્રકરણ ૧૫ મું

નવાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની રચના.

ઈ મ પૂર્વના છઠ્ઠા તથા પાચમા સૈકાના સમયનોજ માત્ર આપણે વિચાર કરીએ તો આપણને માનમ પડે છે કે ફક્ત બૌદ્ધના અનુય યીઓએજ નહિ પણ જૈન લો એ પણ પોતાના ધાર્મિક મથો રચનામા ગજનીય પ્રકરણમા વપરાતી સજ્ઞાઓનો ઉપયોગ કર્યો હતો જૈન મત્રો ઉપરથી જણાય છે કે છૂટીછવાયી વ્યક્તિઓ નના ગણ તથા કુગ રચતી, અને એ સસ્થાઓ કેટલીક વેગા તે ઘ મૃગ રચનારના નામથી અને કેટલીક વેગા જે સ્થળે તે સ્થાપ હોય તેના નામથી ઓળખાતી, જેમકે, ગોડાસ ગણ, ગોડાસે રચેલો, ઉત્તર અને વનિસ્સહે સાથે મળીને રચેલો ઉત્તર વનિસ્સહ ગણ શોદણે રચેલો ઉધ્ધેહ ગણ અને કમર્ધિએ રચેલું ઇન્દ્રપૂરક કુગ એજ પ્રમાણે આપણે બૌદ્ધ મધમા મતભેદ પડ્યાનુ તેમજ નવા સઘે ઉપસ્થિત થયાનું જાણીએ છીએ આવી નવી સસ્થાઓ સ્થાયાના દાખલા માત્ર આપણા ધાર્મિક 'પ્રજાસત્તાક રાજ્યો'ના ઇતિહાસમા મળી આવે છે એમ નથી પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમા કુસપ તથ મતભેદો લીધે જે ભયકર સ્થિતિ નીપજે છે તે માટે મહાભારતમા ઉલ્લેખ છે મહાભારતકારોને આવી રાજદ્વારી સસ્થાઓમા પડેલા ભગાણની માહિતી કદાચ થઈ હશે. આવાજ કઈ કારણને લઈને કદાચ મલ તથા મદ્ર લોકોમા દરેકના બબ્બે રાજ્યો થયા હશે

કદાચ શાન્તિપર્વના અધ્યાય ૧૦૭ માંના ગણ શબ્દ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય તેમ, હિંદુસ્તાનમાં પણ મોથી શરૂઆતના સમયના પ્રજાસત્તાક રાજ્યો સ્થાપવામાં આ સિદ્ધાંત મોટે ભાગે ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યો હતો.

સંયુક્ત મંડળીનું નામ તેના સ્થાપનારના અથવા પ્રમુખના નામ ઉપરથી પાડવાની પદ્ધતિના થએના સ્વીકારથી આપણા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનું મૂળ શોધી કહાડવામાં આપણને મદદ મળે છે. ગમ પ્રચાયન બ્રાહ્મણ (તેના) ઉપરથી ઓળખાતી વૈદિક ચાળ તેના મૂળ પુરૂષો ઉપરથી ઓળખાતા, ધાર્મિક મંડળો તેના પ્રથમ રચનારાના નામથી ઓળખાતા, તેવીજ રીતે આપણા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાંના ઘણા ઓળખાતા હતા.

આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે વૈદિક સમયના રાજ્યધારણમાં રાજા સર્વોપરી સત્તા ભોગવતો. મેગાસ્થનીસ પણ એવી નોંધ કરે છે કે ઇ. સ. પૂ. ચોથી સદીમાં હિંદુઓમાં એવી માન્યતા હતી કે રાજસત્તા પછી પ્રજાસત્તાક રાજ્યધારણ દાખલ થયા હતા. આ સર્વ પ્રમાણો ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિ વૈદિક સમય પછી અને કૃત્રિમ રીતે દાખલ થઈ હતી, અને રાષ્ટ્રના જાતવાર બંધારણ ઘડાતા અટક્યા પછી દાર્શનિક ધોરણે એની શરૂઆત થઈ હતી. વિશિષ્ટ રાજ્યધારણોના નામો તપાસીશું તો એજ નિર્ણય ખરો જણાશે. વૈરાજ્ય અક્ષરશઃ રાજા વિનાની (પદ્ધતિ), સ્વારાજ્ય, પોતે પોતાના ઉપર રાજ્યાધિકાર ચલાવતા એવી (પદ્ધતિ), ભૌજ્ય અમુક સમય માટે રાજ્યાધિકાર ભોગવવાની (પદ્ધતિ) આ નામો જાતિના નામો ઉપરથી જોડી કહાડવામાં આવ્યા નથી. જુદી જુદી જાતના નામો ઉપરથી રાજતંત્રના સ્વરૂપ દર્શાવવા નામો યોજાયા નથી. રાજ્યધારણના નામો કૃત્રિમ રીતે દાર્શનિક ધોરણે રચાયા છે. પ્રથમ રાજસત્તા અસ્તિત્વમાં હોવાની પરંપરાની પુષ્ટિમાં વેદના પ્રમાણો મળી આવે છે, અને

રાજસત્તાની અવગણના થતા રાજતંત્રનું લોકશાહી સ્વરૂપ હસ્તીમાં આવ્યાની પરંપરાનું ઐતરેય બ્રાહ્મણ સમર્થન કરે છે.

વળી ઉપર પ્રમાણેના અનુમાનની પુષ્ટિમા મધ્યદેશમાના એક રાજ્ય કુરુના ઔધેય અને મદ્ર નામના બે રાજકુંવરો પંજાબ સુધી ગયાની અને પોતાના નામથી ઓળખાતા બે રાજ્યો સ્થાપ્યાની પુરાણમાની પરંપરા લઈએ. પુરાણમાની આ ઐતિહાસિક બીના આપણા જાણમા આવેલી હકીકતને સર્વ રીતે મળતી આવે છે કે સમુક્ત સંસ્થાઓ તેના સ્થાપનારના નામ ઉપરથી ઓળખાતી આ પ્રમાણે મદ્ર અને ઔધેયના ભિન્ન રાષ્ટ્ર નહોતા, પરંતુ કૃત્રિમ, ધાર્મિક વાક્ય-પુત્રની પેઠે સસ્થાનો હતા અને કૃત્રિમ રીતે રાજદ્વારી કારણોને લઈને બંધાએલા રાષ્ટ્ર હતા આ બન્ને દાખલામા સંસ્થાનના નામ ઉપરથી તેના નાગરિકો ઓળખાતા. એ નામ કૃત્રિમ રીતે રાષ્ટ્રને લાગુ પાડવામા આવ્યુ હતુ, અથવા હમણાની ભાષાસરણિ અનુસાર કહીએ તો, આપણે જેને જાત ઉપરથી બંધાતા રાષ્ટ્ર કહીએ તેનાથી વિરૂદ્ધ જતા રાજદ્વારી કારણે બંધાતા રાષ્ટ્ર દર્શાવવા એ નામનો ઉપયોગ થયો હતો. આ વિચારણાની દૃષ્ટિએ પતંજલિએ ઉધ્ધૃત કરેલી પ્રાચીન વૈયાકરણી (કદાચ વ્યાડિ) ની ટીકા આપણે સહજ સમજી શકીશુ 'ક્ષુદ્રક-માલવ કંઇ ગોત્ર નામો (એટલે, કૌટુમ્બિક નામો) નથી.' મદ્ર અને ઔધેયની પેઠે એ પણ રાજદ્વારી પ્રજાઓ હતી રાજ્યના અગભૂતો બે વ્યક્તિઓના નામથી ઓળખાતા. આપણને પાણિનિનુ નિશ્ચિત પ્રમાણ ઉપલબ્ધ છે કે સૈનિક મંસ્થાનોમા એકજ ગોત્ર અથવા જાતના લોકો નહિ પણ સઘળી વર્ણના લોકો હતા. એજ પ્રમાણે મહાભારતમા જણાવ્યા પ્રમાણે અરાજક લોકસત્તાક રાજ્ય જાતિય ધોરણ ઉપર નહિ, પણ ન્યાય અને સમાજના ધોરણ ઉપર સ્થાપ્યુ હતુ બીજાં ઘણા પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ઔધેય અને મદ્ર, માલવ અને ક્ષુદ્રકની પેઠે જાતની સાથે સબંધ ન ધરાવતી હોય એવી વિશુદ્ધ પરિસ્થિતિમા હસ્તીમા આવ્યા હતા.

વ્યક્તિના તેમજ નવા પ્રયોજાએના નામથી એ ઓળખાતા શાલંકાયન, આર્જુનાયન તથા પુષ્પમિત્ર જેવા પાઠાથી ગણપાઓના રાજ્યો પ્રચલિત પદ્ધતિના વિશેષ દૃષ્ટાંત તરીકે મળે છે

આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે, આટલી હકીકત મળવા છતા એમજ પ્રતિપાદન થઈ શકતુ નથી કે હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાના કોઈમા પણ જાતિય તત્વ મળી આવતું નથી. સર્વ યુગોમા તેમજ સર્વ દેશોમા ગણપાઓના દરેક રાજ્યનું મૂળ મોટે ભાગે દેશીય, એટલે જાતિય અથવા રાષ્ટ્રીય હોવાનું આપણે જોતા આવ્યા છીએ ખરો પ્રશ્ન એજ છે કે રાજ્યધારણ હજી જાતિય ધોરણ ઉપર, એટલે, પ્રાથમિક, સ્વભાવિક તથા વ્યાવહારિક ધોરણ ઉપર રચાયુ છે, કે બુદ્ધિપૂર્વક ઘનાવવામા આવેલા વિચારને, સિદ્ધાંતને, જાણીબુઝીને મેળવેલા અનુભવ તથા કરેલા પ્રયોગને પરિણામે રચાયુ છે રાજા અને પ્રજા વચ્ચે થએલી કબૂલાત ઉપર રાજ્ય રચાયુ હોય એમ ધારવામાં આવે અને રાજાને પ્રજાના નોકર તરીકે ગણવામા આવે અને પરદેશીઓને પણ નગરજનના જેવાજ રાજદ્વારી હક્કો આપવામા આવે તો તેવી સ્થિતિમા રાજ્યધારણ પ્રગતિને માર્ગે ઘણી ઉચી પંક્તિએ પહોચેલુ ગણી શકાય. વળી ખુલ્લી રીતે અથવા ચીઠીથી મત લેવાની તરફદારી, તથા ઠરાવ કરવાની અને કાયદા ઘડવાની તથા રાજ્યને લગતા કામમાજ બાબત વિચાર ચલાવવાની રીતમા કાયદા તથા નિયમ અનુસાર વર્તવાની પદ્ધતિ ઉપરથી પણ આ સ્થિતિનુ અનેક રીતે સૂચન થાય છે

પોત પોતાના રાજ્યધારણ ઉપરથી દરેક રાજદ્વારી સમાજ સ્પષ્ટ રીતે પરખાઇ આવતો અને તેની કૃત્રિમ જાતો બંધાઇ જતી. આથી ખરી અને કૃત્રિમ રીતે બંધાએલી જાતો વચ્ચેનો દેશીય અને રાજદ્વારી ગોત્ર વચ્ચેનો તફાવત શોધવાનું મુશ્કેલ થઈ પડે છે મહાભારતમા કરવામા આવેલા વૃષ્ણિ અને અન્ધક લોકોના વર્ણન ઉપરથી એવુ સૂચન કદાચ થઇ શકે કે આતવત મૂળ ખરી પ્રજા

હતી. પરંતુ 'રાજન્ય (ચુંટી કહડાએલા રાજા)નો દેશ', રાજન્ય જનપદ, ખુલ્લી રીતે રાજદ્વારી કારણે બંધાએલી જાત અથવા સમાજ હતી; એના વિશિષ્ટ રાજ્યબંધારણને લીધે એ હસ્તીમાં આવી હતી. એવુંજ મહારાજ-જનપદની બાબતમાં હતું. આવા પ્રસંગમાં જનપદ રાજદ્વારી મૂળ અંક તરીકે, કદાચ શહેર-સંસ્થાન તરીકે હોય છે. એજ પ્રમાણે રાષ્ટ્રિક તથા ભોજ લોકો પોત પોતાનાં રાજ્યબંધારણને લઇને ભિન્ન જાતમા બંધાઇ ગયા હતા. બીજી તરફ કઠ લોકો મૂળ ભિન્ન પ્રજા તરીકે હશે. [પતંજલિએ વાપરેલી કઠ જાતીયઃ સંજ્ઞા ઉપરથી એવું અનુમાન કરવામા હરકત નથી. એમ છતા જાતિ ગૌણ લક્ષણ હશે. ગણ-રાજ્યમાં જન્મ થવાથી સ્વાધીન વ્યક્તિને નાગરીકત્વના સમાન હક્ક મળતા એમ ધારવામાં આવતું. આ પ્રમાણે કઠ-જાતીય અને કઠ-દેશીય એ સંજ્ઞા ઉપરથી માત્ર એટલુંજ સૂચન થાય કે તે 'કઠ દેશમાં જન્મેલાં માણસો,' તથા 'કઠ-દેશના માણસો' એમ દર્શાવવા અનુક્રમે વપરાતી, અને કઠ-દેશ તથા કઠ-રાજ્ય એ નામો કઠ નામના કોઈ રાજદ્વારી મૂળ પુરૂષનાં નામ ઉપરથી પડેલાં. પતંજલિએ આપેલા બીજા દાખલાથી આ અનુમાનને ટેકો મળે છે, જેમકે, કરક-જાતીય, કરક-દેશીય, સૌપ્ર-જાતીય સૌપ્ર-દેશીય સૌપ્ર અને કરક બન્ને કોઇ જાતનાં નહિ પણ સ્થળના નામો હતા. કોઈ નદીના નામ ઉપરથી કરક નામ રચાએલું જણાય છે, જેમકે, पारस्-कर (કરની પેલીમેરનો પ્રાંત). અહીં તેમજ પાણિનિના સૂત્ર ૬. ૩. ૪૧ મા જાતિ શબ્દ જન્મના અર્થમાં અને નહિ કે વર્ણ અથવા રાષ્ટ્રના અર્થમાં વપરાએલો લાગે છે.] એમ છતા ઉચ્ચ સ્થાને પહોચેલી રાજ્યબંધારણની ઘટના અનુસાર કોઇ સમાજ મૂળ એકજ જાતિ તરીકે બંધાઈ હોય અને તેણે પોતાનાં અસલ બંધારણના અવશેષો હજી જાળવી રાખ્યા હોય છતા તે કોઇ પ્રગતિમય રાજ્યબંધારણનો સ્વીકાર કરે એમા કંઈ અસંગત જણાતું નથી. પણ આ સઘળા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને જાતિય સંસ્થા અથવા

'જાતિય પ્રજાસત્તાક ગણો' કહેવા એ ઐતિહાસિક પ્રમાણનું ઉલ્લંઘન કરવા બરાબર થાય. પ્રાચીન રોમ અને ગ્રીસમાંનું દરેક સંસ્થાન દરેક રીતે કરેલા ગ્રંથકારોને અને 'જાતિય' ઘેરણે ગ્યાએલું જણાય છે, છતાં કોઈ પણ રાજ્યધારણનો ઇતિહાસકાર રોમ અને ગ્રીસના પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને જાતિય ઘટના હોવાનો વિચાર પણ કરતો નથી.

પ્રકરણ ૧૬ મું

પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના ઉદયના સમયની સમાલોચના.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે છેક ઐતરેય બ્રાહ્મણના સમયમાં હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો એકલા અસ્તિત્વમાંજ નહિ પણ સાથે સમૃદ્ધ હોવાનું માલમ પડે છે. પ્રાચીન યુગના હિંદુ લોકોએ જુદા જુદા પ્રકારના વિશિષ્ટ રાજ્યધારણો નિર્માણ કર્યા હતા અને દરેક પ્રકારના બંધારણ માટે અભિષેકની ખાસ રીતની યોજના કરી હતી. ઐતરેય બ્રાહ્મણ રચાયું તે અગાઉ ઘણાક સમય સુધી રાજ્ય ચલાવવાની આ પદ્ધતિના પ્રયોગો તેઓએ ચલાવ્યા હશે. હમણાં આ વૈદિક ગ્રંથની રચના સન આસરે ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ ની માનવામાં આવે છે. એના અંત ભાગમાં પરિક્ષિત રાજાના પુત્ર જન્મેજય માટે ઉલ્લેખ આવેલો હોવાથી એ સમયે એ રાજાની માહિતી એના કર્તાને થઈ હશે. ઉત્તર કુરૂ લોકોના ઇતિહાસ ઉપરથી પણ ઐતરેય બ્રાહ્મણ ઘણા પ્રાચીન કાળમાં રચાયાનું સૂચન થાય છે. બ્રાહ્મણના વૈદિક સાહિત્યમાં ઉત્તર કુરૂ લોકોને સાફ પૌરાણિક દેશમાં વસતી પૌરાણિક પ્રજા તરીકે લેખવામાં આવી છે, પરંતુ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ તેમ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં તેમની ગણના ઐતિહાસિક સમાજ તરીકે થઈ છે. ઐતરેયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઉત્તર પશ્ચિમ તથા

દક્ષિણના આર્ય હિંદુસ્થાનના મોટા ભાગમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિઓ ફેલાઈ રહ્યા હતા. માત્ર મધ્યદેશમાં રાજસત્તાનો અમલ ચાલતો હતો. કુરુ-પ્રદેશ (દીલ્હી પ્રાંત) થી અલ્હાબાદ સુધીનો પ્રદેશ અને ગંગા જમના વચ્ચેનો દોઆબ મધ્યદેશ ગણાતો હતો. [અહીંની રાજસત્તા કુરુ, પંચાલ, ઉશિનર અને વશ નામે ઓળખાતી એમ ઐતરેય કહે છે.] મગધમાં અથવા તેની આસપાસના મુલકમાં મધ્યબિંદુ આવે એવા વધારે પૂર્વમાંના પ્રાચી પ્રદેશમાં આ બ્રાહ્મણમાંની માહિતી પ્રમાણે, સામ્રાજ્યો નામે ઓળખાતું બંધારણ પ્રચલિત હતું. સામ્રાજ્યો શબ્દનો અર્થ 'કેન્દ્રીક રાજસત્તાઓનો સમૂહ,' એટલે, સર્વોપરી અગ્રભૂતની આસપાસ વીંટળાઈ રહેલા સંયુક્ત રાજ્યો, એવો થાય છે. દોઆબ અને મગધ સિવાયનો આખો દેશ પ્રજાસત્તા ભોગવતો હતો. પાલિગ્રંથના પ્રમાણો ઉપરથી જણાય છે તેમ, બુદ્ધના સમયમાં પણ લગભગ આવીજ સ્થિતિ ચાલુ રહી હતી. એ યુગમાં અવદાન શતકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આર્ય હિંદુસ્તાનમાંના રાજ્યોના આ પ્રમાણે વર્ગ પાડવામાં આવ્યા હતા 'ગણ અમલને આધીન હોય એવા' અથવા પ્રજાસત્તાક, અને 'રાજાના અમલને આધીન હોય એવા' અથવા રાજસત્તાવાળા. સારી પેઠે જાણમાં આવેલી સંસ્કૃત પદ્ધતિ પ્રમાણે આ અનુક્રમમાં પ્રજાસત્તાક અમલવાળા દેશો પ્રથમ મુકાએલા છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન કહાડી શકાય કે એવા દેશોની સંખ્યા ઘણી ભારે હોવી જોઈએ.

સિકંદરના સમય સુધી ઉત્તર, પશ્ચિમ તથા નૈઋત્ય તરફના દેશો મુખ્યત્વે કરીને પ્રજાસત્તાક અમલ ભોગવતા હતા. આ ઉપરથી ચંદ્રગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એ અમલ આશરે હજાર વર્ષ થયાં હસ્તીમાં હતો એમ લખી શકાય.

હિંદુ પ્રજાસત્તાક અમલ એ યુગમાં સૌથી વિશેષ પ્રમાણમાં સમૃદ્ધ તથા આબાદ હતો. રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધીને માટે ઉત્તર-કુરુ લોકોની ખ્યાતિ વિશેષ ફેલાઈ હતી. વિદ્યામાં મદ્ર અને કઠ લોકોએ, શૌર્યમાં

ક્ષુદ્રક અને માલવ લોકોએ, રાજદ્વારી વિજયોને લગતા ડહાપણ તથા બહાદુરીથી મેળવેલી સ્વાધીનતામાં વૃષ્ણિ તથા અન્ધક લોકોએ, સત્તામાં વૃજિ લોકોએ, જ્ઞાન અને સમાનતાના તત્વજ્ઞાનમાં તથા દલિત વર્ણના લોકોના ઉદ્ધારની બાબતમાં શાક્ય તથા તેમની પાડોસના લોકોએ આ આખા સમય દરમિયાન આર્ય હિંદના રાષ્ટ્રીય જીવન તથા રાષ્ટ્રીય વાઙ્મય ઉપર ન ભુસાય એવી છાપ પાડી છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું

મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો.

મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના પ્રદેશનો સમાવેશ થતો હતો. ગ્રીક ગ્રંથકારો કહે છે કે ચંદ્રગુપ્તે સેલ્યુકસ પાસેથી આરાકોશિઆ તથા એરિઆના પ્રાંતો જીતી લીધા હતા. અશોક પોતાના શાસનલેખોમાં એન્ટિઓકસ પોતાનો પાડોશી હોવાનું જણાવે છે એ એન્ટિઓકસના તાબામાં સીરિઆ અને ઈરાન હતા. આ પ્રમાણે મૌર્ય સામ્રાજ્યની હદ વાયવ્ય દિશામાં ઇરાન સુધી અને દક્ષિણમાં તામીલ દેશ સુધી પહોંચી હતી આ પ્રચંડ રાજસત્તાની યોજના હેઠળ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની શી સ્થિતિ થઈ એ સમજવા માટે આપણે પ્રથમ એ રાજ્યોની બાબતમાં મૌર્ય સામ્રાજ્યની રાજનીતિ કેવી હતી તેની તપાસ લઈશું આ રાજનીતિ મારે કૌટિલ્ય હેઠળ પ્રમાણે નિવેદન કરે છે—

'સંઘ ઉપર વિજય મેળવવો એ સદ્ભાવને ધોરણે મૈત્રી કરવા તથા સૈનિક સહાય આપવા કરતાં વધારે ઇષ્ટ છે. જેઓ (સંઘમાં) જોડાએલા હોય તેમની બાબતમાં ધનની સહાય આપવાની તથા તેમની સાથે સુલેહ જાળવવાની રાજનીતિ અમલમાં મુકવી જોઈએ, કેમકે તેઓ અજીત છે જેઓ ઐક્યમાં જોડાએલા હોય નહિ તેમને

તેમનામા ભેદ પડાવી તથા લશ્કર વડે છતી લેવા જોઇએ.' આ પછી તેમનામા કેવી રીતે ભેદ પડાવવો તેની વિગત આપી છે અને અને જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ પ્રમાણે રાજ્યસત્તાધિકારીએ (એકરાજે) સંઘ તરફ વર્તવું, વગેરે.

બીજી રીતે કહીએ તો, જે પ્રજાસત્તાક રાજ્યો બળવાન હતાં અને સંઘમાં જોડાએલાં હતા (અને તે કારણે તેમના ઉપર વિજય મેળવવાનું મુશ્કેલ હતુ) તેમને માનપૂર્વક રહેવા દેવાં એવી મૌર્ય રાજનીતિ હતી. જે રાજ્યો છૂટાં છવાયા પડેલાં હોય તેમને તેમની પ્રજામા ભેદ ઉત્પન્ન કરી નબળાં પાડવાના તથા આખરે બળજોરીથી તેમને છતી લેવાનાં હતાં.

પ્રત્યક્ષ રીતે અર્થશાસ્ત્ર રચાયું ત્યારે આવા ઘણાં છૂટાં છૂટાં રાજ્યો મૌર્ય સામ્રાજ્યની સત્તા હેઠળ આવી ગયાં હતાં. સંયુક્ત પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સ્થિતિ તેમનાં જોર ઉપર અવલંબી રહેતી. કારણ એમાના કેટલાક પ્રત્યે તેઓ સમાન પદની ભોગવતાં હોય એવી રીતે વર્તવામા આવતું, ત્યારે બીજાઓને નાણાની મદદ આપી મેળવી લેવામા આવતા, અને તેમની પાસેથી સૈનિક મદદ મેળવવાની આશા રખાતી; કારણ શુદ્ધ મિત્રલાભના બદલામાં તેમની પાસેથી સૈન્ય મેળવવાની શરત અધ્યાહાર રહેતી. આ રાજનીતિને પરિણામે વિશેષ બળવાન પ્રજાસત્તાક રાજ્યો મૌર્ય સામ્રાજ્યવાદના અંતર્ધાન પછી હસ્તીમા હતાં, પરંતુ વધારે નબળા રાજ્યો તેના તાપમા દબાઈ ગયા હતા. ક્ષુદ્રક, માલવ અને વૃજિ રાજ્યો કાત્યાયન અને પતંજલિના ગ્રંથોમા સર્વોપરી સત્તા ભોગવતા અને આબાદ સ્થિતિમા હોવાનું જણાવવામા આવ્યુ છે. એ રાજ્યો સંઘમા જોડાએલાં હોવાથી છવવા પામ્યા હતા, અને એજ કારણે પતંજલિના સમયમા ખારવેલની સામા સાથે રહી લડેલા રાષ્ટ્રિક તથા ભોજક રાજ્યો પણ ટકી ગયાં હતાં.

કૌટિલ્ય તથા સિકંદર બાદશાહના સમયના રાજ્યબંધારણના ઇતિહાસને લગતી નિશ્ચિત રીતે જાણમા આવેલી હકીકતોની દૃષ્ટિએ

એક આમતમા અશોકના શિલાલેખોનો અર્થ વધારે સારી રીતે સમજી શકીએ. અશોકે એ શિલાલેખોમા નિર્દિષ્ટ કરેલી ઘણી રાજદ્વારી સમાજનુ સ્વરૂપ પ્રજાસત્તાક રાજ્યને ધોરણે ઘડાએલુ હોવાનુ આપણે સ્વીકારવુ જોઇએ.

શિલાલેખોની શ્રેણિ, વિભાગ ૫ મા અશોક હેઠળ પ્રમાણેના રાજ્યો ગણાવે છે.—

(૧) યોન, (૨) કમ્બોજ, (૩) ગાન્ધાર, (૪) રાષ્ટ્રિક, (૫) પિતિનિક, (૬) અને બીજા અપરાન્ત. (ગિરનાર પાઠભેદ).

કાલસિતી આવૃત્તિમા માત્ર (૧), (૨) અને (૩) ના નામો આપ્યા પછી 'અને બીજા અપરાન્ત' એટલા શબ્દો ઉમેર્યા છે. તાત્પર્ય એજ કે અશોક સઘળા રાજ્યોને, એટલે ઉપરનાં (૧) થી (૫) સુધીના રાજ્યોને અપરાન્ત કહે છે.

આથી ઉતરું શિલાલેખોની શ્રેણિ ૧૩ મા હેઠળ પ્રમાણે હકીકત છે —

(૧) યોન, (૨) કમ્બોજ, (૩) નાભક તથા નાભ-પંક્તિ, (૪) ભોજ, (૫) પિતિનિક, (૬) આંધ્ર અને પુલિન્દ.

અહીં અપરાન્ત શબ્દને બદલે इध राजविसयम्हि એટલે 'અહીં રાજવિષયોમા' એવા શબ્દો આવે છે આપણે જાણીએ છીએ કે ઉપરના ૨, ૪ તથા ૫ મા રાજા વિનાના રાજ્યધારણ હતા. આથી એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. અશોકના સામ્રાજ્યની યોજનામા બંધારણની દૃષ્ટિએ આ રાજ્યોની સ્થિતિ કેવી હતી? આ સમૂહમાની કમ્બોજ, રાષ્ટ્રિક-ભોજ અને પિતિનિક એટલી ત્રણજ પ્રજાસત્તાક સમાજ હતી? આ સવાલોના જવાબો માટે શિલાલેખોની સમાલોચના કરવાની જરૂર છે.

અહીં અપરાન્ત તથા રાજવિષય શા અર્થમા વપરાયા છે? અશોકનાં આજ્ઞાપત્રમા અન્ત એ શબ્દ 'પાડોસી' (એટલે પાડોસના રાજ્યો)

એ અર્થમા વપરાયો છે. એ ઉપરથી અપરાન્તના અક્ષરશઃ અર્થ બે થઈ શકે: (૧) 'પશ્ચિમ તરફના પાડોસી,' અથવા (૨) 'વધારે પછવાડેના પાડોશી'—પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપરના રાજ્યો, અથવા દેશના અંદરના ભાગમાના રાજ્યો. આબેમાના બીજા અર્થમા અપરાન્ત શબ્દ આપણે લઇએ તો તેનો અર્થ એટલોજ થાય કે દેશનો પશ્ચિમ તરફનો છેડો અથવા સરહદ, એટલે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન. રાષ્ટ્રિક અને કદાચ પિતિનિક અપરાન્તને નામે ઓળખાતા દેશમા અથવા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમા હતા એ માટે શક નથી. પરંતુ ગમે તેટલી છૂટ લેવા છતા પણ યોન તથા કમ્બોજ લોકો અફઘાનિસ્તાનમા વસતા હોવાને કારણે તેમને પશ્ચિમમા વસતા લોકોના અર્થમા અપરાન્ત કહી શકાય નહિ. પ્રાચીન હિંદી ભૂગોળમા એ પ્રદેશને હમેશા 'ઉત્તર પ્રદેશ' કહ્યો છે. તેમજ ગાન્ધાર લોકોની પણ ગણના પશ્ચિમમા વસતા લોકોમા થઈ શકે નહિ, કેમકે તેઓ હમેશા ઉત્તર (उदीची, उत्तरापथ) મા વસતા લોકો તરીકે ગણાયા હતા. આથી આપણને 'પશ્ચિમમાં વસતા લોકો' એ અર્થ છોડી દેવો પડે છે.

વળી શિલાલેખોની શ્રેણિ ૧૩ મા તેઓના સંબંધમા 'અહીં' શબ્દ મુકાયો છે. એનો અર્થ મૌર્ય સામ્રાજ્યની સરહદની અંદરના અને નહિ કે તેની બહારના અન્ત, જેવા કે એન્ટિઓક, ચોળ વગેરે એવો થાય છે. અપરાન્તનો પ્રથમ અર્થ અસ્વીકાર્ય હોવાથી આપણે એનો બીજો અર્થ, એટલે 'અંદરના રાજ્યો,' એ અર્થ સ્વીકારવો જોઇએ. આ અર્થ શ્રેણિ ૧૩ માના 'અહીં' શબ્દ સાથે મળતો આવે છે.

હવે આપણે રાજવિષયની સમાલોચના કરીએ. અશોક પોતાના મુલક માટે ઉલ્લેખ કરતા હમેશા 'મારૂ સાર્વભૌમ રાજ્ય' એમ કહે છે. આથી એના દેશોને 'શાહી દેશો' કહેવા એ સારી રીતે જાણમા આવેલા એના શબ્દપ્રયોગનું ઉલ્લંઘન કરવા બરાબર થાય. જો એને આવોજ

અર્થ કરવો હતો તો એ 'મારા દેશો,' 'મારા વિષય' અને નહિ કે 'राजविषय' એમ લખતે વિશેષમાં, એના દેશો અથવા પ્રાંતો માટે ઉલ્લેખ કરવાનો એને પ્રસંગ નથી, કેમકે એણે એજ વાક્યમાં અત્યાર પહેલાં 'મારા આખા સાર્વભૌમ રાજ્યમાં' એ શબ્દપ્રયોગ વાપર્યો છે. અહીં राजविषय વિભાગ ૫ માના अपरान्तने મળતો આવે છે. राजविषयનો અર્થ શહેનશાહતમાં રાજકરતા (અથવા સર્વોપરી સત્તાશાળી) દેશો અથવા (પ્રાંતો) એવો કરવો જોઇએ. 'અંદરના પાડોસીઓ' અને રાજકરતા વિષય એ બન્નેનો અર્થ સમાન છે.

આ સમૂહમાંના પ્રજાસત્તાક રાજ્યો, એટલે અશોકના 'રાજકરતા વિષય' અથવા સામ્રાજ્યના પાડોસીઓ (अपरान्त)ની સ્થિતિ એવી હતી કે તેમની સાથે સાર્વભૌમ રાજાએ સુલેહ રાખી તથા તેમને નાશાની મદદ કરી પોતાની રાજનીતિ ટકાવી રાખવાની હતી. સાર્વભૌમ રાજ્યના મુલકની હદમાં તેઓ સ્વરાજ ભોગવતા રાજ્યો હતા. અલબત્ત ઉપરની યાદીમાં એના સઘળા રાજ્યો ગણવામાં આવ્યાં નથી; અશોકે જે 'રાજકરતા વિષયે' બૌદ્ધ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેનાજ નામોનો નિર્દેશ કરે છે. એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે અશોક ભોજ લોકો ઉપર જેટલી ફત્તેહ મેળવી શક્યો હતો તેટલી રાષ્ટ્રિક લોકો ઉપર મેળવી શક્યો નહોતો, કારણકે ધર્મ સિધ્ધાંત સ્વીકારવાને ઇંતેજાર હતા એના ગ્રંથોમાં વિભાગ ૧૩ મા એ ભોજ લોકોને ગણે છે, અને રાષ્ટ્રિક લોકોની વિભાગ ૫ મા જે ગ્રંથોએ એના ધર્મ દૂતો કામ કરી ગયા હતા તે ગ્રંથોમાં ગણના કરે છે.

ગાન્ધાર લોકો પોતાની અસલ રાજધાની તક્ષશિલામાંથી સિકંદરના સમય અગાઉ નીકળી ગયા હતા. ઈ સ. પૂ. ૩૨૬ મા તેઓ રાજસત્તાના અમલ હેઠળ હતા, અને મહાન પોરસનો ભત્રિજો લુચ્ચા પોરસ એમના ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. ઇ સ. પૂ. ૨૦૦ ના અરસામાં આ લોકો પ્રજાસત્તાક રાજ ભોગવતા હોવાના પ્રમાણો મળી આવ્યાં

છે, છતા આ પ્રસંગે એમનાં રાજ્યબંધારણનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. શિલાલેખોની આવૃત્તિ ૧૩ માં ગાન્ધારને બદલે 'નાભક તથા નાભ-પંક્તિઓ'નું નામ મુકાયુ છે. આ લોકો કદાચ ગાન્ધારના પાડોસીઓ હોય અથવા તેમના કોઈ પેટા વિભાગમાંના હોય. અગ-શ્રેણિઓ તથા ત્રણ યૌધેય અથવા ત્રણ શાલણકાયનોની પેઠે નાભ-પંક્તિ એટલે નાભ લોકોનો સંઘ હોય. અશોકના શિલાલેખોની એક આવૃત્તિમા તેઓને નાભિતિન એટલે કદાચ ત્રણ નાભ કહ્યા છે.

અત્યાર સુધી નાભક લોકોની બાબતમા ચોક્કસ હકીકત મળી નથી. પાણિનિના સૂત્ર ૪. ૧. ૧૧૨ ઉપરના ગણપાઠમાં નભક નામ આવે છે. એની અગાડીનો નિયમ પ્રજાસત્તાક નામો ઉપરના આધિત શબ્દોને લગતો છે, અને તે પછીનો નદીનાં નામો ઉપરના આધિત શબ્દોને લગતો છે. પાણિનિના એ સૂત્ર ઉપર વિવેચન કરતા ગણપાઠ 'શિવ અને બીજા' એવાં મથાળા હેઠળ જે યાદી અથવા સમૂહ આપે છે તેમા ઋષિઓ તથા કુટુંબના મૂળ પુરૂષોના નામો (જેવાં કે કકુત્સ્થ, કોહદ, વગેરે), રાજકરતાના વંશજોનાં નામો (જેવા કે, હૈહય), નદીઓના નામો, (ગંગા, વિપાશ) તેમજ અસંખ્ય નહિ જાણમા આવેલા વિશેષ નામો આપવામા આવ્યા છે. પિટક, ત્રિકલાકની સાથે સાથે નભાક અને ઊર્ણ-નાભના નામો આવે છે. ઊર્ણ-નાભ લોકોનુ નામ રાજન્ય, આર્જુનાયન વગેરેના પ્રજાસત્તાક સમૂહમા પણ દેખાય છે. કદાચ નાભક એ નાભ લોકો ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થએલી રાષ્ટ્રિય ઉપાધી હોય. નાભ-પંક્તિઓના બંધારણમા રાજાને સ્થાન નહોતુ એ પ્રત્યક્ષ છે, અને કદાચ તેઓ અને ઊર્ણ-નાભ, એટલે, 'ઉનના' દેશના નાભ એકજ હોય. ગાન્ધાર દેશ એના ઉન માટે વખણાએલુ હતુ.

પુલિન્દ લોકોનુ રાજબંધારણ કેવું હતુ તે જોઇએ. તેઓ દ્રાવિડ કુળના હતા અને રાષ્ટ્રિક તથા ભોજ લોકાની પાડોશમા વસતા હતા. સામાન્ય રીતે દ્રાવિડ લોકોનુ બંધારણ રાજસત્તાને ધોરણે ઘડાતુ. ઐતરેય બ્રાહ્મણ જણાવે છે કે હિંદુઓ જ્યારે અસુરોની જોડે લડતા

હતા ત્યારે અસુરોના રાજ્યધારણ ઉપરથી તેમણે રાજસત્તાની સંસ્થાનું અનુકરણ કર્યું હતું. ત્યારે શું પુલિન્દ લોકોએ પોતાના પાડોશીઓના આર્ય સમયના દૃષ્ટાંતનું અનુકરણ કર્યું હતું? અશોક આ સમૂહમાંના કોઈને પણ રાજ કહેતો નથી, પણ 'રાજકરતો દેશ' અથવા પ્રાંતજ કહે છે. કાશિકા તથા બૃહત સંહિતાનાં પ્રમાણો ઉપરથી એવું ચોક્કસ ઠરે છે કે પુલિન્દ લોકોનો ગણ હતો.

આન્ધ્ર લોકોની બાબતમાં આ પ્રશ્ન વધારે વિકટ જણાય છે. તેઓને લગતી હકીકતનું સમર્થન થાય એવાં કાંઈપણ પ્રમાણો ઉપલબ્ધ નથી. એ જમાના ઉપર ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં આન્ધ્ર લોકોનું મહારાજ્ય હતું અને તેની સત્તા માત્ર મગધથી ઉતરતી પંક્તિની હતી. પણ અશોકના અમલ દરમિયાન આપણે તેમને 'અશોકના સામ્રાજ્યની હદમાં આવેલા 'રાજકરતા દેશ' તરીકે જોઈએ છીએ. એમ લાગે લાગે છે કે અશોકના પિતા બિન્દુસારના અમલ દરમિયાન આન્ધ્ર સત્તા તોડવામાં આવી હોય, કારણ હિંદુસ્તાનનું ઐક્ય સાધવામાં એના પિતા ચંદ્રગુપ્તની રાજનીતિનું પ્રશંસનીય રીતે એણે અનુકરણ કર્યાનું કહેવાય છે. 'પૂર્વ અને પશ્ચિમ મહાસાગરોની વચમાં' એણે સોળ રાજ્યોને પોતાના મુલક સાથે જોડી દીધાં હતાં એમ કહેવામાં આવે છે. આ સઘળો પ્રદેશ દક્ષિણ દખણનો હશે, કેમકે તેની ઉત્તરે આવેલો સઘળો મુલક ચંદ્રગુપ્તના તાબામાં આવી ગયો હતો. વિજય મળતાં આર્ય રાજનીતિજ્ઞ પુરુષોએ (આ સમયે કૌટિલ્ય હૈયાત હતો એમ જણાય છે) આન્ધ્રના રાજકુટુંબને દૂર કર્યું હોય, અને કદાચ તેમના મનનું સમાધાન કરવા તેમને કોઈ સંઘ રાજ્યધારણ અનુસાર સ્વરાજ ભોગવવા દીધું હોય.

એટલું તો જાણમાં આવ્યું છે કે આટમાના છ રાજવિષયો પ્રજાસત્તાક રાજ અનુભવતા હતા. બાકીના બેમાંના પુલિન્દ લોકોના અંધારણ માટે ભાગ્યે જ કંઈ શક રહ્યો હોય. આથી આ સમૂહમાંના

થવાથી તેઓએ દશ દિવસ એમની સાથે ગ્રીસની રીત પ્રમાણે આનંદ ઉત્સવ તથા રમતગમતમાં ગાળ્યા હતા. અકોબિ લોકો ગ્રીક લોકોમાંથી ઉતરી આવ્યા નહોત તો તેઓ ગ્રીસની પૌરાણિક બાબતો વિશેની પોતાની આવી ઘાટી માહિતી દર્શાવી શકયા નહોત, તેમજ એમના જાતિય સંબંધ વિશે મેસીડોનીઅન લોકોની ખાતરી કરી શકયા નહોત.

મનુ અને મહાભારતે યવન, કમ્બોજ, અન્ધ્ર તથા પુલિન્દ લોકોની જે હકીકત આપી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ લોકોનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોએ પોતાની સ્વતંત્રતા થોડાજ સમયમાં ગુમાવી હતી, અને તેમ છતાં તેમની સામાજિક સ્વતંત્રતા અદશ્ય થઈ બ્રાહ્મણવાદની અસર હેઠળ કંઈક માનભંગ થએલા લોકો જેવા તેઓ થઈ રહ્યા હતા, કેમકે કોઇ પણ હિંદુ માણસજાતનાં બંધારણોની નિરીક્ષા માત્ર જાતિની દષ્ટિએ કરી શકે છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે આ જાતો હિંદુ રાજકરતાઓના અમલ હેઠળ માનભંગ થએલી ન્યાતોની સ્થિતિએ ઉતરી પડી હતી.

પ્રકરણ ૧૮ મું

શુન્ગ સમયનાં તથા ત્યાર પછીનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો.

મૌર્ય સામ્રાજ્યની રાજનીતિમાંથી બચી ગએલાં પ્રાચીન પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાના કેટલાક શુન્ગ યુગમા અસ્તિત્વમા હોવાનુ જણાય છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ રાજ્યો ઘણે મોટે ભાગે બળવાન સંઘ જેવા હતા. એમ છતા એ યુગમા કેટલાંક છૂટાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પણ હતા. એમના સિક્કા ઉપરથી જણાય છે તેમ આમાંના ઘણા રાજ્યો નવા સ્થપાયાં હતા. વધારે પ્રાચીન રાજ્યોમાંનાં ઘણા ખરાં ફરી આગળ આવતા અથવા હસ્તીમાં હોવાનું જણાતું ન હોવાથી

તેઓ ત્યાં વસ્યા નહોય, પણ સિકંદરના મરણ બાદ તરતજ પોતાને દેશ નીકળી ગયા હોય. એથી ઉલટું કુભા અથવા કાબુલ નદી ઉપર કોઈ ગ્રીક સમાજ વસતી હોવા બાબતનાં સ્પષ્ટ પ્રમાણો આપણને ઉપલબ્ધ છે. સિકંદરની સ્વારી પહેલાં લાંબા કાળથી એ સમાજ ત્યાં વસતી હતી. આ બાબતની કંઈ નોંધ લેવામાં આવી નથી એ આશ્ચર્યકારક છે. (આથી અન્ય બાબતો ઉપરાંત, પાણિનિમાં આવેલા યવનાનીના નિર્દેશ ઉપરથી ઉપસ્થિત થતા કાલક્રમને લગતા ગુંચવણભર્યો પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.)

કાબુલ-યવન લોકોએ સિકંદરના રાજઅમલ દરમિયાન હિંદુસ્તાનમાંનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યને ધોરણે પોતાનાં નગર-રાજ્યનું બંધારણ રચ્યું હતું. આ હકીકત અશોકના રાજવિષયનાં વર્ણન સાથે સર્વ રીતે બંધબેસતી આવે છે. કદાચ આ લોકો પરસો-ગ્રીક (Perso-Greek)-ગ્રીક અથવા આયોનિયન હશે. અને ઇરાની સામ્રાજ્યની સર્વોપરી સત્તા હેઠળ પોતાના દેશમાંથી અહીં આવી વસ્યા હશે. તેમનાં શહેરનું નામ નીસ (Nysa) છે એજ તેમનો ઈરાની લોકો સાથેનો સંબંધ હોવા બાબતનું મજબૂત પ્રમાણ છે. તેઓ હિંદુ થઇ ગયા હતા; સિકંદરની સાથે આવેલા લોકોએ પ્રથમ તેમને હિંદુસ્તાનના લોકો તરીકે માન્યા હતા. મેસીડોનીઆના ગ્રંથકારોના જણાવ્યા પ્રમાણે નીસિયન લોકો પોતે અસલ ગ્રીક હોવાનો દાવો કરતા. તેઓને ગ્રીક દેવોની તેમ જ ગ્રીસની પૌરાણિક હકીકત તથા પરંપરાની પૂર્ણ માહિતી હતી.

તેઓનાં રાજ્યની ઘટના શિષ્ટજન સત્તાક રાજ્યને ધોરણે રચાઇ હતી, અને તેમના પ્રમુખને અકૌલિ કહેતા. આ શબ્દ કાબુલ નદી માટેના વૈદિક નામ કુભા ઉપરથી આવ્યો હોય એમ લાગે છે. એનો અર્થ કુભા (આ-કૌભિ) નદી પાસેના લોકોનો (નેતા) એવો થાય છે. અકૌલિ-લોકોએ પોતે અસલ ગ્રીક હોવાનો કરેલો દાવો સિકંદરના સોબતીઓએ સ્વીકારવાથી અને તે બાબત તેમની ખાતરી

થવાથી તેઓએ દશ દિવસ એમની સાથે ગ્રીસની રીત પ્રમાણે આનંદ ઉત્સવ તથા રમતગમતમાં ગાળ્યા હતા. અકોભિ લોકો ગ્રીક લોકોમાંથી ઉતરી આવ્યા નહોત તો તેઓ ગ્રીસની પૌરાણિક બાબતો વિશેની પોતાની આવી ઘાડી માહિતી દર્શાવી શક્યા નહોત, તેમજ એમના જાતિય સંબંધ વિશે મેસીડોનીઅન લોકોની ખાતરી કરી શક્યા નહોત.

મનુ અને મહાભારતે યવન, કમ્બોજ, અન્ધ્ર તથા પુલિન્દ લોકોની જે હકીકત આપી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ લોકોનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોએ પોતાની સ્વતંત્રતા થોડાજ સમયમાં ગુમાવી હતી, અને તેમ થતાં તેમની સામાજિક સ્વતંત્રતા અદૃશ્ય થઈ બ્રાહ્મણવાદની અસર હેઠળ કંઈક માનભંગ થએલા લોકો જેવા તેઓ થઈ રહ્યા હતા, કેમકે કોઇ પણ હિંદુ માણસજાતનાં બંધારણોની નિરીક્ષા માત્ર જાતિની દૃષ્ટિએ કરી શકે છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે આ જાતો હિંદુ રાજકરતાઓના અમલ હેઠળ માનભંગ થએલી ન્યાતોની સ્થિતિએ ઉતરી પડી હતી.

પ્રકરણ ૧૮ મું

શુન્ગ સમયનાં તથા ત્યાર પછીનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો.

મોર્ય સામ્રાજ્યની રાજનીતિમાંથી બચી ગએલાં પ્રાચીન પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાના કેટલાક શુન્ગ યુગમા અસ્તિત્વમા હોવાનું જણાય છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ રાજ્યો ઘણે મોટે ભાગે બળવાન સંઘ જેવા હતા. એમ છતા એ યુગમા કેટલાક છૂટા પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પણ હતા. એમના સિક્કા ઉપરથી જણાય છે તેમ આમાંના ઘણાં રાજ્યો નવા સ્થપાયા હતા. વધારે પ્રાચીન રાજ્યોમાંનાં ઘણા ખરાં ફરી આગળ આવતા અથવા હસ્તીમાં હોવાનું જણાતુ ન હોવાથી

આપણને નિ:સંશય એવા અનુમાન ઉપર આવવું પડે છે કે મૌર્ય સામ્રાજ્યવાદના અમલ હેઠળ તેઓનો નાશ થયો હશે. આ પછી મથુરામાં રાજધાની કરી બેઠેલા ઉત્તર મંડલેશના પરદેશી અમલ દરમિયાન આવાં રાજ્યોનો નાશ થયો હતો. આ જંગલી લોકોની આ દેશમાંની હાજરીને લઇને હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના ઇતિહાસમાં નવો ફેરફાર થએલો જણાય છે, એટલે વધારે બળવાન પ્રજાસત્તાક રાજ્યોએ ઉત્તરમાંથી ખસી જઇ રજપુતાનામાં પોતાનાં સ્થાન કર્યાં.

યૌધેય લોકોનું રાજ્ય વધારે પ્રાચીન વર્ગમાંનું હતું. એ લોકો એકલા મૌર્ય સામ્રાજ્યનાજ નહિ પરંતુ આ મંડલેશ તથા કુશાનના સપાટામાંથી પણ બચી ગયા હતા. એમણે પાડેલા સિક્કા ઉપરથી તેમજ શિલાલેખોમાંના એમની વિરૂદના ઉલ્લેખો ઉપરથી તેઓ લાંબા કાળ સુધી હસ્તીમાં હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે. ઇ. સ. પૂ. બીજા સૈકામાં તેઓએ ભારે પ્રમાણમાં સૈનિક કીર્તિ મેળવ્યાનું જણાય છે. આ સમયે રૂદ્રદામન તેમને માટે એમ કહે છે કે "સઘળા ક્ષત્રિયોમાં તેઓ વીર પુરૂષો હતા એમ તેઓએ પોતાનાં કૃત્યોથી પુરવાર કરેલું હોવાથી તેઓ સ્વાભાવિક રીતે મગરૂર બન્યા હતા" અને "તેમને દબાવી જીતી શકાય એમ નહોતું."

સમુદ્રગુપ્તના શિલાલેખમાં (ઇ. સ. પૂ. ચોથી સદી) ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર થતો અટકાવનારાં રાજ્યોના સમૂહમાં તેમની ગણના થતી જણાય છે. ભરતપૂર રાજ્યમાંથી શોધી કહાડવામાં આવેલા અને સુશોભિત લિપિમાં લખાએલા તેમના એક અપ્રતિમ લેખમાં યૌધેય ગણના પ્રમુખની વરણી થતી હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ હકીકત ગુપ્ત સમયને લગતી હોવાનું માનવામા આવે છે.

શુન્ગ સમયથી તે ઇ. સ. ના ચોથા સૈકા સુધી પાડવામાં આવેલા તેમના સિક્કા પૂર્વ પંજાબમાંથી તેમજ સતલજ અને જમના નદીની વચ્ચેના આખા પ્રદેશ ઉપરથી મળી આવ્યા છે. દીલ્હી અને

કરનાલની વચ્ચે આવેલા સોનપનમાં એ સ્થળેથી ઘણી મોટી સંખ્યામાં આ સિક્કાઓ જડયા છે.

એમ જણાય છે કે ઇ. સ. પૂ. બીજી સદી અગાઉ તેઓ રજપૂતાનાના પશ્ચિમ ભાગ તરફ આવી વસ્યા હતા, કારણ અહીંજ રૂદ્રદામન તેમની સાથે અથડામણમા આવ્યો હતો. એના રાજ્યમા મરૂ આવી જતું હતું. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે યૌધેય પ્રદેશ ઘણો વિસ્તીર્ણ હતો. તેઓએ પોતાનું મૂળ સ્થાન કુશાન યુગની શરૂઆતના ભાગમા છોડ્યાનું જણાય છે.

(ગુન્ગ યુગના) તેમના એક જાતના સિક્કા ઉપર તેઓએ ચાલતા હાથીની તથા ગોધાની આકૃતિ પાડેલી છે, અને એ સિક્કો યૌધેયના નામનો (यौधेयानाम–યૌધેયનો) પાડેલો છે. બીજી જાતના સિક્કા ઉપર શૌર્ય અને યુદ્ધના અધિષ્ઠાતા કાર્તિકેય દેવની પ્રતિમા કહાડી તેના ઉપર તેનુંજ નામ પાડયું છે. ખરૂ જોતા આ સિક્કો અર્થસૂચક રીતે શૌર્યના દેવને સમર્પણ થયો છે. બીજી રીતે કહીએ તો આ તેમની ઉદ્ધારદર્શક પ્રતિમા છે. ત્રીજી જાતના સિક્કા શુદ્ધ બંધારણને લગતા છે, અને યૌધેય ગણ અથવા યૌધેય લોક સભા (અથવા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય) (यौधेय गणस्य जयः યૌધેય ગણનો જય) ના નામના પાડલા છે. તેમના નાગરિક સૈનિકનુ પ્રતિરૂપ દર્શાવના ગંભીર ત્રિ-ભંગની પેઠે ભાલો લઇ ઉભેલા યોદ્ધાની આકૃતિ એ સિક્કા ઉપર છે. કેટલાક સિક્કા ઉપર દ્વિ (બે) અને કેટલાક ઉપર ત્રિ (ત્રણ) આવે છે. પતંજલિના ત્રિક શાલકાયનની પેઠે, આ સંજ્ઞાઓ તેમના ત્રણ વિભાગો દર્શાવવા વાપરવામા આવી હોય.

યૌધેય લોકોના લેખ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે તેમનો પ્રમુખ ચુંટી કહાડવામા આવતો. એ જે હુકમ કહાડતો તેમાં એ યૌધેય ગણ તરફથી ચુંટાએલા પ્રમુખ (यौधेय–गणपुरस्कृतस्य महाराज–महासेनापति) તરીકે પોતાને માટે નિર્દેશ કરે છે. હોશિયારપુર પ્રાંતમાથી મળી આવેલા લેખો રાજ્યની મુદ્રા અથવા સિક્કા ઉપરથી ઉતારવામાં

આવ્યા છે કે કેમ એ સ્પષ્ટ સમજાતુ નથી. અલબત્ત, મુદ્રા અને સિક્કા ઉપર એકજ પ્રકારના લક્ષણ, એટલે સઘના લક્ષણ આવે. રાજ્યધારણના સંબધમા આ લેખોનુ મહત્વ ઘણુ ભારે છે. એ અવશ્ય યૌધેયના તથા એમની મત્રી સભા અથવા કાર્યવાહક સમિતિના નામના છે. એ સમિતિને મત્રધર કહી છે, એટલે રાજની નીતિ આગેનો અધિકાર જેમને મળેલો હોય તે સમિતિ (यौधेयानंमत्र मन्त्रधराण).

સાતમી સદીની થોડા સમય અગાઉ યૌધેય લોકો ઇતિહાસમાંથી અદૃશ્ય થાય છે, કારણ જ્યારે વરાહ-મિહિર ગાન્ધાર લોકોની મધ્યે એમની ગણના કરે છે ત્યારે એ એમના સબધમા માત્ર પરંપરાથી જાણમાં આવેલી ભૌગોલિક સ્થિતિનુ વર્ણન કરે છે અને એથી એની પાસે એમને વિષે કંઈ પણ સત્ય હકીકત નહોતી એમ જણાય છે ભારતપુર દરબારની સરહદ ઉપર સતલજ નદીના કિનારા ઉપર વસતા જોહિયા રજપૂતોને પ્રાચીન સમયના યૌધેય નામના અર્વાચીન પ્રતિનિધિ તરીકે ઓળખાવવામા આવ્યા છે (કનિંગહામ A. S R. Vol XIV p 140) આ હકીકત વ્યુત્પતિ શાસ્ત્ર અનુસાર તેમજ ભૌગોલિક કારણે અપ્રમાણ લાગે છે.

મદ્ર લોકોની અસલ રાજધાની શાકલમા હતી અને શાકલની આસપાસનો પ્રદેશ એમના નામથી ઓળખાતો હતો. એમણે પણ દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું અને યૌધેયના પાડોસમા જઈ એઓ વસ્યા હતા. એ લોકો પણ સમુદ્રગુપ્તની સામા લડાઇમા ઉતર્યા હતા. એમને લગતો વિશેષ ઇતિહાસ જાણમા આવ્યો નથી અને એઓ એમના મિત્ર યૌધેય લોકોની પેઠે અદૃશ્ય થઇ જાય છે મદ્ર લોકો વિશેષ પ્રમાણમા સંરક્ષણવાદી હોય એમ જણાય છે, કેમકે વિશિષ્ટ ચિન્હવાળા સિક્કા પાડવાની નવી પદ્ધતિનુ તેમણે અનુકરણ કર્યું નથી, પરંતુ પ્રાચીન કાળના છિદ્રવાળા સિક્કા પાડવાનુ ચાલુ રાખ્યુ હતું લેખવત્ તો એમનો એકપણ સિક્કો ઉપલબ્ધ નથી.

માલવ અને ક્ષુદ્રક લોકો શુન્ગ યુગમાં ફરી દેખા દે છે. પતંજલિ એમની હકીકતથી માહિત હતો. જેમક કોઈ બીજા લોકોની મદદ વિના ક્ષુદ્રક લોકોએ મેળવેલા વિજયનો એ નિર્દેશ કરે છે (પતંજલિ પાણિનિ, ૫. ૩. ૫૨). એ પછીના સૈકાઓમાં એમનું કાંઈપણ નામ નિશાન મળી આવતું નથી. તેઓ પંજાબમાંથી પૂર્વ રજપૂતાનામાં આવી વસ્યા તે દરમિયાન તેઓ સર્વ રીતે માલવ લોકો સાથે ભળાઇ ગયા હશે. જયપુર રાજ્યમાં આવેલા કરકોટા નાગરમાં મળી આવેલા સૌથી શરૂઆતમાં પાડેલા સિક્કાના પ્રમાણ ઉપરથી પુરવાર થાય છે તેમ માલવ લોકો એમના નવા સ્થાનમાં ઈ. સ. પૂ. આસરે ૧૫૦–૧૦૦ ના અરસામાં આવી વસ્યા હતા. બરાબર આજ સમયે પાર્થિઆના શક લોકોનો હુમલો આ દેશ ઉપર આવ્યો હતો. માલવ લોકો પતીઆલા રાજ્યમાંના ભટિન્ડા શહેરને માર્ગે રજપૂતાનામાં ગયા હતા એમ જણાય છે. ફીરોઝપોરથી ભટિન્ડા સુધી બોલાતી 'માલવાઇ'[1] બોલીમાં એમના નામનું કંઇ નિશાન એઓ પાછળ મુકી ગયા છે. ઈ. સ. પૂ. ૫૮ પહેલાં માલવ લોકો અજમેરની પશ્ચિમે ઉત્તમભદ્ર લોકો ઉપર ઘેરો ઘાલતા જણાય છે એ ઘેરો નહપાણના સૈન્યે ઉઠાવ્યો હતો.

ઇ. સ. પૂ. ૫૮ માં ગૌતમીપુત્રે નહપાણને હરાવી મારી નાખ્યો અને નહપાણના સિક્કા ફરી પાડયા, અને એજ વર્ષથી માલવ ગણે કૃતનો આરંભ ગણવા માંડયો, અને ભવિષ્યમાં કાળગણના માટે એનો ઉપયોગ કરવા નું સ્વીકાર્યું. 'એમણે કરેલા ઉપયોગને લઇને' એ યુગ 'સપ્રમાણ ઠર્યો.' આ વિક્રમ સંવતનું પ્રમાણ હજી પણ સર્વ માન્ય છે, અને આપણે અદ્યાપી એજ ગણીએ છીએ. આ પછી નાગરની દક્ષિણ તરફના આખા વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ ઉપર માલવ લોક ફરી વસ્યા હતા, એટલે એ પ્રદેશ એમને નામે હમેશ માટે ઓળખાય

1 Grierson's Linguistic Survey of India IX. 1. p. 709.

છે સમુદ્રગુપ્તના વિરોધીઓની યાદીમા યૌધેય, મદ્ર, આર્જુનાયન લોકો વગેરેના પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સાથે એમને પણ ગણવામા આવ્યા છે ગુપ્ત યુગમા તેઓ અદૃશ્ય થઈ જાય છે ચોથાથી છઠ્ઠા સૈકા સુધી માળવના સમર્થ રાજાઓએ એમના સંવત્નો ઉપયોગ કર્યો હતો. જો માલવ ગણ આ સમયે અસ્તિત્વમા હોત તો તેઓ આમ કરત નહિ. કેમકે એથી જે રાજાઓ આ સંવતનો ઉપયોગ કરે તે એ ગણના તાબામા હતા એમ ગણાય આ માલવ નામ વરાહ મિહિરના સમયમા હસ્તીમા નહોતા એટલુ તો નિશ્ચિત છે કેમકે એ વધારે પ્રાચીન પ્રમાણોને આધારે આ લોકોને હિમાલયની પાડોસમા વસતા હોવાનું જણાવે છે વરાહ-મિહિર પોતે માળવમા રહેતો હતો, અને એણે આટલા જુના પ્રમાણનો ઉપયોગ કર્યો તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કેટલાક સૈકા અગાઉ માલવ લોકો અદૃશ્ય થઇ ગયા હતા. પોતાના અસ્તિત્વના પાછલા કાળમા એ લોકો મેવાડ-જયપુરમા વસતા હોવાનું વિષ્ણુ પુરાણ જણાવે છે તે ખરું જ છે

માલવ લોકોના સિક્કા ઉપરના ઉલ્લેખ બ્રાહ્મી લિપિમા છે માલવાના જય (માલવોનો જય) અથવા માલવ જય (માલવ જય), માલવહણ જય (માલવોનો જય, પ્રાકૃતમા), અને માલવ ગણસ્ય (માલવ ગણનો)

આ માલવ નામનો ઇતિહાસ માલવી નામે ઓળખાતી બ્રાહ્મણોની સુપરિચિત જ્ઞાતમા હજી મળી રહ્યા છે આ માલવિ નામનું સંસ્કૃતમા રૂપાંતર થતા તે માલવીય થયુ છે આ બ્રાહ્મણો ગોરા અને કાંતિવાન હોય તેઓ ખાસ વિશિષ્ટ બુદ્ધિવાળા તથા તીક્ષ્ણ વ્યાપાર ચાતુર્યવાળા હતા એઓ પોતાની જ્ઞાતિની બહાર લગ્ન સંબંધ બાંધતા નથી એમનુ વસાહત દૂર અલાહાબાદની પાસમા હતુ અને એની આસપાસના શહેરોમા હમણા એ લોકો વસતા જણાય છે

વધારે પાછળથી માલવ પ્રદેશમાં સિબિ લોકો દેખા દે છે ગ્રીક ગ્રંથકારોના પ્રમાણ અનુસાર આ સિબિ લોકો સિકંદરના સમયમા

માલવોના અનુયાયી તરીકે ઘણા ઉદ્ધત હતા, અથવા, કંઇ નહિ તો લડાઇમા ઘણો નિર્લજ્જ પોશાક પહેરતા. એઓ માલવોની સાથે રજપૂતાનામા જઈ વસેલા લાગે છે. ચિતોડની પાસે નગરીમા એમના સિક્કા મળી આવ્યા છે. આ સિક્કા 'મધ્યમિકાના શિબિઓના દેશ (અથવા ગણ)'ના નામના પડેલા છે.[1] ઈ. સ. પૂ. પહેલી સદી પછીના સમયને લગતી એમની બાબતની કંઇપણ નોંધ હજી શોધી કહાડવામા આવી નથી.

આર્જુનાયનો ભિન્ન સમાજ તરીકે હોવા બાબતનો ઉલ્લેખ પાણિનિ[2] અથવા પતંજલિમા તેમજ મહાભારતમા મળી આવતો નથી. પરન્તુ ગણપાઠના રાજન્ય સમૂહમા તેમને દાખલ કરવામા આવ્યા છે એમનુ નામ છેક છેડે આવતુ હોવાથી કદાચ એ પાછળથી ઉમેરવામા આવ્યુ હોય આ ઉમેરો પતંજલિના સમયની પછી કરવામા આવ્યો હશે નહિ, કારણ ઇ. સ. પૂ. ૧૦૦ મા તેઓ રાજન્યોથી ઘણે દૂર રજપૂતાનામા વસતા જણાય છે. ત્યા છેક સમુદ્રગુપ્તના સમય સુધી યૌધેયો તથા અન્ય લોકોની સાથે એ લોકો વસતા જણાય છે. આ પ્રમાણે આર્જુનાયન એ નામ ઉપરથી સૂચન થાય છે તેમ, એ લોકો એમના નેતા આર્જુનાયને શુન્ગ યુગના આરમ્ભમા (ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦) સ્થાપેલી રાજદ્વારી બાહ્ય સમાજમા જોડાઈ ગએલા જણાય છે એમના સિક્કા ઉપરના લેખ બ્રાહ્મી લિપિમાં લખાએલા હોવાથી એઓ ઈ. સ. પૂ ૧૦૦ ના અરસામા ઉત્તર તરફ વસતી જાતોથી વિખુટા પડી ગયાનુ અનુમાન થઈ શકે છે. એ લેખમા 'આર્જુનાયનાન' (આર્જુનયનોનો સિક્કો), અથવા 'અર્જુનયનન જય' (આર્જુનાયનોનો જય) એવા શબ્દો આવે છે.

---

૧. Cunningham. A. S. R. Vol. XIV. p 146. મધ્યમિકામાં એમની રાજધાની હતી. એ શહેર પતંજલિની જાણમા હતું

૨. પાણિનિ ઉપરના ગણપાઠ સૂત્ર ૪. ૧. ૧૧૨ મા એમને વિષે ઉલ્લેખ પહેલીજવાર જણાય છે.

એઓ બહાદુર યૌધેયો, મદ્રો તથા માનવોની સાથે રજપૂતાનામાં આવી વસેલા હોવાથી એઓ તેમના મસર્ગી તથા મિત્રો હશે.

આ સત્તાક લો। પંજાબના ફળદ્રુપ પ્રદેશમાથી નિર્જન રજપૂતાનામા આવી વસ્યા એ બીના એમનામાના માનવોએ સિકદરને સાદર કરેલા અભિનદન પત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે 'બીજી કોઈ બાબત કરતા' સ્વતંત્રતા પ્રત્યે વિશેષ પ્રમાણમા જે પ્રેમ આ 'અટલ' પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ધરાવતા તેની અચૂક સાબિતી હતી. તેઓની માન્યતા એવી હતી કે જે જે ઠેકાણે યૌધેય અથવા માલવ જણ વસતા અને પ્રાચીન કાળની પેઠે સ્વતત્રતા અનુભવતા તે તે યૌધેય દેશ અથવા માલવ દેશ હતો. તેઓ પોતાના રાજદ્વારી વ્યક્તિત્વ તથા આત્માના સરક્ષણાર્થે વડીલોપાર્જિત ઘરો તથા જમીનનો ભોગ આપતા. તેઓ જગતમા જ્યાંને પણ લોકશાસનથી મળતી કીર્તિના છાયડામા વસવાનું અને લોકસભા મારફત અમલ ચલાવવાનું પસદ કરતા હિંદુ રાજનીતિ શાસ્ત્રનો એ નિશ્ચિત સિદ્ધાત છે કે ઘર કરતા સ્વતત્રતા વિશેષ મહત્વની છે, અને ઘરનો ભોગ આપવો પડે તો તે આપીને પણ સ્વતત્રતાનું રક્ષણ કરવાનુ છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્યો સપૂર્ણ રીતે આ સિદ્ધાત અનુસાર વર્તતા હતા એમ જણાય છે.

આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો રજપૂતાનામા આવી સ્થપાયા તે બાબત સિક્કા તથા શિલાલેખોના પ્રમાણો ઉપરાંત મહાભારતમાથી પણ પ્રમાણો મળી આવે છે સભાપર્વ (અધ્યાય ૭૨) મા માલવ, સિબિ તથા ત્રિગર્ત લોકો રજપૂતાના (મરૂ) મા વસતા હોવાનુ જણાવ્યુ છે, પણ અન્ય ઠેકાણે (અધ્યાય પર) તેઓ પંજાબમા હોવાનુ કહ્યુ છે. એ તો સ્પષ્ટ છે કે અધ્યાય પર (જેમા રાજસૂયનુ વર્ણન છે તે) વિશેષ પ્રાચીન ગ્રથો તથા પ્રમાણોને આધારે રચાયો છે. આ સ્થળે કાશ્મીર તથા કચ્છના લોકોની સાથે સાથે સિબિ, ત્રિગર્ત, યૌધેય, રાજન્ય તથા મદ્ર લોકો માટે નિર્દેશ છે અને

અમ્બષ્ટ લોકોને ક્ષુદ્રક અને માલવોની સાથે એકજ સમૂહમાં મુકવામા આવ્યા છે. અધ્યાય ૩૨ મા (દિગ્વિજયમા) સિબિ, ત્રિગર્ત અને માલવોને દશાર્ણ તથા માધ્યમકેય લોકોની સાથે દર્શાવ્યા છે. ઉદેપુર રાજ્યમા નગરીની પાસે આવેલા મધ્યમિકા નગરમાં વસનાર લોકો તે માધ્યમકેય હતા, કેમકે એ રાજ્યની હદમાં મધ્યમિકાના સિક્કા મોટી સખ્યામા મળી આવ્યા છે. એટલુ તો ખુલ્લુ જણાય છે કે મધ્યમિકા હજી સિબિ લોકોના તાબામા આવી ગયું નહોતું, અને એ સમયે ત્યા ભિન્ન ગજદારી સમાજની રાજધાની હતી. આગળના માર્ગના વર્ણનમા સરસ્વતી નદી તથા મત્સ્ય દેશ (અલવાર) માટે ઉલ્લેખ છે આ હકીકત ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ વખતે આ સઘળા ગણ સિંધ તથા વિંધ્યાપર્વતોની વચ્ચે આવેલા રજપૂતાનામા હતા. એટલું ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે સિબિ, ત્રિગર્ત તથા અમ્બષ્ટ લોકો માલવોની સાથે રજપૂતાનામા જણાય છે, છતા ક્ષુદ્રકો જણાતા નથી

વળી અધ્યાય ૩૦ શ્લોક ૮ મા માલવોને મત્સ્ય લોકોની સાથે બતાવ્યા છે. મહાભારતના પાછળના પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે ઈ. સ પૂ. ૧૫૦ ના અરસામા બનેલી હકીકતોને લગતા છે, પરંતુ અગાઉના કૌટિલ્યના સમયના છે, અથવા તેથી પણ પહેલાની બાબતોને લગતા છે. કારણ અર્થશાસ્ત્રની માફક એમા કુકુરોને મદ્રક, યૌધેય તથા બીજાઓની સાથે મુક્યા છે. અધ્યાય ૫૨મા જણાવ્યા પ્રમાણે આ સમયે પંજાબમા હજી પ્રજાસત્તાક રાજ્યો અસ્તિત્વમા હતાં.

ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦ ના અરસાના પ્રમાણોમા, એટલે અધ્યાય ૩૨ મા, મહાભારતમા એવા કેટલાક પ્રજાસત્તાક ગણ્યોનો નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે કે જેમને માટે આથી પહેલાના સાહિત્યમા કંઈપણ ઉલ્લેખ મળી આવ્યો નથી. એ રાજ્યો આ પ્રમાણે છે—

(૧) ઉત્સવસંકેત લોકોના ગણ.

(૨) ક્ષુદ્ર લોકોનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તથા આભીર લોકોનુ એવું રાજ્ય. આ લોકો સિંધુ નદીની ખીણમા વસતા હોવાનું અનુમાન થાય છે

દક્ષિણ સિંધમા સિકંદર જે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સાથે સબંધમા આવ્યો હતો અને જે રાજ્ય ગણપાઠમાના બ્રાહ્મણ યુગના શૌદ્ર અથવા શૌદ્રાયણ લોકોનું રાજ્ય હોવાનું આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ તેજ આ ક્ષુદ્ર રાજ્ય હોવું જોઇએ એમ પ્રત્યક્ષ થાય છે. વ્યાકરણના નિયમ અનુસાર ક્ષુદ્ર (નામના પુરુષના) વિશેષ નામ ઉપરથી અને નહિ કે કોઇ જાતિના નામ ઉપરથી આ રાજ્યનું નામ પડયુ હોય. પાંચ કરપત તથા ઉત્સવસંકેત લોકોના પાડોસીઓ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ભોગવતા હોવાનુ મહાભારતમા જણાવ્યુ નથી, છતા તેઓ એવી સત્તા ભોગવતા હોય. સમુદ્રગુપ્ત[1] આભીર લોકોને મદ્રકોની તરતજ પછી, તેમજ ખરપરિકોને એકજ સમૂહમા, એટલે રાજા વિનાની સમાજોના સમૂહમાં મુકે છે. કદાચ આ ખરપરિકો અથવા ખરપરો તથા મહાભારતમા વર્ણવેલા પાચ કરપતો એકજ હશે ઉત્સવસંકેત લોકો પ્રજાસત્તાક શાસન ભોગવતા હતા, અને કદાચ ઉત્સવ અને સંકેત નામના બે પુરુષોએ એની સ્થાપના કરી હશે. એમ છતા આપણે અહીં જણાવવુ જોઇએ કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યે પસાર કરેલા કોઈ કાયદા અથવા ઠરાવ માટે સંકેત શબ્દ વિશિષ્ટ સંજ્ઞા તરીકે વપરાતો, અને તેથી એમ બનવું શક્ય છે કે સંકેતનો મૂળ અર્થ

---

૧ સમુદ્રગુપ્તના લેખોમા રાજા વિનાની બીજી સમાજો આ પ્રમાણે દર્શાવી છે.—(૧) પ્રાર્જુન, (૨) કાક, (૩) આભીર, (૪) ખરપરિક અને (૫) સનકાનીક કોઇ દેશનુ અપમાન કરવા માગેની શિક્ષા નમુદ કરતા કૌટિલ્ય દાખલા તરીકે ગાન્ધારની સાથે પ્રાજ્જૂણક લોકોનુ નામ આપે છે આ પ્રાજ્જૂણક તેજ ઉપરના પ્રાર્જુન લોકો છે શિલાલેખોમા જણાવ્યા પ્રમાણે આભીર લોકો રાજાના અમલ હેઠળ હતા, પરંતુ તેમની સત્તા તુટતાં એમણે પોતાનાં પાડોસીઓના રાજબંધારણનુ અનુકરણ કર્યાનુ જણાય છે. ખરપરિકો માટેનો ઉલ્લેખ આ પછીના સમયના લેખમાં હોવાનું રા બ. હીરાલાલે શોધી કહાડયું છે સનકાનીક વિશે વિશેષ માહિતી મળી નથી.

અહીં ઉત્મર લોકોના દાવા અનુસાર સ્થપાએલું રાજ્ય એવો કરવામાં આવતો હોય મહાભારતમાં ઉત્સવસંકેત લોકો પુષ્કર અથવા અજમેરની પાડોસમાં રહેતા જણાવવામાં આવ્યા છે એ લોકો ગુપ્ત વંશ સુધી અસ્તિત્વમાં રહ્યા હોય એમ જણાતું નથી ગુપ્ત લેખોમાં એમને માટે કંઈ નિર્દેશ નથી, એટલુંજ નહિ, પરંતુ ગુપ્ત યુગના કવિ કાલિદાસ એમને હિમાલયમાં વસતા અર્ધ-પૌરાણિક લોક તરીકે વર્ણવે છે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે આ યુગથી ઘણા લાંબા કાળ ઉપર ઉત્મવસંકેત લોકો અદૃશ્ય થયા હતા મહાભારતમાં આજ સ્થળે જણાવ્યુ છે કે સિંધુ નદીના કિનારા ઉપર 'મહા બળવાન શહેરી રાજકર્તા' (ગ્રામણી) હતા આથી પ્રત્યક્ષ થાય છે કે મહાન સિકંદરના સમયમાં સિંધુ નદી ઉપર જે શહેરી પ્રજાસત્તાક રાજ્યો હસ્તીમાં હતા તેજ આ રાજ્યો હશે

હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોએ નવા નવા સ્થાનમાં લાંબા કાળ સુધી જે સત્તા ભોગવી હતી તે જોતા ઇ સ પૂ ૧૫૦ થી ઈ સ. ૩૫૦ સુધીના સમયમાં એ રાજ્યો પૂર જાહોજલાલીમાં હતા એમ ધારવામાં કંઈ હરકત નથી આ સમયમાં રજપૂતાનામાંના પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનો ઉદય થયો હતો

સાથે સાથે એજ સમયમાં પંજાબ તથા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાંના પ્રજાસત્તા- રાજ્યોનો નાશ શરૂ થઇ તે ક્ષય પામ્યા હતા પાર્થિઆના શાક લોકોએ તેમજ સીસ્તાનના શાક લોકોએ આ પ્રદેશો ઉપર હુમલા કરી આ રાજ્યોની સ્વતંત્રતાનો નાશ કરી તેમને છીન ભિન્ન કરી નાખ્યા હતા

અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવવામાં આવેલા કુકુર લોકો રુદ્રદામનના રાજ્યમાં અદૃશ્ય થઇ ગયા હતા ઇ સ પૂ ૧૫૦ પછી જે પ્રદેશમાં તેઓ વસ્યા હતા અને જે પ્રદેશ એમના નામે ઓળખાતો હતો તેના નામ માત્રમાં એમનું સ્મરણ રહ્યું હતુ પિતિનિક લોકો પોતાનુ કાંઇપણ નામ નિશાન રહેવા દીધા સિવાય કદાચ મૌર્ય યુગમાં અદૃશ્ય થયા હતા

એજ પ્રમાણે સૌરાષ્ટ્ર લોકો પણ આશરે ઈ સ ના બીજા સૈકામા સામાન્ય જનસમૂહમા ભેળાઈ ગયા હતા

પૌરાણિક યુગના કીર્તિવંત વૃષ્ણિ લોકોએ જગલી શાક લોકોને હાથે માર ખાઈ પોતાની સત્તા ગુમાવી, પરતુ પોતાની હકીકત દુનીઆને જણાવવા માટે પોતે પાડેલા થોડા સિક્કા એ મુકતા ગયા છે બ્રાહ્મી તથા પ્રજાસત્તાક રાજનીતિને લગતો પૌરાણિક લેખ *वृष्णि–राजन्य । गणस्य त्रातस्य* (વૃષ્ણિ રાજન્ય તથા ગણદેશના સરક્ષણ કરનારના) એમના સિક્કા ઉપર હજી ઉપલબ્ધ છે પરતુ સાથે સાથે વિજેતા ખરાસ્થીનો લેખ એમના સિક્કા ઉપર મુકવાની એમને ફરજ પડી હતી એ સિક્કા ઉપર ચક્રનુ રાજચિહ્ન પાડવામા આવ્યુ છે, કારણ કે દતકથા પ્રમાણે છેક રાજન્ય કૃષ્ણના સમયથી એમનુ એ રાજચિહ્ન હતુ આ લેખ ઈ. સ. પૂ ૧૦૦ મા પ્રચલિત લિપિમા લખાએલો છે

પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને તોડવાની જે રાજનીતિ મૌર્ય વશના રાજકર્તાઓએ સ્વીકારી હતી તેને પરિણામે દેશની નિર્બળ સ્થિતિ થવાને લીધે ઇ સ. પૂ, પ્રથમ સૈકામા પશ્ચિમ હિદુસ્તાનમા પરદેશી જગલી લુટારાઓને માટે માર્ગ ખુલ્લો થયો હતો સિંધથી છેક મરાઠા પ્રદેશ સુધીના વિસ્તાર ઉપર તેઓ સહેલાઈથી સ્થાઈ થયા હતા તેમની સામે વિરોધ કરે એવી કોઈ પ્રબળ સત્તા દેશમા રહેવા પામી નહોતી, પણ અન્ય દિશાઓમા એ પ્રમાણે બન્યું નહિ એમ માનવુ પડે છે કે આ જગલી લોકો મથુરા સુધી આગળ વધ્યા, પણ એથી આગળ પશ્ચિમમા તથા દક્ષિણે જતા પ્રાચીન પ્રજાસત્તાક રાજ્યોએ તેમને અટકાવ્યા હતા આ પરદેશીઓએ મથુરા તથા ઉજ્જનમા પોતાનુ સ્થાન જમાવ્યુ પણ એ બેની વચ્ચેનો મુલક તેઓ સર કરી શક્યા નહિ

સ્વતત્રતા ભોગવતા અન્ય લોકો ઉપર જોર જુલમ કરવાના લોભથી જે પરિણામો સ્વાભાવિક રીતે ભોગવવા પડે છે તેવા પરિ-

ભામો પંજાબમાંનાં વધારે પ્રાચીન પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને ભોગવવાં પડયાં. પંજાબનાં વધારે નાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યો મૌર્ય અમલ હેઠળ માત્ર રાજબંધારણ રૂપે પડી રહ્યાં હતાં, તેમણે પોતાનું સજીવ રાજબંધારણ ગુમાવ્યું હતું, અને તેનાં અવશેષ ચિહ્ન રાજદ્વારી સંસ્થામાં કાયમ રહેવા પામ્યાં હતાં. તેઓ સંઘ તરીકે ન રહેતાં માત્ર ગણની સ્થિતિએ ઉતરી પડયાં હતાં. તેઓ રાજ્ય વિનાનાં સ્વરાજ ભોગવતાં સંસ્થાનો, બલકે સત્તા વિનાનાં રાજ્યો હતાં.

આવીજ કાંઈક સ્થિતિ પ્રાચીન રાજન્ય લોકોની થઈ હતી. એ લોકો બીજી વખત ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦–૧૦૦ ના વચગાળામાં રાજદ્વારી ક્ષિતિજ ઉપર દેખા દે છે, પણ પછી અદશ્ય થતાં ફરી જણાતા નથી. તેઓએ પોતાના પ્રદેશ राजन्य-जनपदस्यના નામથી સિક્કા (ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦–૧૦૦) પાડયા હતા.

મુદ્રા વિદ્યામાં નિષ્ણાત પંડીતોએ આ राजन्य શબ્દને ક્ષત્રિયના વધારે જાણમાં આવેલા પર્યાય શબ્દના અર્થમાં લીધો છે (જુઓ વિ. સ્મિથ કૃત કેટલોગ ઑફ ધી કોઈન્સ ઇન ધી ઇન્ડીઅન મ્યુઝિયમ વો. ૧. પા. ૧૬૪). પણ આ ભૂલ ભર્યું છે. રાજન્ય એ રાજદ્વારી લોકોનું વિશેષ નામ છે. સ્પષ્ટ રીતે એવાં નામ તરીકે પાણિનિ, કાત્યાયન તથા પતંજલિ એને જણાવે છે, અને મહાભારતમાં પણ એજ પ્રમાણે જણાવ્યું છે. પાણિનિ પ્રાચીન વર્ગના જે સિક્કાને कांसिक (કાંસાના) તરીકે એટલે ઢાળેલા ઓળખાવે છે તેજ વર્ગના એમના સિક્કા છે. એટી ઉપરથી પાડેલા એમના સિક્કા ઉપરના લેખ ખરોષ્ટી લિપિમાં છે. અને તે ઉત્તર મંડલેશના સિક્કાને ઘણાં મળતા આવે છે, અને તેના ઉપર આ સિક્કાના જેવીજ આકૃતિ છે. આથી નિઃસંદેહ પુરવાર થાય છે કે આખરે એ રાજ્યો મથુરાનાં મંડલેશના રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યાં હતાં. એમના સિક્કા હોશીઆરપુર પ્રાંત તથા મથુરામાં મળી આવે છે. આમાંના પ્રથમ પ્રદેશમાં તેમનું કાયમનું સ્થાન હોવાનું જણાય છે.

એમના રાજ્યધારણમાં જનપદ ઉપર વિશેષ ભાર મુકવામાં આવ્યો હતો એ પ્રમાણે રાજા અમન ભોગનના માટે આખા જનપદનો અભિષેક થતો એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે રાજન્ય વિષેના પાણિનિના નિયમમાં राजन्य जनपद બાબત ચર્ચા કરવામાં આવી છે આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે રાજન્ય લોકોનું રાજ્યતંત્ર લોકશાસનની પદ્ધતિએ રચાએલ હતુ

રાજન્ય જનપદની માફક મહારાજ જનપદ નામે ઓળખાતા બીજા પ્રાચીન રાજ્યની પણ અવદશા થઈ હતી. એમના સિક્કા ઉપરના લેખ महाराज–जनपदष (મહારાજ–જનપદના) મૂળ બ્રાહ્મી લિપિમાં હતા, પણ પાછળથી તેઓ જ્યારે પરદેશી રાજકર્તાની સત્તા હેઠળ આવ્યા ત્યારે લિપિમાં ફેરફાર થઇ ખરોષ્ટીમાં એ લેખ લખાયા.

આ રાજ્ય પ્રાચીન હતું કેમકે પાણિનિ એ સબંધનો ઉલ્લેખ એ રાજ્ય પ્રત્યે રાજનિષ્ઠા બતાવવા બંધાએલા શખસનું સૂચન કરનારા પોતાના નિયમમાં કરે છે પાણિનિના સમયમાં એના રાજબંધારણનું રૂપ કેવું હતું તે ચોક્કસ થઈ શકતું નથી, પણ એમના સિક્કા ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે તે પ્રમાણે શુન્ગ યુગમાના લોકશાસન પ્રકારના પ્રજાસત્તાક ધોરણ ઉપર તે રચાએલું હોવાનું જણાય છે એમના સિક્કા પંજાબમાંથી મળી આવે છે. એ સિક્કાના પાછલા ભાગ ઉપર બળદ તથા અર્ધચંદ્ર પાડેલા હોવાથી તેઓ શૈવ ધર્મ પાળનારા હોવા જોઇએ એમ અનુમાન થાય છે.

આખરના ભાગમાં જ્યારે મૌર્ય વંશની સત્તા શિથિલ થવા માંડી હતી ત્યારે આર્જુનાયન જેવા કેટલાક નવા પ્રજાસત્તાક રાજ્યો સ્થપાયા હતા આ વર્ગમાં કાત્યાયને તથા પતંજલિએ ગણાવેલા સામરથ લોકોના તથા પતંજલિએ જણાવેલા શાલકાયન લોકોના રાજ્યની ગણના થાય છે

આ સમય પછી અથવા તેની અગાઉ આ રાજ્યોનું કંઈ નામ નિશાન જણાતું નથી. શાલકાયન લોકો માટે કાશિકામાં જણા–

વચામા આવ્યુ છે કે તેઓ વાહીક પ્રદેશમા વસતા હતા. આ વચનને ગણપાઠ તરફથી ટેકો મળે છે, એમા એ લોકોને રાજન્ય તથા ઔદુમ્બર લોકોની સાથે ગણનામા આવ્યા છે.

એમનુ રાજ્યબંધારણ શાસ્ત્રોપજીવિન બંધારણના પ્રકારનુ હતુ. પતંજલિ મહત્વની વિગત દર્શાવતા જણાવે છે કે શાલંકાયન લોકોના ત્રણ વિભાગ પડેલા હતા. આ પ્રમાણની મદદથી આપણને યૌધેય લોકોના સિક્કા ઉપરના લેખ ઉકેલવામા સહાય મળે છે. એ લોકોની ત્રણ જાત અથવા ટોળી હતી એમ કહેવુ વાસ્તવિક નથી. નામ ઉપરથી સૂચન થાય છે તે પ્રમાણે શાલંકના વંશજ શાલંકાયને આ રાજ્ય સ્થાપ્યુ હતુ. આ શાલંકન પણ પ્રાચીન કૌટુમ્બિક નામ હોય એમ જણાતુ નથી. શાલંકાયન સંઘના ત્રણ અંગભૂતો ઉપરથી કદાચ ત્રણ નાના રાજ્યો જોડાઇ ગયા હોય એવુ સૂચન થવાનો ઘણો સંભવ રહે છે.

વામરથ લોકો વિશેની કાઇપણ ઐતિહાસિક માહિતી હજી મળી નથી. પતંજલિના જણાવ્યા પ્રમાણે આ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પંડિતોને શિષ્યવૃત્તિ આપવા માટે ખ્યાતિ પામ્યુ હતુ આ બાબતમા તેઓ કઠ લોકોને મળતા આવે છે, પણ એ લોકોની માફક એમણે કંઇ સૈનિક કીર્તિ મેળવી હોય એમ જણાતુ નથી. એમનુ મૂળ સ્થાન ક્યા હતુ તે વિશે પણ કાઇ ખબર મળી નથી આવી રીતે નવા ઉદય પામેલા અને ઘણા જલદી અકાળે નાશ પામેલા રાજ્યોની કોટીમા રાજન્ય રાજ્યબંધારણવાળા નામ નહિ જણાએલા રાજ્યો મુકી શકાય. આ રાજ્યોના સિક્કા ફક્ત રાજન્ય (પ્રમુખ)ના નામથી પાડવામા આવ્યા છે, જેમકે राजन्य-महमितस (રાજન્ય મહામિત્રના). એની ઉપરના લેખ બન્ને ખરોસ્થી તેમજ બ્રાહ્મી લિપિમા લખાએલા છે અને એ સિક્કા ડુંગરાળ પ્રદેશમાથી જડી આવે છે.

પાણિનિના સમયની શરૂઆતના સાહિત્યમા ઔદમ્બર લોકો

વિશે કંઇ માહિતી જણાતી નથી; પણ એમને વિશેનો ઉલ્લેખ ગણ-પાઠમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના રાજન્ય સમૂહમાં મળી આવે છે. મહાભારતના સભાપર્વના બાવનમા અધ્યાયમાંની આની અગાઉની યાદીમાં એ લોકોને પંજાબમાંનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં સૌથી અગ્ર સ્થાને મુકવામાં આવ્યા છે. કદાચ તેમનું રાજ્યબંધારણ પણ પ્રજા-સત્તાક ધોરણે ઘડાયું હોય. ઇ. સ. પૂ. પહેલા સૈકાના એમના સિક્કા ઉત્તર પંજાબમાં મળી આવે છે, અને એની ઉપરના લેખો બન્ને ખરોસ્થી તેમજ બ્રાહ્મી લિપિમા છે. વરાહ—મિહિર એમને કપિસ્થલ લોકોની સંગાતે મુકે છે. એ કપિસ્થલ લોકોને પતંજલિ કઠના જોડિયા મિત્ર તરીકે જણાવે છે. એમનું સ્થાન કાંગ્રા તથા અંબાલાના વચમાંના પ્રદેશમાં કોઈ ઠેકાણે હતું. એમની એક શાખા કચ્છમાં આવી વસેલી લાગે છે, કેમકે પ્લિની ઓદમબર લોકો (Odomboeres) ત્યા વસતા હતા એમ માને છે. એમના સિક્કાની ઢબ આર્જુનાયન લોકોના સિક્કાને મળતી આવે છે. એ સિક્કા ઉપરથી જણાય છે કે ઔદમ્બર લોકોનું બંધારણ પ્રજાસત્તાક-ધોરણે હોય તો એમનો રાજા ચુંટી કહાડવામાં આવતો. સમાજ અને રાજાના નામથી એ સિક્કા પાડવામા આવેલા છે. એનો રાજા મહ્ દેવસ રણપરોવસ । ઓદમબરિસ એ નામે ઓળખાતો. એમના સિક્કા ઉપર ઝાડનું ચિહ્ન તથા ઉંચા સ્થંભ તથા ઢળતા છાપરાંવાળાં મકાનની આકૃતિ છે. એ મકાન તેમનો સભામંડપ અથવા બીજું કંઇ સાર્વજનિક મકાન હોય. એ ઉપરાંત તેમના ધ્વજની આકૃતિ પણ સિક્કા ઉપર હોય છે. આ ધ્વજને કનિંઘમ ધર્મચક્ર તરીકે ગણવાની ભૂલ કરે છે. સિક્કાની ખાલી જગા ઉપર વિશ્વામિત્ર શબ્દ લખી ઋષિનું ચિત્ર આપેલું છે. કદાચ વિશ્વામિત્રને તેઓ પોતાના રાષ્ટ્રીય ઋષિ તરીકે ગણતા હોય.

ખરોસ્થી લિપિ ઉપરથી એમ અનુમાન કરવાને કારણ મળે છે કે ઇ. સ. પૂ. ૧૦૦ ના અરસામાં એ લોકો પંજાબના પાડો-

સીઓની માફક મંડલેશ્વરના તાબા હેઠળ આવ્યા હોય અને આખરે તેમનામાં ભેળાઈ ગયા હોય એમની બાબતમાં આ પછીનો કંઈ પણ લેખ અથવા નોંધ મળી આવ્યા નથી. કચ્છમાં આવી વસેલી એમની શાખા વધારે લાંબા કાળ સુધી સજીવન રહેલી જણાય છે. એમના વંશજ તરીકે ગણાતી હાલના સમયની ગુજરાતી બ્રાહ્મણોની ઔદમ્બર જ્ઞાતિએ એમના નામનો ઉપયોગ કરવાનું જારી રાખ્યું છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું

પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનો લય.

ગુપ્ત અમલે રજપૂતાનામાંના પ્રજાસત્તાક ધોરણ ઉપર આઘાત કર્યો. મૌર્ય તથા શુન્ગ સમયના ધમપછાડામાંથી બચી જવા પામેલા તથા ઘણા બળવાન થએલા લિચ્છવિ લોકોના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સાથે મિત્રભાવ રાખી જોડાઈ જવાથી ગુપ્ત લોકો સામ્રાજ્યની સ્થિતિએ પહોંચ્યા હતા. એમણે પ્રાચીનકાળના સમકાલીન રાજ્યો કરતાં પોતાની સત્તા તથા કીર્તિ ઘણા લાંબા કાળ સુધી ટકાવી રાખી હતી, અને પ્રજાસત્તાકવાદના એકના અને અરુલા પ્રતિનિધિ તરીકે રહ્યા હતા.

પ્રાચીન પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના ખંડિયેર ઉપર આજ અરસામાં રજપૂતાનામાં નવું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું હતું. નામ ઉપરથી પ્રત્યક્ષ થાય છે તે પ્રમાણે આ રાજ્ય પુષ્પમિત્ર નામની કોઈ વ્યક્તિએ સ્થાપ્યું હતું. વિદિશા તથા એની આસપાસના આંધ્ર વંશ પછીના રાજકર્તાઓની હકીકત આપતાં પુરાણમાં કાચનકાની નવી રાજધાનીના રાજકર્તા માટે ઉલ્લેખ છે. કાચનકાના છેલ્લા જે રાજકર્તાઓ, પુરાણની આખર તારીખે, એટલે, ઈ. સ. ૪૯૯ ના

અરસામાં અમને ઉપયોગી હતા તેઓ 'પુષ્યમિત્રો તથા 'પટુમિત્રો' એ નામે ઓળખાતા પણ એમની અગાઉના રાજકર્તાઓના જુદા જુદા નામો આપવામાં આવ્યા છે (જેમકે રાજા વિંધ્ય-શક્તિ, રાજા શાક્યમાન વગેરે) બીજા પુરાણોમાં પુષ્યમિત્ર બહુવચનમાં આવે છે, ત્યારે ભાગવતપુરાણ પ્રમુખ પુષ્યમિત્રનું નામ આપે છે (पुष्यमित्रोथ राजन्य), એટલે એમાં ગુપ્ત સ્થાપનારનું નામ જણાવવામાં આવ્યું છે વિષ્ણુપુરાણની કટલીક પ્રતોમાં પુષ્યમિત્ર, એને, પ્રમુખ બળવાન તથા વિજયી હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે પુષ્યમિત્રો પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ભોગવતા હોવાથી રાજકર્તાઓની વંશાવળીમાં એમનું સ્થાન ક્યાં આવે છે તે જણાવવામાં આવ્યું નથી

પુષ્યમિત્રોએ પોતાની મહાન સત્તા તથા સમૃદ્ધિ એટલે હદે વધાર્યાં હતા કે તેઓ સામ્રાજ્યની ગાદી ઉપર હુમલો કરવાને શક્તિમાન થયા હતા આ હુમલા પછી સામ્રાજ્યની સત્તા સંપૂર્ણ રીતે પાછી જામી નહિ કુમાર ગુપ્તની સરદારી હેઠળના સામ્રાજ્યના લશ્કરને એમણે આપેલી શિકસ્તને પરિણામે એના પુત્ર સ્કંદ ગુપ્તના શબ્દોમાં કહીએ તો એ વંશ હચમચી ગયે. એ ખુલ્લું જણાય છે કે કુમાર ગુપ્ત માર્યો ગયો હતો બીજા વિગ્રહમાં સ્કંદ ગુપ્ત આખી રાત રણાંગણ પર રહ્યો હતો અને ખુલ્લી જમીન ઉપર ઉંઘી ગયો હતો બીજી સવારે લડાઈ શરૂ થતા બળજોરી વાપરી એ એવો નિર્ણય લાવવામાં ફત્તેહ પામ્યો કે જેને લઇને શિલાલેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, શહેનશાહી તખ્ત ઉપર પગ મુકવાને એને હક્ક પ્રાપ્ત થયો, એટલે શહેનશાહ થવાનો એનો હક્ક સાબિત થયો. પરંતુ એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવતું નથી કે પુષ્યમિત્રોએ એની આગળ પોતાનું માથું નમાવ્યું હતું અથવા તેઓ એના સામંત થયા હતા આથી બહુ તો આ માત્ર સૈનિક પરાજય હતો એમ કહેવાય, અથવા વિજયની આ નોંધ જે સ્થળેથી મળી આવીને પ્રસિદ્ધ થઇ છે. તેનો, એટલે ઘાઝીપુર જિલ્લામાના ભિતરી શહેરનો, વિચાર કરીએ

તો કદાચ આથી રદી આવતા પુષ્યમિત્રોને અહીં પાછળ હઠાવવામા આવ્યા એમ કહેવાય. જો એ લોકો પાટલિપુત્ર પહોચ્યા હોત અને ત્યા પોતાના પ્રજાસત્તાક ગનથની રાજધાની બનાવી હોત તો હિંદુ હિંદુસ્તાનના આ પછીના ઇતિહાસે જુદુ જ વલણુ લીધુ હોત. દેશમા અત્યાર સુધી સ્થપાયુ હોય તેના કરતા વિસ્તીર્ણ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય આપણે જોયુ હોત. પણ જુદાજ પ્રકારનો નીવેડો આવ્યો હતો. પુષ્યમિત્રો પાછા હઠી ગયા, પરતુ ગુપ્ત વશની કીર્તિ પુન જામી નહિ. પુષ્યમિત્રો સાથેના વિગ્રહને પરિણામે તેઓ નિર્બળ થવા માડતાં તેઓની પડતીની શરૂઆત થઇ હતી, પરતુ તે અટકાવી શકાઇ નહિ. ગુપ્ત લોકોનુ ભાગ્ય કેવું વિચિત્ર રીતે ઘડાયુ હતુ તે એમના ઇતિહાસ ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે. એ લોકોએ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની મદદથી પોતાની સત્તા વધારી, એમણે પ્રાચીન પ્રજાસત્તાકવાદનો ઉચ્છેદ કર્યો, અને વારો આવતા પ્રજાસત્તાક રાજ્યેજ એમના રાજ્યનો પાયો હલાવી મુક્યો.

પાચમા સૈકાના અત સુધીમા હિદુ હિંદુસ્તાનમાથી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય અદૃશ્ય થાય છે. જુના કાળના લિચ્છવિ લોકો રાજદ્વારી રંગભૂમ છોડી જાય છે, અને તેમની એક શાખા નેપાલ તરફ પ્રયાણ કરે છે. યુવાન પુષ્યમિત્રો જાણે હવામા ઉડી જાય છે. આ પછીની સદીમા ઇતિહાસમાથી હિંદુ રાજ્યધારણ આખરની વિદાયગીરી લેતુ જણાય છે. વૈદિક ઋષિઓના સમયથી જે સઘળુ સારૂ ઉતરી આવ્યુ હતુ, પ્રથમ ઋચા રચાયા પછી જે સઘળી પ્રગતિ થઇ હતી, જે મડળો મારફત રાજ્યની રચનાને પોષણુ અને ઉત્તેજન મળતું હતુ તે સઘળું દેશમાથી જતુ રહ્યુ. આ મહાન પ્રસ્થાન શરૂ કરનાર, રાજદ્વારી નિર્વાણનો કરુણગીતમા અગ્રભાગ લેનાર પ્રજાસત્તાકવાદ હતો. આ ઉપસંહારમાનો વિદેશીઓના હાથમા આદિ શક્તિએ મુકેલી નાશની તલવારના વખાણ કરનારો માત્ર એકજ શ્લોક આપણે સમજી શક્યા છીએ. હજી બીજા શ્લોકોનો કોયડો આપણે ઉકેલી શક્યા નથી. આ

પ્રગ્થાનના ખરા કારણો ઉપસંહારમાથી વ્યક્ત થતાં જોઇએ પરંતુ હજી તે પણ ઉકેલવા રહ્યા છે

ઈ સ. ૫૫૦ થી હિંદુ ઇતિહાસમા માત્ર તેજસ્વી જીવનચરિત્રો મળે છે. આ સઘળાં રાષ્ટ્રીય તથા સામાજિક જીવનને એક સ્થાને કરનારા સૂત્રને અભાવે છૂટા છવાયા રત્નોની પેઠે વિખરાએલા પડ્યા છે સદ્ગુણને લીધે તેમજ દુર્ગુણને લીધે ખ્યાતિ પામેલા મહાન નરોના જીવનચરિત્રો મળે છે—આપણે હર્ષ તથા શશાંક, યશોધર્મ, કલ્કિ તથા શંકરાચાર્યની હકીકત વાચીએ છીએ-પણ લોકસમૂહના સામાન્ય જીવન કરતા એ વ્યક્તિઓ એટલું ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે કે નિરૂપાયે એમની પ્રશંસા થાય છે અને પવિત્ર રીતે તેઓ પુજાય છે [1] સમાજ સ્વતંત્રતા ભોગવતો અટકી પડે છે આ ક્ષયના કારણો આંતરરાષ્ટ્રીય હોવા જોઇએ પણ તેનુ સંશોધન કરવાનુ હજી બાકી છે માત્ર હૂન લોકોની સ્વારીથી તેનુ નિરાકરણ થઈ શકતુ નથી વારાફરતી આવતા રાજ્યમોએ હૂન લોકોને સો વર્ષની અંદર સર્વ રીતે છુંદી માર્યા છતા અસલી જીવન પાછુ આવ્યુ નહિ

1 દાખલા તરીકે બાણકૃત હર્ષનુ જીવન ચરિત્ર જુઓ કલ્કિ એની હૈયાતીમાંજ દેવરૂપ મનાયો છે (ઇન્ડીઅન એન્ટીક્વરી ૧૯૧૭ પા. ૧૪૫) નિરૂપાયે થતી પ્રશંસાને લઇને પ્રશંસા કરનાર તથા જેની પ્રશંસા થતી હોય એ એની વચમાં રહેલો નૈતિક તફાવત વ્યક્ત થાય છે

પ્રકરણ ૨૦ મું

હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિની સમાલોચના.

પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની હકીકત પુરી કરતા પહેલા એમની રાજ્ય-પદ્ધતિની કંઇક સામાન્ય સમાલોચના કરવાનું આવશ્યક લાગે છે. હિંદુસ્તાનના ધર્મશાસ્ત્રોના તથા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાના ન્યાયના વહીવટના વખાણ ગ્રીક નિરીક્ષકો સર્વાનુમતે કરે છે, અને એ વખાણને મહાભારતથી પુષ્ટિ મળે છે. એમાના કેટલાક રાજ્યોએ નિકાલ થએલા મુકદમાઓના દાખલા પુસ્તકોમા સંભાળપૂર્વક જાળવી રાખ્યા હતા. આ ગજ્યોનો કટ્ટો વિરોધી કૌટિલ્ય પણ એટલુ તો જાહેર કરે છે કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પ્રમુખ એવો આગ્રહી રહેતો કે પોતાનાં સસ્થાનમા સર્વત્ર ન્યાયી રીતે વહીવટ ચાલે, અને તેથીજ ત્યા ઘણા ઉચ્ચ પ્રકારની ન્યાય વૃત્તિ ટકાવી ગખવામા આવતી. એ વિના કોઇપણ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય લાંબો કાળ ટકી શકે નહિ. એમનો બીજો સદ્ગુણ નિયમપૂર્વક વ્યવસ્થા હતી. કૌટિલ્ય ખાસ લક્ષણ તરીકે એવી નોંધ લે છે કે પ્રજાસત્તાક ગજ્યનો પ્રમુખ એવી વ્યવસ્થા જાળવવાને ટેવાઇ ગએલો હોય છે. આપણે આગળ જોયુ છે તે મુજબ મહાભારત સૂચન કરે છે કે જોખમદાર નેતાઓ, યુવાન તેમજ વૃદ્ધ સભ્યો પાસે વ્યવસ્થા જળવાવામા આગ્રહી હતા. વિશેષ એ નેતાઓ પોતે તેમજ પોતાના કૃત્યો સર્વપ્રિય થાય તેની સંભાળ રાખતા. શ્રીકૃષ્ણએ પોતાની સંયુક્ત રાજસભા ચલાવવવામા પોતાને નડતી મુશ્કેલીઓ પોતાના મિત્ર નારદને જણાવ્યા વિશેનો મહાભારતમા ઉલ્લેખ છે.

નારદ શ્રીકૃષ્ણને જાહેર વાદવિવાદમા પોતાના સભાષણ ઉપર અંકુશ ન રાખવા માટે ઠપકો આપે છે. એ વૃષ્ણિ કુલપતિને વાક્ચાતુર્ય મારફત થતા હુમલા ધીરજથી સહન કરવાની ટેવ પાડવા, અને

સંઘનું અખંડિતપણું જાળવવા માટે તથા માનભેર શાંત રીતે ખમવા માટે સલાહ આપે છે.

એજ પ્રમાણે યુદ્ધભૂમિમાં ઉતરવા તેઓ હંમેશ તત્પર રહેતા બહાદુરી મેળવવી એજ નાગરિકોની આકાંક્ષા હતી અને એથીજ માન મળતું એમ તેઓ માનતા.

મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગણમાં સર્વ સમાન ગણાતા. આ સ્વાભાવિક રીતે અગત્યનું હતું કોઈ રાજદ્વારી સંસ્થામાં જેમ લોકસત્તાનું પ્રબળ વધારે તેમ તેમાં સર્વને સમાન ગણવા ઉપર વધારે આગ્રહ ધરવામાં આવ્યો હશે

નૈતિક સદ્ગુણો ઉપરાંત પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં વહીવટને લગતા સદ્ગુણો પણ હતા મહાભારતમાંના પ્રમાણ ઉપરથી તેઓ નાણા બાબતના વહીવટમાં ખાસ કરીને ફત્તેહમંદ થયાનું જણાય છે એમની તીજોરી હમેશા ભરેલી રહેતી

તેઓનું રાજદ્વારી સામર્થ્ય ભારે હોવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે દરેક પ્રજાસત્તાક રાજ્યની આખી પ્રજા લડાઈ માટે હમેશા સજ્જ રહેતી. એની આખી સમાજ એ એનું સૈન્ય હતું આ સૈન્ય નાગરિકોનું બનેલું હોવાથી તે રાજસત્તાના ભાડુતી ઉભા કરેલા લશ્કર કરતા ભારે ચઢીઆતું હતું અને જ્યારે આ રાજ્યો વિરોધ કરવા તથા બચાવ કરવા માટે ઐક્ય કરતા, ત્યારે કૌટિલ્ય કહે છે તે પ્રમાણે તેઓ 'અજીત' ગણાતા હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ઐક્ય કરવા તરફ પ્રેરાતા તેના દૃષ્ટાંતો હેઠળ પ્રમાણે છે—વ્યાકરણકારોના ૭—ત્રિગર્તોનું ઐક્ય ક્ષુદ્રક—માલવોનું ઐક્ય વિદેહ તથા લિચ્છવિ લોકોનું ઐક્ય, (પાલિ સૂત્રમાં જણાવેલા સંયુક્ત વજ્જિઓ), 'અન્ધક-વૃષ્ણિઓનુ ઐક્ય આ કારણને લીધે મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સંયુક્ત પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને છુંદવાનું દુશ્મન માટે લગભગ અશક્ય હતું મગધના પ્રધાન ધર્માધિકારીને બુદ્ધે પણ એવોજ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે સંયુક્ત વજ્જિઓને મગધનો રાજા જીતી શકવાનો નથી

હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સમૃદ્ધિની પ્રશંસા પ્રતિષ્ઠામને લગતી દેશી તેમજ પરદેશી નોંધોમા સતત થએલી છે. ગ્રીક ગ્રંથકારો એમની દોલત માટે ઉલ્લેખ કરે છે, અને મહાભારત પણ તેને પુષ્ટી આપે છે. દરેક નગરજન પોતાનાથી રાજદ્વારી નેતા ન થવાય તો વેપારી મંડળના અથવા મંચ વેપારીઓના અગ્રેસર થવા માટે આકાંક્ષા ધરાવતો. સુલેહશાંતિ જાળવવાની કળા તથા યુદ્ધને લગતી કળા, નિયમપૂર્વક વ્યવસ્થા તથા ખત, રાજ કરવાની તથા રાજકર્તાને આધીન રહેવાની ટેવો, વિચારપૂર્વક કર્મ કરવાની અને ઘર અને રાજ બન્નેને સરખા ગણવાની આદત સર્વત્ર પ્રત્યક્ષ માલમ પડતી. આવા જીવનને પરિણામે દરેક વ્યક્તિ અને નગરજન વિશેષ પ્રમાણમા વ્યાવહારિક તથા તીવ્રબુદ્ધિવાળો થયો હશે. આવા સદ્‌ગુણો તથા આવી સંસ્કૃતિને લઇને મહાભારત જણાવે છે તેમ આ રાજ્યો સાથે મિત્રતા તથા ઐક્ય રાખવા સર્વ આતુર રહેતા. તેઓ પોતાના દુશ્મનોને સર કરવામા આનંદ માનતા તથા પોતાની આર્થિક સમૃદ્ધિ વધારવા ઇંતેજાર રહેતા એમા કંઇ આશ્ચર્ય નથી આનો ખુલાસો એજ છે કે તેમનુ શિક્ષણ તથા બુદ્ધિ એકપક્ષીય નહોતાં તેઓ માત્ર રાજદ્વારી પ્રાણીઓ નહોતા તેઓ સરખી રીતે આર્થિક પ્રાણીઓ પણ હતા કૌટિલ્ય એમના લક્ષણ ગણાવતા તેઓ એકી સાથે લડાયક તેમજ હુન્નરમંદ તથા ઉદ્યોગી હોવાનુ જણાવે છે, તેઓને આ રીતે લડાયક તેમજ ઉદ્યોગી થવાની એમના કાયદા અનુસાર ફરજ પડતી હતી. આ ઉપરાંત ખેતીવાડી તરફ પુરતુ લક્ષ આપવાથી તેઓ પોતાની તીજોરી ભરેલી રાખતા અને પોતે ધનવાન રહેતા.

ગ્રીક ગ્રંથકારોએ આપેલા પ્રમાણો ઉપરથી એમ સાબિત થાય છે કે તેઓ સારા સૈનિક હતા તથા યુદ્ધમા ઘણા ઉચ્ચ પ્રકારની બહાદુરી તથા કળા દાખવતા હતા એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેઓ ઉચ્ચ કોટિના ખેડુતો પણ હતા જે હાથે તેઓ સફળ રીતે તલવાર ચલાવતા હતા તેજ હાથ એટલીજ સહેલાઇથી હળદંડનો ઉપયોગ કરવા ટેવાઇ

ગયો હતો. અર્થશાસ્ત્ર તથા બૌદ્ધ પ્રમાણોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓ ખેતીવાડીમાં તેમજ હુન્નરઉદ્યોગમાં સ્થાપચ્યા રહેતા હતા.

આગળ આપણે જે પ્રમાણો તપાસ્યાં છે તથા જે હકિકતની નોંધ કરી છે તે ઉપરથી આ રાજ્યોમાં સત્તા તથા અધિકાર વહેંચાઇ ગએલા હોવાનું વ્યક્ત થશે. દાખલા તરીકે, પતલ લોકોમાં સૈન્યની સરદારી તથા સત્તાધારી રાજતંત્ર, તથા લિચ્છવિ લોકોમાં ન્યાયાધિકાર, સૈન્યની સરદારી તથા સત્તાધારી રાજતંત્ર જુદી જુદી વ્યક્તિઓ પાસે રહેતાં. આ તેમજ ગ્રીક ગ્રંથકારોએ વર્ણવેલાં કેટલાંક રાજ્યોમાં સરદારોના હોદ્દા માટે વરણી થતી તથા સરદારોમાં પુરોહિતોના અધિકારનાં કોઇ પણ તત્ત્વનો સંપૂર્ણ અભાવ રહેતો એ સઘળા ઉપરથી પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં ઉચ્ચ કોટિનાં ચાતુર્ય તથા તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ તથા મોટા પ્રમાણમાં રાજ્યધારણને લગતો અનુભવ હોવાનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ખાસ વિષયોને લગતા જે ગ્રંથો આપણને ઉપલબ્ધ છે તે સઘળા રાજસત્તાને અનુમોદન આપતા વિચારવાળાઓના છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું સમર્થન કરતો હોય એવો કોઈ ગ્રંથ આપણને મળી આવે તો તેમાથી પ્રજાસત્તાક રાજનીતિ કેવા પ્રકારનાં રાજને લગતાં સિદ્ધાંતો પાળતી તે નિઃસંશય જાહેર થાય. એટલું તો સંભવિત છે કે આવાં પુસ્તકો હસ્તિમા હતાં. મહાભારતમાંના ગણ તથા વૃષ્ણિ સંઘ વિશેના અધ્યાય ઉપરથી એવાં પુસ્તકોનાં અસ્તિત્વનું સૂચન થાય છે. એજ પ્રમાણે ખુલ્લી રીતે બીજા ગ્રંથમાંથી ઉતારેલો કૌટિલ્યનો શ્લોક પણ સૂચવે છે. કારણ આ ગ્રંથનાં આખાં પ્રકરણમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યની દૃષ્ટિએ લખાએલો આ એકજ શ્લોક છે. બાકીના સઘળા રાજસત્તાની દૃષ્ટિએ લખાએલા છે. મહાભારતમાંની અરાજક રાજ્યની ચર્ચા ઉપરથી અરાજક રાજ્યધારણ અનુસાર ઠરેલા અને લખાએલા રાજને લગતા સિદ્ધાંતો સર્વને માહિત હોવાનું જણાય છે. આ સઘળી હકિકત ઉપરથી આડકતરી રીતે એટલું સાબિત થાય.

છે કે વિચારપૂર્વક નક્કી થએના દાર્શનિક સિદ્ધાંતો સર્વની જાણમા હતા અને તેને આધારે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ધારણ રચાયા હતા. આ સિદ્ધાંતોને લઇને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ધારણોના જે ભિન્ન પ્રકારો આપણે તપાસી ગયા છીએ તે મોટે ભાગે સમજી શકાય છે. આ બ રાજ્યો અજાણતામા પ્રેરણાથી ઘડેલી સંસ્થાઓ નહોતી રાજના કરતા તત્વજ્ઞાનના વધારે ગૂઢ પ્રશ્નો કપિલ મુનિ તથા કર લો ાગે ઉકેલ્યા હતા તેનાઓના દેશમા દાર્શનિક વિચારનો અભાવ મળની શકતો નથી

મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ શોધી કહાડેલા આર્યદેવના ચતુઃશતિકાની ટૂટક હસ્તલીખીત પ્રત ઉપરથી સાબિત થાય છે કે ગણમાના ચુ ટી કહાડનામા આવેલા રાજકર્તાને ગણના નોકર (ગણ-દાસ) તરીકે ગણવામા આવતો મહાભારતમા ઉતારી લીધેલા વિવાદમા પણ શ્રીકૃષ્ણ એજ નિયમ જાહેર કરે છે. 'રાજકર્ત્તાને નામે (ઐશ્વર્યવાદેન) મારે જે ફરજ બજાવવાની છે તે નોકર (દાસ્ય) તરીની છે '

ક' અને મૌભૂત લોક વ્યક્તિને રાજ્યના અંગભૂત તરી' ગણતા હોવાનુ જણાય છે એ વ્યક્તિના પોતાના અસ્તિત્વની કંઇ ગણના જ નહોતી એમ ને તેઓમા જે માણસ જન્મતા તેમના ઉપર પોતાનો સંપૂર્ણ હક્ક હોય એવો દાવો રાજ્ય કરતુ, પણ એટલુ સ્પષ્ટ માનમ પડે છે કે બીજા પ્રજાસત્તાક રાજ્યો આના વિચાર ધરાવતા નહોતા તેમના સિક્કા ઉપરથી સાબિત થાય છે તે પ્રમાણે તેઓ ગણ એટલે રાજ્ય તંત્રને સમાજથી તદ્દન અલગ વસ્તુ તરી ગણે છે, વ્યક્તિ રાજ્યમા અંતર્ધ્યાન થતી નથી, છતા બન્ને વચ્ચેનુ ઐક્ય એટલુ પરિપૂર્ણ છે કે બન્ને લગભગ ઘણે ભાગે સમાન હોય એમ લાગે છે એથી ઉલટુ અરાજક રાજ્ય, અથવા રાજાવિનાના રાજ્યના સિદ્ધાંત અંતિમ પ્રકારના વ્યક્તિગત સ્વાતન્ત્ર્યવાદનો સ્વીકાર કરે છે આ વર્ગના રાજ્યના સિદ્ધાંતવાદીઓ રાજ્યતંત્રને પીંગ સમાન લેખતા,

કોઇને પણ વહીવટ ચલાવવાની સત્તા આપવામાં આવતી નહિ. માત્ર કાયદો અમલ ચલાવતો, અને ગુન્હો કરવા માટે અપરાધી હરે તેને ફક્ત સમાજમાંથી બહિષ્કારની શિક્ષા કરવામાં આવતી. વ્યક્તિનું સ્વતંત્ર પ્રભુત્વ બીજા કોઈ માણસને અથવા માણસોના સમૂહને અર્પવાનું નહોતું. અલબત્ત આવાં બંધારણ ઉપર રચાએલું રાજ્ય વ્યવહારમાં ટકી શકવા માટે ઘણુંજ નાનું હોવું જોઇએ. એમ છતાં આગળ ઉપર દર્શાવેલા જૈનસૂત્રમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યા પ્રમાણે હિંદુ હિંદુસ્તાનમાં આવાં રાજ્યો હસ્તી ભોગવતાં હતાં. રાજસત્તાવાદી ઘણી સારી રીતે જણાવી શકે:–"અરાજક રાજતંત્ર કરતાં બીજું કોઈ પણ રાજતંત્ર વધારે દુઃખી, દુર્ભાગ્ય નથી. (શાંતિપર્વ, ૫૬, ૭.), જો બળવાન નાગરિક (કાયદાને) માન આપે તો સઘળું કુશળ રહે છે, પણ જો તે રાજદ્રોહ કરે તો તે સઘળાનો નાશ કરી શકે છે." વળી રાજસત્તાવાદીઓ પોતાની રાજસત્તાનું સમર્થન કરવા પ્રજાસત્તાકવાદના અનુયાયીઓ પાસેથી અરાજક સિદ્ધાંતનો આધાર ઘણી સારી રીતે લઈ શકે. પણ રાજ્યના મૂળ પાયા તરીકે સામાજિક કબુલાતને લગતા અરાજક સિદ્ધાંતની તેઓ અવગણના કરી શકયા નહિ. અરાજક લોકસત્તાવાદીના અભિપ્રાય પ્રમાણે નગરજનો વચ્ચેની અરસ પરસની કબુલાતના પાયા ઉપર રાજ્યની ઈમારત ખડી કરવામાં આવી હતી. અલબત્ત આ સઘળું અરાજક રાજ્યના સંબંધમાં ખરૂં હતું. રાજસત્તાવાદીઓ (પ્રમાણિકપણે રાજ્ય ચલાવવાની તથા બદલામાં કર લેવાની શરતે ઓધ્ધો સ્વીકારવા માટેની) રાજા તથા લોકો વચ્ચે થએલી કબુલાતનો સ્વીકાર કરે છે ત્યારે તેઓ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે અરાજક રાજ્યબંધારણની કબુલાત વ્યવહારમાં નિષ્ફળ જતાં આ પ્રકારની કબુલાતનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. અહીં આપણને માલુમ પડે છે કે અરાજક લોકોએ સામાજિક કબુલાતના જે સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેજ સિદ્ધાંત રાજસત્તાવાદીઓ

કબૂલ રાખે છે. કદાચ સામાજિક કબજાતને લગતો સિદ્ધાંત સઘળા પ્રકારનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં સામાન્ય રીતે મળી આવતો હતો. રાજસત્તાના સંબંધમાં ઉપયોગમાં આવતું આવું પ્રતિરૂપ સર્વમાન્ય સત્ય તરીકે કૌટિલ્યને માહિત હતું. હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી પ્રાચીન છે, પ્રત્યક્ષ રીતે દુનીઆમાં સૌથી પ્રાચીન છે. એટલું યાદ રાખવાનું છે કે એનું સંપૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં એ પ્રજાસત્તાક સિદ્ધાંત હોવાનું જણાયા વિના રહેશે નહિ. સામાન્ય રીતે સઘળા રાજકર્તાઓને આવા સિદ્ધાંત પ્રમાણે અમલ કરવાથી લાભ થતો એટલે એ સિદ્ધાંત તેઓ માટે ભારે કિંમતી હતો.

કોઈ પણ રાજપદ્ધતિને જોરે રાજ્ય જેટલો લાંબો કાળ ટકી રહે તેટલા પ્રમાણમાં એ પદ્ધતિ સફળ નીવડયાનું સૌથી સરસ રીતે કહી શકાય. એક વર્ગ તરીકે હિંદુસ્તાનની પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિ ઘણા લાંબા સમય સુધી ટકી રહેવાથી ઘણી સફળ પુરવાર થઈ છે. આપણે ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે એ પદ્ધતિ મુખ્યત્વે કરીને વેદ પછીના સમયની છે. આપણાં સૌથી પ્રાચીન સીમાચિહ્ન તરીકે ઐતરેય બ્રાહ્મણનો યુગ ગણીએ તો સત્વત ભોજ લોકોનું રાજ્ય આસરે ૧૦૦૦ વર્ષ સજીવન રહ્યું હતું. જો ઉત્તર મદ્ર તથા પાણિનિના મદ્ર લોકો એકજ હોય તો, તેઓએ આસરે ૧૩૦૦ વર્ષ નહિ તો ૮૦૦ વર્ષ રાજ ભોગવ્યું હતું. ક્ષુદ્રક તથા માલવ લોકોએ સિકંદરને કહ્યું હતું તે પ્રમાણે તેઓએ ઈ. સ. પૂ. ૩૨૬ પહેલાં ઘણા લાંબા કાળ સુધી સ્વતંત્રતા ભોગવી હતી. માલવ લોકોએ રજપૂતાનામાં આસરે ઈ. સ. ૩૦૦ સુધી અમલ ચલાવ્યો હતો, એટલે આસરે ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી એમણે સ્વતંત્ર જીવન ગાળ્યું હતું. એજ પ્રમાણે યૌધેયોનું પણ હતું. લિચ્છવિ લોકોનો ઇતિહાસ સંપૂર્ણ સહસ્ર વર્ષનો મળે છે. આ પ્રમાણે હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનું જીવન નિયમન કરનારા સિદ્ધાંત મર્દ પ્રકારની કસોટીમાંથી સફળ રીતે પસાર થયા હતા.

પણ સાધારણ રીતે જોતા હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો વિસ્તારમા મોટા નહોતા. અગર જો એમાના ઘણા યુરોપના પ્રાચીન પ્રજાસત્તાક રાજ્યો કરતા મોટા હતા, છતા માલવો, યૌધેયો તથા બીજા થોડાઓના રાજ્યો સિવાય એ સઘળા અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટસ, ફ્રાન્સ તથા ચીન જેવા આપણા હાલના સમયના વિશાળ પ્રયોગોની સરખામણીમા અતિ સૂક્ષ્મ હતા.

રાજ્યનો આટલો નાનો વિસ્તાર એજ રાજનીતિ શાસ્ત્રની મૂળ નબળાઈ હતી. જે રાષ્ટ્રો અને રાજ્યો વિસ્તારમા નાના રહે છે તેમને તેમનો ગમે તેવો પ્રભાવ પડતો હોય છતા ટકી રહેવા દેવામા આવતા નથી મોટા રાજ્યોની લોભી વૃત્તિ ઉત્તેજીત થતા તેઓ નાના રાષ્ટ્રોને હોઇઆ કરી જતા. પ્રબળ સામ્રાજ્યો તથા મહાન વિજેતાઓના સપાટામાથી બચી જવા પામેલા માલવ તથા યૌધેય લોકોના રાજ્યો સુનક વિસ્તીર્ણ હતો. લિચ્છવિ અને મદ્ર લોકોની માફક એમણે પોતે સર કરેલા વિશાળ પ્રદેશ ઉપર પોતાના કાયદા ચલાવ્યા હશે અને ત્યાની પ્રજાને પોતે જે હકો ભોગવતા તે હકો આપ્યા હશે.[1] એમના રાજ્યના મોટા વિસ્તારને લઇને તેઓ એમના આરંભકાળમા જે નાના નાના રાજ્યો એમના સમકાલીન હતા તેમના જેવા દુર્ભાગ્યમાથી બચી જવા પામ્યા હતા.

મહાભારત જણાવે છે કે અગાઉ ગણો મહેલોમાથી છૂટી શકાય એવા હતા, એમની અને કોઈ બળવાન દુશ્મન વચ્ચે અથડામણ થતા વળી ન જઇ શકે એવા લાકડાની માફક તેઓ તૂટી જતા. ખરેખર લોકમત્તા અનુભવતા ભરતા પ્રજાસત્તાક ગણોની આવીજ સ્થિતિ હતી. એક વખત એ ગણો છૂટી સેનામાં આવતા

૧. મહાભાષ્ય ૨, ૨૬૬ માના માલવક્ષુદ્રકરૂપથી આ સ્થિતિનું સૂચન થાય છે. અર્થશાસ્ત્રમા લિચ્છિવિક તથા મદ્રક અને કુરુકુલમા મદ્રક એ રૂપો મળે છે.

ગણ્યોનો આખો સમૂહ આખરે છિન્નભિન્ન થઈ ગયો એ નિશ્ચિત છે. અજાતશત્રુ સામે વિચ્છાવિઓના ગણકીય સમૂહની ક્ષણિક હાર થતા બૌદ્ધ પરંપરામા જણાવવામા આવ્યુ છે ક આવા મતભેદને લઈને સભા મેળવવાનો ઘટ વાગતા વિચ્છાવિ લોક રાજ સભામા આવતા અટક્યા હતા, કેટલાક પ્રસંગમા રાજદ્વારી પુરુષોમા બે વિરુદ્ધ પક્ષ પડી જતા આ રીતે ઉભી થતી મુશ્કેલી શ્રીકૃષ્ણએ કરેલી ફરીઆદમા સચોટ રીતે વર્ણવવામા આવી છે 'આહુક અને અક્રૂરની બાબતમા જણાવવાનું કે, જો તેઓ કોઈ વ્યક્તિની તરફદારી કરતા હોય તો તે શખસ માટે આના કરતા વધારે પીડાકારી બીજુ કઈ હોઈ શકે નહિ, જો તેઓ કોઇની તરફદારી કરતા ન હોય તો તે રીતે પણ તે શખસ માટે આના કરતા વધારે પીડાકારી બીજુ કઈ હોઇ શકે નહિ, એમાના કોઈપણ પક્ષની વરણી કરી શકુ નહિ આ બેઉની વચમા મારી સ્થિતિ એક બીજા સામે હોડ રમતા બે જુગારીઓની માતા જેવી છે એમા એક જીતે અને બીજો હાર એમ મા કદી પણ ઇચ્છે નહિ '

મહાભારતમા જણાવ્યુ છે પ્રજાસત્તાક ગણ્યોને જે પરાભવ પ્રજાના માહોમાહેના કલહથી ઉત્પન્ન થતો તેના પ્રમાણમા બહારના દુશ્મનોનો ભય કઈ વિસાતમા નહોતો

કલહને લઇ ગણ છિન્નભિન્ન થઇ ગયા. આ ઉપરથી ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે આપણે સમજી ગયાએ કે અમુક વખત કાવાદાવા ચાલતા નવા રાજ્યો સ્થપાતા. આ પ્રમાણે નવા રાજ્યોનો નાનો વિસ્તાર, એ વિસ્તારમા પણ વિશેષ બગાડો થવાની પ્રવૃત્તિ, રાજનીતિના વચ્ચે ચાલતી અદેખાઇ અને સ્પર્ધા, જાહેર ભાષણોમાં અનહદ છૂટ આ મરણ હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યધારણને મુખ્યત્વે કરીને નબળા પાડનારા તત્વો હતા એમ લાગે છે

પ્રકરણ ૨૧ મું

જાતિય દૃષ્ટિએ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સમાલોચના.

ગણના તુલનાત્મક અધ્યયન તથા વર્ગીકરણનો સવાલ મી. વિન્સેન્ટ સ્મિથ જેવા ગ્રંથકારે પોતાના તા. ૨૫ મી નવેમ્બર ૧૯૧૭ ના પત્રદ્વારા ઉપસ્થિત કરેલો હોવાથી ગણના અભ્યાસી તરીકે એ બાબતની ચર્ચા કરવાની હું મારી ફરજ સમજું છું.

મી. સ્મિથ એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે આ ગણ ટિબેટના લોકોની પેઠે મૂળે મંગોલીઆના લોકોમાંથી ઉદ્ભવ્યા હતા. એ લખે છે કે "ઈ. સ. ની આરંભની સદીઓ સુધી તો હિંદુસ્તાનની પ્રજા ટિબેટના લોકોને મળતી આવતી હતી. એ લોકો ચપટા નાકવાળા હતા. આ સંબંધમા ભરહુત તથા સાન્ચીનાં સ્તૂપ જોવાથી ખાતરી થશે. એટલુ તો નક્કીજ છે કે લિચ્છવિ લોકો આવા હતા. વળી પહાડી મુલકમા વસતા લોકોના રીતરીવાજ ઉપરથી ગણનો વહીવટ કેવી રીતે ચાલતો તે જાણવાનુ સૌથી સારૂ સાધન મળે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે બન્ને બુદ્ધ અને મહાવીર મુખ્યત્વે કરીને અર્દ્ધ-મંગોલીઅન જાતના પહાડી મુલકમા વસનારા હતા. તેઓએ પોતાની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં મોંગોલિયન રીતનુ અનુકરણ કર્યુ હતું તેથી આ વિચારને કંઇ બાધ આવતો નથી. તમે જેમ કરવા ધારો છો તેમ મારા વિચારનો ઉલ્લેખ કરશો તો મને કંઇ હરકત નથી."

થોડીક હકીકતો એવી મળી આવી છે કે તેથી આ વિચારને પુષ્ટિ મળતી હોય એમ માનવામા આવે છે. અને તેથી આપણે પ્રથમ એ હકીકતોનો વિચાર કરીશુ. કેટલાક બિનઅગત્યના પ્રજાસત્તાક રાજ્યો હિમાલયની ખીણમા આવી રહ્યાં હતા. અને મી. ઈ. એચ.

વૉલ્શે પ્રકારમાં આપ્યા પ્રમાણે 'સંવરણ થતા રાજતંત્રનું પ્રાચીન રૂપ ચુમ્બિની ખીણમાં મળી આવે છે.' મી. વૉલ્શે વર્ણવેલી હકીકતનો ઉલ્લેખ મી. સ્મિથ ઇન્ડીઅન એન્ટીકવેરી (૧૯૦૬ પા. ૨૯૦) માં કરે છે. પરંતુ મી. વૉલ્શનું અસલ નિવેદન એની પાસે ન હોવાથી તેમજ એણે પોતાની માહિતી કોઇ છાપાં ઉપરથી મેળવેલી હોવાથી એમની હકીકત સર્વાંશે ખરી ન હોય. મી. વૉલ્શના જણાવ્યા પ્રમાણે દર ત્રણ વર્ષે ગામડીઆઓ ઠરાવેલી જગાએ એકઠા મળતા અને ખીણના બે વિભાગના પ્રતિનિધિરૂપે સ્થાનિક અધિકારમાં અધ્યક્ષ તરીકે સાથે મળી વહીવટ ચલાવતા બે કૉંગડુઓને ગામડાંના પોતે ચુંટી કહાડેલા મુખીઓની યાદી સાદર કરતા. એ યાદીમાંથી હવે પછી કૉંગડુ તરીકે કામ કરવાને સૌથી લાયક જણાય એવા ચાર શખસોનાં નામો આ કૉંગડુઓ પસંદ કરતા. આ પ્રમાણે તેઓએ જે ચાર શખસોને પસંદ કર્યાં હોય તેમાંના દરેક માટે તેઓ ત્રણ પાસા નાંખતા. એમનામાંથી જેમને નામે વધારેમાં વધારે દાન પડતા તેઓ હવે પછી ત્રણ વર્ષ સુધી સત્તા ભોગવવા માટે કૉંગડુ તરીકે ચુંટી કહાડાતા. તે સ્થળના અધિદેવના પવિત્ર મનાતી પથ્થરની વેદી આગળ કૉંગડુના ઓહ્દાના ચિહ્ન તરીકે ગણાતો ઝુંડો મુકીને આ ક્રિયા કરવામાં આવતી. નવા ચુંટી કહાડવામાં આવેલા કૉંગડુ તરતજ ઓહ્દા ઉપર દાખલ થતા નથી. અગીઆરમાં માસમાં બીજી ક્રિયા થયા પછી અને પથ્થરની વેદી ઉપર એક યાકનો ભોગ આપ્યા પછી તેઓ ઓહ્દા ઉપર આવતા. નવા કૉંગડુઓ લોહીથી તરબોળ થએલા યાકના શરીર ઉપર હાથ રાખી ભોગ અપાએલા યાકના સોગન ખાતા કે તેઓ પોતાના પુત્ર તથા દુશ્મન વચ્ચે પણ ન્યાયની દ્રષ્ટીએ વહીવટ કરશે. કૉંગડુઓ કહેતા કે તેઓ ટીબેટના રાજતંત્ર પાસેથી પોતાનો અધિકાર મેળવતા હતા નહિ પણ સ્થાનિક અધિદેવની કૃપાથી મેળવતા હતા; મૂળમાં તેઓને એ દેવ પાસેથી એમનો ઝુંડો મળ્યો હતો અને હમેશાં તેની કૃપાથી તેઓ

સત્તા ચલાવતા હતા. મી. વૉલ્શ કહે છે કે, "આ પ્રમાણે રાજ્યતંત્ર ઇશ્વરી આજ્ઞાથી ચલાવાતું એટલુંજ નહિ પણ સાથે સાથે ચુંટણીનું તત્વ તેમાં આમેઝ થયું હતું."

ઇન્ડીઅન એન્ટીકવરીમાંની પોતાની નોંધમાં મી. વિન્સેન્ટ સ્મિથ, આ પ્રમાણે અભિપ્રાય દર્શાવે છેઃ "મને હવે એવું વચન પ્રાપ્ત થયું છે કે તે ઉપરથી સુચન થાય છે કે યૌધેયોનાં જેવાં જાતિય રાજ્યબંધારણ મૂળ ટિબેટમાંનાં રાજ્યબંધારણ ઉપરથી ઘડવામાં આવ્યાં હોય." વળી, "પ્રાચીન હિંદુસ્તાનનાં જાતિય રાજ્યબંધારણના દષ્ટાંત માટે, મી. વૉલ્શના લેખમાંથી લીધેલું આ થોડું અવતરણ પુરતું છે, કેમકે આવાં બંધારણની કંઇ વિશેષ વિગત મળે એવી કાંઇપણ નોંધ ઉપલબ્ધ નથી." યૌધેય લોકોને ટિબેટના લોકો તરીકે ઓળખાવવા માટે પુરાવો ગણી શકાય એવી કંઇપણ હકીકત આપવા પ્રયત્ન થએલો ન હોવાથી, હિંદી બંધારણની વિગતોમાં પડેલો ખાડો પુરવા માટે ટિબેટનું દષ્ટાન્ત શા સારૂ લેવું જોઇએ એ સમજવું મુશ્કેલ છે. હિંદી રાજ્યબંધારણને લગતી કંઈ વિગત સને ૧૯૦૬ મા જાણમાં આવી નહોતી તેથી શું ટિબેટમાંથી આણેલી હકીકતથી ખાડો પુરવાનો હતો? હવે જેમ જેમ વિગતો જાણમાં આવતી જાય છે તેમ તેમ એટલું સ્વીકારવામાં આવશે કે કૉંગડના ચંટી કહડાયા પછીના

જુની પ્રતિમાના સંબંધમાં, ગણુ તરફથી એવું કદી પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું નથી કે સાન્ચી અને ભરહુતના સ્મારકોમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં પ્રચલિત કળાનો તાદૃશ્ય અનુભવ થાય છે. આ કારણને લઈ આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાનું વાજબી રીતે અસ્થાનેજ ગણાય. એમ છતાં મને એવો સંશય લાગે છે કે સાન્ચી તથા ભરહુતની આકૃતિઓની છબીઓ ઉપરથી મી. સ્મિથે પોતાનાં અનુમાન દોર્યાં હોય. આ આકૃતિઓનાં નાક ઉપર જીર્ણતા તથા પ્રતિમાભંગની નિશાનીઓ ખાસ કરીને જણાઈ આવે છે. વિશેષમાં, આમાંની ઘણી આકૃતિઓ પરદેશીઓ તથા જંગલી લોકોનાં તથા ભૂતપ્રેતોનાં સ્વરૂપ દેખાડવા માટે યોજાએલી જણાય છે, અને તેથી તેમનાં મોઢાંની રેખા જાણી જોઈને અભ્યાસપૂર્વક હિંદુને મળતી નહિ આવે એવી બનાવવામાં આવી છે. દરેક સ્થાને ફરી ફરીને જણાતી યક્ષ યક્ષિણીઓની આકૃતિઓ આના દાખલા તરીકે યોગ્ય રીતે લેખી શકાય. આપણા આખા વાઙ્મયમાં યક્ષ તથા યક્ષિણીઓ ઉપર પૌરાણિક તેમજ લોક કથાઓ, કવિતા તેમજ કલ્પિત વાતો જોડાઈ છે, હમેશાં તેઓનો સંબંધ હિમાલય પર્વત સાથે જોડાએલો ગણાયો છે, અને તેઓ પરદેશના વતની હોવા ઉપરાંત પીડાકારી હોવાનું માનવામાં આવ્યું છે. હવે જો હિમાલય પર્વતમા વસનારા લોકોના નાક ચપટાં હોય એ પ્રમાણે તેમની આકૃતિઓ કઢાડવામા આવે તો તે માટે ધન્યવાદ કળાકારને ઘટે છે, પણ જો પ્રતિમા કઢાડનારને તેણે જેની પ્રતિમા કઢાડી હોય તેની સાથે મળતો આવતો બતાવવાની, ઊપાપને સદ્‌ગુણની પંક્તિએ મુકવાની, તજવીજ થાય ત્યારે આ સમાલોચનાની કંઈ કિંમત આંકી શકાય નહિ. પટનામાં શોધી કઢાડવામાં આવેલી સ્ત્રીની આખા કદની પ્રતિમા લઇએ તો આ બાબત વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. ભરહુતની યક્ષિણી કુરૂપ, જડ, અને બીભત્સ જણાય છે. ત્યારે થોડાજ સમય ઉપર શોધી કઢાડવામાં આવેલી પ્રતિમા જે પ્રમાણે હોઈ શકે તે પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે આર્યન સ્ત્રીને મળતી આવે છે,

અને તેનુ સુંદર નાક, નાની હડપચી તથા આર્યન લોકોના જેવું માથું, ટુંકમા પદ્યાત્મક ત્રિભંગ, સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. માના જેના વેખાતી સ્ત્રીની જે પ્રતિમા રાજદરબારમા શોભી રહેતી તથા જેનાથી તે ઉદ્ભવતી હોય એમ અંધારામા લોકો ઠગાતા (જાતક ૬. ૪૩૨) તે પ્રતિમાનો પ્રકાર આને મળતો આવે છે. એક દેશીય આકૃતિની પ્રતિમા રૂપે છે ત્યારે બીજી પરદેશી આકૃતિના દાખલા તરીકે છે. અન્યદેશીય પ્રતિમાના વિચક્ષણ લક્ષણને વિશેષ અગત્યતા આપવાની હિંદી કલાકારોની વૃત્તિ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પોતાના જેવા જે માણસને હિંદી કલાકાર હમેશા જોતા તે પ્રત્યે તેને કે તે સમયની સમાજને ખાસ અનુરાગ કે સ્નેહ ઉત્પન્ન થતો નહિ, પરંતુ વિદેશીય ગ્રામ્યતા, અસામાન્યતા, વામનસ્વરૂપ કેસરીસ્વાર, સર્પ પુરુષ, સર્પ સ્ત્રી, યક્ષ, એગીમિનિયન, તથા પરદેશી તોફાની ગુલામ તરફ એમનું વિશેષ લક્ષ જતુ. પ્રસંગવશાત સાન્ચી અથવા ભરહુતનો શિલ્પિ પોતાના રાજા રાણીઓની, સ્ત્રીઓ તથા બાળકોની, સાધુઓ તથા ઝાડોની, ધર્મપરાયણ હસ્તીની તથા શસ્ત્રક્રિયા કરતા વાંદરાની આકૃતિની રૂપ રેખા કહાડવા માંડે છે ત્યારે આ તુલનાત્મક ચર્ચાનું તેને પૂર્વજ્ઞાન થયુ હોય એમ લાગે છે. આ પ્રતિમાઓમા ચપટું નાક, બહાર નીકળી આવતા ગાલના હાડકા, અથવા બીજુ કઈ અન્યદેશીય તત્વ બતાવી આપવા માટે કોઇને પણ આવાહ્‌ન કરવા હું હિમ્મત કરું છુ.[1]

---

૧. સ્પષ્ટ રીતે ઉપસાવેલા કોતર કામવાળી આમાની ઘણી આકૃતિઓ બીજા લોકોએ ઘેરેલા ચિત્રો ઉપરથી તૈયાર કરવામા આવેલી જણાય છે, અને વિદિશાના દાંતનુ કોતરકામ કરનારાઓએ પહેલી આકૃતિ માટે વપરાએલી દરકેમ સફાથી ગો ગીનાનુ સૂચન થાય છે. આવે પ્રસંગે ઉપર વાપરેલો શિલ્પિ શબ્દ યોગ્ય નથી.

આ વિષયમા પ્રો ગ્રુનવેડલના અનુમાનો તરફ મારા મિત્ર મી. પાન્ડેએ મારૂં ધ્યાન ખેંચ્યુ છે એ અનુમાનો આ પ્રમાણે છે.—

"હિંદુસ્તાનમા સાથે સાથે વસતા ભિન્નભિન્ન લોકો એક બીજાથી ખાસ કરીને શારીરિક બનાવટમા ઓળખાઇ આવતા, અશોકના સમયમા

'છેક ઇસ્વીસનના શરૂઆતના સૈકાઓમા પણ' હિંદુસ્તાનની વસ્તીનો મૂળ આધાર મંગોલીઆની વસ્તી ઉપર હોવા માટેના કરવામા આવતા સામાન્ય સૂચનના સંબંધમા ગમે તેના 'કદાચ એમ હોય' એવા વચન અથવા અનુમાનોથી માગ મનનુ અથવા જે કોઇએ મહાભાષ્યમા એમ વાચ્યુ હશે કે 'હજી પણ બ્રાહ્મણો ખુબ સુરત આંખવાળા તથા ગોરા કેશવાળા હતા,' તથા જે કોઇએ ગોપથ બ્રાહ્મણમા એમ વાચ્યુ હશે કે 'વસ્ય લોમ હજુ પણ શુકર અથવા ગોરવર્ણના હતા' તથા જે કોઇએ ધર્મશાસ્ત્રમા એમ વાચ્યુ હશે શુદ્ર સ્ત્રી હજી દેશની 'શ્યામ સુંદરી' ગણાતી હતી તેના મનનુ સમાધાન થઇ શકશે નહિ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ તેમ પ્રજા-સત્તાક રાજ્યોમા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શુદ્ર લોકો વસતા હતા ગ્રીક લોકોએ એમને જોયા હતા અને પોતાના દૃષ્ટિબિંદુથી તેમના

ઍશિઆના ઉત્તર પ્રદેશોમાંના લોકો સાથેના સંસર્ગથી નવા ૫ દ્રશ્ય થતા ૯૧, અને તેથીજ દાખલા તરીકે, સાન્ચીના દરવાજા ઉપરના ઘોરણદારોના ટોડાઓમાં અન્યદેશી પ્રજાઓની આકૃતિ કહાડવાના પ્રયત્ન થયેલો જણાય છે

પૂર્વ તરફના દરવાજા ઉપર, દાખલા તરીકે, કાલ્પનિક અન્યદેશી ના ૧ઓ ઉ ૧૧૧૧ એ આકૃતિઓને શીંગડાવાળા સિંહ ઉપર સ્વારી કરતી દેખાડવામા આવી છે એમાનુ એકનુ માથુ આર્ય લોકના માથા જેવુ નથી એમ સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે જાડા ઉનના જેવા ગુંચવાએલા સીધીના જેવા વાળ તથા આખા માથાના જ૯ અને ખડબચડા ધાટથી ગે ને પણ અચ મો લાગે આ આકૃતિના હાથમા દ્રાક્ષનો ઝુમખો આપવામા આવ્યો છે ઘેટ સાકણી તથા સિંહ ઉપર સ્વારી કરતી આ રુધણી આકૃતિઓ હાથીઓ ઉપર સ્વારી કરતા હિંદુઓની આકૃતિથી વિશિષ્ટ રીતે જુદી પડે છે

સાન્ચીની બીજી ઉપમાવેલાં કોતરકામવાળી આકૃતિઓ ઘણી મોટી સંખ્યા હિંદુ નમૂનાને મળતી આવે છે એમા લાંબુ માથુ, સર્વ રીતે સાકાર મોઢુ, મોટી આંખો તથા જાડા હોઠ જણાય છે ભારહુતમા પણ એજ પ્રકાર છે પણ ત્યાં આકૃતિઓ વધારે કઠોર જણાય છે'
Buddhist Art in India, Translated by Burgess

શારીરિક બંધારણની પ્રશંસા કરી હતી. ચપટા નાકના તેઓએ કદી પણ વખાણ કર્યાં હશે નહિ. તુલનાત્મક વિવેચન હોય કે હિંદુસ્તાનને લગતી વિદ્યા હોય છતા તે તે સંબંધમા થોડા પ્રમાણો અનુમાનથી દોરેલા ખાટીબંધ સિદ્ધાંતો કરતા વધારે મહત્વનાં મનાય છે.

પ્રથમ પૂર્વ દેશીય વિષયોમા રસ લેનારા પંડીતોએ જે લિચ્છવિ લોકોનું પ્રજાસત્તાક રાજ્યબંધારણ ધ્યાનપૂર્વક નિહાળ્યું હતુ તેજ લોકો તરફ તેમનું ભારે ધ્યાન ખેંચાયુ હતું અને તેમને વિશે વધુ માહિતી મેળવવા તેમને જિજ્ઞાસા થઈ હતી, અને પરિણામે ભિન્નભિન્ન પ્રકારના તર્કો દોડાવવામા આવ્યા હતા. મી. વિન્સેન્ટ સ્મિથે 'લિચ્છવિ લોકો અને ટિબેટન લોકો વચ્ચે સામ્ય' એ વિષય ઉપર ટુંકો નિબંધ છાપી કહાડ્યો હતો (ઇન્ડીઅન એન્ટીકવરી ૧૯૦૩ પા. ૨૩૩-૩૫). મી. વિન્સેન્ટ સ્મિથના ઇતિહાસની ત્યારપછી પ્રસિદ્ધ થએલી આવૃત્તિઓમા આ નિબંધ માટે ઉલ્લેખ આવે છે, અને આ નિબંધમા દર્શાવેલી બાબતોનુ તેમા પરિપૂર્ણ રીતે સમર્થન કરવામા આવ્યુ છે એમ બીજાઓ માને છે.

મી. સ્મિથ પોતાના સિદ્ધાંત માટે નીચેની બાબતો ઉપર આધાર રાખે છે—પ્રથમ તો માણસના મૃત શરીરને ખુલ્લા મુખ રાખવાની લિચ્છવિ લોકોની ધારવામા આવતી રીત, કેમકે એના કહેવા પ્રમાણે ટિબેટમા એવી રીત ચાલુ છે, અને બીજુ લિચ્છવિ લોકોની ન્યાયાધીશીમા કામ ચલાવવાની રીત, કેમકે એના ધારવા પ્રમાણે આ રીત ટિબેટમા ચાલતી રીતને ઘણી સચોટ રીતે મળતી આવે છે. આ બન્ને પ્રમાણોની તપાસ કરતા જણાય છે કે 'પ્રાચીન સમયમા વૈશાલીના લિચ્છવિ લોકોની રૂઢિ' અનુસાર મૃત શરીરને ખુલ્લા રાખવામા આવતા એ બીના માત્ર આડે રસ્તે ચડી ગએલી કલ્પનામાથી ઉપજાવી કહાડેલી છે, અને વિશેષમા સરખાવવામા આવતી ન્યાયાધીશીમા કામ ચલાવવાની બન્ને રીત કોઈપણ પ્રકારે એક બીજાને મળતી આવતી નથી.

મી. સ્મિથ ચીનાઓમાં ચાલી આવેલી દંતકથા ઉપર આધાર રાખે છે કે, શ્રી ભગવાન બુદ્ધે વૈશાલીમાં ઝાડોનાં ગુચ્છ હેઠળ સ્મશાન જોયું હતું, અને ઋષિઓ તરફથી તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે સાંભળ્યું હતું:–"એ સ્થાનમાં પુરુષોના મૃત શરીરને ખુલ્લાં મુકી દેવામાં આવતાં કે જેથી પક્ષીઓ તેનું ભક્ષણ કરે; અને તમો જુઓ છો તેમ અહીં તેઓ મરી ગએલાં માણસોનાં ધોળાં હાડકાં એકઠાં કરી સીંચે છે; અહીં વળી તેઓ મુડદાં બાળે છે અને હાડકાંના ઢગલા કરી તેને જાળવી રાખે છે. વળી તેઓ મૃત શરીરને ઝાડ ઉપર લટકાવે છે; વળી બીજા જેઓ કપાઈ મુઆ હોય અને જેમને સગાં સંબંધીઓએ મારી નાંખ્યા હોય તેઓ કદાચ પાછા સજીવન થાય એવી બીકને લઇને તેઓને પેલી બાજુએ દાટયા છે; આ ઉપરાંત બીજાઓને પેલી બાજુએ જમીન ઉપરજ રહેવા દેવામાં આવ્યા છે કે જેથી બની શકે એમ હોય તો તેઓ પોતાનાં આગલાં સ્થાને પાછા જઈ શકે".[1] સવિસ્તર ઉતારી લીધેલા આ ફકરા ઉપર મુએલાંને ખુલ્લાં રાખવામાં આવતાં હોવાનો આખો સિદ્ધાંત ઘડાયો છે, અને એના આધારે લિચ્છવિ લોકો મૂળ ટિબેટમાંથી આવેલા હોવાનું અનુમાન મિ. સ્મિથ કરે છે. ભગવાન બુદ્ધના સમય પછી આસરે ૧૦૦૦ વર્ષ ઉપર ચીનમા ચાલતી દંતકથામાંથી આ ઉતારો કરવામાં આવ્યો છે, અને તે કારણે સમકાલીન વિગત માટેનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણ તરીકે તે નિર્થક છે. એમ છતાં, જે સંબંધમાં આ ફકરો આવે છે તે જોતાં એ ફકરો નિર્દોષ છે. સંસ્કૃત વાઙ્મયમાંના પ્રતિષ્ઠિત નાટકો તથા ધર્મપરાયણ હિંદુઓનાઃ ચાલતા આવેલા સામાજિક તથ. ધાર્મિક રીતરિવાજોની જેમને માહિતી છે તેમને આ ફકરાનો અર્થ, નૈસર્ગિક રીતે, સુદ્ધાં જણાય છે. નમુનારૂપ સ્મશાનનું અહીં માત્ર વર્ણન છે. કેટલેક પ્રસંગે, ધર્મશાસ્ત્રમાં કરવામાં આવેલી આજ્ઞા મુજબ, કોઈ મુડદું બાળી શકાતું

1 Beal, Romantic Legend of Sakya Buddha, p. 159.

નથી પરંતુ તેને દાટવું પડે છે અથવા ખુલ્લું રાખી મુકવું પડે છે, અથવા મનુની ભાષામાં કહીએ તો 'લાકડાના ડકડાની માફક જંગલમા ફેંકી દેવું પડે છે'. (મનુ. અ. ૫ શ્લોક ૬૯). (આટલાજ કારણથી હું નથી ધારતો કે પૂર્વદેશીય વિષયોમા રસ લેનાર પંડીતો સુદ્ધા ભાગ્યેજ મનુસ્મૃતિના કર્તાને ટિબેટન અથવા પારસી ગણવાની હિંમત કરશે). સંસ્કૃત નાટકો તથા નવલોમા સ્મશાનમા માણસોને ફાંસીએ ચઢાવ્યાના તથા સ્મશાન ભૂમિમાના ઝાડે લોક લટકતા હોવાના પુષ્કળ દાખલાઓ મળી આવે છે મૃત શરીર પાછુ સજીવન થાય એ આશાએ તેને રાખી મુકવાનો રિવાજ દમણના સમયમા પણ ચાલુ છે.

મી. સ્મિથના અભિપ્રાય પ્રમાણે ફોજદારી કામ ચલાવવાની બન્ને રીત વચ્ચે રહેલુ માનવામા આવતુ સચોટ સામ્ય 'પ્રત્યક્ષ રીતે ન જોઇ શકવાનુ અશક્ય હોવા'ના સંબંધમા મી. સ્મિથના પોતાનાજ શબ્દોમા બન્ને રીતનું વર્ણન કરતો આખો ફકરો હેઠળ ટીપમા[1] હું ઉતારૂં છુ. ન્યાય નિપુણ ગ્રહસ્થો તેમજ સામાન્ય માણસો

૧ લિચ્છાવિ લોકોના કામ ચલાવવાની રીત માટેની માહિતી મી. સ્મિથ ટર્નર (Turnour)ના ગ્રંથ ઉપરથી મેળવી છે. તે આ પ્રમાણે હકીકત આપે છે —

એ બન્નેની સરખામણી કરશે તો માલમ પડશે કે એ માનવામાં આવતું 'સામ્ય' 'જોવાનું' અશક્ય છે. ઉપર વર્ણવેલી લિચ્છવિ લોકોની કામ કરવાની રીતનો ઉઠાવવામાં આવેલો અર્થ તથા મહાભારતમાં વર્ણવેલી ગણની કામ કરવાની રીત સાથે કરવામાં આવેલી

નિષ્ણાંત) પાસે મોકલી આપે છે. તેઓ પણ એની બાબતમાં તપાસ ચલાવી જો એ નિરપરાધી ઠરે તો એને છોડી મુકે છે; પણ જો એ અપરાધી હોય, તો सुत्तधरा (સુત્રનું રક્ષણ કરનારા) નામના બીજા અમલદારો પાસે એને મોકલી આપે છે. તેઓ પણ એની બાબતમાં તપાસ ચલાવે છે અને જો એ નિરપરાધી હોય તો એને છોડી મુકે છે; પણ જો અપરાધી હોય તો, તેઓ એને अट्ठकुलका પાસે મોકલી આપે છે. તેઓ પણ આવીજ રીતે કામ ચલાવીને તેને सेनापति (મુખ્ય પ્રધાન) પાસે મોકલી આપે છે. એજ પ્રમાણે તેને ऊपराजा (ઉપરાજા) પાસે અને राजा પાસે મોકલવામાં આવે છે. એ બાબતમાં તપાસ કરીને જો તે નિરપરાધી હોય તો રાજા તેને છોડી મુકે છે, પણ જો તે અપરાધી ઠરે તો તે पवेनि पत्थकान (આગળના દાખલા અથવા રૂઢિના પુસ્તક) ઉપર વિચાર ચલાવે છે. તેમાં લખ્યું છે કે, જે કોઇ અમુક પ્રકારનો ગુન્હો કરે તેને અમુક જાતની શિક્ષા કરવામાં આવે છે. એ ધોરણે ગુન્હેગારના અપરાધનો પ્રકાર તપાસી રાજા યોગ્ય શિક્ષા ફરમાવે છે." (જરનલ ઓફ ધી રોયલ એશિઆટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ, ૧૮૩૮. ૧, ૯૯૩-૪).

આ ઉપર વિવેચન કરતાં મી. સ્મિથ જણાવે છે કેઃ

"કામ ચલાવવાની આ ગુંચવણ ભરી રીતમાં આઠ તબક્કા આવે છેઃ- જેમ કેઃ—

૧ કેદીને પકડવો તથા તેને રાજકર્તા આગળ હાજર કરવો.
૨ विनिच्छिय महामत्ता તરફથી તપાસ.
૩ वोहारिका " "
૪ सुत्तधरा " "
૫ अट्ठकुलका " "
૬ सेनापति આગળ રજુઆત.
૭ उपराजा "

વિદેહ તથા લિચ્છવિ લોકોને વૃજિની સામાન્ય રાષ્ટ્રિય ઉપાધી લગાડવામાં આવતી. બીજી રીતે કહીએ તો એકજ રાષ્ટ્રની બે જુદી શાખા તરીકે એ લોકો હતા. કોઇપણ જોખમદાર માણસ એમ સૂચવવાની ધૃષ્ટતા કરશે નહિ કે વિદેહ લોકો પણ તિબેટમાંથી ઉતરી આવ્યા હતા. વૈદિક સમયના વિદેહ લોકોએ ઉત્તર બિહાર પ્રાંતમાં પોતાનું વસાહત સ્થાપ્યાની નોંધ છે (શતપથ ૧, ૪, ૧, ૧૦). જો વિદેહ લોકો શુદ્ધ હિંદુ હોય, અને ઉપનિષદના તત્વજ્ઞાનમાં તથા શાસ્ત્રીય અધ્યાત્મ જ્ઞાનમાં તેઓ નિષ્ણાત હોય, તો એજ રાષ્ટ્રની બીજી શાખા એટલે લિચ્છવિ લોકો જંગલી હોઈ શકે નહિ. લિચ્છવિ લોકો વૈશાલીમાં હતા, અને આપણે આગળ જોયું છે તે પ્રમાણે પુરાણોમાં વિદેહ લોકોની પેઠે વૈશાલ લોકોને વિખ્યાત પામેલા આર્ય રાજકુળ સાથે સંબંધ હોવાનું જણાવવામાં આવે છે. એ લોકો 'અનભિષિક્ત' રાજકર્તા નહોતા. આ સંજ્ઞા હિંદુ પંડિતો હિંદુસ્તાનમાં હમેશ માટે આવી વસેલા જંગલી લોકો માટે વાપરતા. અંગુત્તર નિકાયમાં અન્ય ક્ષત્રિય રાજાઓની પેઠે લિચ્છવિ રાજકર્તાઓને 'અભિષિક્ત' રાજકર્તાઓ માનવામાં આવ્યા છે. જે પ્રખ્યાત સરોવરનું ઘણી સાવધાનીથી રક્ષણ કરવામાં આવતું અને જેમાં ગણ (પ્રજાસત્તાક) રાજકર્તાઓનો અભિષેક કરવામાં આવતો તેનો ઉલ્લેખ જાતકમાં આવે છે. બૌદ્ધ વાઙ્મયમાં એમને સર્વાનુમતે ભલા ક્ષત્રિય તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે.

વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે લિચ્છવિ એ નામ લિચ્છુ શબ્દનો સાધિત શબ્દ છે. લિચ્છુ સંસ્કૃતમાં લિક્ષુ થાય અને તેનો અર્થ લિચ્છુના અનુયાયીઓ અથવા વંશજો એવો થાય. લિક્ષ એટલે ચિહ્ન અને લિક્ષુ એને મળતો આવે છે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે કંઈ લાક્ષણિક ચિહ્નને લઇને એ નામ યોજાયું હોય. લક્ષ્મણ એ નામ આને મળતું આવે છે. આજે પણ લચ્છુ શબ્દ બિહાર અને દોઆબ પ્રાંતોમાં સાધારણ રીતે વપરાય છે. જે

માણસના શરીર ઉપર પ્રત્યક્ષ જણાઇ આવતું કાળું અથવા ભુરૂં લાંછન જન્મથીજ હોય તે માણસ આ નામથી ઓળખાય છે.

લિચ્છાવિઓના પાડોસમાં રહેલા મલ્લ લોકોને મહાપરિનિબ્બાન સુત્ત (પ. ૧૯)માં વાસિષ્ટ લોકો તરીકે ઓળખાવ્યા છે. વસિષ્ટ એ સુવિખ્યાત આર્ય ગોત્રનું નામ છે. વિદેશી રાજકર્તાઓ માટે આર્ય વંશાવળી ઘડી કહાડવા માટે જાણુમાં આવેલા ખંધા બ્રાહ્મણોએ મહાપરિનિબ્બાન સુત્ત તૈયાર કર્યું નથી.

શાક્ય લોકોની મૂળ ઉત્પત્તિના સંબંધમાં પણ કેટલીક ચર્ચા થએલી છે. પાલિ ભાષામાંના પ્રમાણભૂત ગ્રંથો એકમતે પુરવાર કરે છે કે શાક્ય લોકો ઐક્ષ્વાક લોકોની શાખા રૂપે હતા. વિરૂદ્ધ પક્ષ, એટલે પુરાણો આ હકીકત સ્વીકારે છે. એમાં શ્રી ભગવાન બુદ્ધને તેમજ તેના પિતા તથા પુત્રને ઇક્ષ્વાકુ કુટુંબના ગણવામાં આવ્યાં છે. મગધના રાજા અજાત-શત્રુ તેમજ શ્રીબુદ્ધના અન્ય સમકાલીનો એને ક્ષત્રિય તરીકે માને છે (મહાપરિનિબ્બાન સુત્ત, પ. ૨૪). નવાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સ્થાપનાના ઇતિહાસમાં તેમજ યૌધેય તથા મદ્ર લોકો વિશેની પુરાણોમાંની વિગતોમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ રાજ્યનો લોકસમાજ તેના અગ્ર પુરૂષના નામથી ઓળખાતો. શ્રીબુદ્ધ પોતે પણ શાક્ય સમાજનું આવુંજ મૂળ જણાવે છે (અમ્બટ્ઠ સુત્ત, ૧૬). એમની મૂળ ઉત્પત્તિનો આ ઇતિહાસ એમને મળતાં આવતા પ્રજાસત્તાક સંસ્થાનના ઉપલબ્ધ ઇતિહાસ સાથે મળતો આવે છે. આથી એ ઇતિહાસનાં પ્રમાણનો સ્વીકાર કરવો જોઇએ-કે કોઈ ઐક્ષ્વાક રાજાના કુંવરે શાક્ય પ્રજાસત્તાક સમાજ સ્થાપ્યો હતો અને પોતાના નામ ઉપરથી તેનું નામ પાડયું હતું.

શાક્ય લોકોમાં બ્હેન સાથે લગ્ન કરવાના પ્રાચીન અને અપ્રચલિત રિવાજ હસ્તી ધરાવતા હોવાની ચાલતી આવેલી દંતકથા ઉપરથી કેટલાક પંડિતો જાતિનાં મળને લગતાં સિદ્ધાંત ઘડવામાં ભૂલાવામાં

પડી ગયા હતા. વૈદિક વાઙ્મય પણ સ્વીકારે છે કે આવો પ્રાચીન અને એક વખત હસ્તી ધરાવતો રિવાજ ધર્માવલંબી જાતોમાં પ્રચલિત હતો. એ રિવાજ માત્ર શાક્ય લોકોમાંજ હતો એમ બૌદ્ધ પરંપરા સ્પષ્ટ કહેતી નથી. ઇક્ષ્વાકુના રાજ્યશાસનમાં આ રિવાજ હોવાનું તે જણાવે છે. આ ઇક્ષ્વાકુ લોકો કંઈ નવા આવી વસેલા નહોતા. તેઓ કોઈ પણ સમયે અમલદારી નહોતા. તેઓ વેદના જેટલાજ પ્રાચીન છે. જો ઇક્ષ્વાકુ લોકો આર્ય હોય તો તેની શાખના શાક્ય લોકો અન્ય પ્રજાના હોઈ શકે નહિ.

જે ગ્રીક લોકો હિંદુસ્તાનમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય અનુભવના ઘણા લાંબાને ખરેખર મળ્યા હતા તેમની તરફના પ્રમાણો પણ બીજા તથ્યના જેટલાજ નિર્ણયાત્મક છે. પંજાબ અને સિંધમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ચલાવનારાઓના ખુબસુરત ચહેરા તથા પડછંદ શરીર ચલાવનારા તેઓ વર્ણન કરે છે. હિમાલયના પ્રદેશમાં વસનાર મોગલ લોકોના ચપટા નાકવાળા ચહેરાને ગ્રીક લોકોએ કદી પણ ખુબસુરત માની તેનું વર્ણન કર્યું હશે નહિ. કારણ મારા માનવા પ્રમાણે તેઓ આવી બાબતમાં સારા પરીક્ષક હોવા જોઈએ. વળી હિમાલયના પ્રદેશમાંના લોકોના શરીર બંધારણ ઓળખવામાં ગ્રીક લોકોએ ભૂલ કરી હશે નહિ. આ આર્ય વર્ગના હિંદનું સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ વર્ણન છે એમ નિશ્ચિતપણે સાબિત થાય છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ચલાવનારાઓને તેઓએ ખાસ કરીને જુદી ગણ્યા છે.

જાણીતા થયા હતા, અને યજ્ઞ ક્રિયાનો વિશેષ અભ્યાસ કરવા શ્વેત તુ જેવા માણસો એમની પાસે ગયા હતા આપણે ઉપર તપાસી ગયા. ક્ષીઓ તેમ યૌધેય તથા મદ્ર લોકોની ઉત્પત્તિનો ચોક્કસ ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ છે ક્ષત્રિય લોક સર્વ રીતે ક્ષત્રિયજ હતા વૃષ્ણિ લોકો ફક્ત ક્ષત્રિ હતા એટલુંજ નહિ પણ તેઓ પવિત્ર મગરૂરી ક્ષત્રિય અને તેના સમયના સાત્વત યાદવો હતા આર્જુનાયન તથા રાજન્યાયન વગેરે નામો ને તે નામે ઓળખાતા તેમના સૂત્રથી આ દેશનાજ વતની હતા એ સિદ્ધ કરવા માટે પુરતા છે, પાણિનિના સૂત્રોથી તેમનું અંશીય બંધારણ નક્કી કરે છે

પુરવણી અ.

આંધક—વૃષ્ણિ સંઘ વિશે મહાભારતમાંનો ઉલ્લેખ.

શાંતિપર્વના રાજધર્મના અધ્યાય ૮૧ માં આંધક-વૃષ્ણિ સંઘનાં કામકાજ બાબત ચએલી ચર્ચાની નોંધ છે. સમકાલીન ભીષ્મ એ ચર્ચા ચલાવે છે છતાં એને 'પુરાતન ઇતિહાસ' કહેવામાં આવે છે. વૃષ્ણિઓના નેતા તરીકે શ્રીકૃષ્ણ પોતાની મુશ્કેલીઓ પોતાના મિત્ર નારદ આગળ વર્ણવે છે, અને નારદ તેનું નિરાકરણ કરે છે. આ ચર્ચા અગત્યની છે કારણ એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કેઃ

(અ) એકત્ર સંઘ અથવા સંયુક્ત રાજસભામાં બે રાજકીય પક્ષો હતા, અને એમાંનો દરેક પક્ષ રાજકીય બાબતોમાં પોતાનો હાથ ઉપર રાખવા મથતો હતો.

(બ) એમની રાજસભા અથવા સમિતિમાં તીક્ષ્ણ વાદવિવાદ ચાલ્યો હતો, અને કૃષ્ણ ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો, અને એણે બીજાઓ ઉપર હુમલા કર્યા હતા, કેમકે કુશળતા તથા યુક્તિથી વાત ન કરવા માટે નારદે તેને ઠપકો આપેલો હતો.

(ક) જે સમયનો આ ઇતિહાસ છે તે સમયે બભ્રુ, ઉગ્રસેન તથ. શ્રીકૃષ્ણ ચુંટી કઢાડવામાં આવેલા પ્રમુખો હતા.

(ડ) પ્રજાસત્તાક રાજ્યના નેતાઓ ઘણુખરૂં સંબંધીઓ હતા, અને કૃષ્ણ લાગવગ અથવા કાવતરાંમાં પોતાના સગાઓથી ઉતરતો હતો. વૃષ્ણિના પક્ષે આહુક તથા આંધકના પક્ષે અક્રૂર સંયુક્ત રાજસભામા અગ્ર ભાગ લેતા. (સભાપર્વ, અધ્યાય ૧૪, શ્લોક ૩૩—૩૪ માં જણાવ્યા મુજબ આ બન્ને નેતાઓએ પોતાનાં કુટુંબને રાજકીય સમના ગાંઠથી જોડ્યાં હતાં.)

આ ચર્ચાના મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક ન આપતાં તેનો અનુવાદ માત્ર અત્રે આપ્યો છેઃ—

ભીષ્મ કહે છેઃ (રાજપ્રકરણમાં સંબંધીઓનું સ્થાન) આ સંબંધમા શીકૃષ્ણ અને મહર્ષિ નારદના સંવાદના પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપું છું. (૨)

વાસુદેવ કહે છે હે નારદ! ઘણી અગત્યની રાજકીય બાબતો જે મિત્ર ન હોય તેને કહેવી ઘટતી નથી, મિત્ર છતાં તે તે બાબતમાં નિષ્ણાત ન હોય તેને પણ કહેવી ઘટતી નથી, તેમ પંડિત છતાં દઢ મનનો ન હોય, તેને પણ કહેવી ઘટતી નથી. (૩)

હે નારદ ! તમારી શુદ્ધ મિત્રતા ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકું એમ મને લાગવાથી હું તમને કંઈ કહેવા ઇચ્છું છું. તમારી વિશાળ બુદ્ધિમતા જોઇ તમને પ્રશ્ન પુછવા માંડું છું. (૪)

રાજ્યપદ (ને ઐશ્વર્ય) કહેવામાં આવે છે. પણ ખરૂં જોતાં તો જે હું કરૂ છું તે તો સગાંસંબંધીઓનું દાસત્વ છે. અગર જો અડધો અડધ વહીવટી સત્તા ઉપર મારો હક્ક છે છતા મારે કટુવચન સાંભળવાના છે. (૫)

હે દેવર્ષિ! જે કડવાં વચન બોલાય છે તેથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી મનુષ્ય જેમ અરણિને ફેરવે છે તેમ મારૂ હૃદય થાય છે. એથી દરરોજ તે ખવાઈ જાય છે. (૬)

(જો કે) સંકર્ષણ (બળરામ) મા હમેશા બળ રહેલું છે, તથા ગદમા સુકુમારપણું રહેલુ છે, અને પ્રદ્યુમ્ન મારા કરતાં વિશેષ રૂપવાળો છે છતા હું સહાય વિનાનો છુ, હે નારદ ! (૭)

બીજા અંધક તથા વૃષ્ણિ યાદવો ભારે સાધન સંપન્નવાળા છે, તેઓમાં બળ છે અને તેઓ મહાપરાક્રમી છે. હે નારદ ! તેઓમાં હમેશ (રાજદ્વારી) ઉત્સાહ ઉભરાય છે. (૮)

જેને તેઓ સહાય કરે છે તેને સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે, જેના પક્ષમા તેઓ હોતા નથી તેઓ નાશ પામે છે.

આહુક અને અક્રૂરના સંબંધમાં કહેવાનુ કે જો તેઓ કોઇને સહાય કરતા હોય તો તેને માટે આનંદ કે સુખ રહેતું નથી, અને

તેઓ કોઈના પક્ષમા ન હોય તો તેને માટે એથી વિશેષ સંકટ રહેતું નથી, પણ હું તો બન્નેમાથી એકે પક્ષમા ભળી શકતો નથી (૯-૧૦)

હે ભારે બુદ્ધિશાળી નારદ ! (એક બીજા સાથે જુગાર ખેલતા) બે જુગારીઓની માતા જેવી આ બે પક્ષની વચ્ચે મારી સ્થિતિ છે બે જુગારીઓમાનો એક જીતે એમ તે ઇચ્છતી નથી તેમ બીજો હારે એમ પણ તે ઇચ્છતી નથી (૧૧)

હે નારદ ! હવે મારી સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરો તેમજ મારા સબધીઓની સ્થિતિ વિષે વિચાર કરો અને બન્નેને શુ લાભદાયક થાય તે મને કહો હું ક્લેશ પામુ છુ (૧૨)

નારદ જવાબ આપે છે હે કૃષ્ણ (પ્રજાસત્તાક રાજ્યમા) આપત્તિઓ બે પ્રકારની હોય છે, એક બહારની અને બીજી અદરની, અથવા તો દેશની અદરજ ઉત્પન્ન થાય છે એવી અને અન્ય સ્થળેથી ઉત્પન્ન થાય છે એવી આપત્તિઓ

આ સબધમા તો અદરનીજ મુશ્કેલીઓ જણાય છે એ (સભ્યોના) પોતાના કૃત્યોના પરિણામ રૂપે છે અક્રૂરભોજે તથા આ સઘળા વશજોએ આર્થિક લાભ મેળવવાની (આશાએ) કંઇ તરગને લીધે અથવા બહાદુરીની અદેખાઇને લીધે તેમજ જે રાજદ્વારી સત્તા (ઐશ્વર્ય) પોતે મેળવી હતી તે કોઈ બીજાને સોપી દીધી છે (૧૪ ૧૫)

એ સત્તાના મૂળ અત્યાર અગાઉના ઊંડા બાઝયા છે અને સગાઓના હક્કને લઇને તેને જોર મળ્યુ છે તો તે સત્તા ઓકી કહાડેલાં અન્નની પેઠે તેઓ પાછી લઇ શકતા નથી સ્વજનની સાથે વિગ્રહ થવાની બ્હીકે તેઓ બભ્રુ ઉગ્રસેન પાસેથી કોઇપણ પ્રકારે રાજ્ય પાછુ લઈ શકવાના નથી અને હે કૃષ્ણ ! ખાસ કરીને તમે તેમને (કંઇપણ મદદ કરી શકવાના) નથી (૧૬-૧૭)

અને કદાચિત દુષ્કર (અન્યાયી) કર્મ કરીને તેમ કરવામા આવે (ઉગ્રસેનને સત્તા ઉપરથી એટલે પ્રમુખપદ ઉપરથી ઉઠા ડવામા

આવે) તો તેમાંથી કાતો મહા ક્ષય નિપજે, નુકસાન જાય, અથવા નાશ થવાનો પણ ભય રહે. (૧૮)

માટે હવે એવું હથીઆર વાપરો કે જે પોલાદનું બનાવેલું ન હોય, જે કોમળ હોય છતા સર્વના અંતઃકરણ ભેદી શકે એવું હોય. વારંવાર એ હથીઆરને તીક્ષણ કરીને સગાંઓની જીભની કડવાસ મટાડો. (૧૯).

શ્રી કૃષ્ણ કહે છેઃ—હે મુનિ ! પોલાદનું બનાવેલું ન હોય અને કોમળ હોય અને જેને તીક્ષણ કરીને મારે મારાં સગાંઓની જીભની કડવાસ મટાડવાની છે તે હથીઆર હું કેવી રીતે પારખી શકું ? (૨૦)

નારદ કહે છેઃ—પોલાદનું બનાવેલુ ન હોય તે હથીઆર આ છે. બીજાઓની યોગ્યતાનો સ્વીકાર કરવો અને તેઓનો આદર સત્કાર કરવો, દયા તથા સરળતા તથા સહનશીલતા રાખવી, અને તમારી શક્તિ પ્રમાણે તેમને નિરંતર ભોજન કરાવવું. (૨૧)

જ્યારે સગાસંબંધીઓ કડવા અને હલકા શબ્દો બોલવાની ઇચ્છાવાળા થાય ત્યારે તમારે ખરેખર તેમની તરફ ધ્યાન આપવું નહિ, અને તમારા ઉત્તર વડે તેમના (નઠારા સંકલ્પવાળા) મનને, દુષ્ટ વિચારોને તથા તેવાજ વચનને શમાવવા. (૨૨)

જે મહાપુરૂષ હોતો નથી, જેણે મનને જીત્યુ નથી અને જે મદદ વિનાનો છે તે ભારે ગજહારી જોખમદારી ઉપાડવામા સફળ થઈ શકતો નથી. (૨૩)

દરેક બળદ ભારે બોજો ઉચકી શકે છે અને નિદા માર્ગ ઉપર તે લઈ જઈ શકે છે. મુશ્કેલીથી ભરેલા માર્ગે માત્ર બળવાન અને જોરાવર પ્રાણી અગવડ ભર્યો બોજો લઈ જઈ શકે છે. (૨૪)

કુસંપને લીધે સંઘ (પ્રજાસત્તાક રાજ્યો) નો નાશ થાય છે. હે કેશવ ! તમે સર્વના નેતા છો. પ્રજાસત્તાક રાજ્યને તમારા જેવા નેતા (મુખ્ય તરીકે સમણા) મળેલા છે, તો તમારે એવી રીતે વર્તવુ જોઇએ કે સંઘની પડતી આવે નહિ. (૨૫)

બુદ્ધિ અને ક્ષાંતિ સિવાય, ઇંદ્રિયનિગ્રહ સિવાય, ઉદારવૃત્તિ સિવાય બીજા કોઇપણ ગુણો એવા નથી કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યના નેતા તરીકે સફળ રીતે વ્યવહાર ચલાવવા ડાહ્યા પુરૂષમાં હોવા જોઇએ. (૨૬)

હે કૃષ્ણ ! પોતાના પક્ષની ઉન્નતિ થાય તેમ કરવું એ સાબાશી આપનારૂં, યશ આપનારૂં અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનારૂં છે, માટે જે રીતે કામ કરવાથી સગાં સંબંધીઓનો નાશ ન થાય તેમ કરો. (૨૭)

હે પ્રભો ! ભાવી નીતિ તેમજ હમણાની નીતિની બાબતમાં તેમજ દુશ્મનો સાથે લડાવવાની નીતિ તથા ચઢાઈ કરવાની કળાની બાબતમાં તથા પરરાજ્યોની સાથેની નીતિનો ઉપયોગ કરવાની બાબતમા એવું કંઇ નથી કે જે તમારી જાણ બહાર હોય. (૨૮)

હે મહાબાહો ! અંધક-વૃષ્ણિ, યાદવો, કુકુરો તથા ભોજ તથા તેમના લોકો તથા લોકો ઉપર રાજ્ય કરનારાઓનો સઘળો આધાર તમારા ઉપર છે. (૨૯)

પુરવણી બ.

પ્રથમ ભાગમાં ચર્ચેલાં હિંદી પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની યાદી.

૧ અગ્રશ્રેણિ (અગ્નિનેઈ).
૨ અરટ્ટ, અરિષ્ટ (અટેઅનૂઈ).
૩ અવંતિ (દ્વૈરાજ્ય)
૪ અંધક.
૫ અંધ્ર.
૬ અંબષ્ઠ (અમ્બસ્તનોઈ, સમ્બસ્તૈ).
૭ આભીર.
૮ આર્જુનાયન.
૯ ઉત્તર–કુરુ
૧૦ ઉત્તર–મદ્ર.
૧૧ ઉત્સવ–સંકેત.
૧૨ ઔદુમ્બર.
૧૩ કઠ (કથૈઅન).
૧૪ કરપટ (અરપતિક).
૧૫ કાક.
૧૬ કામ્બોજ.
૧૭ કુકુર.
૧૮ કુનિન્દ.
૧૯ કુરુ.
૨૦ કેરલપુત્ર.
૨૧ કોલિય.
૨૨ કૌન્દપરથ.
૨૩ કૌન્દિવ્રિસ.
૨૪ કૌષ્ટકિ.
૨૫ ગંધાર.
૨૬ ગોપાલવ.
૨૭ ગ્લૌચુકાયનક (ગ્લૌકનિકોઈ, ગ્લૌસઈ).
૨૮ ચિકુલિ નિકાય.
૨૯ જાનકિ.
૩૦ જાલમનિ.
૩૧ ત્રિગર્ત.
૩૨ દક્ષિણ મલ્લ.
૩૩ દામનિ.
૩૪ દાંડકિ.
૩૫ નાભક તથા નાભ પંક્તિ.
૩૬ નેપાલ દ્વૈરાજ્ય.
૩૭ ન્યાસ (અકૌભિ).
૩૮ પતચ.
૩૯ પરશ્વ,
૪૦ પાંચાલ.
૪૧ પિટિનિક.
૪૨ પુલિન્દ.
૪૩ પુસ્યમિત્ર.
૪૪ પ્રસ્થલ (પ્રેસ્તિ).
૪૫ પ્રાર્જુન.
૪૬ બુલિ.

૪૭ બ્રાહ્મ ગુપ્ત.
૪૮ બ્રાહ્મણિક (જનપદ)
(બ્રાચમનોઇ).
૪૯ ભગલ.
૫૦ ભર્ગ.
૫૧ ભોજ.
૫૨ મદ્ર.
૫૩ મલ્લ.
૫૪ મહારાજ (જનપદ).
૫૫ માલવ.
૫૬ મુચુકર્ણ (મૌસિકનિ)
૫૭ મૌગિયા.
૫૮ મૌન્દિ નિકાય.
૫૯ યૌન.
૬૦ યૌધેય.
૬૧ રાજન્ય (જનપદ)
૬૨ રાષ્ટ્રિક.
૬૩ લિચ્છવિ.
૬૪ વસાતિ (ઓસ્સડિઓઈ)
૬૫ વામરથ.
૬૬ વિદેહ.
૬૭ વૃક.
૬૮ વૃજિ.
૬૯ વૃષ્ણિ.
૭૦ સતવત.
૭૧ સત્યપુત.
૭૨ સનકાનીક.
૭૩ સાપિન્દિ નિકાય.
૭૪ સૌભૂતિ (સોફાઇટીસ).
૭૫ સુરાષ્ટ્ર.
૭૬ શાક્ય.
૭૭ શાલાકાયન.
૭૮ શિબિ (જનપદ) (સિબોઈ)
[માધ્યમિકેય]
૭૯ શૂદ્ર (શુદ્રાયણ).
૮૦ શ્યાન્દા.
૮૧ ક્ષત્રિય (ક્થરોઈ).
૮૨ ક્ષુદ્રક (ઓક્સિડ્રકાઈ)

પુરવણી ક.

પહેલા ભાગ ઉપર વિશેષ ટીપ્પણ.

અર્થશાસ્ત્ર (કૌટિલિય)—એના કર્તા તથા રચ્યાસાલ સંબંધી ચર્ચા.

આ પુસ્તકના રચ્યા સાલ વિશેની ચર્ચા થોડા સમય ઉપરજ સઝ્‌વન થઈ છે. ડૉ. જોલી પોતાના કૌટિલિયના અર્થશાસ્ત્ર, (લાહોર, ૧૯૨૩) એ નામના પુસ્તકના ઉપોદ્ઘાતમાં એ પુસ્તકને ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના અરસામા તૈયાર થએલા 'કપટ લેખ' તરીકે જાહેર કરે છે. વળી કહે છે કે 'અર્થશાસ્ત્રની સંભવિત રચ્યા સાલ ત્રીજી સદી હોય એમ આપણે સ્વીકારવામા અડચણ નથી.' 'ખરો કર્તા કોઈ પરિણામવાદી હતો' અને કૌટિલિય પોતે તો કોઈ 'કલ્પિત મંત્રી હતો.'

(૧) કર્તા સંબંધી ચર્ચા.

કર્તા સંબંધી ચર્ચા પ્રથમ તપાસીએ તો ડૉ. જોલીની દલીલ આ પ્રમાણે જણાય છેઃ

(અ) 'કૌટિલિય સંબંધી પરંપરાથી ઉતરી આવેલા અહેવાલોમા એ અધ્યાપક હોય અથવા સાહિત્યના ગ્રંથનો કર્તા હોય એવો કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી.'

(આ) 'તેમ મેગાસ્થનીસે એનુ નામ કોઇ પણ ઠેકાણે નિર્દિષ્ટ કર્યાનુ જણાતુ નથી.'

(ઇ) 'તેમ એ ગ્રંથકર્તાએ હિંદુસ્તાનનુ જે વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરથી એ કૌટિલિયનો સમકાલીન હોવાના તર્કને પુષ્ટિ મળતી નથી.'

(ઈ) 'પતંજલિ પોતાના મહાભાષ્યમા મૌર્ય લોકો માટે તથા ચંદ્રગુપ્તની સભા માટે ઉલ્લેખ કરે છે, પણ કૌટિલિય વિશે એ મુગો રહે છે.'

(ઉ) ' કૌટિલિય એ માત્ર અસત્ય અથવા દંભ દર્શાવનારી સંજ્ઞા છે, અને ચંદ્રગુપ્તના પ્રખ્યાત મંત્રીએ પોતે એ બ્રાગ્યેજ યોજી હોય.'

(ઊ) ' તેમ એ ગ્રંથના વિશિષ્ટ ગુણ ઉપરથી કોઈ રાજનીતિજ્ઞએ એ લખ્યું હોય એમ જણાતું નથી, કેમકે પંડિતોએ તૈયાર કરેલા અથવા શાસ્ત્રોની પેઠે એ પણ પાંડિત્ય દર્શાવનાર વર્ગીકરણ તથા આલોચિત એરોથી ઉભરાય છે.'

જોલીનો નિર્ણય—આ કારણોને લઈને, ' ખરો કર્તા કોઈ પરિણામવાદી હતો પણ રાજનીતિજ્ઞ તો નહિ, કદાચ મધ્યમ પ્રકારના કોઈ રાજ્યનો અમલદાર હોય' (પા. ૪૭). ' આ ગ્રંથ કૌટિલિય અથવા ચાણક્યએ તૈયાર કર્યો હતો એવી માન્યતા એ કલ્પિત મંત્રીના સંબંધમાં પ્રચારમાં રહેલી દંતકથાને આધારે બંધાઈ હતી, કેમકે એ મંત્રી રાજનીતિના અધિપતિ તથા ઉત્પાદક તરીકે તેમજ નીતિને લગતા સુપ્રચારમાં રહેલાં સઘળા જ્ઞાનના કર્તા તરીકે ગણાતો હતો' (પા. ૪૭).

આ નિર્ણયના પાછલા ભાગમાં કૌટિલિયને દંતકથા પ્રમાણે રાજનીતિના ઉત્પાદક તથા કર્તા તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે એથી દલીલ (અ) નો વિરોધ થાય છે. આવી દંતકથા સાહિત્યમાં અસ્તિત્વ ભોગવે છે, જેમકે ડૉ. શામ શાસ્ત્રીએ પોતાના અર્થશાસ્ત્ર (૧૯૦૯) ના ઉપોદ્ઘાતમાં નન્દી સૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ' કોડિલિયમ અનાવરી શાસ્ત્ર હતુ ' એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ મતલબના ઉલ્લેખ સંસ્કૃત-પન્ચતંત્ર, કામન્દક, દંણ્ડિન (પૂજ્ય ગુરૂ), મેધાતિથિ, વગેરેમાં પણ આવે છે.

દલીલ (આ) નો જવાબ સાદો છે. મેગાસ્થનીસે લખેલો ગ્રંથ ક્યાં છે ? પ્રથમ તે શોધી કહાડો, કેમકે જે ગ્રંથ અદ્યાપ ઉપલબ્ધ નથી તે ઉપર કંઇ તર્ક બાંધી શકાય નહિ.

કૌટિલિયની જાણમાં કોઈ મહાન સામ્રાજ્ય આવ્યું નહોતું, પણ માત્ર કોઇ નાનકડા સંસ્થાનના સબંધમાં એ આવ્યો હતો એવી

માન્યતા ઉપર બંધાએલા તર્ક માટે દલીલ (ઘ) પ્રત્યક્ષ રીતે ઉલ્લેખ-કરે છે. આ તર્કની પુષ્ટિમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે એ પાડોસી-ઓનાં મંડળ અથવા પ્રકૃતિવાદની ચર્ચા કરે છે અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યનાં અસ્તિત્વની તથા તે પ્રત્યે ચલાવાતી રાજનીતિની નોંધ લે છે. પરંતુ ખરી બીનાથી આ માન્યતા ખોટી ઠરે છે. કૌટિલિય કહે છે કે ચક્રવર્તિ ક્ષેત્ર હિમાલય અને મહાસાગરની વચમા નાકની દાંડીએ ૯ હજાર જોજન સુધી આવી રહ્યું છે. પાડોસી વિનાનું કોઈ રાજ્ય હોય એમ ભાગ્યેજ માની શકાય. સામ્રાજ્ય ગમે તેટલું મોટું હોય છતાં કોઇપણ રાજનીતિજ્ઞને પોતાના પાડોસીઓ પ્રત્યે ચલાવવાની નીતિ નિશ્ચિત કરવી પડે. એ ઉપરાંત આપણે જાણીએ છીએ કે દક્ષિણમાં મૌર્ય સામ્રાજ્યના સંખ્યાબંધ પાડોસીઓ હતા, અને એ ભ્રમણાને એ પછીના અમલમાં, એટલે બિન્દુસારના સમયમા સર કરવામા આવ્યા હતા (J. B. O. R. S. II. 81.). ચંદ્રગુપ્તે વાયવ્ય સરહદ ઉપરના પ્રાંતો ગ્રીક લોકો પાસેથી છતી લીધા તે ઉપરથી એવુ તાત્પર્ય નીકળતું નથી કે સિકંદરની રાજ્યવ્યવસ્થા હેઠળ જે રાજકર્તાઓ તથા સામાન્ય રીતે પ્રજાસત્તાક રાજ્યો હસ્તીમા હતાં તેમને રહેવા દઈ એણે માત્ર જમીનનો કબજો લીધો હતો. (૧) પંજાબ, (૨) અફઘાનિસ્તાન (કમ્બોજ), (૩) પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન અથવા (૪) ઉત્તર બિહારમાનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો માટે સંઘ-વૃત્તમાં રાજનીતિ નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવી છે, કેમકે તેના કર્તાના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ગમે ત્યાં હોય છતા તેઓ રાજાના અમલ હેઠળ હોવા જોઇએ. એ રાજા કુસંપનાં બી રોપતો, કેટલાક નેતા ઉપર એ નવાજેશ કરતો, કોઈને સત્તા ઉપર સ્થાપતો અથવા કોઇને ઉઠાડી મુકતો. આપણે જાણીએ છીએ કે શરૂઆતના મૌર્ય સમય સિવાય બીજે કોઈ પણ વખતે અફઘાનિસ્તાન, પંજાબ, પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન તથા બિહારના મુલકો એકી વખતે એકજ હિંદી રાજાના અમલ હેઠળ નહોતા. વળી કૌટિલિય પેટા સંસ્થાનિકોને પોતાની

રાજ્યવ્યવસ્થામાં કંઈ સ્થાન આપતો નથી એ બીના માત્ર મૌર્ય સમયની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ છે શુઙ્ગ લોકોના અમલ હેઠળ સામ્રાજ્યની નીતિમાં ફેરફાર થાય છે તે મોટે ભાગે પદાવત પદ્ધતિનું રૂપ ધારણ કરે છે બીના લેખોમાંના સ્થાનિક રાજાઓ માટેના ઉલ્લેખથી આ હકીકતને પુષ્ટિ મળે છે

(ઈ) એ તો ખરું છે કે પતંજલિ કૌટિલ્ય માટે કંઈપણ ઉલ્લેખ કરતો નથી પરંતુ જોઈએ પાણિનિનું ૧૪ સૂત્ર અથવા કાત્યાયનનું એકાદ વાર્તિક અથવા પતંજલિની એક ટીકા બતાવવી જોઈતી હતી જેને અંગે અથવા જેના સંબંધમાં કૌટિલ્યનું નામ નિર્દેશ થઈ શકે એમ હતું જો પતંજલિ બિન્દુસાર, અશોક, ચંદ્રગુપ્ત અથવા બુદ્ધ વિષે કંઈ ઉલ્લેખ ન કરે તો એથી શું એમ માનવાને કારણ મળે છે કે એઓ આ દુનીઆ ઉપર આવ્યા જ નહોતા? પતંજલિ કંઈ ઇતિહાસ લખવા બેઠા નહોતા

(ઉ) નામ બદલાણ કરનારાઓ કંઈ પોતાના નામો યોજતા નથી એ નામો તો માબાપો પાડે છે નામની પ્રથાનો ઉચ્છેદ કરવાનું વાત મુશ્કેલ છે અને કોઈપણ સમજુ માણસ શુનઃશેફ, પિશુન, કોણમ, જેવાં કદરૂપાં નામ બદલવાની દરકાર કરતો નથી, વારંવાર દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેમ કૌટિલ્ય એ પેઢી ઉતાર આવેલું ગોત્ર નામ હતું કુટિલ અથવા કૌટિલ નામ ધારણ કરનાર પૂર્વજની ફરજ તો જોઈને જવાબ આપવાની છે અને નહિ કે કૌટિલ્ય વિષ્ણુગુપ્તની [હિંદુ નામ પ્રમાણે પિતા તરફથી મળેલા] ચાણક્ય નામ માટે ઈ. સ. ના ચોથા સૈકાની ગુપ્ત લિપિમાં લખેલા (મિરઝાપુરમ) વિજયગઢની ગુફામાંના એક લેખમાં ઉલ્લેખ છે

(ઊ) પંડિતોએ જ્યાં સઘળા શાસ્ત્રોમાં બાલોચિત ભેદો તથા પાંડિત્ય દર્શાવનાર વર્ગીકરણ હોય તો એ કૌટિલ્યના દેશના

સાહિત્યને લગતી ભૂલ છે; સાહિત્યમાં પરંપરાથી ઉતરી આવેલી એકરીતિના સેવનમાંથી એ છટકી શક્યો નથી. યુરોપના કોઈ દેશની શૈલી અન્ય યુરોપીઅનોની નજરમા ભારે અને પાંડિત્યથી ઉભરાતી જણાય. કર્તા વિશ્વવિદ્યાલયનો અધ્યાપક હોય અથવા રાજનીતિ વિશે ભાષણ કરતો રાજનીતિજ્ઞ હોય છતાં એ તેવા દેશનો વતની હોવાથી એ શૈલીમાથી દૂર રહી શકતો નથી. અર્થશાસ્ત્રમાં આવેલી વિગતવાર હકીકત તથા સિદ્ધાંતો ઉપરથી બંધાએલા મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે કોઇપણ પ્રમાણવાદી લખનાર, એટલે, તિરસ્કારવા યોગ્ય 'પંડિત' એ પુસ્તક લખી શક્યો હોય નહિ. કર્તા કદાચ વહીવટની વ્યવસ્થાથી માહિતગાર હોય એવો અમલદાર હોય એમ કહેવામાં જોલી આ બીનાનો સ્વીકાર કરે છે. આ સ્વીકારથી જ પંડિત અથવા પ્રમાણ-વાદીનો તર્ક ખોટો પડે છે. 'અર્થશાસ્ત્રમાં દેશની અંદરની તેમજ તેની બહારની રાજનીતિની ચર્ચા કરવામા આવી છે, અને એને વાસ્તવિક રીતે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સામ્રાજ્યને લગતી હકીકતો દર્શાવનાર ગ્રંથ, અર્થશાસ્ત્ર તથા રાજનીતિનું લઘુ પુસ્તક કહી શકાય' (જોલી, ૧–૨). વળી 'અર્થશાસ્ત્રનું સામાન્ય વલણ સંપૂર્ણ રીતે જાતિ સ્વાતંત્ર્યવાદી અને સાસારિક છે' (જોલી, પા. ૩). આ પુસ્તકના કર્તા તરીકે જેનું નામ આપવામા આવ્યુ છે અને જે નામ શંકરાચાર્ય, બાણ, દંડિન, કામન્દક તેમજ બીજાઓએ સ્વીકાર્યું છે તેના કરતા કોઈ બીજા માણસની એ કૃતિ છે એમ સાબિત કરવાનો બોજો ડૉ. જોલી ઉપર ઘણો ભારે છે. એ લેખ ખોટે નામે અથવા કપટથી પ્રસિદ્ધ થયો છે એમ હોય તો તે બીના એમ પ્રતિપાદન કરનારે સાબિત કરવી જોઇએ; તેનાથી એમ બોલી બેસી રહેવાય નહિ. આ જવાબદારીમાથી ડૉ. જોલી છુટયા છે કે નહિ તે જોવાનુ કામ વાચકનું છે. મારા વિચાર પ્રમાણે તો તે એવી રીતે છુટી શક્યા નથી.

(૨) રચ્યા સાલ.

હવે આપણે એ પુસ્તકના રચ્યા સાલ વિશેનો સિદ્ધાંત તપાસીએ ડૉ. જોલી ખરૂં જ કહે છે કે આખા ગ્રંથમાં કલ્પના અને રચનાની એકતા અપ્રતિમ પ્રકારે જળવાઈ રહી છે એ બાબત દરેક જણ એકમત થશે. સાંકળીઆથી માંડીને આખા ગ્રંથને એકરૂપ કરતી ગ્રંથની પદ્ધતિ ઉપરના ટીપ્પણ સુધીની યોજના, તથા ગ્રંથમાં ચર્ચાએના અનેક વિષયો વચ્ચે રહેલો પરસ્પર સંબંધ દર્શાવવા માટે કરવામાં આવેલા ઉલ્લેખ ઉપરથી એ આખો ગ્રંથ એકજ માણસે રચ્યા વિશેનો કંઈ પણ શક રહેતો નથી. વળી જે પુસ્તક આપણને ઉપલબ્ધ છે તે (ખોટા પાઠફેર તથા નકલ કરનારની ભૂલોની ગણના ન કરીએ તો) આસરે ઈ. સ. ૪૦૦માં જે હસ્તીમાં હતું તેજ છે. આ પુસ્તકમાંના તંત્રાખ્યાયિકામાં આવેલા ત્રીસ અવતરણો, તથા ત્યાર પછી રચાએલા ગ્રંથોમાં લેવાએલા ઉતારાથી આ પુરવાર થાય છે. આ પ્રમાણે ચર્ચાનો સવાલ માત્ર એટલોજ રહે છે કે, ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ તથા ઈ. સ. ૪૦૦ના વચગાળામાં અર્થશાસ્ત્ર ક્યારે લખાયું હતું. ડૉ. જોલી પોતાનો મત બાંધવામાં ખરા છે કે વાત્સ્યાયને કામશાસ્ત્ર લખ્યું ત્યારે એની પાસે અર્થશાસ્ત્ર હતું, અને એ કામશાસ્ત્રની રચ્યા સાલ 'ચોથી સદી અથવા તે અરસામાં' મુકે છે, અને તેથી એ અર્થશાસ્ત્ર ઈ. સ. ત્રીજા સૈકામાં રચાયાનું માને છે.

ઈ. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં રચ્યા સાલ મુકવાની પુષ્ટિમાં જોલીની દલીલો આ પ્રમાણે છે—

૧ કૌટિલ્ય તથા ભાસ બન્નેમાં (નવ શરાવ એ શબ્દોથી શરૂ થતો) એક શ્લોક સરખોજ આવે છે. કૌટિલ્ય એને ઉતારા તરીકે ગણે છે અને તે ઉપરથી એણે ભાસના ગ્રંથમાંથી એ શ્લોક લીધો હશે. ભાસ ઇ. સ. ત્રીજા સૈકામાં થઇ ગયો છે.

૨ કૌટિલ્ય અને યાજ્ઞવલ્ક્ય પોતે ઘડેલા કાયદાના સંબંધમાં એકમત છે, માટે કૌટિલ્યએ યાજ્ઞવલ્ક્યના કાયદાઓને સૂત્રના રૂપમાં

ગોઠવ્યા હશે યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ એજ સૈકામા એટલે ત્રીજા સૈકામા થઇ ગયો છે

૩. મહાભાષ્યમા અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી કે ચાણક્ય કે કોઈ નામ નિર્દેશ નથી

૪. મહાભારત તથા ધર્મસૂત્રોમાના રાજધર્મનુ પ્રકરણ અર્થશાસ્ત્રમાના વિગતવાર પ્રમાણો તથા સંસ્કૃતિમા આગળ વધેલી જીવન પરિસ્થિતિ સાથે સરખામણીમા ઘણુ પ્રારંભિક લાગે છે

૫ અર્થશાસ્ત્રમા પુરાણો સંબંધી ઉલ્લેખ આવે છે.

૬. કામશાસ્ત્રના ઔપનિષદિક વિભાગ માટે કૌટિલ્ય નિર્દેશ કરે છે

૭ અર્થશાસ્ત્રમા સંસ્કૃત વ્યાકરણના પારિભાષિક શબ્દો મળે છે, અને એનો કર્તા અષ્ટાધ્યાયીથી માહિતગાર જણાય છે

૮. જ્યોતિષશાસ્ત્ર તથા શકુનપરિક્ષાથી પણ એ માહિતગાર લાગે છે, અને એ પુસ્તકમા એણે બે ગ્રહોના નામ પણ આપ્યા છે

૯ (ખાસ વિશેના) ગૃહવાસ્તુશાસ્ત્ર નામના ધાતુશે ધનને લગતા ગ્રંથ માટે એમા ઉલ્લેખ છે

૧૦. એમા ખાણ, શિલાશાસ્ત્ર, નાણા પ્રકરણ, રત્ન, રસાયન વિદ્યા વગેરેને લગતા પુસ્તકો જેવા ઘણા ગ્રંથો માટે ઉલ્લેખ છે 'સર્જનાત્મક બુદ્ધિ વડે લખાએલા ગ્રંથ કરતા રાજનીતિના ક્ષેત્રમા લાંબા સમયની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિના પરિણામે એ ગ્રંથ તૈયાર થયો છે, આથી એની રચના માન થણી આગળ નહિ મુકવા માટે વધુ કારણ મળે છે'

૧૧. 'મુદ્રારાક્ષસમાનો મંત્રી રાક્ષસ કાલ્પનિક વ્યક્તિ છે, તો કૌટિલ્ય પણ તેની માફક કાલ્પનિક વ્યક્તિ કેમ ન હોય?' વળી ઓક ગ્રંથકારો એનુ નામ જણાવતા નથી નવા રાજતંત્રના ઉદયથી 'કલ્પિત કથા અથવા વ્યક્તિઓના નામો જોડી કહાડવાના કામને ઉત્તેજન મળ્યુ હોય '

૧૨. કૌટિલિય રસાયન વિદ્યા માટે ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ 'હિંદી વિજ્ઞાનમાં એ પાછળથી બેઠાએલી વિદ્યા છે' એમ ઉમેરે છે

૧૩ કૌટિલિય સુરંગ માટે ઉલ્લેખ કરે છે એ સરંગની વ્યુત્પત્તિ ગ્રી. સીરિન્કસ (Syrinx) શબ્દમાંથી થાય છે

૧૪ મેગાસ્થનીસે હિંદુસ્તાનના આપેલા વર્ણન ઉપરથી તેમજ અશોકના શિલાલેખો ઉપરથી અર્થશાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે મનુ તિમાં આગળ વધેલી પરિસ્થિતિ દેશની થઈ હોય એમ માનવાને કારણ કે હેતુ નથી દાખલા તરીકે, અર્થશાસ્ત્રમાં ખાણો રાજ્ય તરફથી એક હાથ થયા વિશે, તેમજ ટંકશાળ ઉપરની દેખરેખ, ધાતુ, ધાતુશોધન વિદ્યા, સિક્કા તૈયાર કરવા માટે જરૂરની રસાયન કળા, આભુષણ વગેરેની હકીકત આપવામાં આવી છે પરંતુ મેગાસ્થનીસ માત્ર પાંચ ધાતુઓ માટે ઉલ્લેખ કરે છે, અને ગ્રીકો કહે છે ખાણના તથા ધાતુ ગાળવાના કામમાં હિંદીઓ બિનઅનુભવી છે

૧૫ અર્થશાસ્ત્ર લેખીત દસ્તાવેજ માટે નિર્દેશ કરે છે, ત્યારે મેગાસ્થનીસ કહે છે કે હિંદીઓને લખવાની કળા માહિત નહોતી

૧૬ અર્થશાસ્ત્ર સિક્કાના બનાવ, જુગાર તથા દારૂ ઉપર કર, રસ્તા ઉપરના લાગા વગેરેનું વર્ણન કરે છે ત્યારે મેગાસ્થનીસ એ બાબત કંઈ કહેતો નથી

૧૭ મેગાસ્થનીસે આપેલું વર્ણન અર્થશાસ્ત્રની હકીકત સાથે મળતું આવે છે તેથી કંઈ સાબિત થતું નથી કારણ એ હકીકત ચીનાઈ યાત્રાળુ તથા અલબેરૂનિના અહેવાલ સાથે પણ મળતી આવે છે

૧૮. પાટલિપુત્રનું નામ કાંઈ પણ ઠેકાણે જણાવવામાં આવ્યું નથી. કર્તા જે ભૌગોલિક સ્થિતિમાં રહે તે ઉપરથી જણાય છે કે એ ગ્રંથ દક્ષિણમાં લખવામાં આવ્યો હતો, અને અહીંથીજ એ હાથ લાગ્યો હતો

૧૯. અર્થશાસ્ત્રમાં કૌટિલિયનું નામ જણાવીને તેનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે આ અર્થશાસ્ત્રના આદર્શની વ્યાખ્યા હોઈ શકે છે,-

અને તેથી એમ પુરવાર થાય કે કૌટિલિયએ પોતે આ ગ્રંથ રચ્યો નહિ હોય.

૨૦. જે અન્ય વ્યક્તિઓના વિચારો દર્શાવ્યા છે તે સઘળી કલ્પિત છે, અને તેમનાં નામો મહાભારતમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે.

ડૉ. જોલીની દલીલોની તપાસ.

૧. नवं शरावं એ શબ્દોથી શરૂ થતો શ્લોક સ્મારક શ્લોક છે અને યુદ્ધ પ્રસંગે લડવૈયાઓને પ્રોત્સાહન આપવા બોલાતો હતો. આ શ્લોક એવી પ્રાથમિક શ્રદ્ધા ઉપર રચાયો છે કે નિમકહરામ લડવૈયા નરકમાં પડે છે. આપણે હેઠળનાં દૃષ્ટિબિંદુનો વિચાર કરીએ તો એટલું તો પ્રત્યક્ષ જણાશે કે ભાસમાંથી એ શ્લોક કૌટિલિયએ ઉતાર્યો હોય એમ સંભવતું નથી, પરંતુ એણે કોઇ બીજા ગ્રંથમાંથી લીધો હોય, અથવા એ સૂચન કરે છે તેમ अपीह श्लोकौ भवतः વાક્પ્રચારમાં રહેલા સ્મારક શ્લોકોમાંથી લીધો હોય. કૌટિલિય બે શ્લોકો આપે છે, અને नवंम शरावं વાળો શ્લોક બીજો છે અને તે પહેલાના સંબંધમાં આવે છે. પહેલો શ્લોક છોડી દઇએ તો આ શ્લોકનો અર્થ અપૂર્ણ રહે છે. ભાસમાં તો માત્ર આમાંનો બીજો શ્લોકજ છે, તો પછી એમ કેમ કહી શકાય કે કૌટિલિયએ તે ભાસમાથી લીધો હતો ?

૨. એટલું તો સર્વ રીતે સત્ય છે કે કાયદાના સંબંધમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય તથા કૌટિલિય એક બીજાને ઘણા ગાઢી રીતે મળતા આવે છે. મારા ટાગોર વ્યાખ્યાનોમા આ બાબત ઉપર મે ચર્ચા કરી છે. અહીં હુ માત્ર એકજ પ્રમાણ લઇશ જેથી પ્રથમતાના પ્રશ્નનું સંપૂર્ણ રીતે નિરાકરણ થઈ જાય છે. કૌટિલિય અમલદારના અર્થમાં युक्त સંજ્ઞા વાપરે છે, અને એ સંજ્ઞા અશોકના શિલા લેખમાં युत તરીકે આવે છે. અર્થશાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા પહેલાં આ પાછલી સંજ્ઞા કોઈ સમજી શક્યું નહોતું, કેમકે અર્થશાસ્ત્ર પછીના સાહિત્યમાંની સંજ્ઞા પ્રચારમાંથી છેકજ નીકળી ગઇ હતી.

ડૉ. જૉલિએ જે અર્થમાં આ શબ્દ વાપર્યો છે તે અર્થ યાજ્ઞવલ્ક્યને મમ્જ્ઞ રાખ્યો નથી (ડૉ. શામ શાસ્ત્રીએ પોતના અર્થશાસ્ત્રની પ્રથમ આવૃત્તિના ઉપોદ્ઘાતમાં દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે) युक्तकर्म चायुक्तस्य 'અધિકારની રૂપે કરેલું બિનઅધિકારીનું કાર્ય', અને તેથી કૌટિલ્ય જ્યાં युक्त શબ્દ વાપરે છે ત્યાં એ યાગ એટલે વાજબી એ શબ્દ વાપરે છે અને જ્યાં કૌટિલ્ય अयुक्त વાપરે છે ત્યાં એ अयोग्य એટલે ગેરવાજબી એ શબ્દ વાપરે છે આ સ્વરૂપમાં એના ઉપરથી સમજાતી શકાય કે યાજ્ઞવલ્ક્યે કૌટિલ્યના વાક્યને પદ્યમાં રચ્યા પણ શ્લોક રચતી વેળા તે બરાબર સમજી શક્યો નહિ. ડૉ. જૉલીનું આ મત માનવાનું એમ જણાવી નિર્ણય કરવા માટે છે કે સોગન ઉપર જીવન રજૂ કરવા માગેલી માગણી બિનકાયદેસર હોવાથી 'અયોગ્ય' હતી, અને તેથી જે તહેવન જરૂરી છે તે માત્ર નામનો હતો. પરંતુ 'નામના તહેવન' ના સિદ્ધાંત ઉપર કોઈ પણ માણસ ગમે તેમ ખેચતાણ કરી એમ કેમ સમજાવી શકે કે अयोग्या योग्यकर्मकृत् 'યોગ્ય માણસે જે કામ કરવું જોઈએ તે અયોગ્ય માણસ કરે'?

વળી કૌટિલ્ય પ્રાચીન વેળાએ જેનો ઉપયોગ કરે છે જો તે યાજ્ઞવલ્ક્યમાંથી ઉતારો કરવાનો હોત તો પછી એણે શ્લોકને સૂત્રના રૂપમાં શા માટે મૂક્યા? વધારે યુક્તિસિદ્ધ રીતે તો સૂત્રને પદ્યના રૂપમાં મૂકવા એ હોઈ શકે અને યાજ્ઞવલ્ક્યએ તે પ્રમાણે કર્યું. એથી ઉલટી રીતનું અનુકરણ થયું છે એમ માનવા માટે કોઈ પ્રમાણો આપવામાં આવ્યા નથી.

યાજ્ઞવલ્ક્ય ઈ. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં થઈ ગયાનું ગણવામાં આવે છે, એટલે ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપર ગ્રંથ લખનાર ન સમજી શકે એટલે સુધી युक्त શબ્દનો પારિભાષિક અર્થ વપરાશમાંથી નીકળી ગયો હોય તે અર્થશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ સાલ ઈ. સ. ૨૦૦-૩૦૦ થી પણ ઠીક સદી આગળ મૂકવી જોઈએ.

૩. મહાભાષ્યમા અર્થશાસ્ત્ર માટેનો ઉલ્લેખ ક્યા અને કેવા સંબંધમા આવવો જોઇએ એ બતાવ્યા સિવાય તે બાબત કંઈ નિર્દેશ નથી એ ઉપરથી કંઇ નિર્ણય થઈ શકે નહિ. ઘણા વૈદિક ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ પતંજલિએ કર્યો નથી તેટલાજ કારણથી કોઈ એમ કહી નહિ શકશે કે તે ગ્રંથો હસ્તીમાં નહોતા. એ સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખતો નહોતો.

૪. ધર્મસૂત્રો ધર્મના નિયમોની ચર્ચા કરે છે, ત્યારે અર્થશાસ્ત્ર આર્થિક સિદ્ધાંતો તથા નિયમોની ચર્ચા કરે છે. ધર્મસૂત્રોનુ વસ્તુ રાજનીતિ શાસ્ત્ર નથી પણ ધર્મના નિયમો છે. રાજનીતિનો વિષય એક ગ્રંથમા પ્રાધાન્ય હોય છે અને બીજામા પ્રસંગાનુસાર આવે છે, એટલે એ બન્ને ગ્રંથોમા પહેલો કયો રચાયો અને બીજો કયો રચાયો એના નિરાકરણ માટે તેમની તુલના કરવી વ્યર્થ છે. મહાભાષ્યમાનો રાજધર્મ અપરિપક્વ સ્થિતિમા છે એમ સ્વીકારવાની હું આનાકાની કરૂ છું; કારણ સિદ્ધાંત વિભાગમાં એ અર્થશાસ્ત્ર કરતાં વધારે વિસ્તીર્ણ અને આગળ વધેલો છે. દરેક ઉતરતી પંક્તિનો ગ્રંથકાર કાલક્રમ ઉલટાવી નાખતો નથી. ડૉ. જોલી પછીના કેટલાક ટાગોર વ્યાખ્યાનો ઘણા ઉતરતી પંક્તિના છે એટલા કારણથી એ વ્યાખ્યાનો એના વ્યાખ્યાન પહેલા અપાએલા હોવા જોઇએ એમ કહી શકાય નહિ.

૫. સૌથી પ્રાચીન ધર્મસૂત્રમા પૌરાણિક વાઙ્મયના સંબંધમાં ઉલ્લેખ આવે છે. આપસ્તંબ ભવિષ્ય પુરાણ માટે ૨, ૨૪, ૬, માં, તેમજ ફરીથી ૨, ૯, ૨૨, ૩ મા 'પુરાણ' માટે ઉલ્લેખ કરે છે. પાર્જિટરની શોધ પ્રમાણે ભવિષ્ય પુરાણ ઘણા જુના કાળથી હસ્તીમાં છે એમ જણાય છે. પુરાણ માટેનો ઉલ્લેખ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમા પણ આવે છે.

૬. દત્તકે વૈશિક ગ્રંથ પાટલિપુત્રમા વાત્સ્યાયનની પહેલા લખ્યો હતો. આ અથવા બીજું કંઈ પણ વૈશિક પુસ્તક ઈ. સ. પૂ ૩૦૦

અગાઉ લખાયુ નહોતું એમ બતાવવા માટે કઇ પણ પ્રમાણુ નથી

૭. પાણિનિની માહિતી ઉપરથી કૌટિલિય ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦ મા થઈ ગયો એ વાતની વિરૂદ્ધ કઈ પુરવાર થતું નથી. વળી પાણિનિના સમય અગાઉ અર્થશાસ્ત્રમા નામ આખ્યાત, ઉપસર્ગ તથા નિપાત નો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો હતો અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો પતજલિ અને એની પછીના સમયમા પાણિનિની સજ્ઞાઓ જેટલી પ્રચારમા આવી હતી તેટલી એ સમયે આવી નહોતી

૮. શકુન પરીક્ષણ અથર્વ વેદના જેટલુજ પ્રાચીન છે. જ્યોતિષ શાસ્ત્રની મૂળ ઉત્પત્તિ મેસેપોટેમિઆમા થઇ હતી એમ અત્યાર આગમજનુ સિદ્ધ કરવામા આવ્યુ છે (બિહાર અને ઓરિસાની રીસર્ચ સોસાઈટીનુ જરનલ, ૧૯૧૯, પા. ૬૦૪, ઇન્ડિઅન એન્ટિક્વરી ૧૯૧૮, પા ૧૧૨.) ગ્રીક તેમજ હિંદુ લોકો બન્નેએ એકજ સાધનમાથી એ શાસ્ત્ર મેળવ્યુ હતુ ને ગ્રહોના નામ આપેલા છે તે ઉપરથી કાનક્રમને લગતી કઈ દલીલ થઈ શકે નહિ ગ્રીક જ્યોતિષ શાસ્ત્રમા તથા તે પછીના હિંદી ગ્રંથોમા જે ગ્રહોને માટે ઉલ્લેખ છે તે માટે અર્થશાસ્ત્રમા કઇ નિર્દેશ નથી એ વતથી અર્થશાસ્ત્ર ઘણુ વહેલું રચાયુ હોવાની પુષ્ટિમા દલીલ કરી શકાય પાટલિપુત્ર તથા અન્ય સ્થળોએ ખોદકામ કરતા મળેલા સિક્કા, વાસણો વગેરે મળી આવ્યાના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો ઉપરથી સાબિત થયા પ્રમાણે જે દેશમા સિકંદર તેમજ ચદ્રગુપ્તના સમયની પૂર્વે સૈકાઓ ઉપર ત્રાબાના તથા ચાદીના સિક્કા પાડવામા આવતા, સિક્કા માટે ધાતુની મેળવણી થતી, (પંજાબમા સિકંદર આગળ રજુ કરેલી) 'શ્વેત ધાતુ' અથવા નિકલ, પિત્તળ, લોખડ, કાચ વગેરેનો ઉપયોગ થતો તે દેશમા ધાતુ શોધવાની વિદ્યા અને ખાસ કરીને નાણાનો ઉપયોગ માહિત હોવાજ જોઇએ થોડાજ સમય ઉપર પાટલિપુત્રમા મૌર્ય વખતના થરમાથી રાય સાહેબ એમ ઘોષને સીડ લોખડ મળી આવ્યુ છે મૌર્ય વખતના તથા તે અગાઉના અપરો વાળી

કાયની મોહોર પાટલિપુત્રમાં ડૉ. સ્પુનર તથા ગય સાહેબ એમ. ઘોષને જડી છે (બિહાર અને ઓરિસાની રીસર્ચ સોસાયટીનું જરનલ, ૧૯૨૪). સાત ધાતુઓ તો છેક યજુર્વેદ જેટલા જુના કાળમાં લોકોની જાણમાં હતી (વાજસેનયી-સંહિતા, ૧૮, ૧૩; ૨૩, ૩૭).

૯-૧૦. આ દલીલ અર્થશાસ્ત્રમા કાલ્પનિક અવતરણો હોવાના સિદ્ધાન્તની વિરૂદ્ધ જાય છે. જો લાંબા કાળની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ હોય તો એ અવતરણો સ્વાભાવિક લાગે. અર્થશાસ્ત્રની એટલે સિકંદરની પહેલા વિજ્ઞાનને લગતા વિશિષ્ટ ગ્રંથો ઉપલબ્ધ હતા, તો દરેક વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન ગ્રીક સ્વારી પછી શરૂ થયાનુ કૌટિલિય કહી શકે નહિ. આ ગ્રંથોના અસ્તિત્વને લીધે અર્થશાસ્ત્રની રચ્યા સાલ ઘણી મોડી અને નહિ કે ઘણી વ્હેલી મુકવાનું શું કારણ હોઈ શકે તેનો વિદ્વાન પંડિતે કંઈ ખુલાસો કર્યો નથી.

૧૧. મુદ્રારાક્ષસ કાલ્પનિક છે એમ સાબિત થયુ નથી. એક અજ્ઞાત વસ્તુ ઉપરથી બીજી અજ્ઞાત વસ્તુ ઉપર જવું એ તર્કશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે યોગ્ય નથી. વળી જો એક મંત્રી કાલ્પનિક હોય તો બીજા સઘળા પણ તેવાજ હોય? જો ગ્રીક લોકો એનું નામ નથી જણાવતા તો એ કૌટિલિયનુ કમનસીબ લેખી શકાય; વળી એ બીનાથી આવા પ્રખ્યાત પુરૂષની વિશિષ્ટતામા ઉણપ જણાય છે, પણ એથી એ પુરૂષ હસ્તી ભોગવતો નહોતો એમ સાબિત થતુ નથી. એમ છતા ગ્રીક ગ્રંથકારોની (દાખલા તરીકે મેગાસ્થનીસની) કૃતિઓનો સંપૂર્ણ સંગ્રહ તમારી પાસે કયા છે? નવા ગજવંશના ઉદયને લઇને કેટલીક કલ્પિત કથાઓ જોડી કહડાય, કોઈ વખતે તેમ થાય પણ નહિ, અથવા કોઈ બાબતને લગતી જોડાય અને કોઇ બાબતને લગતી નહિ પણ જોડાય.

૧૨. ડૉ. જોલી હિંદુ સિદ્ધાંતથી માહિત છે કે ગ્માયન વિદ્યાનો જન્મ હિંદુસ્તાનમા ઈ. સ. ની અગાઉ થયો હતો. ગમે તેમ એ

કહેવાતી વિદ્યા પ્રથમ ક્યાં જાણમાં આવી તે સાબિત થયું નથી. રસાયન વિદ્યાના સંબંધમાં પાછલા સમયના હિંદી વાઙમયમાં કોન્સ્ટેન્ટનોપલ (રૂમ) માટે ઉલ્લેખ આવે છે; જો આપણે અર્થશાસ્ત્રની પાછળની રસાયન વિદ્યા સાથેનો સંબંધ જોડીએ તો આપણને છેક મુસલમાની યુગ સુધી ઉતરી આવવું પડે. એથી કરીને જોલી ' ગ્રીકો સીરિઆક ' મૂળ સંભવિત હોય એમ દર્શાવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને એ કલ્પિત મૂળ ઇ. સ. ના પહેલાં સૈકામાં ગોઠવી મુકે છે. પણ એક સાંકેતિક પ્રમાણથી બીજું સત્ય ઠરતું નથી. આપણી સમક્ષ એવી નિશ્ચયાત્મક હકીકત આવવી જોઇએ કે જેથી એમ પુરવાર થાય કે રસાયન વિદ્યા મૂળ હિંદુસ્તાનમાં નહોતી, અને કોઇ અન્ય સ્થળેથી નહિ પણ ગ્રીકો-સીરિઆક સાધન મારફત જ હિંદુસ્તાનમાં એ વિદ્યા આવી હતી. ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦ વર્ષ અગાઉ હિંદુસ્તાનમાં રસાયન વિદ્યા હતી એજ હકીકતને લઇને આપણને એ વિદ્યા અરબસ્તાનમાં જન્મ પામ્યાના સિદ્ધાંતને છોડી દેવો પડે છે અને સ્વીકારવું પડે છે કે એથી પણ અગાઉ એ વિદ્યા હિંદુસ્તાનમાં હોય કે કોઈ અન્ય દેશમાં હોય. આથી વિશેષ આગળ આપણે જઇ શકતા નથી, કેમકે આ હકીકતમાં એથી વધારે કંઈ સાબિત થઇ શકે એમ નથી. પાછલા સમયના સાહિત્યમાં રૂમ તથા બરબર માટેનો ઉલ્લેખ છે તે આ પછીના કાળમાં દેશમાં ફરી આણેલી વિદ્યાના સંબંધમાં હોઇ શકે.

૧૩. સિકંદરના સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં ઘેરો નાખતી વખતે સીરિન્કસનો ઉપયોગ થતો. સિકંદરની સ્વારીના સમય અગાઉ તથા તે પછી કૌટિલિય હયાત હોવાથી એ ઘણી સારી રીતે એ સંજ્ઞા વાપરી શકે. વિશેષમાં, આથી પહેલાં કેટલાક ગ્રીક લોકો હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપર તેમજ ઇરાનીઓના અમલ હેઠળ પંજાબમાં વસતા હતા. આના ટેકામાં એટલું જણાવવું બસ છે કે હિંદુસ્તાનમાં પાડવામાં આવેલા ઇરાની સિક્કા ઉપર ગ્રીક અક્ષરો માલુમ પડ્યા છે.

૧૪. અશોકના શિલાલેખો રાજ્યવહીવટની પદ્ધતિ વિષે સર્વદેશીય હકીકત આપવા માટે યોજાએલા નથી. મૌર્ય તેમજ તેની અગાઉના સમયના સિક્કા, આભુષણો (દાખલા તરીકે, પાટલિપુત્રમાંથી મળી આવેલી સુંદર સોનાની વીંટી), બીડ, ગાળીને પાડેલા કાચનાં બીબાં, મોહોર વગેરે હિંદુસ્તાનમા ઉપલબ્ધ છે તેમ છતાં હિંદુઓને ધાતુ ગાળતા ન આવડતું હોવાના ગ્રીક લોકો તરફથી મુકાએલા દોષારોપને કોઈપણ સહજ પણ મહત્વનો ગણશે કે? એ લોકો પોતેજ ચંદ્રગુપ્તની આગળ સુંદર પાત્રો લઈ જવામાં આવતા હોવા વિશે તથા મહેલમાં સોનેરી સુરા હોવા વિશે ઉલ્લેખ કરે છે. જો મેગાસ્થનીસ પાંચજ ધાતુ ગણાવતો હોય તો જેમ બીજા ઘણા દાખલાઓમા એટલે સાત જાતની ધાતુઓ, લેખનકળા વગેરેના સંબંધમાં માલમ પડ્યુ છે તેમ આ બાબતમા પણ એનું જ્ઞાન ઘણું અધુરૂં હોવું જોઇએ. ફક્ત યજુર્વેદ એકલામાજ સાત ધાતુઓનાં નામો આવે છે. એના મળ ગ્રંથને અભાવે એણે ખરેખર શું કહ્યું હતું અને હિંદુસ્તાનના કયા ભાગના સંબંધમા લખ્યું હતું એ આપણે કહી શકીએ નહિ.

૧૫. મેગાસ્થનીસ પોતે કહે છે કે અંતર શોધી કહાડવા માટે રસ્તાઓ ઉપર પત્રકો રાખવામાં આવતા તથા કોશ દર્શાવવા માટે પથરો મુકવામા આવતા. જાતકોમા લેખીત તકતીઓ માટે ઉલ્લેખ છે, મોહોર તથા અશોકના શિલાલેખો ઉપરથી એમ સાબિત થાય છે કે મૌર્ય સમયમા લેખનકળા લોકોની જાણમા હતી અને તેનો મોટે ભાગે ઉપયોગ થતો હતો. શું સિકંદરની સાથેજ એ કળા આપોઆપ દેશમા પ્રચારમા આવી? એ પેઢીના અરસા બાદ અશોકે પોતાના શિલાલેખો આખા હિંદુસ્તાન ઉપર પ્રસિદ્ધ કર્યા એ ગ્રીક લોકો વાંચે અને હિંદુસ્તાનના લોકોને સમજાવે એવા હેતુથી તો નજ હોય. વળી એના પિતા બિન્દુસારે ગ્રીસના રાજાને પત્ર લખ્યો હતો એથી ટકાવી ન શકાય એવા વચન સર્વ રીતે ખોટા ઠરે છે.

૧૬. મેગાસ્થનીસના ‘ વેચાણ કરેલી વસ્તુઓ ઉપરના કર ’ મા અર્થશાસ્ત્રમા જણાવેના જકાત તથા સામાન્ય નાગાનો સમાવેશ થઈ શકે વળી મેગાસ્થનીસનો ગ્રથ આપણી પાસે નથી

૧૭ જો મેગાસ્થનીસ તથા અર્થશાસ્ત્ર વચ્ચે મળતી આવતી બાબતોથી કઈ પુરવાર થતુ નથી તો એથી ઉલટી બાબતોથી શુ થઈ શકે ?

૧૮. પાટલિપુત્ર માટેના ઉલ્લેખના અભાવથી કઈ નક્કી ઠરતુ નથી શખ, હીરા, રત્ન, મોતી વગેરે માટેનો દક્ષિણ તરફનો વેપારનો ધોરી માર્ગ એશક અગત્યનો હતો વળી સાથે સાથે અર્થશાસ્ત્ર કાશી, નેપાળ, કુકુર, લિચ્છવી, મલ્લ, કમ્બોજ, કુરુ, પચાલ, સુરાષ્ટ્ર, મદ્ર વગેરેના નામો આપે છે એની દૃષ્ટિમર્યાદા વિશેષે કરીને ઉત્તર તરફજ સકુચિત રહેલી લાગે છે

ઘટના બધા હસ્ત લીખીત ગ્રથો દક્ષિણમાથી જડી આવ્યા છે, એ કારણે શુ આ બધા ગ્રથ કર્તાઓ (ભાસ વગેરે) દક્ષિણ બાજ થયા હતા ?

૧૯ અર્થશાસ્ત્ર સ્પષ્ટ રીતે જુના પ્રમાણભૂત ગ્રથોને આધારે લખાએલુ હોવાથી, અને સૂત્ર તથા ભાષ્ય એકજ પુસ્તકમા સાથે સાથે હોવાથી, કર્તાનો પોતાનો મત અભિપ્રાય દર્શાવનાર સૂત્ર અપદેશ તરીકે ગણાયુ ફ્લીટ જણાવે છે તેમ, તથા લગભગ દરેક હિંદુ જાણે છે તેમ, આ દેશમા પોતાની કૃતિમા કર્તાનુ નામ આપવાની પ્રથા ઘણી જુની તેમજ પ્રચલિત છે પશ્ચિમની નજરમા એ વિચિત્ર જણાય પણ આ દેશમા તો એ સામાન્ય છે

૨૦. મહામહોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રીએ (અર્થશાસ્ત્રના ઉપોદ્ઘાતમા) જણાવ્યુ છે તે પ્રમાણે વિશાખાક્ષ તથા મુદ્રારાક્ષસના અવતરણો સાહિત્યમા જેવાએલા મોજુદ છે વિશેષમા હુ જણાવીશ કે નુક (ઉશનસ) તથા મુદ્રારાક્ષસના અવતરણો મુશળના પરિ

નથુગમ પ્રેમીએ પ્રસિદ્ધ કરેના નીતિ વાક્યામૃતની ટીકામા લેવામા આવ્યા છે, તેમજ આગળ કહેના માનવ અર્થશાસ્ત્રમાના અવતરણો પણ તેમા છે.

આ અવતરણો ઉપલબ્ધ હોવાથી કોઈ પણ એમ કહેતો સંભળાશે નહિ કે અર્થશાસ્ત્રમા જે ગ્રંથોનો આધાર લેવામા આવ્યો છે તે સર્વ કાલ્પનિક છે. જોવીએ દાખલા તરીકે અર્થશાસ્ત્રની શૈલી પ્રાચીન નથી તથા 'ભૂગોળને લગતા પ્રમાણો ઉપરથી એની રચ્યા માન પાછળની હરે છે'[૧] એવા ટકાવી ન શકાય એવા વિચારોની ખરી રીતે કઇ ગણના કરી નથી.

---

૧ ચીન વિશેનો નિર્દેશ ખાસ લક્ષમાં લેવા લાયક નથી, કારણ એ સંજ્ઞા હમેશાં દરદ અથવા પ્રાચીન સંસ્કૃત વાઙ્મયમાંના હિમાલયના અન્ય દેશોનાં નામ સાથે મુકવામા આવતી હોવાથી એ ગિલગિટમાં વસતી ચીન જાત માટે વપરાતી લાગે છે એ જાત હજી એ નામે ઓળખાય છે અને એમને ત્યા શેતુરનાં ઝાડો પુષ્કળ હોવાથી રેશમનો ઉદ્યોગ ચાલે છે આ સંબંધમાં સર જ્યોર્જ ગ્રીઅરસને પણ પોતાના લિંગ્વિસ્ટિક સર્વે ઓફ ઇન્ડીઆ, પુ ૧૦, ભાગ ૪, પા ૫ ઉપરની ટીપ (Linguistic Survey of India, X, Part 4, p 5, n) માં એજ આશયના વિચાર દર્શાવ્યા છે, જેમકે, 'હુ એવુ સૂચન કરીશ કે આ (મનુ ૧૦, ૪૪)તથા એવા બીજા સ્થળોએ (કરવામા આવતો ઉલ્લેખ) હજી પણ ગિલગિટ તથા તેની આસપાસના મુલકમા વસતી ચીન જાત માટે છે.' વિશેષ જણાવવાનુ કે ચીન લોકો મૂળ ક્ષત્રિય હતા એમ ધારવામાં આવતુ અર્થશાસ્ત્ર ઉપરથી જણાય છે તેમ તેઓ સંસ્કૃતમાથી નીકળેલી કો૦ ભાષા બોલતા, કારણ તેમા એમ જણાવ્યુ છે કે ચીન લોકોના દેશમાં ઉત્પન્ન થતુ રેશમી કાપડ કૌશેય તથા ચીનપટ નામે ઓળખાતુ એ બેમનિ એક પણ ચીનાઇ ભાષાનો શબ્દ નથી જે જે સમૂહમા ચીન માટે ઉલ્લેખ છે તે તે સમૂહના સઘળા અંગભૂતો હિમાલયમાં વસતી જાતો છે 'ચીન' લોકો એકવા હજારો માઇલ દૂર ચીનમા જઇ વસે નહિ એજ પ્રકરણ (૧૧.૨)માં ચીનસિ પીઠા અથવા રેશમી કાપડ બાહલવથી આવતુ એવો ઉલ્લેખ છે એ બાહલવ ભટ્ટસ્વામિનના કહેવા પ્રમાણે હિમાલયમાંનો પ્રદેશ છે.

(૩) રચ્યા સાલ ઈ. સ. પૂ. ચોથા સૈકામાં ગણવાની પુષ્ટિમાં નવાં પ્રમાણો.

અર્થશાસ્ત્રમાં એવાં પ્રમાણો છે કે તે ઉપરથી રચ્યા સાલ ચોથા સૈકામાં હોવાની માન્યતાને પુષ્ટિ મળે છે.

(૧) યુક્ત સંજ્ઞાનો વપરાશ (એ મૌર્ય સમયમાંજ વપરાસમાં હતી), તથા પ્રજાસત્તાક રાજ્યો તરફ ચલાવવાની રાજનીતિ દર્શાવવામાં 'લૌગોલિક પ્રદેશ' એ માત્ર મૌર્ય સમયના સંબંધમાંજ હોય. ઈ. સ. પૂ. પહેલી સદીમાં તેમજ ઈ. સ. ની પહેલી અથવા બીજી સદીમાં કોઈપણ સત્તા, કોઈપણ 'રાજા' એવો નહોતો કે જેના તાબા હેઠળ વિદેહથી અફઘાનિસ્તાન સુધીનો મુલક આવ્યો હોય (અને જેને માટે કૌટિલિયંએ સંધન્ત્ત રાજનીતિ દર્શાવી હોય).

(૨) વળી યુગ શબ્દ લઇએ. એનો અર્થ પાંચ વર્ષ થાય છે (૨. ૨૦). આ શબ્દ જ્યોતિષ વેદાંગમાં જાણીતો છે, પણ માનવ ધર્મશાસ્ત્ર સુદ્ધાં શરૂઆતના સૈકાના વાઙ્મયમાં એ વપરાએલો નથી.

(૩) વળી વર્ષાઋતુ શ્રાવણ માસમાં શરૂ થતી એ પ્રમાણ લઇએ. આનો અર્થ એ થાય છે કે ગ્રંથકર્તાના સમયમાં વર્ષાકાળ શ્રાવણમાં શરૂ થતો; હમણા અષાડ માસમાં શરૂ થાય છે તેમ નહિ હોય. દર સો વર્ષે ઋતુ દોઢ દિવસ પાછી હઠે છેઃ—

'આ તફાવતને લઇને સિકંદર તથા અશોકના વખતમાં વર્ષા હમણાના કરતાં બરાબર એક મહિનો વહેલી શરૂ થતી હશે' (કનિંગહામ, Indian Eras, P. 3).

(૪) વળી અર્થશાસ્ત્રમાંનું आषाढे मासि नष्टच्छायो मध्याह्नो भवति એ વચન જુઓ. આવી રીતે માત્ર ઉત્તર (પાટલિપુત્ર)માંજ લખી શકાય અને નહિ કે દક્ષિણમાં.

(૫) મૌર્યવંશના સમયમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથની રચ્યા સાલ મુકવામાં

ગિલ્ગિટ તેમજ કાશ્મીર બન્નેમાં હજીપણ ચામડાનો વેપાર ચાલે છે તથા રેશમી કાપડ બને છે.

આપણને મદદગાર થએલાં રાજકીય વિષયને લગતાં પ્રમાણો ઉપરાંત, આપણને કેટલાંક વધારાનાં સાધનો એવાં મળેલા છે કે જે ઉપરથી એમ નક્કી કરી શકાય કે એ ગ્રંથ મૌર્યવંશના પાછલા ભાગમાં લખાયો હોયજ નહિ. અર્થશાસ્ત્રની મ્યુનિચની હસ્તલિખિત પ્રતના શામશાસ્ત્રીના અનુવાદ (પા. ૨૨૧.) ની ટીપમાં શૂદ્ર સાધુઓ સાથે અથવા એ સાધુઓ તરીકે શાક્ય અને આજિવક લોકોને એક સમૂહમાં મુકેલા છે, તે છતાં તેઓની ગણના એટલી બધી ઉતરતી પંક્તિએ થઈ શકે નહિ. એ સંભવિત લાગતું નથી કે અશોક અથવા તેના વંશજોના અમલમાં આ લોકોની વિરૂદ્ધ જાય એવા કાયદા ઘડાયા હોય. વળી મૌર્ય લોકોને સોનું ઘણું વ્હાલું હતુ એવી પતંજલિએ કરેલી ટકોરને અર્થશાસ્ત્રમાંની ટીકાથી પુષ્ટિ મળે છે કે 'મૌર્ય રાજાઓ પૈસા મેળવવા માટે અર્ચા અથવા પૂજન કરતા.' અશોકે આમ કર્યું હોય નહિ, કારણ એમ કરવા માટે એ ઘણો ન્યાયપરાયણ તેમજ ધાર્મિક વૃત્તિનો હતો. એના વંશજો પણ એવીજ ધાર્મિક વૃત્તિના હતા. પતંજલિનું તેમજ અર્થશાસ્ત્રમાનું પ્રમાણ ચંદ્રગુપ્ત અથવા બિન્દુસારમાના એકાદને અનુલક્ષિને હોય. કૌટિલિયએ એ બન્ને રાજાઓના અમલ હેઠળ કામ કર્યું હતું.

વિધર્મિક જૈન તથા બૌદ્ધ અને શાસ્ત્રસંમત બ્રાહ્મણ સાહિત્યમા ખાતરીપૂર્વક જણાવવામા આવ્યુ છે કે કૌટિલિય ચંદ્રગુપ્ત રાજાનો મંત્રી હતો. બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથો એને ધુર્ત અથવા શઠ તરીકે, સિક્કા ઉપરથી ધાતુ ઉતારી પૈસા મેળવનાર, સ્વારી કરી વિજય મેળવનાર તથા માણસોને મારી નાખનાર, વગેરે, ગણે છે. એથી ઉલટું, પુરાણો કાર્યદક્ષ મંત્રી તરીકે એની ગણના કરે છે. આવા એક બીજાથી ઉલટા જતા પરંતુ મનુષ્ય સ્વભાવમા મળી આવતા ગુણો કોઈ કાલ્પનિક વ્યક્તિમાં હોય એમ શા કારણે દર્શાવવામા આવ્યુ હોય ? એની કરવામાં આવેલી નિંદા તથા એનું કઢંગું ગોત્ર નામ એજ એના ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકેના અસ્તિત્વની સાબિતી છે એમ મને લાગે છે.

આપણે અર્થશાસ્ત્રમા તપાસ કરીશુ તો બન્ને વૈધર્મિક તેમજ શાસ્ત્રીય પ્રમાણોમા જણાવેના કૌટિલિયના લક્ષણો આપણને મળી આવશે. એ વૈધર્મિક વિચારવાળાઓને દબાવવા નયનો અને તેઓ એને દુર્જન ગણતા.

(૬) ચદ્રગુપ્ત રાજા ખરેખર થઈ ગયો છે એમ પ્રતિપાદન કરવામા પુરાણો ભાગ ભરે તો પછી તેમા આવેલી કૌટિલ્ય વિશેની હકીકત બાબ્બત તેના ઉપર આધાર કેમ ન રાખીએ? જો કૌટિલ્ય અસ્તીત્વમા હતો, તો પછી એણેજ આ ગ્રંથ લખ્યો હતો એમ આપણે કેમ ન કહીએ? એ ગ્રંથના છેવ્વેથી જે બીજા શ્લોકમા કર્તા તરીકે એનુ નામ આવે છે તે શ્લોક એ ગ્રંથનો કામન્દકે અનુવાદ કર્યો તે પહેલા તેના ઉપોદ્દ્ઘાતમા હતો, ત્યારે એથી વિરુદ્ધ જવા માટે આપણને કંઇ કારણ રહેતુ નથી કઇ પણ કારણ દર્શાવ્યા વિના જેવી પણ આ શ્લોક ગ્રથ લખાયો ત્યારથી તેમા હોવાનુ માને છે?

(૭) આ ગ્રથ વાત્સાયનના પહેલા રચાએલો હતો, અને કામન્દકે તે કૌટિલિયએ રચ્યાનુ જણાવ્યુ હતુ, તો જે કોઇ એ ગ્રન્થનો કર્તા બીજો કોઈ હોવાનુ પ્રતિપાદન કરવા અને અર્થશાસ્ત્રમાના જે પ્રમાણોને વાત્સાયન તથા કામન્દક, દણ્ડિન તથા પંચતંત્ર તથા તંત્રઆખ્યાઇકામાથી પુષ્ટિ મળે છે તે પ્રમાણોને ખોટાં ઠરાવવા માગે તેના ઉપર એ સઘળું સાબિત કરવાનો બોજો રહે છે.

(૮) ધર્મશાસ્ત્રને લગતો કોઇ ગ્રથ ઋષિપ્રણિત છે એમ કહેવામા તથા તેનુ સમર્થન કરવામા કઈ આશય રહેલો હોય છે, પણ એકાદ આર્થિક વિષયને લગતુ પુસ્તક બીજા કોઇએ લખ્યુ છે એમ કહેવા માટે તેવો કઇ આશય રહેતો નથી. એ ઉપરાત કૌટિલ્ય કઇ ઋષિ નથી આ પહનાના અર્થશાસ્ત્રને લગતા પુસ્તકોના કર્તા

૧ ગ્રથકર્તાના નામવાળો પ્રથમ શ્લોક દણ્ડિનના સમય પહેલા ગ્રથમાં હતો. ઉપરનુંજ પ્રમાણ દણ્ડિન આપે છે અને જણાવે છે કે સક્ષિપ્ત ગ્રથ તરીકે વિષ્ણુગુપ્તે મૌર્ય લોકો માટે તૈયાર કર્યો હતો, અને તેમાં પ્રસ્તુત શ્લોકમાના તથા તેની આગળના ફકરાના શબ્દો ઉમગગ ઉતાર્યા હતા.

ઋષિઓ હતા. કોઈ પંડિતે એ પુસ્તક લખ્યુ હોત અને તે કોઇ બીજાએ લખ્યુ છે એમ તે દસાવવા માગતે તો તે કોઇ ઋષિને નામે એ પુસ્તક બહાર પાડતે અને (બૌદ્ધ તથા જૈન) સમાજનો મોટો ભાગ જે નામ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવતો ન હોત તે નામ પસંદ કરતે.

(૯) પુરાણોમા ચંદ્રગુપ્તનુ બીજુ નામ નરેન્દ્ર તરીકે આવે છે. ગ્રંથકર્તાનુ નામ પુસ્તકમા છે એટલુજ નહિ, પણ અર્થશાસ્ત્રમા રાજચિન્હમા જે રાજાનું ચિન્હ नरेन्द्राङ्क મુકવાનુ સૂચન છે તે રાજાનુ નામ નરેન્દ્ર આવે છે. આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

(૧૦) મૌર્ય વંશના સામ્રાજ્યના આરંભ કાળમા મહાવિસિ (વેદમાના મહાવૃષ)ની આયાત નિકાસ વસ્તુઓની, અફઘાનિસ્તાન (અરેબિયા) ના સુકી દરાખમાથી કહાડેલા મૃદવિ દારૂની, એકી વખતે શિબિ તથા મેકલા અને મગધ એટલે ઉત્તરાપથ અને દક્ષિણાપથના માપ તથા તોલના વજનની નોધ લેવાનુ, અને પાટલિપુત્રમા બેંગ એલા ગન્ધાર દેશની નિન્દા કરવા માટે શિલા ઠરાવવાનુ બની શકે એમ હતુ. વળી ઘણી ઉચ્ચ પદવી ભોગવતા રાજમંત્રીને જ અર્થશાસ્ત્રમા આવેલી સઘળી નાણાં વિષયક તથા સૈન્યને લગતી ખબરો મેળવવાનું કામ થાય. સ્ત્રીઓને સાધ્વી બનાવવા માટે અને સાધુઓને પોતાના કુટુંબીઓ માટે ગુજરાનની વ્યવસ્થા ન કરવા માટે શિક્ષા નિર્માણ કરવાનુ શરૂઆતના મૌર્ય અમલના પ્રથમ બે શહેનશાહના સમયમા બની શકે એમ હતુ. (માનવ ધર્મશાસ્ત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે શુન્ગ સમયમા નિયોગની વ્યવસ્થા તરફ ધીક્કાર દર્શાવવામા આવતો હતો છતા) રાજાની અવિવાહિત કન્યા સાથે વ્યવહાર કરી રાજપુત્ર ઉત્પન્ન કરવો, જે મહાકાવ્યોની આપણને માહિતી છે તેનાથી જુદાજ મહાકાવ્યોનુ જ્ઞાન હોવુ, એવા એવા નિર્દેશ ઉપરથી શુન્ગ સમયની અગાઉના ઘણા જુના કાળમા આ ગ્રંથ લખાયો હોય એમ સૂચન થાય છે.

પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત.

હિંદુ રાજ્યવ્યવસ્થા.

ભાગ ૨ જો.

રાજસત્તા

તથા

સામ્રાજ્ય પદ્ધતિ.

પ્રકરણ ૨૨ મું

હિંદુ રાજસત્તા

એનાં મૂળની પ્રાચીનતા તથા ઉપપત્તિ.

રાજન શબ્દનો તેમજ એ જે શબ્દ ઉપરથી આવ્યો છે તે રાજ શબ્દનો મૂળ અર્થ રજકર્તા થાય છે. લાટિન રેક્સ (rex) શબ્દ સાથે એને જોડવામાં આવે છે. પરંતુ હિંદુ રાજકીય સિદ્ધાંતવાદીઓ એ શબ્દની ઉત્પત્તિ દાર્શનિક તત્વોમાંથી થએલી જણાવે છે. રાજાને રાજા એટલા કારણથી કહેવામાં આવે છે કે સારો રાજઅમલ ટકાવી રાખીને લોકોના મન રંજન કરવાની એની ફરજ છે. આ દાર્શનિક અર્થ સિદ્ધાંત તરીકે આખા સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. એ સંતાનો રાજવ્યવસ્થાને લગનો આ અર્થ રાજાઓએ સ્વીકારી માન્ય રાખ્યો છે. કલિંગનો રાજા ખારવેલ જૈન હતો તે પોતાના શિલાલેખ (આશરે ઈ. સ. પૂ. ૧૬૫) મા જણાવે છે કે તે પોતાની ૩૫ લાખ પ્રજાના મન રંજિત રાખતો. બૌદ્ધ સુત્રમાં સિદ્ધાંતને લગતી એવીજ વ્યાખ્યા મળી આવે છે: दम्मेन परे रंजेतीत खो, वासेथ, राजा (દિગ-નિકાય, અગ્ગન્નસુત્તન્ત, ૨૧, પુ. ૩, પા. ૯૩) બૌદ્ધ પ્રજામાના શાસ્ત્રને માનનારા તેમજ નહિ માનનારા બન્ને પક્ષોએ આ અર્થ સ્વીકાર્યો હતો એટલુંજ નહિ, પણ આ અર્થ તથા રાજ્યબંધારણનો આ સિદ્ધાંત આખા રાષ્ટ્રે માન્ય રાખ્યો હતો.

આગળ જણાવી ગયા પ્રમાણે, મેગાસ્થનીસ પોતાના સમયમાં પ્રચલિત હિંદુ પરંપરાની નોંધ લે છે કે હિંદુસ્તાનમાં વ્યવસ્થિત રાજઅમલ સૌથી પ્રાચીન કાળમાં રાજસત્તા રૂપે હતો. આને ઋગ્વેદમાંથી

ટેકો મળે છે એ સમયમા ગજવહિવટ ગજસત્તા રૂપે સાધારણ રીતે ચાલતો મળી આવે છે એ રૂપનુ સમર્થન કરનારાઓને ગજા વિનાના ગજ્યધારણની વિરુદ્ધ આ હકીકતનો ઉપયોગ કરતા આપણે જોયા છે. મેગારથનીસને વિશેષમા કહેવામાં આવ્યુ હતુ તે પ્રમાણે આવી ગજસત્તાના અમન પછી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય અમલના પ્રયોગ કરવામા આવ્યા હતા ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૮ ૧૪) મા જણાવ્યુ છે તે પ્રમાણે 'દૃઢ ગજઅમલવાળા મધ્ય પ્રદેશમા' ગજસત્તા સર્વ વિરોધની સામા ટકી રહી હતી, એને મેગાસ્થનીસ જણાવે છે તેવો કઇ ફેરફાર અહીં થયો નહોતો આ મધ્ય પ્રદેશ એટલે કુરુક્ષેત્રથી પ્રયાગ સુધીનો જમના અને ગગા નદીની ખીણનો પ્રદેશ હતો અને અહીંજ આર્ય વિજેતાઓએ પોતાની ગજસત્તા જમાવી હતી પૌરાણિક ઇતિહાસથી આ વાતને ટેકો મળે છે એના ગજકર્તાઓની સત્તા એ પ્રદેશ ઉપરજ ચાલતી અને તેની ધીમેધીમે માત્ર પૂર્વ તરફ લબાઈ હતી ઐતરેયમા જણાવ્યા પ્રમાણે પૂર્વ (પ્રાચી) નુ ગજ્યધારણ સામ્રાજ્ય રૂપે હતુ એટલે તેમા અનેક એકગજતત્રો એકઠા થએલા હતા

હિંદુ ગજસત્તાની ઉત્પત્તિના સબધમા કેટલાક સિદ્ધાતો હિંદુ વાઙ્મયમા ઉપલબ્ધ છે વ્યાવહારિક રીતે વહીવટ ચલાવવામા એ બધારણની શી અસર થઈ હતી તે સમજવા સારૂ એ સિદ્ધાતોની સક્ષિપ્ત તપાસ અગત્યની જણાશે

વૈદિક સિદ્ધાત ઐતરેય બ્રાહ્મણમા મળી આવે છે અહીં એમ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ છે કે દેવોનો એટલે એમના ઉપાસક હિંદુઓનો મૂળ કોઈ રાજા નહોતો અસુરો સાથેના વિગ્રહમા દેવોને ઉપરાઉપરી પોતાનો પરાજય થતો જણાયો ત્યારે તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે અસુરોની સરદારી એમના રાજાના હાથમા હોવાથી તેઓ વિજયી થતા, અને પરિણામે એ પ્રયોગ અજમાવવાનો એમણે ઠરાવ કર્યો ઐતરેય બ્રાહ્મણમાનુ આ પ્રમાણ

આવતી. મેગાસ્થનીસ જણાવે છે કે સ્વયંભૂ, બુદ્ધ તથા કૃતુ પછી સામાન્ય રીતે રાજાઓ વંશપરંપરાને ધોરણે ગાદીએ બેસતા, પણ 'રાજકુટુંબમાં જ્યારે વારસો ન હોય ત્યારે ગુણ જોઇને હિંદીઓ પોતાનો રાજા ચુંટી કહાડતા'. (મેકક્રિન્ડલ, મેગાસ્થનીસ અને એરિયન પા. ૨૦૦). જાતકોમાં રાજાની વરણીની વાતો છે અને દેશના લોકસાહિત્યમાં પ્રાણીઓ પણ પોતાના રાજા ચુંટી કહાડતા એવી વાતો આવે છે. આ ઉપરથી એવું સૂચન સહજ થાય કે રાજ-સત્તાની વરણીનો સિદ્ધાંત આખા રાષ્ટ્રમાં સર્વમાન્ય હતો. હવે આપણે વેદમાંનાં રાજાની ચુંટણી કરવા સંબંધનાં તથા વૈદિક રાજસત્તા સંબંધનાં સૂત્રો તપાસીએ.

પ્રકરણ ૨૩ મું

વૈદિક સમયનો રાજા અને તેની વરણી.

લોકો સમિતિમાં એકઠા થઇ રાજાને ચુંટી કહાડતા. જમા થએલા લોકો સર્વાનુમતે તેને રાજપદ માટે ચુંટતા અને સમિતિ તેની નિમણુક કરતી એમ માન્યતા હતી. એને કહેવામાં આવતું કે એણે રાજ્ય પોતાના કબજામાં રાખવું, અને વિશેષમાં એવી આશા રાખવામાં આવતી કે 'એ પોતાના ઉચ્ચપદ ઉપરથી ચ્યુત થશે નહિ', તેમજ દુશ્મનોને દબાવી દેશે.

વરણીને લગતું સૂત્ર અથર્વવેદ ૬, ૮૭–૮૮ માં આવે છે, અને એજ સૂત્ર કંઇ ફેરફાર સાથે ઋગ્વેદ ૧૦–૧૭૩ માં પણ છે. એ સૂત્રનો સાર આ પ્રમાણે છેઃ

ખુશીથી તમે અમારી સાથે આવી રહો; ડગમગ્યા વિના દૃઢ રહો; સર્વ લોકો તમને આમંત્રે છે; તમે રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થશો નહિ.

અહીં પર્વતની માફક તમે અવિચળ રહો અને હેઠા પડશો નહિ. ઇન્દ્રની પેઠે દૃઢ રહોઃ અહીં રહી રાષ્ટ્રને ધારણ કરો.

હવિની આહુતિને લઇને ઇન્દ્ર (રાષ્ટ્રને) દૃઢતાથી ધારણ કરે છે; એને માટે સોમ તેમજ બ્રહ્મણસ્પતિ પણ એમજ કહે છે.

સ્વર્ગના (જેવા) અચળ, પૃથ્વીના (જેવા) અચળ, જગતના (જેવા) અચળ, પર્વતના (જેવા) અચળ, લોકોના આ રાજા પણ અચળ હો.

તમે રાષ્ટ્ર ધારણ કરો અને તેને વરુણ, બ્રહ્મસ્પતિ, ઇન્દ્ર તેમજ અગ્નિ દેવ અવિચળ રાખો.

ચ્યુત થયા વિના દૃઢતાથી તમે શત્રુઓનો નાશ કરો અને શત્રુના જેવું વર્તન રાખનારાઓને પગ તળે કચડી નાખો.

સર્વ દિશા સર્વાનુમતે તમારૂં સન્માન કરે છે અને દૃઢતા રાખશો એમ ધારી સમિતિ અહીં તમારી નિમણુક કરે છે.

વરણીનાં આ સૂત્રને મળતી આવતી ઋગ્વેદની ઋચાના છેલ્લા પદમાં રાજા એકલાનેજ લોકો પાસેથી કર લેવાને અધિકારી ગણ્યો છે, તે લોકોનો ખરો રાજા છે. 'એકલોજ કર લેનાર' એ શબ્દો ઉપરથી એમ જણાય છે કે રાજ્યના લાગા તરીકે નિયમિત રીતે કર ઉઘરાવવાની પદ્ધતિ અત્યાર પહેલાંની સ્વીકારવામાં આવી હતી. રાજા સિવાય અન્ય કોઇને એ કર ઉઘરાવવાનો હક્ક નહોતો. આખા રાષ્ટ્રમાં સૌથી ઉચ્ચ સ્થાન તરીકે અર્થસૂચક રીતે વર્ણવવામાં આવે છે એવાં સ્થાન ઉપર બેસવા રાજાને વિનંતિ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે જ્યારથી વૈદિક સમયના રાજપદનો સ્વીકાર થયો હતો ત્યારથીજ આખા રાષ્ટ્રને એક ઘટના તરીકે ગણવામાં આવ્યું હતું.

નવો રાજા ગાદીએ બેઠા પછી તેને એકત્ર થએલા લોકો તથા રાજકૃત (રાજા બનાવનારા) પલાશ લાકડાની બનાવેલી પોંચી રાજ-

પંદના લાક્ષણિક ચિહ્ન તરીકે આપતા. એને મણિ કહેતા. પાછળનાં પ્રમાણભૂત ગ્રંથોને આધારે મોટા અમલદારો અથવા મંત્રીઓ એટલે કોષાધ્યક્ષ, સેનાપતિ, ગ્રામણી અથવા શહેરનો મુખી અને બીજાઓ ' રાજા બનાવનારા ' તરીકે ઓળખાતા. નવો ચુંટી કહાડવામાં આવેલો રાજા આ સઘળાઓને ' રાજા ' તથા ' રાજા બનાવનારા ' કહેતો હોવાથી એમ જણાય છે કે તેઓ રાજકર્તા તરીકે ગણાતા અને રાજા તેમનામાં મુખ્ય હતો. પાછળથી તેઓ રત્નિન એટલે જેમને રત્ન અથવા મણિ સોંપવામાં આવ્યું હોય એવા કહેવાતા. કેમકે રાજસત્તાનાં લાક્ષણિક ચિહ્ન તરીકે ઓળખાતું રત્ન એઓજ રાજાને આપતા. અસલના સમયમાં કારીગરો તેમજ રથ બનાવનારાઓ સુદ્ધાં સમાજના જે સઘળા લોકો હાજર હોય તેમની પાસેથી રાજા આ રત્ન સ્વીકારતો. વૈદિક સમયમાં રાજાની વરણીને અંગે આટલીજ ક્રિયા થતી.

પર્ણ અથવા મણિનો સ્વીકાર કરતાં રાજા અથર્વવેદ ૩. ૫ ૬–૭ માંના મંત્રનો ઉચ્ચાર કરી સઘળા જમા થએલા લોકોને પોતાની મદદમાં ઉભા રહેવા માટે વિનંતિ કરતો.

રાજા જીવે ત્યાં સુધી તે ગાદી ઉપર રહે એ હેતુથી એની વરણી થતીઃ [દશમીમુગ્રः સુમના વશેહ અથર્વવેદ ૩. ૪. ૭.]

રાજગાદી રત્ન જડીત હોય છતાં તે ઉપર સિંહ, વાઘ અથવા દીપડાનું ચામડું પાથરવામાં આવતું, કેમકે એ શૌર્યના વિશિષ્ટ લક્ષણ તરીકે ગણાતું. " તું વાઘ હોઈ, વાઘના આ ચામડાં ઉપર મહા દિશાઓમાં ફર. સર્વ જાતિના લોકો તારી ફતેહની વાંચ્છના કરશે. " (અથર્વવેદ ૪. ૮. ૪.) ગાદીએ બેસા પછી રાજા ઉપર પાણીનો અભિષેક કરવામાં આવતો.

કેટલીક વખત રાજાને અધિકારભ્રષ્ટ કરવામા આવતો અને એ દેશનિકાલ પણ થતો. દેશવટો ભોગવ્યા પછી એવા અધિકારભ્રષ્ટ થએલા રાજાને કેટલીકવાર ફરી ચુંટવામાં આવતો, અને એમ થતાં

એ પોતાના વરણી કરનારાઓ સાથે સંમત થતો મનાતો. (અથર્વવેદ ૨. ૫. અને ૩. ૪. ૬.)

પ્રજા ધન સંપત્તિ મેળવી આબાદ થાય એવી રીતે રાજાએ વર્તવાનું હતું. અથર્વવેદ ૨૦. ૧૨૭ (૩) ૭–૧૦ મા કુરૂના પરિક્ષિત રાજાના સમયમાં લોકો કેટલા સુખી અને આબાદ હતા તે જણાવ્યું છે.

વૈદિક સમયમા રાજાની વરણીને લગતુ કામ ઘણી સાદી અને સરળ રીતે આટોપવામા આવતુ. છતાં તેમા ગુઢ તત્વજ્ઞાન રહેલું માલમ પડે છે. લોકો રાજાની વરણી કરે છે, તે ચોક્કસ ફરજો અદા કરશે એવી આશા રાખવામા આવે છે, અને તેને કેટલાક અધિકાર સોંપવામાં આવે છે. એ લોકો પાસેથી તથા 'રાજા બનાવનારાઓ' પાસેથી પોતાના અધિકારનો સ્વીકાર કરે છે, એ પોતાની વરણી કરનારાઓ સાથે એકમત રહે છે. એને હોદ્દા ઉપરથી ઉતારી પાડવામાં આવે છે, તેમ દેશવટામાંથી પાછો બોલાવવામા આવે છે. રાજપદને લગતા રાજદ્વારી તત્વજ્ઞાનના બીજ આ વૈદિક મંત્રોમા મળી આવે છે.

ઉપપત્તિની દૃષ્ટિએ કદાચ સ્પષ્ટ ન લાગે છતા હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે લોકોએ રાજપદ સ્થાપ્યુ હતુ અને રાજા કેટલીક શરતો અનુસાર તે પદ ધારણ કરતો. એના ઉપર દાબ રાખવા માટે હમેશાં રાષ્ટ્ર સમિતિ રહેતી. આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ તે પ્રમાણે એ સમિતિ ખરો સામ્રાજ્યાધિકાર ભોગવતી.

પ્રકરણ ૨૪ મું

બ્રાહ્મણ સમયની રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા તથા રાજબંધારણની દૃષ્ટિએ તેની મહત્તા.

બ્રાહ્મણ વાઙ્મયના સમયમાં રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા વિસ્તૃત થાય છે તેમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની અનેક વિધિઓ કરવામાં આવે છે તથા કેટલીક ખાસ ક્રિયા નવી દાખલ કરવામાં આવે છે, છતાં છેક વૈદિક સમયમાં કરવામાં આવતી ક્રિયામાં જણાઇ આવતા રાજ્યબંધારણને લગતા લક્ષણો આ ક્રિયામાં પણ જાળવી રખાય છે ખરું જોતાં અહીં મૂળ આશય તથા વિચારોનો વિકાસ થાય છે.

રાજ્યાભિષેક માટેના શાસ્ત્રોક્ત સૂત્ર આ સમયમાં રચાયા હતા અને વિધિ નક્કી કરી હતી એ પ્રમાણે હમેશને માટે કરવું એમ જાણે ઠર્યું હતુ એ વખતથી માંડીને હિંદુસ્તાનમાં અભિષેક થએલા દરેક હિંદુ રાજાએ આ વિધિ તથા ક્રિયા પાળ્યા છે, કેમકે ન્યાય તથા ક્રિયાકાંડના સંબંધમાં ઉપલબ્ધ થતા શાસ્ત્રીય વિચાર પ્રમાણે એ વિધિ અને ક્રિયા કર્યા સિવાય કોઈપણ રાજ્યપદ ઉપર આરૂઢ થઈ શકતો નહિ સત્તરમા સૈકાના જે ન્યાયશાસ્ત્રીઓએ મુસલમાન રિયાસતમાંના હિંદુ રાજાઓ માટે આ વિષય ઉપર ગ્રંથ રચ્યા હતા તેમણે વર્ણવેલી ક્રિયા ઉપરથી એટલું તો સમજાય છે કે વૈદિક સમયની ક્રિયાના મહત્ત્વના લક્ષણો વિશિષ્ટ રીતે હજી પણ જળવાઈ રહ્યા છે

સમાજના મુખી અથવા અધ્યક્ષને વિધિપુરઃસર તેની પત્નીએ તેમના માટે અગ્નિમાં ત્રણ યજ્ઞ કરવાના છે પ્રથમ યજ્ઞ રાજાને ગાદીએ બેસાડવા માટેનો રાજસૂય, બીજો રાજાને અથવા રાજગુરુ જેવા કોઇ ઉચ્ચ અધિકારીને માટેનો વાજપેય યજ્ઞ અને ત્રીજો સર્વ-

મેધ અથવા 'સર્વને અમર કરવા માટેનો યજ્ઞ' હતો. વાજપેય યજ્ઞનું મૂળ જોતા તેનો પ્રકાર રાજકીય હોવાનો સંભવ જણાતો નથી, કારણ કોઈ મહાન વિજયને લગતા મહોત્સવ પ્રસંગે એ કરવામા આવતો હતો. પાછળથી એ રાજાના અભિષેક અથવા કોઈ ધાર્મિક પ્રતિષ્ઠાના સંબંધમા કરવામા આવતો. સર્વમેધ વિશિષ્ટ પ્રકારનો યજ્ઞ હતો અને જે સમ્રાટોનો રાજ્યાભિષેક થઇ ગયો હોય તેઓજ એ યજ્ઞ કરતા. આ યજ્ઞ ઉપરથી એટલુ પુરવાર થાય છે કે તે સમયે પણ આખા હિંદુસ્તાનને સાર્વભૌમ બનાવવાની મહત્વાકાંક્ષા રાખવામાં આવતી હતી. એમ છતા રાજ્યારોહણ માટેનો સામાન્ય યજ્ઞ રાજસૂયજ ગણાતો, કેમકે એ યજ્ઞ કરવાથી રાજા ખરી રીતે ગાદી ઉપર સ્થાપન થએલો મનાતો.

राज्ञ एव राजसूयम्। राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति...(શતપથ બ્રાહ્મણ ૫. ૧ ૧. ૧૨).

આપણે અહીં રાજસૂય તેમજ વાજપેય યજ્ઞમા કરવામા આવતી ક્રિયાની સમાલોચના કરીશુ. ખરૂ જોતા આ ત્રણે યજ્ઞમા ઘણીખરી ક્રિયા સામાન્ય રીતે કરવામા આવતી અને કેટલીક અમુક ક્રિયા એક બીજાના અનુસંધાનમા કરવામા આવતી રાજસૂય યજ્ઞ કરવા માટે પ્રથમ વાજપેય યજ્ઞ કરવો એમ માન્યતા હતી.

રાજસૂય યજ્ઞની ક્રિયા ત્રણ ભિન્ન ભાગે કરવામા આવે છે. પ્રથમ શરૂઆતમા કેટલાક હોમ હવન થાય છે, બીજા ભાગમા અભિષેચનીય એટલે અભિષેક અથવા વિલેપન ક્રિયા અને ત્રીજા ભાગમા અભિષેક પછીની કેટલીક ક્રિયા થાય છે આમા સૌથી અગત્યનો અભિષેચનીય ક્રિયાવાળો ભાગ છે, અને કદાચ વહીવટમા એને અંગેની ક્રિયા તથા ઉચ્ચારાતા મંત્રો જેવીપણ સાધારણ રાજ્યાભિષેક વખતે અવશ્ય કરવી પડે તથા ઉચ્ચારવા પડે એમ ગણાતું

આ ક્રિયાનું બારીકાઈથી અવલોકન કરનારનુ પ્રથમ ધ્યાન જે

બાબત ઉપર જાય છે તે એ છે કે એમાં ચુંટી કહાડવામાં આવનાર રાજાને માટે ચુક્ર નગર અર્થ ઠેકાણે 'તે' સર્વનામ વપરાય છે અભિષેક થઈ ગયા પછીજ એ 'રાજા' કહેવાય છે, આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યારે મરગી ક્રિયા સંપૂર્ણ થાય ત્યારેજ રાજાને પોતાની પદવી તથા અધિકાર મળે છે, એ પહેલાં તે સાધારણ નાગરિક ગણાય છે

શરૂઆતમાં કરવાના હોમ હવનના અગીઆર રત્ન-હવિ છે આ હવિ તેણે एकादश रत्नानि એટલે અગિયાર રત્ન-ધારણ કરનારાઓને તેમના દરેકના મકાને જઈ આપવાની છે હેઠળ દશાનેના અધિકારી વગેરેને એ રત્ન-હવિ આપવામાં આવે છે

૧ સેનાની (લશ્કરનો ઉપરી)

૨ પુરોહિત (રાજગુરુ) તૈત્તિરીયમાં 'બ્રાહ્મણ' ગણાવ્યો છે

૩ ચુંટી કહાડવામાં આવનાર રાજાના પ્રતિરૂપ ક્ષત્ર અથવા રાજા તરીકે તૈત્તિરીયમાં આવા રાજાને બદલે રાજન્ય ગણાવ્યો છે

૪ મહિષી (રાણી) કેટલાક સમારંભ વેળાએ રાજાની સાથે રાણી ગાદી ઉપર બેસતી હોવાથી એ પણ રાજ અધિકારી તરીકે ગણાતી એમ છતાં મૂળ આશય એવો જણાય છે કે સ્ત્રી વિના કાંઈ પણ હોમ હવન થઈ શકે નહિ, કેમકે પુરુષ આધ્યાત્મિક શરીરનો માત્ર અડધો ભાગ ગણાતો, બાકીનો અડધો ભાગ એની સ્ત્રી હતી આ સિદ્ધાંત અનુસાર વાજપેય યજ્ઞમાં રાણી રાજાની સાથે ગાદી ઉપર બેસે છે યજુર્વેદ પ્રમાણેની રાજસૂય યજ્ઞની ક્રિયામાં ભવિષ્યમાં થનાર રાણીએ પોતાના પતિની સાથે ગાદીએ બેસવા સંબંધી કંઈ સૂચના નથી પરંતુ મદા કાપો ઉપરથી રાજા રાણીનો સાથે અભિષેક કરવાનો વદિરટ રેવાનું પુરવાર થાય છે યજુર્વેદની અન્ય શાખાઓએ પણ રાણી વિના રાજાનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ અપૂર્ણ રહેવાનો નિર્ત

સ્વીકાર્યો છે અને તે એટલે સુધી કે વાવાતા અને પરિવૃક્તા જેવી હલકી જાતીની રાણીઓ હોય છતાં તેમનું પણ રાજાએ પૂજન કરવું અવશ્યક ગણાયું છે. અશ્વમેધમાં પાલાગલ્ગ્ની જેવી શુદ્ર જાતિની સ્ત્રી પણ ભાગ લે છે.

૫ સૂત (રાજ બારોટ તથા વહિવંચો). કદાચ આ પહેલાંના સમયમાં વહિવંચા સિવાય કોઈ બીજો અગત્યનો ઓદ્દો બારોટને આપવામાં આવતો હશે. અર્થશાસ્ત્રમાં આપેલી મૌર્ય રાજ્યના અધિકારીઓની યાદીમાં વાર્ષિક ૧૦૦૦ ચાંદીના પણ નામના સિક્કાના પગારદાર પૌરાણિક વગેરે જેવા ઉતરતી પંક્તિના અધિકારીઓમા એને મુક્યો .છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ઉપરથી જણાય છે તેમ દરેક પ્રાંતના મુખ્ય શહેરમા સૂત રહેતો. હર્ષવર્ધમાનનાં સામ્રાજ્યમાં યુવન ચ્વંગે (હિયુએન ત્સંગે) જે તવારીખ નવેશતે જોએલા તેજ આ સૂત હશે. એનું કામ દરેક પ્રાંતમાં બનતા 'સારા નરસા બનાવોની તેમજ મહાન આફતો તથા શુભ પ્રસંગો' ની નોધ રાખવાનું હતુ. દરેક વર્ષની આવી નોધ રાખવામા આવતી એ ખારવેલ તથા બીજાઓના શિલાલેખ ઉપરથી પુરવાર થાય છે.

૬ ગ્રામણી (નગરનો અથવા ગ્રામ્ય પંચાયતનો મુખી). યજુર્વેદની મૈત્રાયણી આવૃત્તિમા એને વૈશ્યગ્રામણી કહ્યો છે.

૭ ક્ષત્રિ (કંચુકી).

૮ સંગ્રહીત્રિ (કોષાધ્યક્ષ). પાછળથી એને સન્નિધાત્રિ કહેતા. (જેમકે અર્થશાસ્ત્રમાં)

૯ ભાગદુઘ (મજમુદાર). પાછળીના સમયમાં (જેમકે અર્થશાસ્ત્રમાં) એને સમાહર્ત્રિ એટલે (રાજાનો એક સહાંશ વગેરે) 'ભાગ દહોનાર'. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કરની રકમ અત્યાર પહેલાની ઠરેલી હતી.

૧૦ અક્ષાવાપ–ભાષ્યકારોએ આનો અર્થ જુગાર ઉપર નિબંધ રાખનાર એવો સમજ્યો છે જુગાર ઉપર રાજ્યનો દાબ હોવાથી રાજ્યને તેમાંથી સારી આવક થતી પરંતુ આ ખાતાને અપાએલી અગત્ય કંઇક વિચિત્ર જણાય છે, અને તેથી ભાષ્યકારોએ કરેલા અર્થ માટે કંઇક શંકા રહે છે ઉપરના (૮) તથા (૯) મા દર્શાવેલા અધિકારીઓને મળતા આવતા, અર્થશાસ્ત્રમાના સન્નિધાતા તથા સમાહર્તાની પછી ગણાવેલા અમલદારોમાં અક્ષપટલ, હિસાબી ખાતાના ઉપરીનું ખાતું, આવે છે આને મળતો આવતો અક્ષાવાપ, રાજ્યનો હિસાબ રાખનાર અમલદાર, હોય એમ જણાય છે જુગાર ઉપર નિબંધ રાખનાર અમલદારની કંઇ ગણના અહીં થતી નથી. એમ લાગે છે કે એકાદ પાટીઆ (પટલ અથવા અધિદેવન) ઉપર દોરેલા ખાના અથવા અક્ષ વડે તે સમયમા હિસાબો રખાતા હતા અર્થશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી અક્ષશાલા પણ આ સબંધમા ધ્યાનમા લેવી જોઇએ અક્ષશાલાના હવાલામા રાજ્યનુ સોનુ, ચાંદી, તથા ટંકશાળ હતા આવા વિશિષ્ટ અધિકારોના સબંધમા અક્ષ શબ્દ વપરાએલ હોવાથી તેને જુગાર સાથે કાંઇ સબંધ હોય એમ લાગતું નથી

૧૧ ગોવિકર્ત (જંગલોના ઉપરી અગર જંગલી પ્રાણીઓનો નાશ કરનાર) મેગાસ્થનીસે ‘રાજ્યના મહાન અમલદારો’ મા જેની ગણના કરેલી તેજ આ અમલદાર હોય એમ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, કેમકે એના કહેવા પ્રમાણે એનું કામ પાકને નુકસાન કરે એવા જંગલી પ્રાણીઓ તથા પશુઓનો નાશ કરવાનુ તથા શિકારીઓ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું હતું

૧૨ પાલાગલ (દૂત)– એનો ખાસ પોષાક રાતી પાઘડી તથા ચામડાનો ભાથો હતા અને એ શૂદ્ર જાતનો હતો યજુર્વેદની

મૈત્રાયણી સંહિતામા એને બદલે तक्ष તથા रथकार, સુથાર તથા રથ બનાવનાર ગણાવ્યા છે.

વેદના કાળમાં ' (પલાશ) મણિ બલિસ આપનારાઓ ' ની જે સંસ્થા અસ્તિત્વમા હતી તેની ખીલવણી થતાં રત્નિનોની મહત્તા વધી હશે. આ राजकृत મંત્રીઓમા સૂત, ગામનો મુખી, રથકાર વગેરે હતા. પણ રત્નિનોમા રાજ્યના મોટા અમલદારોની ગણના થતી. અમલદારો પસંદ કરવામા જાતિ તથા ન્યાતિ પ્રતિનિધિત્વના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કામ લેવાતું એમ માલમ પડે છે. યજુર્વેદની શાખાઓમા મોટે ભાગે પુરોહિતને બ્રાહ્મણ તરીકેજ જણાવ્યો છે. એ બ્રાહ્મણનો પ્રતિરૂપ લેખાય છે. રાજન્ય અથવા રાજા તરીકે પસંદ કરવામા આવેલો રાજા રાજન્ય અથવા ક્ષત્રિય જાતિનો પ્રતિરૂપ લેખાય છે. ગ્રામણી અથવા મૈત્રાયણી સંહિતામાનો વૈશ્ય-ગ્રામણી અથવા વૈશ્ય જાતનો ગામનો મુખી, વૈશ્ય જાતના અથવા સામાન્ય પ્રજા તરીકે ઓળખાતા મૂળ વતનીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે ગણાતો. વેદમાંના ' ધાતુનું કામ કરનાર ચતુર કારીગરો તથા રથ બાંધનારા ' ને મળતા આવતા तक्ष તથા रथकारને ઠેકાણે શુક્લ ક્રિયાકાંડમાં પાલાગલ આવે છે. ઉપર કહેલા બાકીનાઓ રાજ્યના મોટા અમલદારો અથવા મંત્રીઓ હતા અને તેમને ' રાજા બનાવનારા ' કહેવામા આવતા.

સમાજની વૃદ્ધિ થતા સઘળા લોકોને માટે આવે પ્રસંગે એકઠા થવાનુ અશક્ય જણાયું એટલે સ્વાભાવિક રીતે પ્રતિનિધિત્વનો સિદ્ધાંત સ્વીકારવામા આવ્યો. આ ફેરફારમા સૌથી વધારે લક્ષ ખેંચે એવી બીના એ છે કે સમાજના અંગ તરીકે શુદ્ર જાતનો ખાસ સ્વીકાર થયો હતો. રાજ્યબંધારણની દષ્ટિએ આ ફેરફાર ઘણો અગત્યનો છે. જે પુરુષ રાજા થનાર છે તે જીતાએલા ગુલામને નમન કરે છે. એ અન્ય કોઇપણ શખસના જેવોજ રાજ્યના અંગભૂત તરીકે ગણાય છે, અને વખત જતા એને વધારે ને વધારે અગત્ય મળે છે.

દરેક પ્રસંગે બોલવામાં આવતા મંત્ર ઉપરથી રત્નિનને આપવામાં આવતા અર્ઘનો અર્થ સમજાય છે. આથી રાજાનો અભિષેક થાય છે અને અર્ઘ લેનારને એ પોતાનો નિમકહલાલ અનુયાયી બનાવે છે. રાજા ગ્રામ્ય પંચાયતના મુખીનું પૂજન હવિથી કરતો કારણ 'તે નિસંશયઃ એના રત્નોમાનો એક છે અને એને માટે આ ક્રિયાથી એનો અભિષેક થાય છે.'

મોટા અધિકારીઓ અથવા મંત્રીઓ પ્રત્યે માન દર્શાવવામા આવતું તેનું કારણ સહજ સમજાય છે. એ રત્નિન મંત્રીઓ રાજા ગાદીએ બેસતો તે અગાઉ સત્તા ભોગવતા અને તે વખતે તેઓ એનાથી સ્વતંત્ર હતા. એ મંત્રીઓ સમિતિના, એટલે એની આસપાસની સમાજના, અંગભૂત તરીકે હતા. લોકસત્તાના વખતના આ એ હોદ્દાઓ હજી એ મંત્રીઓ ધારણ કરતા; ક્રિયાકાંડના સમયના સઘળા અધિકારો તેઓને ઉપલબ્ધ હતા, દરેક રાજ્યાભિષેક પહેલા એમનું પૂજન થતુ, એ સઘળું પાછળના સમયના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. વળી એ લોકો સર્વ રીતે સ્વતંત્ર હતા તેના પ્રત્યક્ષ જણાઇ આવતા ચિહ્ન એમના આખા ઇતિહાસમાથી મળી આવે છે.

અભિષેકની સઘળી ક્રિયા ઉપરથી સૂચન થાય છે કે રાજ્યાભિષેક માટે રાજમંડળના જુદા જુદા અંગભૂતોની સંમતિ લેવામા આવતી. આવી સંમતિ લેવાથી કામ પુરૂ થએલું ગણાતું નહિ. લાક્ષણિક રીતે માતૃભૂમિની અનુમતિની યાચના કરવામા આવે છે તેમજ એ અનુમતિ મેળવવામા આવે છે. રાજ્ય મંત્રીઓનુ પૂજન થાય તે પહેલાં આમ કરવામાં આવે છે.

આ સઘળું મનુષ્યની દૃષ્ટિએજ કરવામા આવે છે, રાજાની જાતમાં અથવા તેની પદવીમા કંઇ દિવ્યતા રહેલી છે એવા વિચારથી થતું નથી.

"પછી આ મંત્રીઓ સોમ અને રૂદ્રને અર્ઘ આપે છે."

ઐહલૌકિક અમલદારોની પછી દેવાનુ પૂજન થાય એ આધ્યાત્મવાદીઓને ઉચતુ નહોતુ, એટલે તેઓ મનકલ્પિત ખુલાસા આપતા કે યજ્ઞ માટે અધિકારી ન હોય એવાનુ પૂજન કરવામા આવવાથી તે દોષના નિવારણ અર્થે દેવોને શાંત કરવા યજ્ઞ કરવામા આવતા.

અભિષેચનીયમ અથવા અભિષેકની ક્રિયામા પ્રથમ કેટલાક દેવોને આહુતિ આપવામા છે કે જેથી રાજા તરીકે ચુંટી કહાડવામા આવનાર પુરૂષમા તેના અધિકાર પરત્વે જોઈતા સદ્દગુણો ઉતરે. સવિતાનું પૂજન શક્તિ મેળવવા માટે, ઘરમાના અગ્નિનુ કૌટુમ્બિક સદ્દગુણો માટે, સોમનું જંગલોનું રક્ષણ કરવા બળ મેળવવા માટે, બૃહસ્પતિનુ વક્તૃત્વ શક્તિ ખીલવવા માટે, ઇન્દ્રનું રાજ વહીવટ ચલાવવાની શક્તિ માટે, રૂદ્રનુ ઢોર સંપત્તિનુ રક્ષણ કરવાની શક્તિ માટે, મિત્રનુ સત્ય માટે, અને છેવટે વરૂણનુ પૂજન ન્યાય જળવાય તે માટે કરવામા આવે છે.

શતપથ બ્રાહ્મણમાના મત પ્રમાણે વરૂણ ધર્મપતિ હોવાથી તે રાજાને ધર્મનુ રક્ષણ કરનાર બનાવે છે, અને સત્ય રીતે ધર્મપતિ થવુ એજ રાજાનુ પરમ કર્તવ્ય છે.

આ મત પ્રમાણે ધર્મનુ રક્ષણ કરવુ એ રાજાની આવશ્યક ફરજ ગણાય છે. પરંતુ ભાષ્યકારો સર્વગુણસંપન્ન રાજ્યનું મુખ્ય લક્ષણ એ બતાવે છે કે તેમા ધર્મશાસ્ત્રનો વહીવટ રાજા અથવા તેના અધિકારીઓ કરતા હોય પ્રાચીન સિદ્ધાંત એવો હતો કે સમાજના ન્યાયનો વહીવટ સમાજ કરતી આ નવો સિદ્ધાંત જાતકના સમયમા ખરેખર અમલમા હતો, અને મૌર્યવંશના સામ્રાજ્ય વખતે તેનો વિકાસ થતા પગારદાર ન્યાયાધીશો સમ્રાટ તરફથી ન્યાયનો વહીવટ કરતા.

પછી સમુદ્રમાથી તેમજ દેશના જુદા જુદા જળાશયોમાથી જે રાજાના અભિષેક માટે પાણી લાવવાનુ હોય તેના નામનો મંત્રોચાર

કરીને પાણી લેવામા આવતું 'સ્વરાજ ભોગવતું જળ, તુ રાજ્યપદની બક્ષનાર છે માટે અમને એ પદની બક્ષિસ કર ' ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સરસ્વતીનુ, દેશની મોટી નદીઓનુ, મહાસાગરનુ તેમજ એકાદ કુવાનુ પાણી એકઠું કરવામા આવતુ કુવાનુ પાણી સ્થિર હોવાથી તેની મહત્તા ઘણી હતી, કેમકે તેની પેઠે લોકો પણ સ્થિર દૃઢ મનના રહી રાજા પ્રત્યે એકનિષ્ઠાથી વર્તે એવી માન્યતા હતી.

થનાર રાજાનામા જનસમાજ ઉપર અમલ ચલાવવા માટે જરૂરના જે સદ્ગુણો જોઇએ તે તેનામા ઉતરે એ માટે દેવોને આવાહ્‌ન કરવામા આવતું પરતુ તેને રાજપદ ઉપર ખરેખર સ્થિર કરવા માટે દેશની નદીઓને, તેમના પવિત્ર જળને, પ્રાર્થના કરવામા આવતી દેવો તેને જાનરાજ્યાય માટેના ગુણો આપે, પણ તેઓ એને રાજપદ ઉપર સ્થાપી શકતા નહિ એમ કરવાનો હક્ક તો દેશના પવિત્ર જળનોજ હતો એ હક્ક એકાદ પવિત્ર તીર્થરૂપ ગણાતા સ્થાનના પાણીનો સ્વીકારાતો નહિ પરતુ એના પવિત્ર જળથી માંડીને છેક હલકી પંક્તિના કુવાનુ પાણી એક કરવામા આવે તો જ એવુ એકઠું કરેલુ પાણી તેમ કરી શકતુ એમ મનાતુ

અભિષેચન એ ભાગે થતુ પ્રથમ રાજ્યના જુદા જુદા મંત્રીઓ રાજા થનાર શખસ ઉપર પાણી છાંટતા, અને બીજુ એ શખસ તખ્ત ઉપર બેસે તે પહેલાં રાજગુરૂ તેના માથા ઉપર અભિષેક કરી મંત્રોચ્ચાર કરતો. મિત્ર-વરૂણના યજ્ઞકુંડ આગળ વાઘનુ ચામડુ પાથરવામા આવતુ અને રાજા થનાર તેના ઉપર ઉભો રહેતો પછી બ્રાહ્મણ, રાજા થનારનો નજદીકનો સગો, રાજન્ય તથા વૈશ્ય એટલે 'જનસમૂહમાનો કોઇ એક પછી એક એના ઉપર પાણી છાંટતા આ વખતે શુદ્ર હાજર હોતો નથી, અને સગા માટેનો કંઈ નિર્દેશ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાની આને મળતી ક્રિયામા આવતો નથી તેમા જણાવ્યા પ્રમાણે બ્રાહ્મણ તરીકે આચાર્ય, અને રાજન્ય, વૈશ્ય અને છેલ્લે જન્ય આ ક્રિયામા ભાગ લે છે ઐતરેય બ્રાહ્મણમા જણાવ્યા

પ્રમાણે શૂદ્ર શબ્દ પ્રતિપક્ષી જાતમાના કોઇ શખ્સ માટે વપરાતો તેજ અર્થમા જન્ય શબ્દ અહીં વપરાયો છે. પાછળના વખતમા શૂદ્ર હમેશા આ ક્રિયામા ભાગ લે છે.

પછી થનાર રાજા રેશમી પહેરણ, મોટો ઝભ્ભો અને ઉષ્ણીષ અથવા કિરીટ, એટલે પાઘડી અથવા તાજ પહેરે છે. રાજાને આવી રીતે વસ્ત્ર પહેરાવવા વિરુદ્ધ શતપથ બ્રાહ્મણમા પ્રમાણ છે. ત્યા જણાવ્યા પ્રમાણે વસ્ત્રથી એના શરીરનુ બધારણ ઢંકાઇ જતું હતુ માટે ઉઘાડે શરીરે રાજ્યાભિષેક થાય એ ઉચિત ગણાતું. પછી એનો ખરો રાજ્યાભિષેક થતો અને વાજસેનયી સહિતામા વર્ણવ્યા પ્રમાણે મનુષ્ય લોકમા તેમજ દેવલોકમા એની આણ ફરતી.

પ્રકરણ ૨૫ મું

બ્રાહ્મણ સમયની રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા તથા રાજબંધારણની દૃષ્ટિએ તેની મહત્તા (ચાલુ)

આવિત સૂત્રોચ્ચાર પછી ઇંદ્ર મહાભિષેક થતો થનાર રાજા તખ્ત ઉપર બેસે તે પહેલા તેણે વ્રતત ' લેવુ જોઇએ એમ સર્વાનુમતે માનવામા આવતુ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ એ વ્રત, વચન અથવા પ્રતિજ્ઞાનો ઉલ્લેખ કરતા એમ જણાવે છે કે ' सत्य-सत्य, सत्य धर्म, सत्यानृतेव्रतग- सत्य राजा ' આ પ્રમાણે રાજા પ્રતિજ્ઞા કરતો. એ સંકલ્પ સર્વમાન્ય હોવાથી ઐતરેય બ્રાહ્મણ સિવાય અન્ય ગ્રંથોમા મળતો નથી એ સંકલ્પ આ પ્રમાણે છે—

[" ક્ષત્રિએ ઇન્દ્ર મહાભિષેકમા શપથ લઇ શ્રદ્ધાપૂર્વક આ પ્રમાણે બોલવું —] જો હુ તમારા ઉપર જુલમ કરુ તો જે, રાતના હુ જન્મ્યો છુ અને જે રાતના હુ મરણ પામુ એ બે રાતની

વચમા મે ગમે તેવા સુકૃત કર્યા હોય તે, મારૂ સ્વર્ગ, મારૂ જીવન અને મારી સતતિ મારી પાસેથી છીનવી લવામા આવે "

આ મત્રનો પ્રકાર લક્ષમા રાખવા જેવો છે એમા કાઈ પણ દૈવિ સાધનને આવા ન નથી મનુષ્ય પ્રકૃતિ અનુસાર એ જોઇએ તેવો ગભીર અને સિધપુર સર છે ઐતરેય બ્રાહ્મણમા જણ્યા યા પ્રમાણે એ મત્ર સર્વ પ્રકારના રાજ્યધારણમા, એટલે કે, સામાજ્ય, ભૌજ્ય સ્વારાજ્ય, વૈરાજ્ય, પારમેષ્ઠ્ય, માહારાજ્ય, આધિપત્ય અથવા સાર્વભૌમ બધારણમા ક્ષત્રિય રાજાના અભિષેકમા બોલાતો

આણુ વર્ણાવ્યા પછી એને આધારણ રીતે બાધતુ ચામડુ પાથરેન લાકડાના સિહાસન (आसन्दी) ઉપર બસવાનુ કહેવામા આવે છે એ વખતે ચાર મત્રા બોલવામા આવે છે, અને તે મારફત રાજ્યન ચાર મુખ્ય અગોને રાજાનુ રક્ષણ કરવાનુ જણાવવામા આવે છે રાજ્યધારણને લગતી સૌથી મહત્વની બીના એ ધ્યાનમા રાખવાની કે લોકોના રક્ષણ દેખ એણે પોતાનો રાજ્યહીસ્ટ ચનાવવાનો છે

આવી રીતે સિહાસન ઉપર બેસતા પહેલા એ સોનાની કથરોટમા ઉભો રહે છે, રાજગુરૂ સો અથવા નવ કાણાવાળી સોનાની ચારણી માથી એના ઉપર પાણીનો અભિષેક કરે છે, અને આ મત્ર બોલે છે

' સોમની કીર્તિનો તારા ઉપર અભિષેક કરૂ છુ ' અગ્નિના તાપનો સૂર્યના તેજનો ઇન્દ્રના વર્ચસ્વનો ' સર્વ પાનક શક્તિઓનો તુ સાર્વભૌમ રક્ષણકર્તા થા '

" દેવો ' મહાન આધિપત્ય માટે મહાન જ્યેષ્ઠ પદ માટે, મહાન રાષ્ટ્રિય રાજ અમન માટે ઇન્દ્રની શક્તિ માટે એને, અમ (પુરૂષ) ના તથા ખમ (સ્ત્રી) ના તથા કદ (લોકો) ના પુત્રને અનુપમ બનાવો જનસમાજ આ પુરૂષ તમારો રાજા છે એ સોમ કે, અમે બ્રાહ્મણોનો એ રાજા છે ' '

વનસ્પતિમા ઉત્તમ દેવનાર અરા સોમ છે યજ્ઞમા આહુતિ

આપવા વપરાતા સોમ રસ સાથે બ્રાહ્મણોનો સંબંધ હોવાથી સોમ દેવ તેમનો આધપ્રાતા મનાતો. અહીં બ્રાહ્મણ સુદ્ધાં સર્વ જનસમાજના રાજા તરીકે રાજાનો અભિષેક થાય છે, અને રાજગુરૂ તેને સોમ રાજા તરીકે આશીર્વ આપે છે. બ્રાહ્મણ યુગના સમાપ્ત સમયની પરિસ્થિતિનું વર્ણન શતપથ બ્રાહ્મણમાં આવતુ હોવાથી આ અરસામાં બ્રાહ્મણોએ કર આપવામાંથી મુક્તિ મળવા માટેનો દાવો આગળ કરેલો જણાય છે. એમ છતાં ઐતરેય બ્રાહ્મણમા બ્રાહ્મણ સર્વ રીતે રાજાને આધીન હોય એમ જણાવ્યુ છે, અને જાતકોમાં પણ તેજ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ છે. શતપથ શાખાના વાજસેનયી બ્રાહ્મણ ઉપનિષદમા બ્રાહ્મણોને રાજાના અધિકાર હેઠળ મુકયા છે. તૈત્તિરીય શાખા આ અર્થ સ્વીકારતી નથી. ભટ્ટ ભાસ્કર વૈદિક વચનની સમજુતી આપતા જણાવે છે કે બ્રાહ્મણ કદી રાજછત્ર વિના રહી શકે નહિ, એટલે રાજાનો અભિષેક થાય ત્યા સુધી તે સોમની સત્તા હેઠળ રહે છે અને અભિષેક થતાં તે રાજસત્તા સ્વીકારે છે.

બ્રાહ્મણો રાજાના કર વગેરે આપવામાથી મુક્ત રહે એટલા પુરતો જ શતપથ એમની પુષ્ટિમા આગ્રહ કરે છે. શતપથ ઉપરના આ ભાષ્યને આધારે વસિષ્ઠ પોતાના ધર્મશાસ્ત્રમા એવો નિયમ દર્શાવે છે કે બ્રાહ્મણો ઉપર લાગા બેસાડવા નહિ, અને કારણમાં જણાવે છે કે તેઓ પોતાના સદ્વર્તનનો છઠ્ઠો ભાગ રાજાને આપી પોતાના લાગા ભરપાઈ કરે છે. વૈદિક બ્રાહ્મણના આવા હકકની બાબત ધર્મ અને અર્થ એ બન્ને શાખા વચ્ચે મૂળ મતભેદ હતો. રાજનીતિજ્ઞ એ હકકનો સ્વીકાર કરતા નહિ. માનવ અર્થશાસ્ત્ર જેવા સપ્રમાણ ગણાતા ગ્રંથ માટે મહાભારતમા ઉલ્લેખ આવે છે, પરંતુ એ ગ્રંથ હજી પ્રસિદ્ધિમા આવ્યો નથી. એમાંથી અવતરણ કરતાં સોમદેવ પોતાના નીતિવાક્યામૃતમા જણાવે છે કે જેઓ જંગલમા ઉગ્ર તપ આદરતા અને ખેતરમાથી દાણા વીણી પોતાનું પોષણ કરતા તેઓ પણ રાજાને પોતાના પુણ્યમાંથી એક ષષ્ઠાંશ ભાગ સાદર કરતા. આખરે

સર્વ એવા નિર્ણય ઉપર આવેલા લાગે છે કે આચાર્ય વર્ગને રાજના કરમાંથી મુક્ત રાખવા. મહાભારતના શાન્તિપર્વ અને મનુસ્મૃતિમાં પણ એવોજ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે.

વસિષ્ઠ જેવા ધર્મશાસ્ત્રીઓએ રાજ્યાભિષેકને લગતા ક્રિયા કાંડમાના આ ખંડ ઉપર જે વિવેચન કર્યું છે તેથી સાબિત થાય છે કે પુરાણ કાળના હિંદુઓ આ ક્રિયા અને મંત્રોચ્ચારની રાજ્યધારણ ઉપર શી અસર થતી તે સારી પેઠે સમજતા હતા.

ત્રણ પગલાં ચાલી રાજા લાકડાના સિંહાસન ઉપર ચઢે છે અને એની ફરઝ સંહિતામાંનો આ શ્લોક બોલવામાં આવે છે:—

इयं ते राट्।...यन्तासि यमनो ध्रुवोऽसि धरुणः।

कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा ॥

(૧) "આ રાજ્ય તને સોંપવામાં આવે છે, (૨) તું આધિપતા અને શાસક છે, તું ધ્રુવ છે અને (આ સ્થિતિ અથવા જોખમદારીનો) ધારણ કરતા છે. (૩) ખેતીવાડી માટે, ક્ષેમ માટે, આબાદ કરવા માટે, વૃદ્ધિ કરવા માટે તને (આ રાજ સોંપ્યું છે)." પહેલી કહી બોલાઇ રહ્યા પછી રાજાને બેસાડવામાં આવે છે.

આ મંત્ર ઉપરથી એમ પુરવાર થાય છે કે માણસ માણસને રાજ સોંપે છે, તે બક્ષિસના રૂપમાં હોય છે અને નહિ કે વારસ તરીકેના હક્કની રૂએ તે આપવામાં આવે છે. મંત્રના શબ્દો એવા સ્પષ્ટ છે કે તેથી રાજ શા કારણથી સોંપ્યું છે તે ખુલ્લે ખુલ્લું જણાઇ આવે છે. એ કામો ઉપાડી લેવામાં રાજાને મદદ કરવા સારૂ, જેમ અન્ય પ્રસંગે કરવામાં આવે છે તેમ આ પ્રસંગે પણ દેવોને આવાહન કરવામાં આવે છે.

આ પછી કેટલીક લઘુ ક્રિયાઓ થાય છે, રાજા સિંહાસન પરથી ઉતરે છે, વરાહના ચામડાના જોડા પહેરી ચાર ઘોડાની

ગાદીમાં થોડુંક ફરી આવે છે રાજ્યારોહણ પ્રસંગે જે ભારે દમામ દાર સ્વારીઓ કહાડવામાં આવે છે તેનું અસલરૂપ આવું હશે, કેમકે રામાયણના સમયમાંજ આવી સ્વારીઓનો દમદમાટ ઘણો વધી ગયો હતો

રાજા તરતજ પાછો ફરી સિંહાસન ઉપર બેસવા આવે કે ત્યારે આચાર્ય મંત્ર બોલી તેને બેસવા આજ્ઞા કરે છે, અને ન્યાયના મૂર્તિરૂપ ગણાતો રાજદંડ રાજાની પીઠ ઉપર ધીમેથી અડકાડવામાં આવે છે આમ કરી એમ જણાવવાનો આશય હોય છે કે રાજા કાયદાથી પર નથી પણ તેણે તે પ્રમાણે ચાલવાનું છે

આ પછી રાજાની આસપાસ બેઠેલા બ્રાહ્મણો, રત્નિન, આચાર્યો, સરદારો, ગ્રામણી વગેરે રાજાને અભિનંદન આપવાનું શરૂ કરે છે પહેલાં રાજા પૃથ્વી માતાને પોતાને સુરક્ષિત રાખવા પ્રાર્થના કરે છે પછી રાજા પાંચ બ્રાહ્મણો તથા આચાર્યોને તેઓ જે પદવી ધારણ કરતા હોય તે જણાવી પોતે જનસમાજના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમના જોર ઉપર રાજ અમલ ચલાવશે એમ ફરી ફરી કહે છે

પછી બ્રાહ્મણ અથવા આચાર્ય રાજાને તરવાર સાદર કરે છે એ તરવાર સત્તાના સાંકેતિક રૂપ તરીકે રાજા રાજ્યના અધિકારી તથા ગામના મુખીઓમાં ફેરવે છે અને રાજનિષ્ઠ રહેવા માટે બ્રાહ્મણ જે શબ્દો રાજા પ્રત્યે ઉચ્ચારે છે તેજ શબ્દો રાજા આ લોક પ્રત્યે ઉચ્ચારી રાજ અમલમાં તેમના સહકારની યાચના કરે છે

આટલું કરી રાજા અટકતો નથી ચોપટના ખેલની માફક રાજ્યવહીવટ એકજ માણસથી ચલાવાય નહિ એ બાબત સર્વ એકઠા મળેલા સરદારો વગેરેના મન ઉપર ઠસાવવા માટે રાજા રાજરત્નો સાથે સાંકેતિક ચોપટની રમત શરૂ કરે છે અને ઓડમાં પવિત્ર ગાય મુકે છે એજ પ્રમાણે રાજા અને તેના મંત્રીઓ રમવા ધારેલી રાજ્યઅમલરૂપી રમતમાં સમાજની એકાદ ગરીબ વ્યક્તિની પુંજી ઓડમાં મુકતા આ પ્રમાણે રાજ્યઅમલને ચોપટનું રૂપ આપી રાજા પોતાનો અમલ શરૂ કરતો

હિંદુ રાજાના અભિષેકમા કરવામા આવતી સઘળી ક્રિયાએ આપણે જોઇ ગયા છીએ એ સઘળી ક્રિયાઓનુ રહસ્ય સ્પષ્ટ રીતે સાધારણ વાચકવર્ગને પણ સમજ પડે એ માટે આપણે સામાન્ય શબ્દોમા કહીશુ કે—

(અ) હિંદુ રાજા માણસ જાતે સ્થાપેલી સસ્થા હતી

(આ) હિંદુ રાજાની વરણી કરવામા આવતી અને વરણી કરનારા રાજ્યના સઘળા લોકો હતા

(ઇ) હિંદુ રાજાની સ્થિતિ કરારથી બધાએલા શખસ જેવી હતી

(ઈ) હિંદુ રાજાનો ઓદ્દો રાજ્યનો એક ઓદ્દો ગણાતો, અને તે ઉપર આવનારને રાજ્યના ઓદ્દેદારો સાથે સહકાર કરી અમલ ચલાવવાનો હતો

(ઉ) હિંદુ રાજ ટ્રસ્ટ રૂપે હતુ, દેશની આબાદી તથા ખીલવણી થાય એ નજરે રાજ ચલાવવુ એ ટ્રસ્ટનો મુખ્ય હેતુ હતો

(ઊ) હિંદુ રાજા કાઇ રીતે સ્વચ્છદી વર્તન કરી શકતો નહોતો

(એ) હિંદુ રાજા કાયદાથી પર નહોતો, પણ તે અનુસાર એને ચાલવાનુ હતુ

(ઐ) હિંદુ રાજ મુખ્યત્વે કરીને રાષ્ટ્રિય હતુ અને બીજી રીતે ભૌગોલિક હતુ

રાજ્યધારણની આ ભાવના આપણા તત્વજ્ઞાની પૂર્વજોની નજર બહાર નહોતી હિંદુ સમાજ બીજી દુનિયામા મળનારા સુખ માટે જ આતુર રહેતો નહોતો અહીં આપણે તેને અનેક માસલ અવયવો વાળો અને એ અવયવોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરતો પણ જોઇએ છીએ આ સબધમા તે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમા સ્થાપચ્યા રહી જનસમૂહના તિરસ્કારનો ભોગ થઇ પડેલા સમાજ જેવો રહેતો નથી

રાજ અમલ વશપરપરાના ધોરણે ઉતરતો આવે એ બ્રાહ્મણ ગ્રથો સ્વીકારતા નથી દરેક રાજાનો રાજા તરીકે અભિષેક થવો જોઇએ અને એને લગતી ક્રિયામા આગળ થઈ ગએલા રાજા

માટે કાંઈ ઉલ્લેખ આવતો નથી. આનું કારણ એટલુંજ છે કે વૈદિક સમયમાં રાજા ચુંટી કહાડવામાં આવતો. બ્રાહ્મણ ગ્રંથો લખાયા તે કાળમાં હિંદુ રાજા વંશપરંપરાના હક્કથી રાજગાદી ઉપર આવતો એવો સિદ્ધાંત માન્ય થયો નહોતો. પરંતુ એના અંકુર ફુટવા માંડયા હતા એમ તો જણાય છે. એક શાખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચુંટી કહડાએલો રાજા પોતાની હયાતીપર્યંત રાજપાટ ભોગવે એ હેતુથી અભિષેક કરવાનો હોય તો તેણે વ્યાહૃતિ મંત્રના પહેલા શબ્દ ભૂઃ નો જ ઉચ્ચાર કરવાનો હતો. જો બે પેઢી સુધી કુટુંબમાં રાજપાટ રાખવું હોય તો भूर्भुव અને ત્રણ પેઢી માટે રાખવું હોય તો भूर्भुवः स्वः એ પ્રમાણેનો આખો મંત્ર બોલવાનો હતો. [1]ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કર્મકાંડની એક શાખાનો આ અભિપ્રાય હતો. આ સિદ્ધાંત માટે ખારવેલના શિલાલેખમાં પણ ઉલ્લેખ મળી આવે છે. એમાં એક જ પેઢી માટે અભિષેક કર્યાનું વર્ણન હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે અનુમાન થઈ શકે છે કે એક કરતાં વધારે પેઢી માટે પણ અભિષેક થતો. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં આવતા રાજાના राज पितर (રાજા અને રાજાનો પિતા) એ શબ્દોથી રાજસત્તા વંશપરંપરા ઉતારવા તરફ સમાજની વૃત્તિ થતી હતી એ વાતને અનુમોદન મળે છે. વળી એ સાથે લોકશાસનવાળું સ્વરાજ અથવા વિરાજ એવું કંઇ વિશેષણ ન હોવાથી એ માન્યતાને પુષ્ટિ મળે છે. પરંતુ જે ક્રિયા મૂળ ઠરાવવામાં આવી હતી તે ૬૦ પેઢી માટે હતી. અને જ્યારે રાજસત્તા વંશપરંપરા ચાલવા માંડી ત્યારે પણ અભિષેક એકજ પેઢી માટે કરવામાં આવતો એમ નિયમ તરીકે મનાતું.

---

[1] ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૮, ७

भूरिति य इच्छेदिममेव प्रत्यनमद्यादित्यथ य इच्छेद् द्विपुरुष ।
भूर्भुव इत्यथ य इच्छेत्त्रिपुरुष वाऽप्रतिमं वा भूर्भवः स्वरिति ॥

(૮, ૧૨, માંના राजाना राजपितर સરખાવો.)

આપણે આ બાબત સમાપ્ત કરીએ તે અગાઉ રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવામા આવતા જે ક્રિયા થતી તેની નોંધ લેવી જોઇએ પદભ્રષ્ટ થએલા રાજાને સૌત્રામણિ યજ્ઞ કરવો પડતો એ યજ્ઞની વિધિ શુક્લ યજુર્વેદ ૧૯ થી ૨૧ મા આપી છે એજ પ્રમાણે કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમા પણ ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકેલા રાજાએ એ યજ્ઞ કરવાનુ કહ્યુ છે આ ઉપરથી જણાય છે કે જેમ વૈદિક કાળમા રાજાઓને ગાદીપરથી ઉઠાડી મુકવામા આવતા તેમ આ યુગમા પણ થતું

પ્રકરણ ૨૬ મું

બ્રાહ્મણ સમય પછીના કાળમાં અભિષેક.

બ્રાહ્મણ સમય પછીના કાળમા રાજ્યધારણના જે સિદ્ધાંત ઉપર અભિષેકને લગતી ક્રિયા આધાર રાખતી હતી તે સિદ્ધાંતમા બદલાએલા તથા બદલાતા જતા સંજોગોને અનુસાર ફેરફાર થતા મહાભારતમા જણાવ્યા પ્રમાણે અભિષેક પહેલા યુધિષ્ઠિરે પોતાના મંત્રીઓનું પૂજન કર્યું હતુ (સભાપર્વ ૧૩, ૪, ૨૧, ૨૯) અહીં મંત્રીઓ એટલે વૈદિક કાળના રત્નિન સભાસદો ગણવાના છે રામાયણ રચાયુ તે વખતે સમાજના પ્રચલિત વહિવટ તથા વિચાર પ્રમાણે રામના યુવરાજ તરીકેના થનાર અભિષેક વખતે ગ્રામણી અને સત્તતોને બન્ને જાનપદ અને પૌર અને વૈદિક કાળના રથકારો તથા કર્મારોને ઠેકાણે વેપારી અને ધંધાદારીઓના મંડળ હાજર હતા (રામાયણ ૨, ૧૪ શ્લોક ૫૨) મહાભારતમા યુધિષ્ઠિરના મહારાજા તરીકેના અભિષેકમા બ્રાહ્મણો, જમીનદારો, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિના અગ્રગણ્ય માનવતા પ્રતિનિધિઓને બોલાવવામા આવેલા આપણે જોઇએ છીએ (સભાપર્વ અ. ૩૩ શ્લોક ૪૧, ૪૨) રામાયણમા બ્રાહ્મણો, મંત્રીઓ, ક્ષત્રીઓ તથા બધી જ્ઞાતિના અગ્રસ્થાનવાળા મંડળના સભાસદો રાજાના માથા ઉપર

સમુદ્ર તથા નદીના પાણીનો અભિષેક કરતા. આ ક્રિયામાં કન્યાઓ પણ ભાગ લેતી જણાય છે. મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ધૌમ્ય અને કૃષ્ણની આગેવાની હેઠળ પ્રજાના સઘળા પ્રતિનિધિઓએ યુધિષ્ઠિરનો અભિષેક કર્યો હતો (શાંતિપર્વ અ. ૪૧) મહારાજા નજરાણા સ્વીકારતો અને ખીતાબ અને ખીલાતની બક્ષિસ કરતો. નીલકંઠના નીતિમયુખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર જાતના ચાર મુખ્ય અમાત્ય રાજાને અભિષેક કરતા એ પછી દરેક વર્ણના અને એથી ઉતરતી જાતોના મુખીઓ જુદા જુદા તીર્થના પાણીથી તેનો અભિષેક કરતા. દ્વિજ લોકો તરફથી ધન્યવાદ અપાતા, રાજા અમાત્યો, લોકપ્રતિનિધિઓ, રાજધાનીના નાગરિક, વેપારીઓ, ધંધાદારીઓ તથા બજારના આગેવાનો સાથે બેસતો અને પ્રતિહાર આ સઘળાઓને રાજાને ઓળખાવતો. શહેરમાં સ્વારી નીકળતા ક્રિયા પૂર્ણ થતી. વીરમિત્રોદય-રાજનીતિ-પ્રકાશમાં બ્રહ્મ-પુરાણમાંથી કરેલા ઉતારા પ્રમાણે ક્રિયા થઇ રહ્યા પછી રાજા હાથી ઉપર નગરની પ્રદક્ષિણા કરતો, અને મહેલમાં પાછા ફરતા પૌર (નગર)ના સમસ્ત મુખીઓની પૂજા કરતો. અથર્વણ પરિશિષ્ટમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી પુરુષ અભિષેક ક્રિયામાં પુર્ણાહુતિ પછી રાજા બ્રાહ્મણોને મુલાકાત આપતો, નગરના વેપારી મંડળોના અથવા સંઘના મુખીઓની સ્ત્રીઓને નમસ્કાર કરતો અને તેઓ એને આશીર્વાદ આપતા

મુખ્ય બાબતોમાં આ વિધિ બ્રાહ્મણ યુગમાં ચાલતી વિધિના જેવીજ છે. વિશેષમાં અહીં પ્રતિનિધિત્વનો સિદ્ધાંત વિસ્તૃત થાય છે. પંચાલના મુખીઓએ એટલે પૌરને મળતા આવતા મંડળના સભ્યોએ તથા પંચાલના જાનપદે, ધર્મપાલના ખાલિમપુરના તામ્રલેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, તેનાજ સમયમાં કાન્યકુબ્જના રાજાનો અભિષેક કર્યો હતો.

એજ પ્રમાણે અભિષેક વેળાએ લેવાની પ્રતિજ્ઞા મહાભારત તેમજ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં સરખી મળી આવે છે.

વૈદિક મંત્ર ઉપર રચાએલી હોય તેમ મહાભારત એ પ્રતિજ્ઞાને શ્રુતિ કહે છે, અને ઐતરેય શ્રદ્ધાથી તેનો ઉચ્ચાર કરવાનું જણાવે છે. પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે છે—

प्रतिज्ञाञ्चाभिरोहस्व मनसा कर्म्मणा गिरा।
पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ॥
यश्चात्र धर्म्मो नीत्युक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रय।
तमशङ्कः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन ॥

(શાંતિપર્વ અ ૫૯, શ્લો૦ ૧૦૬-૧૦૭)

"(મનમાં કંઈ પણ વિક્ષેપ નાખ્યા વિના) તમારા ખરા અંતઃકરણથી, કર્મ અને વચનથી પ્રતિજ્ઞા લેવી,

(અ) દેશને ઈશ્વરરૂપ માની દરરોજ અને હમેશાં હું દેશની પ્રગતિ થાય એ પ્રતિ લક્ષ રાખીશ,

(બ) અહીં જે જે કાયદાઓ ઉપલબ્ધ છે, નીતિ પ્રમાણે જે જે કરવા પડે અને જે જે રાજપ્રકરણથી વિરુદ્ધ ન હોય તેને કંઇ પણ આનાકાની વગર પાળીશ અને કદી પણ હું સ્વેચ્છાચારી થઈશ નહિ"

રાજાની પ્રતિજ્ઞા પુરી થતાં એકઠા થએના લોકો **एवमस्तु** કહેતા.

આ પ્રતિજ્ઞાનું સૌથી વિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે ઇઝ એ એમને એમ રહી છે અને તેમાં વ્હેમનું - ગુહ્યપણાનું કંઈ તત્ત્વ દાખલ થવા પામ્યું નથી. આ સબંધમાં અન્ય દેશોની રાજપ્રતિજ્ઞામાં કેવા અને કેટલા ફેરફારો થયા છે તે જાણવા જેવું છે.

"હે શત્રુઓને પરિતાપ આપનાર રાજન્! હે ભારત! લોકમાં જે "રાજા" એ પ્રકારે શબ્દ બોલવામાં આવે છે, તે શી રીતે ઉત્પન્ન થઇ પ્રચારમાં આવ્યો છે તે મને કહો. બીજા લોકોની પેઠે એને હાથ, ભુજા તથા ગ્રીવા છે. બીજાઓની પેઠે એને પણ સુખ દુઃખ આવે છે, બીજાઓની પેઠે એને પણ બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો છે, પીઠ, મુખ અને ઉદર છે, શુક્ર, અસ્થિ અને મજ્જા છે, માંસ અને

ન્નાયુ પણ છે; શ્વાસોચ્છ્વાસ, પ્રાણ અને શરીર છે; રાજા અને અન્ય લોકોને જન્મમરણ સમાન છે; તેમ રાજાના અન્ય ગુણો પણ ઇતર લોકોના જેવાજ છે, એમ છતા વિશિષ્ટ બુદ્ધિવાળા અને શૂરા લોકો ઉપર એક પુરૂષ રાજા થઇ કેમ અધિકાર ચલાવે છે ? હિંમતવાન અને શરીર હિંદુ લોકોથી વસાએલા આખા દેશ ઉપર તે કેમ સત્તા ભોગવે છે ? વળી તે રક્ષણ કરે છે છતા લોકો સંતુષ્ટ અને આનંદી રહે તે માટે ઇચ્છા કરે છે, સાથે સાથે તેની એકલાની પ્રસન્નતાથી આખું વિશ્વ પ્રસન્ન થાય છે તથા તેની વ્યાકુળતાથી આખું વિશ્વ વ્યાકુળ થાય છે એ નિશ્ચય છે. હે ભરતર્ષભ ! પણ એનુ કારણ શું છે, હે શ્રેષ્ઠ વ્યાખ્યાન કરનાર, હુ યથાર્થ સાભળવા ઇચ્છું છું. માટે તે મને વિસ્તારપૂર્વક કહો. હે પૃથ્વીપતે ! આખું જગત તે એકલાના આગળ દેવની પેઠે નમસ્કાર કરે છે તેનુ કારણ કંઇ નાનુસનું હોય નહિ." (શાન્તિપર્વ અ. ૫૯ રાજધર્મ–સૂત્રાધ્યાય.)

યુધિષ્ઠિરે પુછેલા ઉપરના પ્રશ્નના જવાબમા ભિષ્મ પિતામહે રાજપદ તથા રાજપ્રતિષ્ઠાનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું. તેમણે કહ્યું કે પ્રથમ રાજ નહોતુ તેમ રાજા પણ નહોતો, પરંતુ સર્વ પ્રજા ધર્મવડે એકબીજાનું પાલન કરતી. આમ રહેતા રહેતા તેઓને માલમ પડ્યું કે અરસપરસ મદદ્દાર જોઇએ તેટલો દઢ રહેતો નહિ અને ધર્મનો પણ નાશ પામવા માડયો હતો દેવોની સલાહ લઇ પ્રજાએ રાજા ચુંટી કહાડવા ઠરાવ્યુ પરંતુ દેવોએ સુચવેલા વિરાજસે રાજ્યપદ લેવા ના પાડી. એના ત્રણ વંશજો રક્ષયિતા તરીકે રહ્યા, ચોથાએ સામ્રાજ્ય ઉભું કરી પોતે સ્વેચ્છાચારી થયો, વેન નામનો પાચમો વંશજ લોકો પ્રત્યે કાયદાથી વિરૂદ્ધ વર્ત્યો એટલે તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકવામા આવતા તેનો શિરચ્છેદ થયો. આથી ઋષિઓએ પૃથુ નામના વેનના વંશજને ચુંટી કહાડયો. એણે ભક્તિપૂર્વક શાસન ચલાવવા કબુલ કરવાથી એની પાસે ઉપર પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવવામા આવી. ધર્મ અને ન્યાયાનુસાર વહીવટ ચલાવવામાં એને ફત્તેહ મળી, લોકો

એનાથી સંતુષ્ટ થયા અને એને 'રાજ'નો મહિમા પ્રાપ્ત થયો.

રાજકીય બાબતો ઉપર લખનારાઓએ હિંદુ રાજાએ અભિષેક વેળાએ લેવાની પ્રતિજ્ઞાનો ખુલાસો આપતાં આવો કૃત્રિમ ઐતિહાસિક સિદ્ધાંત ઘડ્યો છે. આ સિદ્ધાંતનું મૂળ શતપથ બ્રાહ્મણ સુધી જાય છે કારણ તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રથમ હિંદુ રાજા તરીકે પૃથુ વૈન્યનો અભિષેક થયો હતો. આ ઉપરથી એટલું અનુમાન કહાડી શકાય કે રાજ્યપદની સ્થાપના સાથેજ આ પ્રતિજ્ઞા શરૂ થઈ હતી, અને તે અનુસાર રાજાએ દેશની વૃદ્ધિ અને પ્રગતિ થાય તે પ્રમાણે ઈશ્વરનો ભય રાખી, શુદ્ધ ભાવ તથા માનભક્તતાથી રાજ્ય ચલાવવાનું હતું, અને ધર્મ તથા રાજનીતિ શાસ્ત્રના નિયમો ધ્યાનમાં રાખી સર્વ રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતર રાષ્ટ્રીય વ્યવહાર ચલાવવાનો હતો.

પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન પ્રજાઓએ પોતપોતાના રાજાઓએ લેવાની પ્રતિજ્ઞા ઘડી કહાડી છે, છતાં તેમાંની કોઇ પણ પ્રતિજ્ઞામાં દેશજ સર્વશક્તિમાન અને પુણ્યવંત છે એમ ભાર દઇને હિંદુ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે જણાવાયું નથી. દેશની અવજ્ઞા કરવી એ ઈશ્વરની અવજ્ઞા કરવા બરાબર છે, અને હિંદુ રાજા એ પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં ચુકે તો તે असत्यप्रतिज्ञ તથા असत्यसन्ध કહેવાશે એટલુંજ નહિ, પણ ગાદી ઉપર ચાલુ રહેવાનો હક્ક ગુમાવશે. આ પ્રતિજ્ઞા ખાલી આડંબર માટે કે વિધિને લઇને લેવામાં આવતી એમ નહોતું, કારણ રૂદ્રદામન જેવો રાજા પોતાના શિલાલેખમાં ગર્વથી જણાવે છે કે પોતે सत्यप्रतिज्ञ રહ્યો હતો અને કાયદાનુસાર ન હોય એવા વેરા કર કે લાગા તેણે ઉઘરાવ્યા નહોતા. પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થતાં પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ વિસ્તારપૂર્વક કરવામાં આવતો. જો રાજા રાજનું અખંડિતપણું જાળવવામાં નિષ્ફળ જતો તો તેના ઉપર પ્રતિજ્ઞાભંગનો દોષ આવતો. બૃહદ્રથ મૌર્ય નિર્વીર્ય જણાતા અને એના અમલમાં ગ્રીક લોકોએ હિંદુસ્તાન જીતવા બીજીવાર પ્રયત્ન કરેલો હોવાથી એને ગાદી ઉપરથી ખસેડવામાં આવ્યો હતો, અને બ્રાહ્મણ જેવાએ એને प्रतिज्ञादुर्बल ગણી કહાડ્યો હતો. કરેલા કાયદાકાનુન

પ્રમાણે વર્ત્તવા રાજાએ પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી જો તે ગેરકાયદેસર રીતે ચાલે અને ગુન્હો કરે તો એના ઉપર મુકેલા વિશ્વાસનો એણે ભંગ કરેલો ગણાતુ, અને તે માટે જે લોકોએ એને ગાદી ઉપર બેસાડેલો હોય તે લોકો એને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકતા. જાતક, લોકકથા, સાહિત્ય અને ઇતિહાસમાથી આના દૃષ્ટાન્ત મળે છે. મહાભારતમા સિતમગાર વેનના પદભ્રષ્ટ તથા શિરચ્છેદના કારણમા તે વિધર્મી હોવાનુ અને મગધના નાગદસકને પિતૃહત્યા માટેની શિક્ષા તરીકે તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકયાનુ જણાવ્યુ છે. આર્યકે કંઈપણ ગુન્હો ન કર્યો હતો છતા તેને કેદમા નાખવા માટે મૃચ્છકટિક નાટકમાના પાલક રાજાને અધિકારચ્યુત કરવામા આવ્યો હતો.

આ પ્રતિજ્ઞા મુસલમાની રિયાસત સુધી અભિષેકની મુખ્ય ક્રિયા ગણાતી. એ સમયે બ્રાહ્મણ યુગની કેટલીક વિગતમા ફેરફાર થયો હતો અને સ્નાની વગેરે બાબતમા સાદાઈ જતી રહી આડંબર આવ્યો હતો, પરંતુ ઐતરેય બ્રાહ્મણમા રાજ્યાભિષેકનો જે મંત્ર હતો તેજ કાયમ રહ્યો હતો, અને રાજપદને લગતા વિચારો મધ્યયુગમા બદલાયા હતા છતા હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમા પારંગત પંડિતોએ તે મંત્ર માન્ય રાખ્યો હતો. અનેક લીલી સુકીમાથી પસાર થયા છતા, વિરૂદ્ધ મતમતાંતરોનો સંસર્ગ થયા છતા, હિંદુ પ્રજા પોતાના વૈદિક પૂર્વજોએ ઘડેલો મંત્ર ભૂલી નહોતી.

રાજપદ વંશપરંપરા ઉતરી આવતુ છતા હિંદુ રાજાની વરણીનો સિદ્ધાન્ત ભૂંસાયો નહોતો. આમ થવાના બે કારણો હતા. મેગાસ્થનીસે જણાવ્યા મુજબ રાજવંશ નિર્મૂળ જતા રાજપદ માટે ખરેખર વરણી કરવામા આવતી, અને અભિષેકને લગતી સઘળી ક્રિયા કરવામા આવતી હોવાથી એ સિદ્ધાન્ત સમાજની ધ્યાન બહાર ગયો નહોતો. મુસલમાની સમયમા પણ શિવાજી છત્રપતિ તરીકે ગાદીનશીન થયો ત્યારે તેને લગતી ક્રિયાએ વરણીનુ રૂપ લીધુ હતુ. બંગાળામા પાલ રાજાઓના વખત સુધી આ સિદ્ધાન્ત જીવંત રહેવા પામ્યો હતો

ગોપાળ પોતાના લેખમાં વરણીને લઇને રાજપદ ઉપર આવ્યાનું તથા લોકોએ રાજ તેના હાથમાં મુકી અરાજકતાનો અંત આણ્યાનું જણાવે છે. ઇસ્વીસનના બીજા સૈકામાં રૂદ્રદામન પોતાના લેખમાં લખે છે કે "સઘળા વર્ણના લોકોએ રાજ્યપદ માટે એની વરણી કરી હતી."

સાર્વભૌમ રાજા ખારવેલના લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ચુંટી કહાડવામાં આવતો રાજા પુરાં ચોવીસ વર્ષની ઉમ્મરનો થાય નહિ ત્યાં સુધી તેનો અભિષેક થતો નહિ. જૈન સાહિત્યમાં વિક્રમ રાજાનો અભિષેક તેના ૨૫મા વર્ષમાં થયાનું જણાવ્યું છે. ઉપનિષદના સમયમાં સાધારણ રીતે એ ઉમ્મરે વિદ્યાર્થી પોતાનો અભ્યાસ પુરો કરતો.

અભિષેકને લગતા સર્વ નિયમો ચુસ્ત રીતે પાળવામાં આવતા તે વિશેના એતિહાસિક દાખલાઓ મોજુદ છે. અશોકના વંશજોએ વૈધર્મિક સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કર્યો હતો છતાં તેઓ અભિષેકને લગતા શાસ્ત્રસંમત તથા પવિત્ર નિયમોની આડે આવ્યા નહોતા. ખુદ અશોક ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એની ઉમ્મર ચોવીસ વર્ષની નહિ થએલી હોવાથી ચાર વર્ષ સુધી એનો અભિષેક થયો નહોતો. આવા વચગાળાના વખતની કંઈ ગણના ન થતી હોવાનો સિદ્ધાંત આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ તો વસિષ્ઠના ધર્મસૂત્રમાં† જણાવેલો જુના રાજાના મરણ તથા નવા રાજાના અભિષેક વચ્ચે પસાર થએલા સમયમાં કરજે લીધેલાં અથવા આપેલાં નાણાનું વ્યાજ ન ગણવાનો નિયમ સહજ સમજાશે. આટલા ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે અભિષેક થયા પછીજ રાજા કાયદેસર રાજા ગણાતો. અશોકના અભિષેક અગાઉનાં વર્ષ એના રાજ્યવર્ષમાં ગણાતાં નહિ. આ વિચારો એટલા પ્રબળ હતા કે માલવિકાગ્નિમિત્રમાં કવિ કાળીદાસ અગ્નિમિત્રને પુષ્પમિત્રએ

---

† राजा तु मृत्युभावेन द्रव्यवृद्धिं विनाशयेत् ।
पुनाराजाभिषेकेण द्रव्यमूलं च वर्धते ॥ (२.४९)

આને મળતો આવે એવો એક સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો હતો એટલા ઉપરથી પણ આ માન્યતાને ટેકો મળે છે. બ્રાહ્મણ પુષ્યમિત્રના ક્રાંતિકારક અમલ દરમિયાન લખાએલા માનવ ધર્મશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે રાજા માત્ર મનુષ્ય હોવાથી તેના તરફ તિરસ્કાર દર્શાવવો નહિ. એ તો મનુષ્યરૂપે દેવ છે. આ માન્યતાની પુષ્ટિમાં એ ગ્રંથના કર્તાને એની અગાઉના સાહિત્યમાંથી કંઈ પ્રમાણો ન મળવાથી આપણે આગળ જેમાં પ્રકરણને છેડે અરાજક પદ્ધતિની કરેલી ચર્ચાનો એ આશ્રય લે છે અને જણાવે છે કે એ પદ્ધતિથી નાશ થતા લોક જગન્નિયંતાની આલોચના કરતા અને તે રાજા માટે ભજનામણ કરતા. એ મનુ વૈવસ્વતની વરણીને નકારે છે, સિદ્ધાંત છોડી દે છે અને દેખીતી રીતે વેનની વાત ઉપર આધાર રાખે છે. એના જણાવ્યા પ્રમાણે લોકોને અરાજકતામાંથી બચાવવા માટે ઈશ્વર રાજા બનાવે છે. પણ વેને ગેરબંધારણસર રીતે અમલ ચલાવ્યાથી એ પદભ્રષ્ટ થયો હતો તેને લગતી લોકકથાની તે અવગણના કરે છે. માનવ ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રતિજ્ઞા મંત્રને મચડી એવો અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે કે પ્રજાએ રાજા પરમેશ્વરની સહાય માટે યાચના કરતો, જેથી એનો નવો અમલ યશસ્વી નીવડે. અર્થશાસ્ત્રમાંનાં અને તેને મળતાં આવતાં બીજાં વિવેચનને લઈ કદાચ આ સિદ્ધાંત અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોય. તેમાં રાજના નોકરના મોંમાં આ શબ્દો મૂક્યા છે—

'રાજાનું સ્થાન ઇન્દ્ર તથા યમના સ્થાન જેવું છે. એ પ્રત્યક્ષ દંડ અને પ્રસાદ આપનાર છે. જેઓ એના તરફ તિરસ્કાર દર્શાવે છે તેમના ઉપર દૈવી શિક્ષા ઊતરે છે; માટે એની તરફ તિરસ્કાર દર્શાવવો નહિ.'

પરંતુ અહીં રાજાનામાં ઈશ્વરી અંશ હોવા વિષે કંઈ જણાવ્યું નથી. જે શિક્ષા માટે ઉલ્લેખ છે તે પાપને પરિણામે થતી શિક્ષા છે અને રાજદ્રોહ એ પાપ ગણાતામાં આવે છે

એ અર્થમાં જે જે પ્રજાઓ દેશમાં વસતી હતી ને તે સાથે રાષ્ટ્રને વિશિષ્ટ સંબંધ રહેતો નહિ. સ્વાભાવિક રીતે આ યુગમાં સમિતિ માટે કંઇ ઉલ્લેખ મળતો નથી, કેમકે રાષ્ટ્રના એકમ ઉપર એ સમિતિનો પાયો રચાયો હતો અને એ એકમ રાજ્યઘટનામાં પ્રમાણભૂત થતું અટક્યું હતું.[1]

આ અરસામાં આપણે જે બીજી સંસ્થા વિશે સાંભળીએ છીએ તે ફેરવાએલી પરિસ્થિતિમાં સમિતિનું કંઇક રૂપાંતર કદાચ હોય. ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ અને ઈ. સ. ૬૦૦ ની વચ્ચેના કાળમાં રાજ્યના બે વિભાગ પાડવામાં આવતા, પાટનગર અને દેશ.[2] પાટનગર માટે વીરમિત્રોદયમાં પુર અને અર્થશાસ્ત્રમાં નગર અને કોઇ વેળા દુર્ગ એ શબ્દો આવે છે અને દેશને માટે જનપદ, રાષ્ટ્રના સમાનાર્થમાં વપરાયા છે. જનપદ ઉપરથી થએલો સાધિત શબ્દ જાનપદ પાલિ-સૂત્રમાં તેમજ રામાયણ, મહાભારત વગેરે ગ્રંથોમાં તથા શિલાલેખોમાં મળી આવે છે. હાલમાં એનો જનપદમાં વસનાર એવો અર્થ કરવામાં આવે છે, અને પારિભાષિક સંજ્ઞા તરીકે એનો વાપર છૂટી ગયો છે. આનું કારણ એ છે કે ઘણુંખરૂં એ સંજ્ઞા બહુવચનમાં જાનપદાઃ વપરાએલી મળે છે અને એનો અર્થ જનપદના લોકો એમ કરવામાં આવે છે. વળી અર્વાચીન પંડિતોએ જનપદને પ્રાંત તરીકે ગણવાની ભૂલ કરી છે. આ અર્થ માટે પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી પણ કંઇ આધાર મળતો નથી. ખરેખર એનો અર્થ રાજ્યઘટનાના સંબંધમાં પાટનગર

---

૧. જાતકોમાં સમિતિ માટે કંઇ ઉલ્લેખ નથી. જો સમિતિની સંસ્થા હસ્તીમાં હોત તો તેના નિર્દેશ માટે પુષ્કળ પ્રસંગો હતા. ધર્મસૂત્રોમાં રાજાના અધિકાર જણાવતાં તેનો સમિતિ સાથે શો સંબંધ હતો તે બાબત કંઇ સૂચન નથી. તેમજ મહાભારતમાં એ વિશે કંઇ જણાવ્યું નથી.

૨. જાતક અને પાલિ સૂત્રમાં જનપદ અને નિગમ શબ્દો આવે છે નિગમ રાજ્યઘટનાની દૃષ્ટિએ નગરને મળતું આવે છે. અર્થશાસ્ત્રમાં જનપદ અને દુર્ગ તથા રામાયણમાં નગર (તેમજ દુર્ગ) તથા જનપદ એ શબ્દો આવે છે.

ન ગણતાં રાજ્યનો બાકીનો આખો મુલક એવો થાય છે. જાનપદનો એવો પારિભાષિક અર્થ આશરે ઇ. સ. પૂ. ૧૬૫ ના ખારવેલના શિલાલેખથી સિદ્ધ થાય છે. મધ્યકાળના ભાષ્યકારોને જનપદ નામની સંયુક્ત સંસ્થા વિશેની માહિતી ન હોવાથી તેઓએ એકવચન રૂપને સુધારી બહુવચન રૂપ जानपदाः કર્યું. આનું દૃષ્ટાંત રામાયણના અયોધ્યાકાંડ (૨. ૧૮. ૫૪ માંથી મળે છે.

उपतिष्ठति रामस्य समग्रमभिषेचनम् ।
पौरजानपदश्चापि नैगमश्च कृताञ्जलिः ॥

રાજા દશરથને ખબર આપવામાં આવે છે કે પૌર, જાનપદ તથા નૈગમ રામના અભિષેક માટે આદરપૂર્વક ઊભી થાય છે અહીં ક્રિયાપદ उपतिष्ठति એકવચનમાં હોવાથી માત્ર નૈગમ એકવચનમાં મુકી जानपदाने વ્યાકરણના નિયમાનુસાર બહુવચનમાં રહેવા દીધુ છે. ખરૂં રૂપ जानपदश्च કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતોમાં મળે છે, પરંતુ તેને ખોટુ ગણી કહાડી નાખવામાં આવ્યું છે

બહુવચનમાં जानपदाः નો અર્થ 'જનપદ સંસ્થાના સભ્યો' તેમજ 'જનપદના લોકો' એવો થાય. એ રૂપમાં પણ સંસ્થાના અર્થને કંઇ બાધ આવતો નથી એક વ્યક્તિના અર્થમાં નહિ પણ સમષ્ટ અર્થમાં એકવચનમાં એ શબ્દ વપરાએલો અથવા સંયુક્ત સંસ્થાના અર્થમાં બહુવચનમાં जानपद વપરાએલો મળી આવે તો એવી સંયુક્ત સંસ્થા હસ્તીમાં હોવાનું સમર્થન થઇ શકે. એના બન્ને રૂપ મળે છે, તેમજ સંયુક્ત મંડળ તરીકે જાનપદના પોતપોતાના નિયમો કરેલા હતા અને તે નિયમોનો ધર્મશાસ્ત્રમાં સ્વીકાર થયો હતો

ખારવેલના હાથીગુફાના લેખથી નિઃસંશય એવો પુરાવો મળે કે રાજા જાનપદને (એકવચનમાં) વિશિષ્ટ અધિકારો આપતો. રામાયણમાંથી ઉપર લીધેલો દાખલો પણ એટલોજ મહત્વનો છે.

યુવરાજના અભિષેક માટે જાનપદ ઓછી યતુ હતુ રામાયણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ અભિષેકની બાબતમાં પૌર તેમજ અન્ય લોક સાથે મળીને કરી જાનપદે સર્વાનુમતે ઠરાવ કર્યો હતો કે ' અમે આ અભિષેક માટે ઇચ્છા રાખીએ છીએ '[1]

માનવ ધર્મશાસ્ત્રમાં જાતિ, જાનપદ અને શ્રેણિના ધર્મો સ્વીકાર્યા છે.[2] જાનપદ પેઠે જાતિ અને શ્રેણિ પણ સંયુક્ત સંસ્થાઓ હતી તે વિષે કંઈ પ્રમાણ મળતું નથી યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં જાનપદ, ગણ, શ્રેણિ તથા જાતિને એકમ તરીકે ગણાવી દરેકને પોતપોતાના નિયમો પ્રમાણે ચાલવું પડતું એમ જણાવ્યું છે એજ મંત્રોમાં કુલ સંસ્થા માટે પણ નિર્દેશ છે એ કુલ બાબત વિશેષ માહિતી મેળવવા અર્થશાસ્ત્રમાંના સમય (સંયુક્ત મંડળીના કરારો અથવા વાગ્ગોરણે) વિષેનું પ્રકરણ તપાસવા કૌટિલ્ય (પા ૧૭૩) ગ્રામ સંઘ જાતિ સંઘ અને કુલ સંઘના સમય વિશે ઉલ્લેખ કરે છે[3] આપણે આગળ પ્રકરણ ૮ મા જોઈ ગયા છીએ તેમ હિંદુ

---

1 રામાયણ, અયો૦ કાં૦ ૨ ૨૦ ૨૨

समेत्य ते मन्त्रयित्वा समतागतबुद्धय ।
ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं नृपम् ॥
स रामं युवराजानमभिषिञ्चस्व पार्थिव ।
इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् ॥

અયોધ્યાના રાજાએ કહ્યું તે પણ જોવા જેવું છે —

कथं नु मयि धर्मेण पृथिवीमनुपालति ।
भवन्तो द्रष्टुमिच्छन्ति युवराजं महाबलम् ।

2 મનુ ૮ ૪૧

जातिजानपदान्धर्मान्छ्रेणीधर्मांश्च धर्मवित् ।
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ।

3 देशजातिकुलसंघानां समयस्यानपाकर्म ।

રાજનીતિ શાસ્ત્રમાં કુલ સંઘ પારિભાષિક અર્થમાં વપરાય છે. એ રાજઅધિકારમાં કુલ અથવા કુટુંબ અમલ ચલાવે છે, એટલે, મહાજન સત્તા અથવા અંપજન સત્તા ચાલે છે. વળી અન્ય ઠેકાણે દેશ સંઘ તથા જાતિ સંઘ ગણાવ્યા છે મનુ 'સમય' નો ભંગ કરનાર વિશે ચર્ચા કરે છે, અને ગ્રામ સંઘ તેમજ દેશ સંઘ અથવા ગ્રામ સમૂહ, જાતિ સમૂહ વગેરે ગણાવે છે દેશ અથવા જાનપદ મંડળી માટે તેમજ સાથે સાથે વેપારી સંઘના તેમજ 'દેશ' ના કાયદા માટે બૃહસ્પતિમાં ઉલ્લેખ છે. બીજા એક મંત્રમાં રાજધર્મથી વિરુદ્ધ ભાવના ન હોય એવા ગ્રામ તથા દેશના હકો વિશે ચર્ચા કરી છે. મનુ 'જાતિ સંઘ' ને બદલે માત્ર 'જાતિ' અને 'દેશ સંઘ' ને બદલે 'જાનપદ' અને 'જાનપદ' ને બદલે 'દેશ' મુકે છે. અહી સ્પષ્ટ રીતે 'દેશ' શબ્દ 'દેશ સંઘ' અથવા 'જાનપદ' માટે વપરાએલો લાગે છે. એજ પ્રમાણે જ્યા દેશ—અધ્યક્ષ નોધેલા દસ્તાવેજને ગ્રામ જાનપદ દસ્તાવેજ કહે છે ત્યા દેશનો અધ્યક્ષ એટલે દેશ સમાજ અથવા જાનપદનો અધ્યક્ષ સમજવો આ સઘળી હકીકતો ઉપરથી એટલુ સિદ્ધ થાય છે કે મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્યએ વર્ણવેલા જાનપદ અને મનુ અને કાટિલ્યએ વર્ણવેલા દેશ સંઘ એજ છે

જાનપદ અને દેશ સંઘ આપણે હમણા જોયુ તે પ્રમાણે પાટનગર સિવાયના રાજ્યના આખા પ્રદેશ માટેનુ સંયુક્ત મંડળ હતુ.

જાનપદનો બીજો પર્યાય શબ્દ રાષ્ટ્ર પાછળથી લખાએલા ગ્રંથોમા મળે છે. દશકુમારચરિત (પ્રકરણ ૩) મા જાનપદના અધ્યક્ષને जनपद महत्तरा અને આગળ राष्ट्रमुख्य કહ્યો છે

મુકદમાના પક્ષકારોને ન્યાયાધીશ જે રક્ષણ આપી ન શકે અથવા જે મુકદમા તે સ્વીકારી ન શકે તેના સંબંધમા કાશીના શ્રીયુત ગોવિંદદાસજીએ આપેલી યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉપરની મિત્રમિશ્રના ભાષ્યની હસ્તલિખિત પ્રત ઉપરથી માલમ પડે છે કે જે ફરિયાદી

પૌર એટલે પાટનગરના નગર સમાજ તરફ અથવા રાષ્ટ્ર તરફ વૈર ભાવથી વર્તતો હોય તો તેને કંઈપણ રક્ષણ આપવાનું નહોતું આ બાબત બૃહસ્પતિનું પ્રમાણ આપવામાં આવ્યું છે નીતિમયૂખના વ્યવહાર મયૂખના એવા જ મતમાં પૌરને બદલે પુર એટલે પાટનગર શબ્દ વપરાયો છે મિત્રમિશ્ર પુર અને રાષ્ટ્રનો અર્થ પ જાનપદ કરે છે અહીં રાષ્ટ્ર મનુ શત્રુમાત્રમિત્રની પે જાનપદ સમાજ માટે વપરાયું છે

થએનો લાગે છે દાખલા તરીકે કાત્યાયન પૂગ એટલે સઘની વ્યાખ્યા 'વેપારીઓ તથા બીજાઓનો સમહ' એ પ્રમાણે કરે છે સંયુક્ત મંડળો તરીકે કામ કરતા પૂગ, ગણ તથા સઘને બૃહસ્પતિ समूहस्थवर्गा તરીકે ઓળખાવે છે. ભૃગુના આધારે મિત્રમિશ્ર જે શ્લોક આપે છે તેમા ગ્રામ, પૌગ, ગણ તથા શ્રેણિને વણિજ એટલે બૃહસ્પતિના समूहस्थवर्गाः કહ્યા છે. અહીં ગ્રામ એટલે ગામ નહિ પણ મિથિલાના ચડેશ્વરના જણાવ્યા પ્રમાણે ગામસમાજ છે ग्रामो ग्रामावसि समूह. એ समूहस्थाह. નો અર્થ મિલિતા એટલે સંયુક્ત કરે છે. વળી સમૂહોના જુદા ધારા ધોરણ હોવાનુ કાત્યાયન કહે છે. આ સઘળા ઉપરથી રાજ્યધારણમા સમૂહ શબ્દ વ્યવસ્થિત રીતે રચાએલા સયુક્ત મંડળના પારિભાષિક અર્થમા વપરાએલો લાગે છે

ટેપનાર અમર અને કાન્ય પ્રકૃતિના બીજા અર્થ આપતા પૌર એટલે, प्रकृतय पौराः श्रणयोऽपिच પુરની શ્રેણિઓ એવો અર્થ પણ આપે છે.

રામયણમા જ્યારે રામ અયોધ્યા પાછા ફરવાની ના પાડે છે ત્યારે ભરત पौरजानपदने વિનતિ કરે છે.

आसीनस्त्वेव भरत पौरजानपदं जनम् ।
उवाच सर्वत. प्रेक्ष्य किमार्य अनुशासथ ॥

અયોધ્યા કાડ ૨ ૧૯.

જાનપદે રામનુ કહેવુ માન્ય રાખ્યુ ત્યારે ભરતે કહ્યુ शृणवन्तु मे परिषद मन्त्रिण शृणुयुस्तथा (એજન ૨૪). આ ઉપરથી પણ જાનપદ સયુક્ત મડળ હોવાનુ વ્યક્ત થાય છે,

પાટનગર અથવા પુર કે ગ્રામના આરોગ્ય રક્ષણને લગતો વહીવટ પૌરના હાથના હોવા ઉપરાંત રાજ્યધારણને લગતી કેટલીક વિશિષ્ટ સત્તા તે ભોગવતુ એના અધ્યક્ષ તરીકે સાધારણ રીતે કોઇ વેપારી

અથવા શ્રાફ રહેતો, અને તેને શ્રેષ્ઠિન કહેતા. રામાયણને આધારે પૌર તેમજ જાનપદના બે વિભાગ રહેતા જણાય છે. એક અંદરનુ મંડળ અને બીજું બહારનું મંડળ. અંદરનું અમલ બજાવણી કરનાર મંડળ હશે અને તે હમેશાં અસ્તિત્વમા હોવું જોઈએ. આપણે વારંવાર પૌર અથવા નગર વૃદ્ધો માટે ઉલ્લેખ વાંચીએ છીએ ને ઉપરથી બીજી લૌકિક સંસ્થાઓને ધોરણે પૌર વૃદ્ધોના હાથમા કારોબારી વહીવટ હોવાનું આપણે અનુમાન કરી શકીએ. પૌરના શુદ્ર જાતિના પહેલાના સભ્યની આગતાસ્વાગતાની બાબતમા ધર્મસૂત્રોમાં એવા અપવાદ છે કે બ્રાહ્મણ સાધારણ રીતે શુદ્રને માન આપતો નથી છતાં જો તે એક વેળા પૌરનો સભ્ય થઇ ગયો હોય તો તેને બ્રાહ્મણે યોગ્ય માન આપવાનું હતુ. આ ઉપરથી પૌરમા મજૂરી દિન સંબંધને પ્રતિનિધિત્વ મળતુ હતું અને લોકમત ઉપર તે રચાયુ હતુ એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

પૌરનો લેખક (કારકુન) રહેતો અને તેણે કરી આપેલા વખાણને ઉચ્ચ કોટીના પુરાવા તરીકે ગણવામા આવતુ. રાજકીય અથવા સરકારી લેખોની સરખામણીમા લૌકિક લેખમાં પૌરના લેખકનો લેખ મુખ્ય ગણાતો. આથી પૌરની નિમણુક રાજાના હાથમા નહોતી એમ જણાય છે.

ધર્મશાસ્ત્રોમા દર્શાવેલા રાજકીય ન હોય એવા પૌરના અધિકારો હેઠળ પ્રમાણે છેઃ—

(અ) માલમિલકતનો વહીવટ, મૂળ શખ્સની મિલકતનો વહીવટ, રાજ્યના અમલદારોની સાથે રહી, કરવા માટે રાજા તરફથી તેમને અધિકાર આપવામા આવતો.

(આ) નાગરિકોની આર્થિક શક્તિને ઉત્તેજન કરે એવા કામે.

(ધ) શહેરની સુલેહશાંતિ જાળવવા માટેના કામો[1]

(ઈ) ન્યાય આપવાનુ કામ, શહેરના વહીવટ સાથે સબંધ ધરાવતી બાબતો પુરતુ. શુદ્ધ ફોજદારી સત્તા, જેવી કે સાહસ (બળાત્કાર) ને લગતા મુકદ્દમા ચલાવવાની સત્તા, પૌર ન્યાયાધીશોના અધિકાર બહાર હતી[2] મિત્રમિશ્રએ આપેલા ભૃગુના તથા અન્ય પ્રમાણો ઉપરથી જણાય છે કે રાજાએ પૌર ન્યાયાધીશોની સત્તા માન્ય રાખી હતી.

(ઉ) ધાર્મિક તથા સાર્વજનિક સ્થળોની દેખરેખ રાજ્યના પાટનગરમાના સ્થળોની મરામત કરવાનુ કામ પૌર કરતુ આ સ્થળો સભા, પ્રપા (પાણી સર્વ ઠેકાણે પહોચતુ કરવાનુ સ્થળ), તટાક (સાર્વજનિક સ્નાનના સ્થળો), આરામ (વિશ્રામ સ્થાન) અને દેવગૃહ હતા

મેગાસ્થનીસે પાટલિપુત્રના આરોગ્ય રક્ષણ વગેરેના અધિકારનો જે હેવાલ આપ્યો છે તે હિંદુ યુગમા હિંદુસ્તાનમાની શહેર સંસ્થાના વહીવટને કેટલો મળતો આવે છે તે આપણે જોઇએ સ્ટ્રેબો પાટલિપુત્રનુ વર્ણન આપી તેના વહીવટને લગતી વિગતો આપે છે. એ વર્ણનમા જે અગત્યનુ વચન છે તે 'શહેર ન્યાયધીશો' ને લગતુ છે ગ્રીક લોકોની દૃષ્ટિએ એનો વિચાર કરીએ તો એ ન્યાયધીશો

---

1 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।
पौराणां कर्म कुर्युस्ते सन्दिग्धे निर्णयं तथा ॥
વીરમિત્રોદયમા બૃહસ્પતિમાથી ઉતારણ
चाटचौरभये बाधा सर्वसाधारणा स्मृता ।
तत्रोपशमनं कार्यं सर्वैर्नैकेन केनचित् એજન

2 साहसन्यायवर्ज्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम्

3. धर्मकार्यमपि प्रभूतं कर्तुमि युक्त तेनैव—
सभाप्रपादेवगृहतटाकारामसंस्कृति એજન

રાજા તરફથી નિમાએલા નહિ, પણ લોકનિયુક્ત અમલદારો હશે અર્થશાસ્ત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે નાગરક, નહેરનો સુબો, રાજા તરફથી નિમાતો અને તે જુદોજ અમલદાર હતો

આ ન્યાયાધીશોમાથી પાચ પાચના ૬ મડળો બનાવવામા આવતા અને તે મડળો હેઠળની બાબતો ઉપર દેખરેખ રાખતા તેઓ

(અ) શહેરની ઔદ્યોગિક બાબતો તપાસતા

(આ) શહેરમાના પરદેશીઓનુ અવસાન થતા તેમની મિલકતનો વહીવટ કરતા (અથવા તેમના સગાવહાલાઓને સોપી આપતા)

(ઇ) શહેરમા થતા જન્મ મરણની નોધ રાખતા.

(ઈ) શહેરના વેપાર તથા ધધા તથા બનાવટો ઉપર ધ્યાન આપતા અને વસ્તુઓના વેચાણ ઉપર શહેરનો લાગો વસુલ કરતા, "આ મડળો જુદા જુદા આ અધિકારો ચલાવતા એકત્ર મળી તરીકે આ ન્યાયાધીશોને પોતાના ખાસ ખાતાઓ ઉપર દેખરેખ રાખવા ઉપરાત સાર્વજનિક મકાનોને સુવ્યવસ્થિત રાખવ, ભાવતાલનુ નિયમન કરવા, હાટ, બદરો તથા દેવસ્થાનોની સભાળ લેવા વગેરે જેવી સાર્વજનિક હિતની બાબતો જોવાની હતી"

ગ્રીકોએ જણાવેલા શહેર ન્યાયાધીશો તેજ પૌર મુખ્ય અથવા પૌર વૃદ્ધો છે પાચ પચ સભ્યોના ૭ મડળો તથા ત્રીસ સભ્યોના આખા મડળની વ્યવસ્થા ભ્યામની પરિષદોમા, બૌદ્ધ સઘમા તથા પતજનિના વચક, દશક તથા વિશક સઘમા ત્રણ, પાચ, દશ, વીસ અને તેથી વધુ સભ્યો મળતા સભાનુ કામ ચલાવવાની વ્યવસ્થા સાથે મળતી આવે છે. સયુક્ત મડળોમા પાચ પાચ સભ્યોની સમિતિ હોવાનુ બૃહસ્પતિ જણાવે છે બૌદ્ધ સઘમા ક્ષુલ્લક બાબતોનો નિકાલ થોડા સભ્યો મળી કરી નાખતા, પરતુ વિશેષ અગત્યની બાબતો ઉપર વિચાર ચલાવી ઠરાવ કરવા વીસ અથવા વધારે સભ્યોની જરૂર રહેતી પાટલિપુત્રના પૌરની હકીકત ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે સામાન્ય

હિતની બાબતો વિશે ઘણા વધારે સભ્યોએ મળી ઠરાવ કરવાનો હતો. ‘ શહેર ન્યાયાધીશો ’ નું આ એકત્ર મંડળ ગમાયણમાંના પૌરની આંતર સમિતિને મળતું આવતુ હતુ, બાહ્ય સમિતિ અથવા સામાન્ય મંડળમા સભ્યોની સંખ્યા ઘણી મોટી હોવી જોઇએ; કારણ આંતર સમિતિમા ત્રીસ સભ્યો હતા.

આપણે ઉપર જોયું તે પ્રમાણે સામને વર્ગિન કહેતા. વર્ગ એટલે મંડળ અથવા કામ કરવા માટે જરૂરની સંખ્યા. એ અર્થમાં પાણિનિ પણ એ શબ્દ વાપરે છે. સંયુક્ત મંડળો માટે પણ એ સંજ્ઞા વપરાઇ છે. મિત્રમિશ્ર વીરમિત્રોદયમા ભૃગુમાંથી જે ન્યાય-સૂત્રનું અવતરણ કરે છે તેમા પૌર તથા ગ્રામ તેમજ ગણ એ સર્વને વર્ગિન તરીકે ગણ્યા છે.

અર્થશાસ્ત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે પૌર માટે સામ્રાજ્યની ટંકશાળમા સોનાના સિક્કા પાડવામા આવતા. રાજબંધારણ અનુસાર અયોગ્ય સિક્કાઓ પડતા અટકાવવા માટે આ વ્યવસ્થા થઈ હોય અથવા વધારે સંભવિત જણાય છે તેમ આર્થિક કારણોને લઇને એમ કરવામા આવતુ હોય. પુર અથવા પાટનગરમા નૈગમ નામનો વેપારીઓનો સંઘ હતો. એ નામ શહેરના વેપારીઓના બનેલા સંઘ માટે વપરાતુ હોવાથી સામાન્ય વેપારીઓના સંઘ માટે એ સંજ્ઞા વાપરવાનુ ભૂલ ભરેલું છે. સામાન્ય સંજ્ઞા તરીકે શ્રેણિ તેમજ પૂગ વપરાય છે. આ બે સંજ્ઞા વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ જણાતો નથી. પાટનગરના નૈગમમાથી પૌર મંડળનો વિકાસ થયો હોય એમ જણાય છે. જાતક તથા પાલિ સૂત્રમા પૌરને માટે નેગમ (નેગમ) નો પ્રયોગ થયો છે. નૈગમ શબ્દ પાટનગરના અર્થમાજ વપરાએલો છે. ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપરના હિંદુ ભાષ્યકારોએ નૈગમ અને પૌરને સરખા માન્યા છે. જેવી રીતે સંસ્કૃત ગ્રંથોમા પૌર જાનપદની સાથે આવે છે તેમ પાલિ ગ્રંથોમાં નૈગમ જાનપદની સાથે વપરાય છે. પાટ-નગરના વેપારી સંઘ તથા શહેર સમાજ વચ્ચેનો સંબંધ એટલો

ધારો હતો કે એ બન્ને સંસ્થા સરખી હોય એમ મનાતુ અને આ કારણને લીધેજ પૌરમા વેપારીઓનુ પ્રતિનિધિત્વ નથી લાગે છે ગ્રામાયણમા નૈગમ અને પૌર હમેશા સાથે સાથ આવે છે અને બન્ને વચ્ચે સબધ હોવા છતા તેઓ ભિન્ન હેય એમ તેનુ વર્ણન આવે છે જેમ પૌર જાનપદો પોતપોતાના મડળો સભા અને ચોકમા ભરતા તેમ નૈગમના પણ સભા સ્થાન હતા (?) ધનાઢ્ય માણસે ગોવર્ધન શહેરની શ્રેણિઓ અથવા મડળોમા રાખેલા નાણાનુ વ્યાજ ધર્માદા ખાતાઓને નિત્ય મળ્યા કરે એવી નોધ નૈગમ [illegible]મા કરાવ્યાની હકીકત ઉપલબ્ધ છે આ પ્રમાણે નૈગમને શહેરની શ્રેણિઓ સાથે સબધ હતો છતા તે એના કરતા વધારે મહત્વનુ મડળ હતુ

પૌરમા વેપારી હિત વધારે સચવાતું હોવાથી ટંકશાળમા સિક્કા પડાવવાનો હક્ક આર્થિક કારણે તેમને મળ્યો હશે નૈગમ સિક્કા એટલે સઘે પાડેલા સિક્કા એમ માનવામા આવે છે, પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે એ સિક્કા પૌર અથવા પાટનગરના વેપારીઓના મડળ માટે રાજ્ય તરફથી પાટનગરમા પાડવામા આવેલા હશે ઉજ્જૈનિય જેવા શહેરના નામવાળા સિક્કાઓ આવી રીતે પૌર તરફથી પડ્યા હશે એમ સહજ સમજી શકાય

નિગમ ઉપરથી સાધિત શબ્દ નૈગમ થાય છે એનો અક્ષરશઃ અર્થ પાણિનિના નિયમાનુસાર 'લોકોને એકઠા મળવાનુ સ્થાન થાય છે અહીં પાટનગરના વેપારીઓ તથા ધધાદારી લોકો મળતા હશે, અને નિગમ સાથે સબધ ધરાવતા લોકોના મડળનુ નામ નૈગમ પડ્યુ હશે.

પ્રકરણ ૨૮ મું

જાનપદ અને પૌરના રાજપ્રકરણને લગતા અધિકારો

મુખ્યત્વે કરીને રાજ્યધારણ અને રાજપ્રકરણને લગતી બાબતો સાથે જાનપદને સંબંધ હોય એમ જણાય છે. એ સંસ્થાના કામ વિષેના ઉલ્લેખો એવી બાબતો સંબંધી હોય છે અને એકાદ બે અપવાદ તરીકે તેઓ રાજ્યની ટંકશાળમાં સોનાના સિક્કા પડાવતા દેખાય છે. આ માત્ર આર્થિક પ્રકારનું કામ હોય એમ લાગે છે. લોકોના આપલે માટે દેશમાં કેટલા સિક્કાની આવશ્યકતા રહે તેનો નિર્ણય તેમણે કરવાનો હતો, અને કદાચ તેઓ સિક્કાના વજન તથા તેમાં શુદ્ધ ધાતુ વપરાય તે ઉપર કંઇક દેખરેખ રાખતા, કેમકે રાજ્ય તરફથી હલકા પ્રકારના સિક્કા પાડવામાં આવ્યા વિષેની સાર્વજનિક ફરિયાદ એક બે દાખલામાં નોંધાએલી માલમ પડી છે

રાજ્યધારણને લગતી મરજી બાબતોમાં જાનપદની સાથે હમેશાં પૌર રહેતુ આપણે જોઇએ છીએ. આથી પૌરને બેવડા અધિકાર હોવાનું જણાય છે, એટલે પાટનગરનુ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ચલાવવાના અધિકાર તેને હતા, અને રાજ્યધારણને લગતી સમિતિ તરીકે પણ કેટલાક અધિકારો તેને મળ્યા હતા આ પાછલા અધિકારો તેઓ કેટલીક વેળા પોતે એકલા કામ કરીને પ્રાંતના મુખ્ય શહેરોમાં ચલાવતા. મહત્વની બાબતો વિષે બન્ને જાનપદ અને પૌરની એકત્ર સભામાં ચર્ચા થઇ તેનો નિકાલ થતો. એ વખતે એ મંડળો એક જ હોય તે પ્રમાણે એકવચનમાં તેમનો માટે ઉલ્લેખ થતો. આવું ઐક્ય થવાનું કારણ એટલું જ હતું કે જાનપદના સભાસ્થાન તથા કચેરી પાટનગરમાં જ રહેતા.

તેઓ જે કામકાજ ચલાવતા તેના દાખલા આપણે જોઇએ. પૌર અને જાનપદ બ્રાહ્મણો તેમજ પ્રજાના અન્ય નેતાઓની સાથે મંત્રણા

ચલાવના એકઠા મળી યુવરાજની નિમણૂક બાબત ઠરાવ કરતા. (રામાયણ અયોધ્યા કાંડ ૨. ૧૯-૨૨). એ પ્રમાણે વિચાર ચલાવ્યા બાદ 'અમારે યુવરાજ જોઇએ છીએ' એમ કહી દશરથ-રાજાને તેનો અભિષેક કરવા કહેતા (એજ ૨૬,૫૧).

રાજા આયંબો પામતાં તેમને પુછે છે: "રઘુવંશનો કુંવર પ્રજાનો રક્ષક થાય એવી ઇચ્છા તમે કરો છો તે ઉપરથી મારા મનમાં જે શંકા આવે છે તે તમે દૂર કરો. રાજ્ય ચલાવનારાઓ (राजानः); દેશમાં કાયદાપૂર્વક હું અમલ ચલાવું છું છતાં ભારે અધિકાર સહિત મારા પુત્રની યુવરાજ તરીકે નિમણૂક થએલી જોવા તમે શા કારણે માગો છો?" પૌર જાનપદના સભ્યો સાથે હાજર રહેલા નેતાઓ પોતાનાં કારણો જણાવે છે. તેઓ કહે છે કે, "ગુણ ઉપર લક્ષ આપતાં ઇક્ષ્વાકુ વંશજોમા રામ સૌથી અગ્રસ્થાને છે, તેનો જન્મ ભરતની પહેલાં થયો છે, ને પરાક્રમી છે, તે હમેશા પૌરનાં ભલાં માટે કાળજી રાખે છે અને ઉત્સવોમાં તે સૌથી આગળ પડતો ભાગ લે છે. વળી રાજ અમલને લગતાં સિદ્ધાંતો વગેરેથી તે પૂર્ણપણે વાકેફ છે; આખા દેશની પ્રજા તેને રાજા બનાવવાની છે, અને ટુંકમાં આખા રાજના તથા પાટ-નગરના જ લોકો નહિ, પરંતુ પૌર જાનપદ તથા તેમની આંતર બાહ્ય સમિતિઓ સુદ્ધાં યુવરાજની એકમુખે પ્રશંસા કરે છે." આથી રાજાની

જ્યાં ખરેખર જુદા જુદા નૈગમ, ગણુ વગેરેના શ્રેષ્ઠાઃ મુખ્ય આગેવાનોજ હાજર હતા. ધર્મપાલના તામ્રલેખમાં નોંધ્યા પ્રમાણે કાન્યકુબ્જમાં આખા પંચાલ દેશના વૃદ્ધોએજ એવી ક્રિયામાં ભાગ લીધો હતો. અભિષેક ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી શ્રેણિઓના મુખીઓની સ્રીઓને રાજા નમન કરતો.

રાજાના સંબંધમાં કરવામાં આવતી અન્ય ક્રિયાઓમાં પણ પૌરના વૃદ્ધો ભાગ લેતા.

એજ પ્રમાણે રાજાના અવસાન બાદ કોણ ગાદીએ આવે તે બાબતમાં પણ પૌર જાનપદને દખલ કરવાનો અધિકાર હતો અને તેઓ અપ્રશસ્ત કુમારને ગાદીએ બેસતા અટકાવતા.

મૃચ્છકટિક નાટકમાં બતાવવામાં આવતા પરિવર્તન ઉપરથી પૌર જાનપદના રાજ્યધારણને લગતા અન્ય અધિકારની માહિતી મળે છે. ન્યાયનું ઉલ્લંઘન કરી અમલ ચલાવનાર રાજાના હાથમાં વેપારી મંડળનો મુખી સપડાઈ જવાથી રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવે છે, અને પદભ્રષ્ટ રાજાના ભાઈ ઉપર પૌરનો વિશ્વાસ બેસવાથી તેને ગાદી મળે છે. પરિવર્તનની ખબર લઈ દૂત જનપદ સમાવાય, જન-સંયુક્ત મંડળ પાસે આવે છે અને પછી તરતજ તેને પૌર એ નામે સંબોધી સંસ્થાનકને શિક્ષા કરવા આમંત્રણ કરે છે. સીલોનના મહાવંશ નામના ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગેગકાયદેસર વર્તન માટે રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવા તેમજ દેશનિકાલ કરવા હિંદુસ્તાનમાં પૌરને અધિકાર હતો, અને તેઓ સર્વનું હિત લક્ષમાં રાખી રાજ-કુટુંબની બહારના કોઈ પુરુષને રાજા તરીકે પસંદ કરવાનો પોતાની સભામાં ઠરાવ કરી તેને ગાદી આપી શકતા. સ્પષ્ટ રીતે અહીં પણ પૌર સંજ્ઞા પૌર અને જાનપદ બન્નેને માટે વપરાએલી લાગે છે દશકુમારચરિતમાં (પ્રકરણ ૩) પૌર અને જાનપદો રાજાના ભાઇઓનો અનુગ્રહ કરતા હોવાથી સંભાવણ કરનારને એવી ધાસ્તી લાગી હતી કે જો રાજાનું મરણ થાય તો જરૂર એ ભાઇઓ ગાદી ઉપર આવે.

પૌર અને જાનપદની સભાઓમાં ચાલતા વાદવિવાદોના નમૂને અર્થશાસ્ત્રમાં આપ્યા છે. રાજ્યતંત્રની બાબતોમાં રાજા વિષે પૌર અને જાનપદ શો અભિપ્રાય ધરાવે છે તેનું પ્રમાણ કઢાવવા માટે નિયુક્ત થએલા રાજાના દૂતો (૧) તીર્થ, સભા, શાલા સમવાય અથવા તીર્થ તથા સાર્વજનિક સ્થાનો ઉપર દેખરેખ રાખનારની વિભાગી પૌર સભા (૨) પૂગ સમવાય, અથવા વેપાર ધંધા તથા નાણાવટ ઉપર દેખરેખ રાખનાર પૌર-સભા અને (૩) જન સમવાય અથવા ગ્રામ સભા એટલે મૃચ્છકટિક નાટકમાં જેને જનપદ સમવાય કહી છે તેની આગળ આવે છે અને સર્વ પાસેથી પૌર અને જાનપદ રાજાને માટે શી લાગણી ધરાવે છે તે જાણી લે છે. દાખલા તરીકે દૂતો આ પ્રમાણે વાત ઉપાડે છે—

મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જે માણસે કાયદેસર રીતે પૌર-જાનપદનો વિશ્વાસ મેળવ્યો હોય તેને રાજાએ મંત્રીના અધિકારો એટલે નય અથવા રાજની નીતિ નક્કી કરવાનો અને દંડ એટલે અમલ ચલાવવાનો અધિકાર સોંપવાનો હતો.[1] મંત્રીઓની શિષ્ટ સભામાં રાજાની હાજરીમાં રાજનીતિ સંબંધી ઠરાવોની ચર્ચા થયા પછી એ ઠરાવો રાષ્ટ્રીય અથવા રાષ્ટ્ર એટલે જાનપદના અધ્યક્ષની માન્યતા રાષ્ટ્રના—જાનપદના—અભિપ્રાય માટે સાદર કરવામાં આવતા.[2] આમ કરવાનું ખાસ જરૂરનું હતું, કારણ કે, હમણાં આપણે જોયું તે પ્રમાણે અસાધારણ કરો મંજુર કરવાનું તેમના હાથમાં હતું.

મંત્રીઓ ઘણો વખત ઓદ્ધા ઉપર રહે તેનો આધાર પૌર જાનપદની પ્રીતિ અને વિશ્વાસ ઉપર રહેતો. પશ્ચિમ ઇલાકામાં સ્કંદગુપ્તના પ્રતિનિધિ સુબા મંત્રી ચક્રપાલિતે જાહેર લેખમાં નોંધ કરી છે કે પોતાના અમલને લઈને થોડા જ સમયમાં એણે લોકો તથા નાગરિકોનો વિશ્વાસ મેળવી લીધો હતો, અને પૌરવર્ગનું એટલે પૌરના મંડળનું સન્માન કરી તેમને ખુશ કર્યાં હતાં. છેવટે તે પ્રાર્થે છે કે "નગરની અભિવૃદ્ધિ થાઓ અને તે પૌરને રાજનિષ્ઠ રહો."

સામ્રાજ્યોના પ્રાંતિક પાટનગરો હતાં. આવા દરેક નગરમાં સ્વતંત્ર પૌર મંડળ રહેતું એમ લાગે છે. એવે પ્રસંગે ફક્ત પૌર સાથે જ ઉલ્લેખ હોય છે. આવાં શહેરોમાં જુદું જાનપદ મંડળ નહોતું રહેતું એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે જાનપદ મંડળ સામ્રાજ્યના પાટનગરમાં પોતાની સભા ભરતું અને આખા દેશના પ્રતિનિધિઓ એમાં બેસતા. મંત્રી મંડળની રીતભાતથી પૌરને ગુસ્સે થવાનું કારણ મળતું. અશોકના સમયમાં ઉત્તરાપથ એટલે ઉત્તરની રાજધાની તક્ષશિલાનું જ પૌર મંડળ એની વિરુદ્ધ પડ્યાની હકીકત ઉપલબ્ધ છે. રાજા અશોકે પોતાના પુત્ર કુનાલને તેમને શાંત પાડવા મોકલ્યો હતો. રાજતરંગનુ

૧ મહાભારત (કુંભ) શાંતિપર્વ ૮૩. ૪૫-૬. ૨ મહાભારત (કુંભ) ૮૫ ૧૧-૧૨

સ્વાગત કરતાં પૌરે જણાવ્યું કે "હે કુમાર (અમાત્ય), અમે જે દુષ્ટાત્મા અમાત્યો આવી આવી અમારું અપમાન કરે છે તેમની (વિરુદ્ધ) છીએ "૧

અશોકના લેખો ઉપરથી જણાય છે કે રાજાએ એવો હુકમ કર્યો હતો કે તક્ષશિલાના મંત્રીઓએ દર ત્રણ વર્ષે બદલી કરવી અને તેમને બદલે નવા મંત્રીઓ ગોઠવવા. બીજા પ્રાંતિક પાટનગરોમાં મંત્રીઓ જ્યારે પાંચ વર્ષે બદલાતા, પરંતુ તક્ષશિલા તથા ઉજ્જયિનીના રાજતંત્રની બાબતમાં અપવાદ હતો. દિવ્યાવદાનમાં આ હકીકત આપેલી છે. વિશેષમાં એમ જણાવ્યું છે કે બદલીના નિયમના પાલન માટે રાજા આગ્રહ ધરતો કે જેથી નગરજન યાને પ્રજા એકદમ ઉશ્કેરાઈ જાય નહિ, તેમ ત્રાસ પામે નહિ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તક્ષશિલામાં જેમ પૌર મંડળ ઉશ્કેરાઈ ગયું હતું તેમ અન્ય ઠેકાણે થયું હોય અને તે ઉપરથી આ નિયમ મુકરર થયો હોય.

રાજ્યધારાઓને લગતા જે અપમાનોને લીધે પૌરને વિરુદ્ધ પડવા તથા અરાજનિષ્ઠ થવાને કારણ મળતું તેને લગતી વિગતો કમનસીબે ઉપલબ્ધ નથી. ગમે તેમ પણ મૌર્યો એવા પ્રખર રાજનીતિજ્ઞ હતા કે તેઓ મંત્રીઓ પ્રત્યેની અરાજનિષ્ઠા અને રાજગાદી પ્રત્યેની રાજનિષ્ઠા વચ્ચે ભેદ પાડતા.

કરના સંબંધમાં પૌર જાનપદ માટે ના[illegible] C લેખ આવે છે. સામાન્ય નિયમાનુસાર કર ઠરાવવામાં આવતા. પરંતુ અસાધારણ કર નાખવા માટે માગણી કરવાની રાજાને યથોચિત જરૂર પડતી. આવા કરો 'પ્રણય' એટલે 'પ્રીતિથી કરવામાં આવતી બક્ષિસ,' અથવા 'ફરજીઆત પરોપકારાર્થે આપવામાં આવતા કર' ગણાતા. આવા કર નાખવા માટેની દરખાસ્તો પ્રથમ પૌર જાનપદ રૂબરૂ રજુ થતી. અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ કર માટે

૧ દિવ્યાવદાન પા. ૪૦૭ ૮

રાજાને 'પૌર જાનપદ પાસે ભિક્ષા' માગવી પડતી.[1] રાજા તરફથી નંખાતા કરથી લોકો ઉપર જે જુલમ થતો તે ઉપર પૌર તથા જાનપદની પેટા સભાઓમાં કેવી ચર્ચા થતી તે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. કૌટિલ્યના પ્રમાણથી જણાય છે કે તાજો કરવામાં આવેલા દેશના રાજકર્તાને હમેશ ભય રહેતો કે કદાચ તેની તરફ પૌર જાનપદ કોપાયમાન થાય તથા પરિણામે પોતાના સમ્રાટને આપવા માટે નાણું તથા લશ્કર ઉભા કરવાથી પોતાને ગાદી છોડવાનો વખત આવે.

લડાઈને અંગે કર વસુલ કરવા માટેની રાજપ્રતિનિધિની ધમકીને લઈ લોકોમાં અસંતોષ ફેલાતો. અર્થશાસ્ત્ર જણાવે છે કે દુશ્મન રાજા લશ્કર સહિત લડાઈના મેદાન ઉપર હોય તેવે સમયે કૌટિલ્યના આડતીઆઓ રાજપ્રતિનિધિની નોકરીમાં દાખલ થઈ, પૌર જાનપદોના મિત્ર હોવાનો દાવો કરી તેમને છુપી રીતે એમ કહેતા કે રાજા પાછો ફરે કે તરતજ કર માટે માગણી કરવા રાજપ્રતિનિધિએ રાજતંત્રને ફરમાવ્યું છે, અને આ બાબત જ્યારે મત લેવા પૌરની સામાન્ય સભા મળતી ત્યારે બેઠી રીતે આગેવાનોનો ઉચ્છેદ કરવામાં આવતો અને આડતીઆઓ તરફથી એવી હકીકત બહાર પાડવામાં આવતી કે 'રાજપ્રતિનિધિની વિરુદ્ધ તેઓ પડતા હોવાથી આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે' આથી દુશ્મનના દેશમાં કનડ તથા વિરોધ ઉત્પન્ન થતાં દેશ નબળો પડવાની આશા રહેતી.

પોતાના લેખોમાં નિર્દેશ કર્યા પ્રમાણે રુદ્રદામને મૌર્યોનું મોટું જળાશય સુદર્શન તળાવનો ઉદ્ધાર કરવાની સૂચના પોતાના મંત્રીઓ આગળ મુકી, પરંતુ રાજમંત્રીઓએ એ સૂચના તરછોડી કહાડી એ ઉપરથી રુદ્રદામને પોતાના ખાનગી નાણામાંથી તળાવની મરામતનો ખરચ કર્યો તે જણાવે છે કે આ કામ માટે પરોપકારાર્થે

---

૧. અર્થશાસ્ત્ર પુ ૫ પ્રકરણ ૨, ૯૦, एतेन प्रदेशेन राजा पौरजानपदान् भिक्षेत ।

આવી રીતે ભાષણ કરવા તથા માગણી કરવાનો સમય આવે તે અગાઉ રાજાને પૌર અને જાનપદના દરેક સભ્યને ખાસ માન સન્માનથી બોલાવવા પડતા પૌર જાનપદના સભ્ય મંડળ ચિતની દરખાસ્ત આપણે અત્યાર સુધીના જોઈ છે રામાયણમાં પણ આપણે જોયું કે તેમ એજ સંજ્ઞા વપરાય છે પરંતુ સભ્ય મંડળને અર્થે સ્પષ્ટ સમજાતો નથી કેવળ આખા મંડળને માટે એ સંજ્ઞા વાપરી હોય તેમણે ચલાવેલી કાર્ય કે વર્તણુક માટે તેમને નાયક ? ાન ાાી સભામાં લેવાના હતા વળી પૌર જાનપદ પ્રત્યે જે ભાષા વાપરવામાં આવતી તે ઘણી સભ્ય હતી

પૌર જાનપદ અનુગ્રહ અથવા વિશિષ્ટ અધિકારો મેળવતા હતા ખારવેલ પોતાના શિલાલેખમાં જણાવે છે કે અમુક વરસમાં તેણે પૌરો તેમજ જાનપદને અસંખ્ય અનુગ્રહો આપ્યા હતા કૌટિલ્યના જણાવ્યા પ્રમાણે દુશ્મનના દેશના પૌર જાનપદના નેતાઓને દુભાવી પાડે અથવા આટવીઓ (બે દેશો વચ્ચે વસતી જંગલી જાતો) તરફથી ચોરી અને લૂંટફાટ ચલાવવામાં આવે ત્યારે રાજા પાસેથી અનુગ્રહ માગવાનો ગુપ્ત જાસુસો મારફત સમજાવવાના પ્રયત્ન થતો આની સાથે યાજ્ઞવલ્ક્ય (૨ ૩૬) માનો શ્લોક વાંચવાથી જણાય - રાજાએ જાનપદને (એકવચન) ચોરો તરફથી થતા નુકસાન માટે બદલો આપવાનો હતો કૌટિલ્ય વિશેષમાં જણાવે છે કે જો પૌર જાનપદની માગણીનો સ્વીકાર ન થાય તો તેમણે સાથે સાથે દુશ્મનના દેશમાં જઈ વસવાની ધમકી પણ આપવી

માગવામાં આવતા અનુગ્રહો આર્થિક બાબતોને લગતા હતા એમ કૌટિલ્યના વચન ઉપરથી સમજાય છે રાજ્યના ?શમાં વૃદ્ધિ કરે એવા અનુગ્રહો અને પરિહારો (નાણાં સંબંધી છૂટછાટ) આપવાના હતા અને જેથી રાજ્યને નુકસાન થાય તે સર્વ દિના કારણ 'અ ? ? ની ાજા પૌર જાનપદો ઉપર જુલમ કરવા જેવાય છે (અર્થશાસ્ત્ર પુ ? પ્રકરણ ૧ ૧૯)

દુકાળ સમયે પરિહાર આપવાનું યોગ્ય ગણાય છે અને વાસ્થિલ (જળાશયો) નો પ્રચાર કરવા માટે અનુગ્રહ આપવાનું ઉચિત મનાય છે. અશોક પોતાના સ્થંભ ઉપરના શિલાલેખોમાં જણાવે છે કે એણે સ્વતંત્ર બનાવેલા રાજુકોએ, એટલે, અમલ ચલાવતા અમાત્યોએ જાનપદ મંડળને અનુગ્રહ આપવાના હતા. સુદર્શન તળાવનો કરેલો ઉદ્ધાર એ પૌર જાનપદને કરેલો અનુગ્રહ હતો એમ રૂદ્રદામન જણાવે છે.

એજ પ્રમાણે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી પણ પ્રમાણો મળે છે કે રાજા જ્યારે કંઇ મહાયજ્ઞ કરવા ઇચ્છા કરતો ત્યારે નવો કર ઉઘરાવવા માટે જાનપદ અને નિગમ અથવા પૌરને તેણે વિનંતી કરવાની રાજ-બંધારણ અનુસાર પ્રથા પડેલી હતી. એ વખતે રાજા તરફથી ઘણી સભ્ય ભાષામાં આ પ્રમાણે ભાષણ થતુઃ—

"હું મહાયજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. જે મારાં હિત તથા સુખને માટે છે તે કરવા વૃદ્ધો અનુમતિ આપશે"

જો જાનપદ અનુમતિ આપે તો રાજા યજ્ઞ કરતો અને લોકો પાસેથી તે માટે કર ઉઘરાવાતો.

આ પ્રમાણે રાજાને અસાધારણ કરો મંજુર કરાવવા પૌર જાનપદ પાસે જવું પડતુ અને પૌર જાનપદ રાજા પાસેથી અનુગ્રહ અથવા આર્થિક વિશિષ્ટ હક્ક મેળવતુ. મોટા સૈન્ય તૈયાર કરવામાં રાજા પૌર જાનપદનો ઉપયોગ કરતો કે નહિ તે ચોક્કસ જણાતું નથી; પરંતુ અર્થશાસ્ત્રમાંથી આગળ આપેલા એ દાખલાઓ ઉપરથી એમ થતું હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે.

પૌર જાનપદને ફક્ત સામયિક અથવા બાહ્ય પ્રકારનુ કામ કરવાનું નહોતું, કારણ અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પૌર જાનપદોનુ કામ તપાસવા માટે રાજાના રોજના કાર્યક્રમમાં અમુક વખત નિયત થએલો હતો. આથી એમની તરફથી દરરોજ કામના ટીપ્પણો રાજાને સાદર થતાં એમ જણાય છે. આ કામો આર્થિક પ્રકારના અને

તેણે 'પૌર જાનપદ જન' પાસેથી નાણાંની માગણી ફરી ન કરતાં આની તેના અગાઉ એ ઠીક છે. (હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે) શાસ્ત્રીય રીતે જેટલા કર એ ઉઘરાવી ન શકે તેટલા જ એ ઉઘરાવતો.

દુકાળ તથા મોટુ હોવાથી ખેતીવાડી માટે તે પણ ઉપયોગી હતુ. રાજવાની જરૂર ઉપર હોવાથી જનપદ લોકોને નાણાની વિશેષ લાભ મળતો. પૌર જનપદે સાથે મળી રાજની માગણી મંજુર કરવાની હતી એમ આપણે ગીરનારીએ તોજ રાજાએ કરને તસ્દી આપ્યાની હકીકત સમજી શકાય.

પૌર જાનપદ પાસેથી અસાધારણ અથવા વધારાના કર માગ વિનંતિ કરતા રાજા શું ભાષણ કરતો તેનો નમુનો મહાભારતના શાંતિ પર્વમાં છે.[1] રાજ્યવ્યવસ્થાના સંબંધમાં એ ભાષણનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ખારવેલના શિલાલેખથી પૌર અને જાનપદની સંયુક્ત સભાના સ્પષ્ટ જણાઇ નહિ ત્યાં સુધી સમજાયું નહોતું. ભાષણની પહેલાના શ્લોકો ઘણા અગત્યના છે કારણ તે ઉપરથી પૌર જાનપદ પાસેથી નાણા મેળવવા માટે રાજા કેવી યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ વાપરતો તે જણાય છે. અહીં જાનપદની સભામાં પોતાની તરફેણમાં બહુમતિ મેળવવા રાજા શું કરતો તે જણાવ્યું છે, તેથી જાનપદના પ્રયત્ન નિષ્ફળ કરવા માટે રાજા તરફથી ચલાવવામાં આવતું કપટ પ્રત્યક્ષ થાય છે. સાથે સાથે આથી પૌર જાનપદને કાયદા અનુસાર જે સત્તા અને અધિકાર

આવી રીતે ભાષણ કરવા તથા માગણી કરવાનો સમય આવે તે અગાઉ રાજાને પૌર અને જાનપદના દરેક સભ્યને ખાસ માન મરતબાથી બોલાવવા પડતા. પૌર જાનપદનાં બાહ્ય મંડળ વિષેની હકીકત આપણે અત્યાર પહેલાં મેળવી છે. રામાયણમાં પણ આપણે જોયું છે તેમ એજ સંજ્ઞા વપરાઇ છે. પરંતુ મધ્ય મંડળનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજાતો નથી. કદાચ આંતર મંડળને માટે એ સંજ્ઞા વાપરી હોય. તેમણે ચલાવેલી કલંકિત વર્તણુક માટે તેમને લાંચ રૂશ્વત આપી કામમાં લેવાના હતા. વળી પૌર જાનપદ પ્રત્યે જે ભાષા વાપરવામ આવતી તે ઘણી સભ્ય હતી.

પૌર જાનપદે અનુગ્રહ અથવા વિશિષ્ટ અધિકારો મેળવ્યા હતા. ખારવેલ પોતાના શિલાલેખમાં જણાવે છે કે અમુક વર્ષમાં એણે પારને તેમજ જાનપદને અસંખ્ય અનુગ્રહો આપ્યા હતા. કૌટિલ્યના જણાવ્યા પ્રમાણે દુશ્મનના દેશના પૌર જાનપદના નેતાઓને દુકાળ પડે અથવા અટવીઓ (બે દેશો વચ્ચે વસતી જંગલી જાતો) તરફથી ચોરી અને લુંટફાટ ચલાવવામાં આવે ત્યારે 'રાજા પાસેથી અનુગ્રહ માગવાને' છુપા જાસુસો મારફત સમજાવવા પ્રયત્ન થતો. આની સાથે યાજ્ઞવલ્ક્ય (૨. ૩૬) માંનો શ્લોક વાંચવાથી જણાશે કે રાજાએ જાનપદને (એકવચન) ચોરો તરફથી થતા નુકસાન માટે બદલો આપવાનો હતો. કૌટિલ્ય વિશેષમાં જણાવે છે કે જો પૌર જાનપદની માગણીનો સ્વીકાર ન થાય તો તેમણે સાથે સાથે દુશ્મનના દેશમાં જઈ વસવાની ધમકી પણ આપવી.

માગવામાં આવતા અનુગ્રહો આર્થિક બાબતોને લગતા હતા એમ કૌટિલ્યના વચન ઉપરથી સમજાય છે. રાજ્યના કોશમાં વૃદ્ધિ કરે એવા અનુગ્રહો અને પરિહારો (નાણાં બાબત છુટછાટ) આપવાના હતા, અને જેથી કોશને નુકસાન થાય તે વર્જ્ય હતા, કારણ 'અલ્પ કોશથી રાજા પૌર જાનપદો ઉપર જુલમ કરવા પ્રેરાય છે.' (અર્થશાસ્ત્ર પુ. ૨. પ્રકરણ ૧; ૧૯.)

દુકાળ સમયે પરિહાર આપવાનું યોગ્ય ગણાય છે અને વાણિજ્ય (વ્યાપારીઓ) નો પ્રચાર કરવા માટે અનુગ્રહ આપવાનું ઉચિત મનાય છે. અશોક પોતાના સ્થંભ ઉપરના શિલાલેખોમાં જણાવે છે કે એણે સ્વતંત્ર બનાવેલા રજ્જુકોએ, એટલે, અમૂક સત્તાવાળા અમાત્યોએ જાનપદ મંડળને અનુગ્રહ આપવાના હતા. સુદર્શન તળાવનો કરેલો ઉદ્ધાર એ પૌર જાનપદને કરેલો અનુગ્રહ હતો એમ રુદ્રદામન જણાવે છે.

એજ પ્રમાણે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી પણ પ્રમાણો મળે છે કે રાજા જ્યારે કંઇ મહાયજ્ઞ કરવા ઇચ્છા કરતો ત્યારે નવો કર ઉઘરાવવા માટે જાનપદ અને નૈગમ અથવા પૌરને તેણે વિનતી કરવાની રાજ-બંધારણ અનુસાર પ્રથા પડેલી હતી. એ વખતે રાજા તરફથી ઘણી સભ્ય ભાષામાં આ પ્રમાણે ભાષણ થતું—

"હું મહાયજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. જે મારા હિત તથા તમને માટે છે તે કરવા મહેરબાની કરી અનુમતિ આપજો"

જો જાનપદ અનુમતિ આપે તો રાજા યજ્ઞ કરતો અને લોકો પાસેથી તે માટે કર ઉઘરાવાતો.

આ પ્રમાણે રાજાને અસાધારણ કર મંજુર કરાવવા પૌર જાનપદ પાસે જવું પડતું અને પૌર જાનપદ રાજા પાસેથી અનુગ્રહ અથવા આર્થિક વિશિષ્ટ હક્ક મેળવતું મોટા સૈન્ય તૈયાર કરવામાં રાજા પૌર જાનપદનો ઉપયોગ કરતો કે નહિ તે ચોક્કસ જણાતું નથી, પરંતુ અર્થશાસ્ત્રમાંથી આગળ આપેલા બે દાખલાઓ ઉપરથી એમ થતું હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે.

પૌર જાનપદને ફક્ત સામયિક અથવા ખાસ પ્રકારનું કામ કરવાનું નહોતું. કારણ અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પૌર જાનપદોનું કામ તપાસવા માટે રાજાના રોજના કાર્યક્રમમાં અમુક વખત નિયત થએલો હતો. આથી એમની તરફથી દરરોજ કામના ટીપણો રાજાને મળ્યા કરતાં એમ જણાય છે. આ કામો આર્થિક પ્રકારના અને

નાણાં પ્રકરણને લગતાં હોવાં જોઇએ અને શાહી લશ્કર માટે ટુકડીઓ ઉભી કરવાનું તેમને માથે હોય તો સૈનિક ખાતાનો પણ એમાં આવી જતી હશે. રાજા આગળ નિત્ય આવતાં કામ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે આંતર મંડળ અથવા પૌર જાનપદનું સ્થાયી સમવાય મંડળ ભારે કામમાં મશગુલ રહેતું હશે.

પૌર જાનપદોને ઉપરની જ બાબતોનો નિકાલ કરવાનો નહોતો. બુદ્ધગયાથી પાછા ફર્યા પછી આપણે અશોકને જાનપદ મંડળ સાથે પોતાના નવા ધર્મ બાબત મસલત ચલાવતો જોઇએ છીએ. જુની શાસ્ત્રીય રૂઢી છોડી દઈ સમાજ માટે કોઇ નવી પદ્ધતિ ઠરાવવા અશોકે સૂચવ્યું હતું. કરવા ધારેલા પરિવર્તન સંબંધી એને લોક લાગણી તપાસવી હતી, અને તેથી એણે પૌર જાનપદનું અનુમોદન મેળવવા તજવીજ કરી અને જાહેર કર્યું કે જાનપદનાં દર્શન કરીને તથા નવા ધર્મ ઉપર તેમની સાથે ઉહાપોહ કરીને તે કૃતાર્થ થયો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે લોકો ઉપરના કર તથા તેમની આર્થિક પ્રગતિ પુરતી એમની પ્રવૃત્તિ સંકોચાઇ રહી નહોતી પણ દેશના સઘળા પ્રાણમય ગણાતા હિતસંબંધ તપાસવાનું એમનું કામ હતું. યોગ્ય રીતે દંડ અથવા કારોબારી રાજતંત્રના અધિકારનાં ગણાય એવાં અગત્યનાં કાર્યોનો અમલ કરવા સમ્રાટ તરફથી પૌરને જણાવ્યાના દાખલા ઉપલબ્ધ છે. અશોકની રાણી તિષ્યરક્ષિતાએ સમ્રાટને નામે જે ખોટો પત્ર લખ્યો હતો અને તે ઉપર હાથીદાતની મહોર મારી હતી તે તેણે તક્ષશિલાના પૌરને મોકલ્યો હતો. દિવ્યાવદાનમાં વર્ણવેલી હકીકત ખરી કે ખોટી હોય છતાં એટલું તો નક્કી થાય છે કે એ ગ્રંથ રચાયો તે સમયે જે રીતે આ પત્ર મોકલવામાં આવ્યો હતો તે રીત સારી પેઠે જાણીતી હોવી જોઇએ, નહિ તો તે વિષેની આટલી બારીક વિગતો તેમાં આપવામાં આવી નહોત. એ પત્રમાં રાજાના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરતા રાજકુંવર ઉપર રાજવંશને વિશ્વાસઘાતી નિવડ્યાનું આળ મુકાયું હતું અને તે માટે શિક્ષા કરવાનું પૌરને જણાવ્યું હતું.

મૃચ્છકટિક નાટકમાં ન્યાયાધીશોએ નિર્દોષ ગણી છોડી મુકેલા સંસ્થાનકનો શિરચ્છેદ કરવા ચેટો તરફથી પૌરને જણાવવામાં આવ્યું હતું. કારણ તેમની માન્યતા પ્રમાણે તે ખરો ગુન્હેગાર હતો. અહીં જાનપદ સમવાય પછી પૌર માટે ઉલ્લેખ હોવાથી એ સંજ્ઞા પૌર જાનપદને માટે વપરાઇ હોય એમ લાગે છે.

રાજપ્રતિનિધિ કુમાર તેમની સભામાં હાજર રહેતો એમ જણાય છે. મહાભારતમાંના આગળ આપેલા ઉતારા ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે રાજા પોતે પૌર જાનપદની સભામાં હાજર રહેતો. અશોક માન સહિત તેમનું સ્વાગત કરતો. મહાભારતમાં ઉલ્લેખ કરેલા રાજદ્વારી તત્વજ્ઞાની વામદેવ પૌર અને જાનપદની સત્તા સંક્ષિપ્તમાં એમ કહી આરોપી દે છે કે તેઓ રાજતંત્ર ઘડતા અથવા તેનો ઉચ્છેદ કરતા. જો તેઓનું મન મનાતું તો "તેઓ દેશનું કામકાજ ચલાવતા, જો તેઓનું મન નહિ મનાતું તો તેઓ વિરુદ્ધ પડી રાજતંત્રને અશક્ય બનાવતા આથી રાજાને પોતાના વર્તનથી તેમને મેળવી લેવા પડતા અને તે તેમને ત્રાસ આપતો નહિ "[1]

પાટનગરમાંના અનાથ તથા દરિદ્ર લોકોને પૌર મદદ આપતું તેમ જાનપદ પોતાના અધિકાર હેઠળના મુલકમાં કરતું વામદેવના અભિપ્રાય ઉપરથી જણાય છે કે જ્યારે જાનપદ અને પૌર અનાથોનું દુઃખ નિવારવાની ફરજમાંથી પાછા હઠતા ત્યારે રાજતંત્ર મુશ્કેલીમાં આવી પડતું. આ ઉપરાંત રાજતંત્રને અશક્ય બનાવવાને તેઓ પાસે બીજા ઘણા માર્ગ હતા, એમ તેઓના આગળ નિર્દિષ્ટ કરેલા અધિકારો ઉપરથી ધારી શકાય વામદેવ વળી જણાવે છે તેમ પૌર અને જાનપદો પાસે ધનધાન્ય જોઇએ તેટલા હોય અને તેઓ અનાથોને મદદ કરે ત્યાં સુધી રાજગાદી દૃઢ રહેતી

૧ મહાભારત શાંતિપર્વ ૯૪ ૧૬

ગેરવર્તણુક ચલાવતા રાજા માટે અમલ ચલાવવાનું મુશ્કેલ બનાવવાની પૌર જાનપદની બીજી રીત એવી હતી કે ચોરી, લૂટ તથા એવા બીજા દુરાચારોને લીધે રાજ્યને જે નુકસાન થતું તે સઘળું ભરપાઈ કરવા માટે તેઓ રાજાને આગ્રહ કરતા. આ માટે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રનું પ્રમાણ હતું. આનું તાત્પર્ય સમજવા માટે હિંદુ રાજ્ય-પદ્ધત અનુસાર ઠરેલા કરના સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. રાજાને તેના મહેનતાણા તરીકે કર આપવામાં આવતા અને એ મહેનતાણું પ્રજાનું રક્ષણ કરવા માટે હતું. એ ઉપરથી અનુમાન એમ થતું કે દેશમાંના અત્યાચારો તેમજ બહારથી આવતા હુમલાઓથી પ્રજાનું રક્ષણ રાજાથી થઇ ન શકે તો રાજા પ્રજાનો નોકર હોવાથી તેના મહેનતાણામાંથી કપાત કરવા પ્રજા હકદાર હતી. યાજ્ઞવલ્ક્યના જણાવ્યા પ્રમાણે નાણું ભરપાઈ કરવાની આવી માગણીઓ જાનપદ રાજા આગળ આદર કરતાં, કેમકે એના ફરમાન મુજબ રાજાને બદલો આપવાની એની ફરજ હતી. અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે પરદેશના જંગલી લોકો રાજ્યમાં લૂટફાટ કરવા ઉતરી પડતા તો તે માટે બદલો મેળવવા પૌર અને જાનપદોને દાનો ઉશ્કેરણી કરતા. એ ઉપરથી પણ રાજા પાસે બદલો માગવાની પ્રથાનું સૂચન થાય છે.

કૃષ્ણદ્વૈપાયન પ્રતિપાદન કરે છે કે "ચોર લોકો જે મિલકત લઇ ગયા હોય તે પાછી મેળવવામાં રાજા નિષ્ફળ જાય તો એવા નિર્બળ રાજ્ય ધારણ કરનારે પોતાના કોશ (स्वकोश) માંથી નુકસાન ભરી આપવું. રૂદ્રદામનના શિલાલેખમાં સ્વકોશ શબ્દ રાજાના ખાનગી નાણાં માટે વપરાયો છે, અને એ રાજ્યની તીજોરીથી ભિન્ન છે દ્વૈપાયનના મત મુજબ જાનપદ જે બદલો મેળવતું તે યાજ્ઞવલ્ક્યના એને મળતા આવતા સૂત્ર અનુસાર ખુદ રાજા ઉપર દંડ રૂપે પડતો.

મહાભારતનાં પ્રમાણ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે જાનપદના તેમજ પૌરના સભાસદો સાધારણ રીતે ધનાઢ્ય હતા અને જેઓ ધનાઢ્ય નહોતા તે ગરીબ તો નહોતા.

ઇ ગ્રામણી અથવા ગ્રામ પંચાયતના મુખીએ દરેના જુનમ માટે જાનપદના અધ્યક્ષ આગળ ગજાને દગકુમારચરિતમા ગેગ ઘિદેસર આગળી કરતો બતાવ્યો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે જાનપદના સભ્યો નબધ ગમ સથે હતો અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે જાનપદ ગામ ઓ ના ।। શ ાના લોકોમાથી ચુગી કહાનુ મડળ હતુ આ મતગા ઉપરથી એવુ અનુમાન કરવામા હરકત નથી કે દેશની ગ્રામ પચાયતો તથા નડેરી મડળો જાનપદના સભ્યો ચુટી મોકલવાનો હક ધગાવતા હતા

સાધારણ રીતે ગ્રામણી તરગર રહેતો મૈત્રાયણી સહિતા પ્રમાણે તે વૈસ્ય જાતિનો અને પાનિ સૂત્ર પ્રમાણે ક્ષત્રિય હતો જાનપદ ભાગના સભ્યો ગ્રામણી વર્ગમાથી ચુટાતા હોવાનો ભલર લાગે છે

લગભગ મહના સમયનુ હોવાનુ માનવામા આવતા પાનિ સૂત્ર (દીઘ નિકાયના ૮૯ત સુત્ત) મા નૈગમ અથવા પૌર અને જાનપદના બધાગણને લગતી વિગતો આપવામા આવી છે જે ક્ષત્રિયો રાજાના સુનકમા વિદ્યમાન કાળે નૈગમ અથવા જાનપદ હતા તેમને, તેમજ જે નૈગમો તથા જાનપદો (પૌર અને જાનપદના) અધિકારીઓ તથા સભાસદો હતા તેમને, તથા જે નૈગમ અને જાનપદ બ્રાહ્મણોના કમ નમા મોટી સખ્યાના ઘરો હતા તેમને, તથા છેવે જે ગહપતિ નૈગમો અને જાનપદો નેચયિક વર્ગના હતા તેમને ગજા ગામગ્રણ આપતો ગહપતિ વર્ગમા વૈશ્ય તથા શદ્ર જાતિના પોત પોતાની જમીનો ખેડનારા અથવા પોતપોતાનો ધધો કરનારાઓની ગણના થતી જેમ મહાભારતમા પૌર અને જાનપદના ઓછી દોલતવાળા સભ્યોને સ્વપધની કહ્યા છે તેમ ગૃહપતિ સભ્યોમાના વધારે ધનાઢ્ય વર્ગ માટે નેચયિકા શબ્દ વપરાયો હોય એમ લાગે છે આ ઉપરથી માલમ પડ છે કે પૌર અને જાનપદમા લોક સમાજના સઘળા વર્ગોને પ્રતિનિધિત્વ હતુ કહેવ ગરીબ પરતુ વધારે બુદ્ધિશાળી બ્રાહ્મણો માટે આ સસ્થાઓમા સ્થાન નહોતું,

કારણ કે અનુક્રમિનની ભિન્ન ધારણ કરવા ઉપર એના સભ્ય થવાની લાયકાત ઠરાવવામાં આવી હતી જે બ્રાહ્મણ વર્ગને આ વ ન્યગે મે નિર્ધન–દ્વિન, એરે, ઉપનિષદો તથા ધર્મ સૂત્રામા નિર્દિષ્ટ કરેલી ભાવના અનુસાર પોતાનું જીવન ગાળના જણાવ્યા છે, તેમને માટે નિયત ધારણ કરવાથી સભ્ય થવા માટે લાયક થવાનો નિયમ જે સંસ્થા માટે કરેલો હોય તે સંસ્થાઓમાં સ્થાન ન હોય આ દષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખીએ તો યુવરાજની નિમણૂકો નગર સગન ઉપર વિચાર ચલાવવા પૌર જાનપદની પરિષદમા બ્રાહ્મણો ભિન્ન વર્ગ તરીકે જોડાયાનું રામાયણમાં જણાવ્યું છે તે સહજ સમજી શકાય જાનપદ આખા દેશનું પ્રતિનિધિ મડળ હોવાનું સ્પષ્ટ છે એના પર્યાય શબ્દો તરીકે રાષ્ટ્ર અને દેશ વપરાયા છે પારના સભાસદોની સંખ્યા મોટી હતી પણ જાનપદમાં તેથી પણ વધારે સખ્યો હતી

પૌરના બંધારણની સપૂર્ણ હકીકત મેગાસ્થનીસ આપે છે શહેરના ફોજદારી ન્યાયાધીશો અથવા પાટલિપુત્રના પૌરના વહીવટ ચલાવનારા મડળોની જે હકીકત ઉપલબ્ધ છે તેની તપાસ લેતા દેશમાના સયુક્ત મડળોની કામ કરવાની પદ્ધતિને લગતી રિતો ધ્યાનમા રાખીએ તો એમ જણાય છે કે રાજનગરના જુદા જુદા હિતસબંધને માટે પૌરના કેટલાક પેટા મડળો રચવામા આવ્યા હતા જેવી રીતે પાણિનિ તેમજ કદાચ કાત્યાયન રાજકીય સસ્થાની ચર્ચા કરતા મડળ માટે સઘ શબ્દ વાપરે છે તેમ પતંજલિ વાપરતો નથી પતંજલિ સઘ શબ્દ પણ સયુક્ત મડળના સામાન્ય અર્થમા વાપરે છે અને તેથીજ એ પાચ, દશ અને વીસ માણસોના સઘ હોવાનું જણાવે છે પતંજલિના અર્થ પ્રમાણે કૌટિલ્ય પણ સઘ શબ્દનો પ્રયોગ સામાન્ય અર્થમા કરે છે બના એ બન્ને પાણિનિએ યોજેલા પારિભાષિક અર્થથી અજ્ઞાત ન હતા મહારાજ (૮ ૪ ૧) ઉપરથી આ બાબત વધારે સ્પષ્ટ થાય છે કારણ તેમા ૫, ૧૦, ૨૦ તેથી વધારે સભ્યો જુદા જુદા કામોનો

નિકાલ કરવા જરૂરના હોવાનું જણાવ્યું છે. એથી પતંજલિનો પંચિક સંઘ એટલે કામ કરવા માટે ઓછામાં ઓછાં પાંચ માણસો જેમાં જોઇએ એવો સંઘ થાય છે. મેગાસ્થનીસનાં પાંચ સભ્યોના મંડળ તે આ પંચિક સંઘ હશે. પાંચ પાંચ સભ્યોનાં મંડળો તેજ પંચિક સંઘ હોય તો એ સઘળાં સ્વતંત્ર મંડળો હોવાં જોઇએ અને તેમની એકત્ર બેઠક તે મૂળ અથવા મુખ્ય મંડળની બેઠક ગણાય. આ વિચારને એટલાથી પુષ્ટિ મળે છે કે પૌરના એક કરતાં વધારે મુખ્ય અથવા શ્રેષ્ઠા હતા, અને મેગાસ્થનીસ એક કરતાં વધારે શહેરના ફોજદારી ન્યાયાધીશ માટે ઉલ્લેખ કરે છે. મુદ્રારાક્ષસમાં જ્યારે અધ્યક્ષ ચાણક્ય (કૌટિલ્ય) ચંદનદાસને પોતાની ઉપર બોલાવે છે ત્યારે તેનું માનથી સ્વાગત થાય છે અને નવા રાજા પ્રત્યે લોકો રાજનિષ્ઠ છે કે નહિ તે બાબત તેને પુછવામાં આવે છે, એ ઉપરથી ચંદનદાસ આખા દેશ તરફથી જવાબ આપે છે; પણ એ मणिकार-श्रेष्ठी એટલે ઝવેરીઓનાં મંડળનોજ અધ્યક્ષ હતો. દશકુમારચરિતમા આવતા બે પૌર મુખીઓમાંથી એક પરદેશ સાથે વેપાર ખેડના વેપારીઓનો અધ્યક્ષ હતો. અર્થશાસ્ત્રમા પૌર જાનપદોના રાજકીય પ્રકરણને લગત વિચારો જાણવા દૂતોને મોકલવાનું જણાવ્યુ છે ત્યા તેઓ તીર્થો, સભા, શાલાઓ, પૂગ અને લોકોના મંડળો અથવા સમવાયો આગળ જતા હોય એમ જણાય છે. છેલ્લા સિવાયના આ સમવાયો તેજ (ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે) મેગાસ્થનીસના જાહેર મકાનો, દેવસ્થાનો, કારીગરી અથવા બનાવટની વસ્તુઓ તથા વેપાર ધંધા ઉપર દેખરેખ રાખનારા મંડળો હોય એમ ખુલ્લું જણાય છે. આ મંડળોમાં શૂદ્ર સભ્યો હતા એમ પુરવાર કરવા માટે આપણે ગૌતમનું પ્રમાણ તપાસ્યું છે. એ સભ્યોને જાતિ સંઘો ચુંટી મોકલતા હશે અથવા તેઓ કારીગરોના કોઈ સંઘના પ્રતિનિધિ હશે. પૂગ સમિતિમાં મુખ્યત્વે કરીને વેપાર ધંધાના પ્રતિનિધિઓ હશે અને તેઓ મધ્યમ વર્ગના પણ સારી સ્થિતિના માણસો હશે. આ ઉપરથી

પાટનગરના જુદા જુદા હિતને પ્રતિનિધિત્વ આપવાના હેતુ ઉપર રચનનું આ ધોરણ થયું હશે.

ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ ના અરસામાં જે જુદા જુદા મંડળોનો નિગમમાં સમાવેશ થતો તે મંડળોને લગતી વિગત રામાયણમાંથી મળે છે. જેમ (નિગમની સાથે) પૌર જાનપદ યુવરાજ તરીકે રામને ગાદીએ બેસાડવામાં આગળ પડતો ભાગ લેતા જણાય છે, તેમ પૌર નિગમ, અથવા જાનપદ અથવા કદાચ એ સઘળા મંડળો દશરથ રાજા પછી ગાદીએ કોણ બેસે તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતાં વિચાર ચલાવતા જણાય છે. યુદ્ધકાંડમાં જ્યારે રામ અયોધ્યામાં પાછા ફરે છે ત્યારે શ્રેણિ મુખીઓ તથા 'ગણો' એટલે લોકસભા (કદાચ જાનપદ)ના સભ્યો તેનું સ્વાગત કરવા જાય છે. પછીના વનમાં તેઓ મંત્રીઓની સાથે ભરતની આસપાસ હોવાનું જણાય છે અને શ્રેણિ મુખીઓ તથા નિગમો તરીકે તેમને માટે ઉલ્લેખ છે. રાજ્યસમાજના વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિના પ્રતિનિધિ તરીકે નિગમોએ

તરીકે ઉલ્લેખ છે. એ પટ્ટીનાજ મંત્રમાં વેપાર અને કળાનાં જે જુદાં જુદાં મંડળો અથવા વર્ગોમાંથી નિગમ બનતું તે મંડળો ગણાવ્યા છે: જેમકે, ઝવેરીઓ, હાથીદાંતનું કામ કરનારા, કંસારાઓ, લાકડાનાં કોતરકામ કરનારા, કરીઆણાના વેપારીઓ અને ઉપરાંત ગામ તથા ગટ્ટોના મુખીઓના નામ ગણાવ્યાં છે. જેમ

કાયદા આ મંડળોએ પસાર કરેલા ઠરાવો હતા, અને તે કાયદા જેવા ગણાતા. ન્યાયાધીશોના દાન એ કાયદાનો ભંગ કરનાર સભ્યો સામે કામ ચલાવાતું. એ ઠરાવોથી મુખ્યત્વે કરીને સંયુક્ત મંડળોના કામકાજ તથા તેઓનો પરસ્પર વ્યવહાર નિયમન થતો. એ ઠરાવોને સમય (સમ+આય), એટલે, સભામાં પસાર કરેલો કાયદો અથવા ઠરાવ કહેતા. આ સમયને મનુ તથા યાજ્ઞવલ્ક્ય ધર્મ કહ્યું છે અત્યાર સુધીમાં શોધી કહાડવામાં આવેલા ધર્મસૂત્રોમાં આપસ્તંબનો ગ્રંથ સૌથી જુનો છે, અને તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સઘળા કાયદા સમયો ઉપરથી બંધાતા.

આ મંડળોના બીજા પ્રકારના ઠરાવોને સ્થિતિ (નિશ્ચિત અથવા નિત્ય) અથવા દેશસ્થિતિ (દેશ અથવા દેશ સભાની સ્થિતિ) કહેતા અને તેને અમુક ઠરેલ સમય ઉપર થતો કદાચ સંવિદ એટલે સંમતિ અથવા 'સંમતિથી પસાર કરેલા કાયદા,' એ પ્રકારના એમના કાયદા સ્થિતિને નામે પણ ઓળખાતા હશે જાનપદે પસાર કરેલા કાયદા સંવિદ નામે ઓળખાતા અને તે સવિતપત્ર ઉપર લખી લેવામાં આવતા. નનાસના ખાસ સોગંદ લીધા પછી એ કાયદા પસાર કરતા, અને તે આખા રાજ્ય ઉપર બંધનકર્તા લેખાતા. કેટલીક વેળા સંવિદ રાજાના હિતની વિરુદ્ધ જતા એવાં સ્પષ્ટ પ્રમાણો ઉપલબ્ધ છે, કેમકે કેટલાક ધર્મશાસ્ત્રોમાં એવો અપવાદ નાખવામાં આવ્યો છે કે રાજાની વિરુદ્ધ જતા નહિ હોય એવા સંવિદનોજ અમલ ન્યાયાધીશોએ કરવો. સમયો પણ સવિતપત્ર ઉપર લખવામાં આવતા

આ સમય (સમય–ક્રિયા) અને સંવિદ જેને આપણે હમણા કાયદા તરીકે જાણીએ છીએ તેજ પ્રકારના હતા. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના નિયમો એમ ભિન્ન હતા એ દેવું નાણા તથા રાજકારણ પ્રકરણમાંના વહિવટને લગતા હતા

એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે સંવિદ પ્રકારના કાયદાનો ઉલ્લેખ માત્ર રાજસભા અથવા જાનપદ અને ગ્રામસભાના સંબંધમાં થય

સંતોષ માનતો, સમાજ અને રાજ્યની વચમા રહી પોતાનું જીવન ગુજારતો અને પૌર તથા જાનપદથી અલગ હોવા છતાં બીજી કોઈ વ્યક્તિ કરતાં તે વિદ્યમાન રાજ્યપ્રકરણમા વિશેષ માહિતગાર રહેતો. જાતકોમા ધર્મ અને અર્થનું એકસરખું જ્ઞાન ધરાવનાર બ્રાહ્મણ માટે અનેક ઉલ્લેખ આવે છે. વસિષ્ઠ અને વામદેવ રામાયણ અને મહાભારતમા, તેવા પુરુષો રાજદરબારમાં આવી રાજાને સલાહ આપતા અને તેના રાજ્યવહીવટની ખામીઓ દર્શાવતા તે સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવે છે. યુવરાજને રાજપદ આપવા બાબત લોકોએ કરેલો ઠરાવ જાહેર કરવા માટે રાજા દશરથને વિનંતિ કરવા પૌર અને જાનપદના જે પ્રતિનિધિઓ ગયા હતા તેમા અગ્રસ્થાને આવા પુરુષો હતા, અને રાજા તેમને તેમજ પૌર જાનપદોને રાજકર્તા તરીકે સંબોધે છે.. બૃહસ્પતિ અને કૌટિલ્ય જેવાઓ રાજનીતિનાં સિદ્ધાતો યથાક્રમ રચવામાંજ મશગૂલ રહેતા નહિ, પરંતુ પોતાના દેશના રાજપ્રકરણમા ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતા. કૌટિલ્ય શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ હતો, છતાં વૈદિક સ્વાધ્યાય કરતા સિકંદરના હિંદુસ્તાનમા આગમન અને (નવ) નંદ જેવા ઉચ્છૃંખલના ભેવકુરીભર્યા રાજ્યવહિવટ જેવી બાબતો તરફ એ વિશેષ લક્ષ આપતો. વર્તમાન રાજ્યવહીવટને ફરી રચવાની એને જરૂર જણાઈ હતી. એ આગ્રહપૂર્વક વારંવાર જણાવતો કે રાજ્ય એવી સંસ્થા હતી કે તેના ઉપર સામાજિક, વ્યક્તિગત તેમજ આધ્યાત્મિક સુખનો આધાર રહેતો. તે વખતોવખત લોકોના મન ઉપર ઠસાવતો કે જાતિની સંસ્કૃતિના મુગીઆ રાજનીતિમા ઉતરેલા હોય છે અને લોકોનું રક્ષણ કરનાર તરવાર એ સંસ્કૃતિનુ ગર્ભાધાન છે. ટુંકમાં બ્રાહ્મણો આર્યદેશને મનોરથ દૃષ્ટિમા ઉચ્ચ સ્થાને ચડાવ્યુ હતું અને તે પ્રત્યે અત્યંત અનુરક્ત રહેતો.

વ્યવસ્થિત મંડળોના તેમજ સાધુસંત પુરુષોના અને ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણોના અભિપ્રાય ઉપરાત રાજતંત્રને સામાન્ય લોકસમૂહના વિચાર પણ ધ્યાનમા લેવા પડતા. તે સમયે પણ દેશમા ખરેખર

શાન્તિપર્વ (અધ્યાય ૮૬ શ્લોક ૨૬-૨૮) મા રાજાને એવું ફરમાન છે કે તેણે ગુરુને નગરી બ્રાહ્મણોની તપસ્યાને ખબર આપવી અને જેઓ બહુશ્રુત હોય તથા જેનું કુળ પૂજ્ય ગણાતુ હોય અને જેઓ પોતે સર્વથા ત્યાગી હોય તેમની સલાહ પ્રમાણે ચાલવુ

હિંદુઓની રાજ્યપ્રકૃતિના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાશે કે સત પુરુષોએ એ બાબતમા અગ્ર ભાગ લીધો હતો અને એ સત્તાના પુનરુત્થાન સમયે તો ખાસ કરીને તેઓજ માર્ગદર્શક હતા શિવાજી મહારાજના ઉપદેશક ગુરૂ રામદાસસ્વામી હતા અને તેમણે હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવામા કેવો ભાગ ભજવ્યો હતો તે ભારતેજ ગોઠને જણાવ્યુ છે

આ વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓની તેમજ જ્ઞાન માર્ગમા એનાથી આગળ વધેલા પુરુષોની સાથે સાથે આપણે ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણની પણ ગણના કરવી જોઇએ ઉપદેશક, અધ્યાપક, તત્વજ્ઞાની અને ત્યાગી બ્રાહ્મણ સમાજમા કેટલો અને કેવો ઉપયોગી હતો તે જાણ્યા વિના હિંદુ ઇતિહાસ સમજી શકાય એમ નથી પેઢીધર પેઢી માનસિક સંસ્કૃતિનો વિકાસ થતા તે મહાન તેજસ્વી બુદ્ધિશાળી થયો હતો, અને નિર્ધનતાનું સર્વત્યાગી સૂત્ર એની આડે આવ્યુ ન હોત તો એણે આખા હિંદુ સમાજને પોતાના પક્ષમા ખેંચી લીધા હોત જેમાથી ધન મળે એવો કાંઇપણ વ્યવસાય ન કરવાનુ એનુ વ્રત હતુ, અને પોતાના પોષણ માટે જે થોડી એ મહેનત તે જે સમાજની સેવાનો એણે સ્વીકાર કર્યો હતો તેમાથી ભીખ માગી લેતો આ પ્રમાણે હિંદુ સમાજનો એ ખરો અગ્રણી ગણાતો છતા એની વિશિષ્ટતાને લઇને એ આખી દુનીઆથી જુદો પડતો નિર્ધનતાના વ્રતને લઇને ચિત્તની સ્વતંત્રતા અને સદ્ગુણની ઉત્તમતાના ભાન ઉપર રચાએલુ અક્ષર માનસિક જીવન એ ગાળતો જે સમાજમા એ ઉછર્યો હતો તે સમાજ દૃઢભક્તિથી એની મદદમા ખડો રહેતો અને એની વિશાળ બુદ્ધિ તથા સદ્ગુણને પોષતો

નિર્ધનતામા સન્તુષ્ટ બ્રાહ્મણ પોતાની મઢી તથા અગ્નિહોત્રમા

સંતોષ માનતો, સમાજ અને રાજ્યની વચમાં રહી પોતાનું જીવન ગુજારતો અને પૌર તથા જાનપદથી અલગ હોવા છતાં બીજી કોઈ વ્યક્તિ કરતા તે વિદ્યમાન રાજપ્રકરણમાં વિશેષ માહિતગાર રહેતો. જાતકોમાં ધર્મ અને અર્થનું એકસરખું જ્ઞાન ધરાવનાર બ્રાહ્મણ માટે અનેક ઉલ્લેખ આવે છે. વસિષ્ઠ અને વામદેવ રામાયણ અને મહાભારતમાં એવા પુરુષો રાજદરબારમાં આવી રાજાને સલાહ આપતા અને તેના રાજ્યવહીવટની ખામીઓ દર્શાવતા તે સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવે છે. યુવરાજને રાજપદ આપવા બાબત લોકોએ કરેલો ઠરાવ જાહેર કરવા માટે રાજા દશરથને વિનંતિ કરવા પૌર અને જાનપદના જે પ્રતિનિધિઓ ગયા હતા તેમાં અગ્રસ્થાને આવા પુરુષો હતા, અને રાજા તેમને તેમજ પૌર જાનપદોને રાજકર્તા તરીકે સંબોધે છે. બૃહસ્પતિ અને કૌટિલ્ય જેવાઓ રાજનીતિનાં સિદ્ધાંતો યથાક્રમ સ્વાધ્યાય પૂરતા રહેતા નહિ, પરંતુ પોતાના દેશના રાજપ્રકરણમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતા. કૌટિલ્ય શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ હતો, છતાં વૈદિક સ્વાધ્યાય કરતા સિકંદરના હિંદુસ્તાનમાં આગમન અને (નવ) નંદ જેવા ઉચ્છૃંખલના બેવકુફીભર્યા રાજ્યવહિવટ જેવી બાબતો તરફ એ વિશેષ લક્ષ આપતો. વિદ્યમાન રાજ્યવહીવટને ફરી રચવાની એને જરૂર જણાઈ હતી. એ આગ્રહપૂર્વક વારવાર જણાવતો કે રાજ્ય એવી સંસ્થા હતી કે તેના ઉપર સામાજિક, વ્યક્તિગત તેમજ આધ્યાત્મિક સુખનો આધાર રહેતો. તે વખતોવખત લોકોના મન ઉપર ઠસાવતો કે જાતિની સંસ્કૃતિના મુખીઆ રાજનીતિના ઉતરેલા હોય છે અને તેનું રક્ષણ કરનાર તરવાર એ સંસ્કૃતિનું ગર્ભાધાન છે. ટુંકમાં બ્રાહ્મણે આર્યદેશને મનોરથ સૃષ્ટિમાં ઉચ્ચ સ્થાને ચડાવ્યું હતું અને તે પ્રત્યે અત્યંત અનુરક્ત રહેતો.

વ્યવસ્થિત મંડળોના તેમજ સાધુસંત પુરુષોના અને તત્ત્વજ્ઞ બ્રાહ્મણોના અભિપ્રાય ઉપરાંત રાજતંત્રને સામાન્ય લોકસમૂહના વિચાર પણ ધ્યાનમાં લેવા પડતા. તે સમયે પણ દેશમાં ખરેખર

પ્રકરણ ૨૯ મું

તત્વજ્ઞાનીઓના અભિપ્રાય તથા જાહેર લોકમત

પૌર જાનપદ તરફથી રાજ્યસંધારણ ઉપર જે પ્રતિબંધ મુકાતા તે ઉપરાંત તત્વજ્ઞાનીઓ તથા પંડિતો પણ તે ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડતા

સમાજથી અલગ 'વન'મા વસતા સાધુ અને સંત પુરુષો હિંદુ સમાજ [illegible] ઉપર રાજકીય નાગરિક ચલાવતા તેમના તપોવન આશ્રમ સમાજમા આદર્શભૂત સંસ્થા ગણાતી ખરી સામાજિક તથા રાજ પ્રકરણની બાબતો વિષેની પાકી માહિતી અહીં જ પ્રાપ્ય હતી એટલુજ નહિ પણ શુદ્ધ અને અપક્ષપાતરીતે વિચારણા ચલાવનારાના એ સ્થાન હતા વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓ માત્ર રાજધાની અને બીજા નાના શહેરોના ઘણા પાડોશમા તપોવનો રાખતા આવતા અને હિંદુ તપસ્વીઓ વાનપ્રસ્થ થએલા હોવા છતા લોકસમાજ તથા રાજપ્રકરણ સાથેનો તેમનો સંબંધ છેક વિલુપ્ત થતો નહિ તેઓ પોતાના ડહાપણ તથા અપક્ષપાતપણાને લીધે વહીવટમા ઉપસ્થિત થતી મુશ્કેલીઓનો શુદ્ધ વિચાર કરતા અને તેઓ પણ રાજના પ્રતિબંધ અથવા ધાસ્તી વિના રાજાને તે બાબત સલાહ આપતા

આ ઉપરાંત વૃદ્ધ પુરુષો પોતાના જ્ઞાન વડે આ માર્ગે રાજાઓને એવી પ્રમાણયુક્ત સલાહ આપતા કે કોઈ પણ ઐહિક સત્તા તેમ કરી શકતી નહિ તેઓ નીતિ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પોતાના વિચાર વ્યક્ત કરતા અને તે સર્વમાન્ય થતા તેઓને પુછવામા ન આવે તોપણ તેઓને પોતાના વિચાર જણાવવાનો હક હતો એમ તેઓ સમજતા સાધુ સંત પુરુષો આ તુ રાજપ્રકરણમા કેટલો રસ ધરાવતા તેના અનેક દાખલા સાહિત્ય ગ્રંથોમા ઉપલબ્ધ છે ઘણા જુના

ન્તિપર્વ (અધ્યાય ૮૬ શ્લોક ૨૬-૨૮) મા રાજાને એવુ ફરમાન છે કે - તેણે રાષ્ટ્રને લગતી બાબતોની તાપસેને ખબર આપવી અને જેઓ બહુશ્રુત હોય તથા જેનુ કુળ પૂજ્ય ગણાતુ હોય અને જેઓ પોતે અર્થ ત્યાગી હોય તેમની સલાહ પ્રમાણે ચાલવુ

હિંદુઓની રાજ્યપ્રવૃત્તિના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે મત પુરૂષોએ એ બાબતમા અગ્ર ભાગ લીધો હતો અને એ ચળવળના પુનરુત્થાન સમયે તો ખાસ કરીને તેઓજ માર્ગદર્શક બન્યા શિવાજી મહારાજના ઉપદેશક ગુરુ રામદાસસ્વામી હતા અને તેમણે હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવામા જે ભાગ ભજવ્યો હતો તે ભાગ્યેજ કોઇને અજાણ્યુ હશે.

આ વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓની તેમજ જ્ઞાન માર્ગમા એનાથી આગળ વધેલા પુરુષોની સાથે સાથે આપણે વૃત્તસ્થ બ્રાહ્મણની પણ ગણના કરવી જોઇએ ઉપદેશક સ્વાધ્યાયી, તત્વજ્ઞાની અને ત્યાગી બ્રાહ્મણ સમાજમા કેવો અને કેવો ઉપયોગી હતો તે જાણ્યા વિના હિંદુ ઇતિહાસ સમજી શકાય એમ નથી પેઢીધર પેઢી માનસિક સંસ્કૃતિનો વિકાસ થતા તે મહાન તેજસ્વી બુદ્ધિશાળી થયો હતો, અને નિર્ધનતાનુ સર્વત્યાગી વ્રત એની આડે આવ્યુ ન હોત તો એણે આખા હિંદુ સમાજને પોતાના પક્ષમા ખેંચી લીધો હોત જેમાથી ધન મળે એવો કોઇપણ વ્યવસાય ન કરવાનુ એનુ વ્રત હતુ, અને પોતાના પોષણ માટે જે થોડુ એ મેળવતો તે જે સમાજની સેવાનો એણે સ્વીકાર કર્યો હતો તેમાથી ભીખ માગી લેતો આ પ્રમાણે હિંદુ સમાજનો એ ખરો અગ્રણી ગણાતો છતા એની વિશિષ્ટતાને લઇને એ આખી દુનીઆથી જુદો પડતો નિર્ધનતાના વ્રતને લઇને ચિત્તની સ્વતંત્રતા અને સદ્ગુણની ઉત્તમતાના ભાન ઉપર રચાયેલુ અક્ષર માનસિક જીવન એ ગાળતો જે સમાજમા એ ઉછર્યો હતો તે સમાજ દૃઢભક્તિથી એની ખોટ રહેતો અને એની વિશાળ બુદ્ધિ તથા સદ્ગુણને પોષતો

નિર્ધનતામા સમજતો બ્રાહ્મણ પોતાની મરઢી તથા અગ્નિહોત્રમા

સંતોષ માનતો, સમાજ અને રાજ્યની વચમાં રહી પોતાનું જીવન ગુજારતો. અને પૌર તથા જાનપદથી અલગ હોવા છતાં બીજો કોઈ વ્યક્તિ કરતાં તે વિદ્યમાન રાજ્યપ્રકરણમાં વિશેષ માહિતગાર રહેતો. જાતકોમાં ધર્મ અને અર્થનું એકસરખું જ્ઞાન ધરાવનાર બ્રાહ્મણ માટે અનેક ઉલ્લેખ આવે છે. વસિષ્ઠ અને વામદેવ રામાયણ અને મહાભારતમાં એવા પુરુષો રાજદરબારમાં આવી રાજાને સલાહ આપતા અને તેના રાજ્યવહીવટની ખામીઓ દર્શાવતા તે સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવ્યું છે. યુવરાજને રાજપદ આપવા બાબત લોકોએ કરેલો ઠરાવ જાહેર કરવા માટે રાજા દશરથને વિનંતિ કરવા પૌર અને જાનપદના જે પ્રતિનિધિઓ ગયા હતા તેમાં અગ્રસ્થાને આવા પુરુષો હતા, અને રાજા તેમને તેમજ પૌર જાનપદોને રાજકર્તા તરીકે સંબોધે છે.. બૃહસ્પતિ અને કૌટિલ્ય જેવાઓ રાજનીતિનાં સિદ્ધાંતો યથાક્રમ રચવામાંજ મશગૂલ રહેતા નહિ, પરંતુ પોતાના દેશના રાજપ્રકરણમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતા. કૌટિલ્ય શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ હતો, છતાં વૈદિક સ્વાધ્યાય કરતાં સિકંદરના હિંદુસ્તાનમાં આગમન અને (નવ) નંદ

જાહેર લોકમત બંધાતો હતો એની સાબિતી મહાભારતના શાંતિપર્વના અધ્યાય ૮૯ ના ૧૫-૧૬ શ્લોકથી મળે છે—

“ વળી રાજાએ ગઇ કાલે કરેલાં કાર્યની આજે લોક પ્રશંસા કરે છે કે નહિ ? પ્રજાઓ એના આચરણને જો જાણે છે તો તેને વખાણે છે કે નહિ ? અથવા દેશમાં અને સર્વ રાજ્યમાં એના યશને લોકો પસંદ કરે છે કે નહિ, ઇત્યાદિ સર્વ વૃત્તાંત જાણવા માટે રાજાએ પોતાના પ્રિય અને ગુપ્ત દૂતોને પૃથ્વી ઉપર ફરતા રાખવા. ”

રાજાની નીતિ તથા આચરણ ઉપર દેશમાં ટીકા થતી તે જાણવા તે ઇંતેજાર રહેતો. આ મનોભાવ રામાયણમાં રામે સીતાને જે માની લીધેલા કારણને લઇ પોતાથી દૂર કરી હતી તે સંબંધમાં દઢ રીતે પરંતુ કંઇક અવિચારીપણે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. સીતા નિર્દોષ હોવાની રામને ખાતરી હતી છતાં લોકેચ્છાને માન આપી પોતે અલગ થયા હતા.

બૃહસ્પતિ સૂત્રમાં લોકો વિરુદ્ધ હોય તો અનિન્દ્ય કર્મ પણ રાજાએ ન કરવું એવી આજ્ઞા છે. વળી ફરજ તરીકે વાજબી ગણાય એવા કર્મની સામા લોકમત હોય તો તે પણ એણે કરવું નહિ.

પ્રકરણ ૩૦ મું

સાથે મસલત કરવી. આથી રાજાને અને રાજ્યને બન્નેને ફાયદો થાય છે. કૌટિલ્ય પણ આમ જ કહે છે. સૌથી કુશળ અને દક્ષ એવા બ્રાહ્મણ મંત્રી ઉપર રાજાએ સર્વથા ભરોસો રાખવો અને સઘળા ઠરાવોનો અમલ કરવાનું તેને સોંપવું.

બૃહસ્પતિ સૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે ગમે તેવું યોગ્ય કામ પણ રાજાએ વિદ્વાન મંત્રીની સલાહ વિના કરવું નહિ.

આ સંબંધમાં ધર્મશાસ્ત્રો પ્રમાણે ઘણો અગત્યનો નિયમ એવો હતો કે મંત્રીઓ વિરૂદ્ધ પડે તો રાજાથી બ્રાહ્મણોને કંઈ પણ દાન બક્ષિસ અપાતાં નહિ, આપસ્તમ્બ એ જ અભિપ્રાય દર્શાવતો હોવાથી આ નિયમ ઘણા જુના કાળથી ઉતરી આવેલો જણાય છે (આસરે ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦).

હિંદુ મંત્રી પરિષદની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસ ઉપરથી તેમજ રાજ્યબંધારણના આ નિયમો ઉપરથી આપણે સહજ સમજી શકીએ કે અશોકના હુકમ અન્વય બૌદ્ધ સાધુઓને વધુ દાન આપવાની પ્રધાન ધર્માધિકારિ રાધાગુપ્ત ના પાડી શક્યો હતો.

અશોક પોતાના શિલાલેખોના વિભાગ ૬ માં જણાવે છે કે કોઇ દાન અથવા આજ્ઞાપત્રના સંબંધમાં એણે કહાડેલા હુકમ ઉપરથી પરિષદ (મંત્રી-મંડળ)માં કંઇ વાદવિવાદ ઉભો થાય અને મંત્રીઓ તે બાજુએ મુકે તો તે વિશે એને ખબર આપવી, તેમ જ પરિષદમાં એવી સૂચના ઉપર ભિન્ન મત પડે અથવા તે છેક જ ઉડાડી મુકવામાં આવે તો તે વિશે એને સત્વર જાણ કરવી. આ ઉપરથી જણાશે કે કોઈ કોઈ વખત મંત્રીઓ સાર્વભૌમની વિરૂદ્ધ પડતા.

એ જ પ્રમાણે સુદર્શન સરોવરની મરામત કરવાની રૂદ્રદામને કરેલી સૂચનાના સંબંધમાં એના મંત્રીઓ વિરૂદ્ધ પડયા હતા. તેઓએ મરામતનો ખરચ આપવાની ના પાડતા રાજાએ પોતાની પાસેથી તે આપ્યો હતો. સુયોગે રૂદ્રદામનનો લેખ આ બાબત જોઇએ તેટલો શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ છે. આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે રાજ્યબંધારણના નિયમો ધર્મપરાયણ અભિલાષા જેવા નહોતા; પરંતુ ન્યાય શાસ્ત્રના સાધારણ

નિયમો પ્રમાણે તેના પરાક્રમો અમર થયો બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ગણતંત્ર કના અમર વિજયની ગાથા ગવાય છે ઉપરથી માલમ પડે છે કે એના જેવા અસંખ્ય હિંદુઓના સાર્વભૌમનો રાજ્યાધિકાર એના મંત્રીઓએ એની પાસેથી લઈ લીધા હતો. કુકુનારામ મને આપવા ધારેના પગાના નબરમાં જે મુશ્કેલી ઊભી થઈ હતી તે વિશેની ગાથાનો ઉલ્લેખ દિવ્યાવદાનમાં કરેલો હોવાથી એ હકીકત આ પુસ્તક લખાયા પહેલાની વળી જુની હોવી જોઈએ. આવી ખોટી હકીકત જોડી કાઢવાથી બૌદ્ધ સાધુઓને કંઈ ખાસ કારણ જણાતું નથી. ઉલટું એમ કરવાથી એમના મહાપુરુષની વિના કારણ અવગણના થાય માટે આ ગાથા સપ્રમાણ હોવી જોઈએ.

(૩) મંત્રી અથવા દેશને લગતી બાબતનો માર્ગે પ્રધાન
(૪) પ્રધાન અથવા મંત્રી મંડળનો અધ્યક્ષ
(૫) સચિવ અથવા લડાઇ ખાતાનો પ્રધાન
( ) અમાત્ય અથવા મહેસુલ અને ખેતીવાડી ખાતાનો પ્રધાન
(૭) પ્રાડ્વિવાક અથવા ન્યાય ખાતાનો પ્રધાન અને મુખ્ય ન્યાયાધીશ ।
(૮) પ્રતિનિધિ

અન્ય પ્રમાણને આધાર (૯) પુરોહિત અથવા ધર્મ ખાતાના પ્રધાન અને (૧૦) દૂત અથવા રાજનીતિ ડ્શ્રશ ખાતાના પ્રધાનને મંડળમ થાન હોવુ જોઇએ

પ્રતિનિધિના વિશિષ્ટ અધિકાર જણાતા નથી પ્રત્યક્ષ રીતે તે મંડળના અગત્યનો સભાસદ હોવો જોઇએ ારણ એની ગણના અધ્ય ર અને મંત્રીની પહેલા થાય છે દગવેનુ મ અન ા ક પ્રનિ ા હોય ત્ત્યા લે કરવુજ જોઇએ એમ રાજાને જણાવવાનુ ક મ એનુ હતુ આથી એ કઇ રાજાનો પ્રતિનિધિ થતો નથી એ મંત્રી મંડળમા પાર જાનપદના પ્રતિનિધિ તરીકે બેસતો હોય અથવા રાજા સાથે રામ કરતી વેળાએ મંત્રી મંડળના પ્રતિનિધિ તરીકે હોય ગમે તેમ રાજકારભારમા તે ઘણુ અગત્યનુ સ્થાન ભોગવે છે

મંત્રીઓની આ ગણતરીમા મંત્રી મંડળના સભાસદ તરીકે યુવરાજ જણાતો નથી, પણ તે પ્રધાનના અધિકાર ભોગવતો હતો સાધારણ રીતે એ રાજકુમાર અનોજ પુરૂપ હતો એટલે એ રાજાનો કામ, ભાઇ, ભત્રીજો પુત્ર દત્તક પુત્ર, અથવા પાન હોય અન્ય મંત્રીઓની પે એ રા વનો સ ા ય ગણાતો યુવરાજની પોતાની મહોર રહેતી અને અધી - વાની નાકસ રીત હતી દિવ્યાવદાન પ્રમાણે અશોકના રાજ્યમા એનો પૌત્ર સમ્પ્રતિ યુવરાજના પદ ઉપર હતો અને પુત્ર ા ન તક્ષશિલાનો સુબો હતા

રાજકુમાર માર્ગ ઓદ્દા સિવકારે એરને તે સર્વ રીતે અમનદાર ગણ્યાનો ભટ ભાર ? એને કુમાર અધ્યક્ષ કહે છે અને અગો ના

લેખોમાં કુમાર અને મહામાત્રને પ્રાંતિક સુબાઓના પત્રો મોકલાતા એમ જણાવ્યું છે. દિવ્યાવદાન તથા મહાવંશમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એક સમયે અશોક તક્ષશિલાનો અને બીજી વખતે ઉજ્જનનો સુબો હતો. મૌર્ય વંશના રાજકુંવરો દક્ષિણમાં મંત્રી સભાની સહાયથી અમલ ચલાવતા; પરંતુ કલિંગના જીતેલા પ્રદેશ ઉપર મહામાત્રના મંડળનો જ અમલ રહેતો. અશોકના લેખોમાં સાર્વભૌમ તરફથી પ્રાંતિક સુબાઓને મોકલેલા પત્રની જે નકલો ઉતારામાં આવી છે ને ઉપરથી માહિતી મળે છે કે એ પત્રો કુંવરને નામે કદી પણ મોકલાતા નહિ.

જુદાં જુદાં ખાતાઓના પ્રધાનોના ઓહ્દાઓનાં નામ વખતો વખત બદલાતાં હતાં એમ લાગે છે. માનવ ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રધાન માટે સામાન્ય સંના સચિવ છે, ત્યારે અર્થશાસ્ત્રમાં અમાત્ય છે. રામાયણમાં સાધારણ અર્થમાં અમાત્ય સંજ્ઞા વપરાય છે, પણ સચિવ અને મંત્રી વચ્ચે ભેદ દર્શાવ્યો છે.

મુખ્ય પ્રધાન મંત્રીના નામથી ઓળખાય છે અને મંત્રી મંડળમાં તે અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. અર્થશાસ્ત્રમાં એની પછી અનુક્રમે પુરોહિત, સેનાપતિ અને યુવરાજ આવે છે.

માનવ શાસ્ત્રમાં મુખ્ય પ્રધાનને અમાત્ય કહ્યો છે. તેના હાથમાં સઘળી વહીવટી સત્તા અથવા દંડ રહેતો, અને તે બ્રાહ્મણ હોવો જોઈએ એમ જણાવ્યું છે. પાલિ સૂત્રમાં અજાત શત્રુના મુખ્ય પ્રધાનને અગ્ર-મહામાત્ર અને દિવ્યાવદાનમાં અશોકના મુખ્ય પ્રધાન રાધાગુપ્તને અમાત્ય કહ્યો છે. શુક્રનીતિમાં એ મંત્રિન તરીકે અને ગુપ્ત રિયાસતમાં મહાદંડનાયક તરીકે ઓળખાતો.

માનવશાસ્ત્રમાં પુરોહિતની ખાસ ગણના નથી, પણ મનુના સાત આઠ મંત્રીઓમાં એ આવી જતો હશે, આ પ્રધાન પુરોહિત અથવા પુરોધસને નામે હમેશ ઓળખાતો, પરંતુ એના અધિકાર ધીમે ધીમે વધતા જતા જણાય છે. જાતકોમાં તેમજ આપસ્તમ્બના ધર્મસૂત્રમાં

જણાવ્યા પ્રમાણે એ ધર્મ સંહિતા તેમજ રાજનીતિમાં નિષ્ણાત હોવો જોઇએ પ્રાયશ્ચિતની શિક્ષા કરવાની હોય તેવા સઘળા મુકદ્દમાની તપાસ એણે કરવાની હતી, તેમજ રાજાની વતી, બ્રાહ્મણ ગુન્હેગારોનો ઇનસાફ કરવાનો હતો. અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ વેદ તથા તેના અંગ, જ્યોતિષ શાસ્ત્ર તેમજ રાજનીતિ શીખેલો હોવો જોઇએ, અને સામાન્ય લોકોના મનનું સમાધાન કરવા રાષ્ટ્ર ઉપર આવતી આફતો વેગળી કરવાના અથર્વવેદ પ્રમાણેના ક્રિયાકાંડથી માહિતગાર હોવો જોઇએ શુક્રનીતિ ઠરાવે છે કે પુરોહિત નીતિશાસ્ત્ર તથા સૈનિક વ્યુહ રચનામાં કુશળ હોવો જોઇએ

માનવશાસ્ત્રમાં રાજનીતિ ખાતાના પ્રધાનને દૂત કહ્યો છે એને પરદેશી રાજ્યો સાથે સંવાદ અને સંધિ કરવા સંબંધમાં સર્વ અધિકાર હતા અને એજ રાજ્યોની એકમેકની તોડનો ગમ થતા તેમજ શુક્રનીતિમાં એ ઓદ્ધા માટે એજ સંજ્ઞા વાપરી છે, પણ પાછળથી ગુપ્ત યુગના લેખોમાં બૃહસ્પતિના સૂત્રમાં તથા એ ટીકાના ગ્રંથોમાં એને સંધિવિગ્રહિક કહ્યો છે અર્થશાસ્ત્રમાં આ સચીવ માટે કંઇ ઉલ્લેખ નથી એટલે કદાચ સંજ્ઞા પોતેજ એ અધિકાર રચનાનો હશે

લેખોમાં ભાગ અને મહામાત્રને પ્રાંતિક સુબાઓના પદ ન કહેતા એમ જણાય છે દિવ્યાવદાન તથા મહાવંશમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એક સમયે અશોક તક્ષશિલાનો અને બીજી વખતે ઉજ્જૈનનો સુબો હતો. મૌર્ય વંશના રાજકુંવરો દક્ષિણમાં મંત્રી મંડળની મદદથી અમલ ચલાવતા, પરંતુ કલિંગના જેવા પ્રદેશ ઉપર મહામાત્રના મંડળનો જ અમલ રહેતો. અશોકના લેખોમાં સામ્રાજ્ય નગરથી પ્રાંતિક સુબાઓને મોકલેલા પત્રો જે નકલો લેખોમાં આવી છે તે ઉપરથી માહિતી મળે છે કે એ પત્રો સુબાને નામે કદી પણ મોકલાતા નહિ

જુદા જુદા ખાતાઓના પ્રધાનોના હોદ્દાઓના નામ વખતો વખત બદલાતા હતા એમ લાગે છે. માનવ ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રધાન માટે સામાન્ય સંજ્ઞા સચિવ છે, ત્યારે અર્થશાસ્ત્રમાં અમાત્ય છે રામાયણમાં સાધારણ અર્થમાં અમાત્ય સંજ્ઞા વપરાય છે, પણ સચિવ અને મંત્રી વચ્ચે ભેદ દર્શાવ્યો છે

મુખ્ય પ્રધાન મંત્રીના નામથી ઓળખાય છે અને મંત્રી મંડળમાં તે અગ્રસ્થાન ભોગવે છે અર્થશાસ્ત્રમાં એની પછી અનુક્રમે પુરોહિત, સેનાપતિ અને યુવરાજ આવે છે

માનવ શાસ્ત્રમાં મુખ્ય પ્રધાનને અમાત્ય કહ્યા છે તેના હાથમાં સઘળી વહીવટી સત્તા અથવા દંડ રહેતો, અને તે સબળ હોવો જોઇએ એમ જણાવ્યું છે પાલિ સૂત્રમાં અને જાતકમાં મુખ્ય પ્રધાનને અગ્ર-મહામાત્ર અને દિવ્યાવદાનમાં અશોકના મુખ્ય પ્રધાન રાધાગુપ્તને અમાત્ય કહ્યો છે શુક્રનીતિમાં એ મંત્રિન તરીકે અને ગુપ્ત શિલાલેખમાં મહા-દંડનાયક તરીકે ઓળખાતો

માનવશાસ્ત્રમાં પુરોહિતની ખાસ ગણના નથી, પણ મનના સાત આઠ મંત્રીઓમાં એ આવી જતો હશે, આ પ્રધાન પુરોહિત અથવા પુરોધસને નામે હમેશ ઓળખાતો, પરંતુ એના અધિકાર ધીમે ધીમે વધતા જતા જણાય છે જાતકોમાં તેમજ આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રમાં

ન્યાય પ્રમાણે એ ધર્મ મહિતા તેમજ રાજનીતિમાં નિષ્ણાત હોવો જોઇએ. પ્રાયશ્ચિત્તની શિક્ષા કરવાની હોય તેવા સઘળા મુકદ્દમાની તપાસ એણે કરવાની હતી, તેમજ રાજાની વતી, બ્રાહ્મણ ગુન્હેગારોનો ઇન્સાફ કરવાનો હતો. અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ વેદ તથા તેનાં અંગ, જ્યોતિષ શાસ્ત્ર તેમજ રાજનીતિ શીખેલો હોવો જોઇએ, અને સામાન્ય લોકોના મનનું સમાધાન કરવા રાષ્ટ્ર ઉપર આવતી આફતો વેગળી કરવાના અથર્વવેદ પ્રમાણેના ક્રિયાકાંડથી માહિતગાર હોવો જોઇએ. શુક્રનીતિ કહે છે કે પુરોહિત નીતિશાસ્ત્ર તથા સૈનિક યુદ્ધ રચનામાં કુશળ હોવો જોઇએ.

લેતે તેમ મંત્રીમંડળના લડાઈ ખાતાના પ્રધાન તરીકે બેસતે. પણ કૌટિલ્યના સમયમાં આ બન્ને હોદ્દા છૂટા પડી ગએલા જણાય છે રાજનીતિમાં એ સૈનિક હોવો જોઇએ એમ લાગતુ નથી, કેમકે આઠે પ્રધાનોમાં વખતોવખત ખાતાનો ફેરફાર થતા અને સરખા સરખી પદવીના ગણાતા.

આ પાંચ પ્રધાનો તથા યુવરાજ મળી રાજ્યવહીવટ ચલાવતા. મંત્રી તરીકે યુવરાજ વૈદિક કાળ પછી દાખલ થએલો જણાય છે, કારણ બીજા પ્રધાનોના હોદ્દા રત્નિનમાંથી ઉદ્‌ભવ્યા હતા. ચન્દ્રગુપ્તના રાજ્યમાં યુવરાજનું સ્થાન ચોથું હતુ એ સમયે તેમ જ ત્યારપછી એ મંત્રી મંડળમાં પ્રધાન તરીકે આવતો જણાતો નથી, પ્રત્યક્ષ રીતે એ કોઈ પણ ખાતાનો ઉપરી નહોતો મહાભારતમાં તેમજ શુક્રનીતિમાં આ મંત્રી મંડળને ગણ કહ્યું છે.

આ મંત્રિમંડળમાંથી અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, ત્રણ કે ચાર પ્રધાનોનું નાનુ મંડળ બનાવવામાં આવતું અને તેની સાથે રાજા વારંવાર મંત્રણા કરતો અર્થશાસ્ત્ર, રામાયણ તથા મહાભારતમાં આ પ્રધાનોને મન્ત્રિણ કહ્યા છે

આ મંત્રવાર અથવા રાજ્યનુ સૂત્ર ચલાવનાર મંડળમાં— મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઓછામાં ઓછા ત્રણ અને વધારેમાં વધારે પાંચ સભ્યો હોવા જોઇએ. કૌટિલ્ય ત્રણ અથવા ચારની સંખ્યા આપે છે મૂળ અભિપ્રાય એવો જણાય છે કે રાજા પસંદ કરે એવો એકથી માંડીને ચાર હોવો જોઇએ. અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કણિક ભારદ્વાજનો આ મત હતો અને માનવ ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ એમજ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુ છે વિશાલાક્ષ આ પદ્ધતિને વખોડી કહાડે છે અને રામાયણ પણ તેમ કરતા જણાવે છે કે આવા મંત્રી મંડળમાં એક માણસ પણ ન જોઇએ તેમ ઘણા પણ ન જોઇએ. મહાભારત ઉપરથી તેમજ નીતિવાક્યામૃતમાં આપેલા અવતરણો ઉપરથી આ મંડળ ત્રણ કે વધારે સભ્યોનું હોવુ જોઇએ એમ કહેલું જણાય છે.

સભામાં ભિન્ન મત પડતાં સભાસદોની વિષમ સંખ્યા હોય તો બહુમતિ સહજમાં આવી જાય એવા મિત્રમિત્રે આપેલા કારણથી આ મંડળના સભ્યોની વિષમ સંખ્યા રહી હશે.

અશોકના રાજૂક પ્રધાનોને પ્રજા ઉપર સત્તા ચલાવવાનો તથા તેમને અનુગ્રહ આપવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર હતો. મા જેમ પોતાના છોકરાને વગર ધાસ્તીએ કોઈ દાયણના હાથમાં સોંપે છે તેમ રાજાએ પ્રજાને તેમના હાથમાં સોંપી હતી; અને દંડ (વહીવટ) અને અભિહાર (લડાઈ જાહેર કરવા) બાબત તેઓ સર્વ સત્તાધીશ હતા. આ પ્રધાનો સર્વ રીતે મંત્રધાર અથવા મંત્રગૃહને મળતા આવતા જણાય છે. રાજૂક એટલે અમલ ચલાવનાર પ્રધાન ભટ્ટ ભાસ્કરના રજ્જુનિર્યંતા અને મહાભારતના મંત્રગૃહ જેવા હતા. એ પ્રધાનો માટે વપરાતા રાજ શબ્દના સંબંધમાં ચિલ્ડર્સના પાલિકોશમાં રાજા સંજ્ઞા હેઠળ પ્રાતિમોખ સૂત્રમાંથી આપેલા અવતરણ ઉપરથી જણાય છે કે મહામાત્ર એટલે મુખ્ય પ્રધાનો રાજા કહેવાતા. અશોકના રાજૂક પ્રધાનોની સંખ્યા વધારે હોવી જોઈએ. કારણ તેઓનો ઉલ્લેખ બહુવચનમાં જ થાય છે.

ખરી વહીવટી સત્તા ભોગવનારા મંત્રધારાના મંડળ ઉપરાંત, આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ મંત્ર–પરિષદ અથવા મંત્રી પરિષદ હતી. આ પરિષદની સભામાં, કૌટિલ્યના જણાવ્યા પ્રમાણે, રાજવહીવટ ચલાવનારા સઘળા મંત્રીઓને બોલાવવામાં આવતા. એ પરિષદમાં (૧) મંત્રધારા (ખાસ સભાના મંત્રીઓ), (૨) ખાતાનો વહીવટ જેમની પાસે હોય એવા પ્રધાનો, (૩) ખાતાનો વહીવટ જેમની પાસે ન હોય એવા પ્રધાનો અને (૪) બીજાઓ બેસતા. આ સભાસદોની સંખ્યા મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ૩૨ ની હતી. બીજાં પ્રમાણો ઉપરથી એ સંખ્યા ૨૦ કે ૧૬ ની હોવાનું જણાય છે. આ ઉપરથી તેમજ કૌટિલ્યએ ઇંદ્રની મોટી પરિષદના આપેલા દાખલા ઉપરથી જણાય છે કે આ પરિષદમાં ઘણા સભાસદો બેસતા.

ઉપરના (૪) થા વર્ગમા કેવા માણસોની અજુના થતી તે ચોક્કસ જણાતુ નથી. અશોકે દાન આપવાના કરેલા હુકમનો અમલ કરવાની એના પ્રધાનોએ ના પાડવાથી જે રાજસભા એણે બોલાવેલી તેમા પૌર અને અમાત્યો જ હતા બીજા પ્રમાણો ઉપરથી માલમ પડે છે કે આ સભામા પૌર અને જાનપદના આગેવાન નબ્યોને સ્થાન મળતુ. આ સૂચન મહાભારત (શાંતિપર્વ અધ્યાય ૮૩) અને શુક્રનીતિ (૨ ૩) ઉપરથી થાય છે. શુક્રનીતિમા જણાવ્યા પ્રમાણે રાજા (અ) સભ્ય, (બ) અધિકારિન અને (ક) પ્રકૃતિ એટલે રાજસભાના સભાસદો, એટલાના અભિપ્રાય મુજબ અમલ કરતા મંત્રીઓ હતો. ગોવિંદરાજે આપેલ પ્રમાણ મુજબ સભ્ય કૌટિલ્યની મંત્રીપરિષદ અથવા રાજસભાનો અધ્યક્ષ હતો. અધિકારિન એ અધિકરણ અથવા ખાતાઓના ઉપરી મંત્રીઓ હતા. પ્રકૃતિ એટલે પ્રજા અથવા તેના પ્રતિનિધિઓ એટલે પૌર અને જાનપદના મુખીઓ હતા. રામાયણમા લોકોના પ્રતિનિધિઓ અને મંત્રીઓ એકઠા મળી રાજ્યાભિષેક અમા ધારણ બાબતનો વિચાર કરવા સભા મેળવતા જણાય છે

મહાભારતમા સભાના વર્ણનમા હેઠળના વર્ગો ગણાવ્યા છે —

(૧) સહાયો એટલે અમાત્ય અથવા ખાતાના વહીવટ જેના હાથમા હોય એવા મંત્રીઓ

(૨) પરિચ્છદ અમાત્ય, આ ઘણા વિદ્વાન, ઉચ્ચ કુળના, દેશના વતની, દૂરદૃષ્ટિવાળા, ધીર અને રાજનિષ્ઠ હોવા જોઇએ. નામ ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે તેમ આ અમાત્યો કદાચ રાજાના રાજ્યાભિષેકને લગતા ક્રિયાકાંડ કરાવનાર મંત્રીઓ અને અધિકારીઓ હશે. એમાનો એક દૌવારિક અથવા રાજમહેલનો મુખ્ય અધિકારી રહેતો અને બાકીનાઓને જુદા જુદા અધિકરણો અથવા ખાતા સોંપેલાં હતા. શાંતિપર્વના ૮૩ અને ૮૫ મા અધ્યાયમા દર્શાવેલા મંત્રીઓમાથી રાજા આઠ મંત્રીઓ ચુંટી કઢાતો, અને જે નીતિ તેએ નક્કી કરતા તે રાષ્ટ્રને તેમજ રાષ્ટ્રના એટલે જાનપદના અધ્યક્ષને સાદર કરવામા આવતી

(૨) રાષ્ટ્ર, શુક્રનીતિમાંની પ્રકૃતિને સર્વ રીતે મળતું આવે છે. મહાભારતમાંનું રાષ્ટ્ર અને શુક્રનીતિની પ્રકૃતિ અઢારે બોલાવેલી રાજ-સભામાંના પૌર અને રામાયણના પ્રકૃતિ–સભાસદોને મળતાં આવે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે પરિષદમાં રાજકીય તત્વનું સારી પેઠે મિશ્રણ થએલું હતું અને તેના નામમાં પાછળથી ફેરફાર થયા હતો, છતા તેનું આ લક્ષણ જળવાઈ રહ્યું હતું.

મંત્રી પરિષદને મંત્રી મંડળ કરતાં રાજસભા જેવી ગણવી વધારે યોગ્ય થઈ પડશે. કેટલી મંત્રી પરિષદને કૌટિલ્ય મંત્રી પરિષદ એ નામે ઓળખાવે છે એ આ સંબંધમાં લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. આ પરિષદ ૧૦૦૦ સભ્યોની રહેતી એમ કૌટિલ્ય અને રામાયણ જણાવે છે. કદાચ આ વૈદિક પરિષદના અવશેષરૂપે હશે.

અમાત્યના અને બિનઅમાત્યનાં ખાતાના ઉપરીઓ અઢાર તીર્થોને નામે ઓળખાતા. એને માટે રામાયણ તેમજ કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમા મહાઅમાત્ય તરીકે ઉલ્લેખ આવે છે. એમની પાસે રાજમહેલને લગતા બે ખાતાંઓ પણ હતાં. આ વ્યવસ્થા ઘણા જુના કાળમાં અસ્તિત્વમા હતી અને ધીમે ધીમે નષ્ટ પામતી હતી અને તેથી કદાચ મહાભારતમાં એ માટે કંઇ નિર્દેશ નથી.

સોમદેવ સૂરિએ આપેલા અવતરણમા તીર્થોને ન્યાય તથ જાહેર બાંધકામ ખાતાના અમલદારો કહ્યા છે. એટલુ તો નક્કીજ છે કે ખાતાના ઉપરીને તીર્થ કહેતા, કારણ અર્થશાસ્ત્રમા ગણાવેલા અઢારે તીર્થોના હવાલામા જુદા જુદા ખાતાંઓ હતા. તીર્થ એટલે પાર અથવા માર્ગ હોવાથી મંત્રીઓ મારફત જે તે ખાતાઓને હુકમ મળતા તે ઉપરથી તેઓ તીર્થ કહેવાયા હોય. તીર્થના વર્ગીકરણ ઉપરથી કેટલા વિશિષ્ટ અધિકારીઓ હતા એમ જણાય છે. તેઓ આ પ્રમાણે હતાઃ—

(૧) મંત્રી. (૨) પુરોહિત. (૩) સેનાપતિ, લશ્કર ખાતાનો મંત્રી. (૪) યુવરાજ. (૫) દૌવારિક. (૬) અંતરવંશિક, અંતપુરનો મુખ્ય અધિકારી. (૭) પ્રશાસ્ત્રિ, ગોવિંદરાજના જણાવ્યા પ્રમાણે આ મંત્રી કેદખાનાને લગતા ખાતાનો અધિકારી હતો. (૮) સમાહર્ત્રિ, મહેસુલ

મળતો આવે છે. ગોવિંદરાજે જે પ્રમાણભૂત ગ્રંથનો આધાર લીધો છે તેમાં ધર્માધ્યક્ષ નામનો નવો અધિકારી બનાવ્યો છે એ કદાચ શુક્રનીતિનો પંડિત અમાત્ય હશે. ગોવિંદરાજ અને અર્થશાસ્ત્રના અનુક્રમમાં આંક ૮ પછી મહજ ફેર પડે છે.

પાલિસૂત્ર, રામાયણ અને શુક્રનીતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ પ્રધાનોના ત્રણ વર્ગ પાડવામાં આવતા. અયોધ્યા કાંડના સર્ગ ૧૦૦, ૨૫-૨૬ માં આ વર્ગને મુખ્ય, મધ્યમ અને જઘન્ય કહ્યા છે અને શુક્રનીતિમાં પણ એજ વિભાગ છે.

અર્થશાસ્ત્રમાં આ અઢાર તીર્થોના ત્રણ વર્ગ પાડ્યા છે. રાજાથી શરૂ કરી ઇતિહાસ લેખક તથા હલકા અહેકમ સુધી સર્વના પગાર જે યાદીમાં ઠરાવ્યા છે તેમાં આ વર્ગ આવે છે. આપસ્તમ્બના ધર્મસૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અમાત્ય અને ગુરૂના પગાર કરતાં વધારે પગાર રાજાએ લેવો નહિ. અર્થશાસ્ત્રની યાદી ઉપરથી આ બાબત વધારે સ્પષ્ટ થાય છે કૌટિલ્ય કહે છે કે રાજાએ સમા નવિષ્ય અમલદારોના પગાર કરતા ત્રણ ગણો પગાર લેવો. મુખ્ય પ્રધાન અને સેનાપતિને રાજાના સમાનવિધ્ય ગણી શકાય. યાદીના પહેલા વર્ગમાં અગ્રસ્થાને ઋત્વિક અને આચાર્યને મુક્યા છે એ એ અને પુરોહિત મળી આપસ્તમ્બના ગુરૂ છે. આ તેઓનો જેટલો પગાર થાય તેનાથી અથવા કૌટિલ્યના જણાવ્યા પ્રમાણે મંત્રી, સેનાપતિ તથા યુવરાજના એકંદર પગાર થાય તેનાથી વધારે રાજાએ લેવું નહિ ગુરૂ અને અમાત્ય દરેકને વાર્ષિક ૪૮,૦૦૦ યાદીના પણ (એ નામનો સિક્કો) મળતા. રાજમાતાને અને રાણીને પણ એટલુંજ મળતું.

બીજા વર્ગના પ્રધાનોને દર વર્ષે ૨૪,૦૦૦ મળતા. આ વર્ગમાં આપણે ઉપર ગણાવેલા આંક ૫ થી ૯ સુધીના પ્રધાનો આવતા. ત્રીજા વર્ગમાં મુકાએલા દરેક પ્રધાનને ૧૨,૦૦૦ મળતા. આ વર્ગમાં ઉપર બતાવેલા આંક ૧૧ થી ૧૮ સુધીના પ્રધાનો આવતા આ વર્ગમાં કુમારો અને તેમની માતાઓ પણ ગણાતી

પ્રકરણ ૩૧ મું

મંત્રી પરિષદ (ચાલુ)

મંત્રી મંડળના અધિકાર શુક્રનીતિસાર રાજતંત્રમાં આ પ્રમાણે ટુંકમા જણાવ્યા છે "જો રાજ્ય, પ્રજા, બળ, કોશ અને છેલ્લે સુનૃપત્વની વૃદ્ધિ ન થાય અથવા મંત્રી મંડળની રાજનીતિથી દુશ્મનનો નાશ ન થાય તો પછી મંત્રીઓનું પ્રયોજન શું ?"

સુનૃપત્વના સંબંધમા આગળના ચરણમા આ પ્રમાણે કથન છે "નૃપતિ ઉપર અંકુશ ન હોવાથી મંત્રીઓ ઉપર અંકુશ હોવો જોઇએ." કારણ પછીનાજ ચરણમા આ પ્રમાણે છેઃ "જો મંત્રીઓ નૃપને અંકુશમાં ન રાખી શકે તો એવા મત્રીઓને હાથે રાજ્યની શી આબાદી થવાની છે ?" આ નિયતિમા આ મંત્રીઓ માન ઓદ્દા રૂપે અથવા અલંકાર જેવા રહે છે સુનૃપત્વ એટલે નૃપતિ ઉપર અંકુશ હોય તે

મંત્રી રાજરાષ્ટ્રભૃત રહી રાજ્યવ્યવસ્થા યોગ્ય રીતે ચલાવે, તે. એટલ, તે રાજા અને રાજ્યની જોખમદારી ઉપાડનાર હોય છે. આથી મંત્રી મંડળની આજ્ઞાને અનુસરવા રાજાને ફરજ પડતી. નહિ તો રાજ્યધારણના નિયમની દૃષ્ટિએ એ રાજા તરીકે ગણાતો બંધ પડતો મહાભારતમા જણાવ્યા પ્રમાણે રાજા હમેશ મંત્રીઓના અંકુશ હેઠળ રહેતો.

આપણે હમણાજ જોયું છે કે અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે અસાધારણ બાબતોનો નિકાલ આખા મંત્રી મંડળની બેઠકમાં થતો. આ ઉપરથી એવુ સૂચન થાય છે કે સાધારણ બાબતોનો મંત્રીઓના ખાતા મારફત નિર્ણય થતો. આ માટે લેખી ટિપ્પણોની જરૂર પડતી. આવા ટિપ્પણો થતા તેના પુરાવા ઉપલબ્ધ છે. અશોકના લેખોમા એ મોઢેથી હુકમ આપતો એમ જણાવ્યું છે, તે ઉપરથી એવું તાત્પર્ય

નીકળે કે આવતું રીતે લેખી પત્રો નીકળતા. અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે જે મંત્રીઓ હાજર ન રહેતા તેઓ રાજા માટે ટિપ્પણ લખતા. મંત્રીઓના ખાતામાંથી પસાર થયો હોય એવો કોઇ લેખ હજી આપણને મળ્યો નથી. આ બાબત થોડી અર્થસૂચક વિગત શુક્રનીતિ આપે છે. આ વિગત ઇસવીસનના શરૂઆતના સૈકાને લગતી હોય એમ દૂત સંજ્ઞાના વાપર ઉપરથી જણાય છે. એ સંજ્ઞાને બદલે મુસ્લિમ રિયાસતમાં સંધિવિગ્રહિક નામ વપરાય છે. અમુક બાબત ખાતાઓમાંથી પસાર થઇ રાજાની એમ આદેશ થાય છે અને આખરે મંત્રી મંડળના નિર્ણય રૂપે અમલમાં આવે છે તેને લગતી કામ કરવાની રીત શુક્રનીતિમાં આ પ્રમાણે આપી છે.

રાજાને લગતું કાંઇપણ કામ લેખી ટિપ્પણ કર્યા વિના થતું નહિ. દરેક બાબત મંત્રી, પ્રાડ્વિવાક, પંડિત અને દૂત પ્રથમ રીતે કરતા અને જણાવતા કે "આ બાબત અમારો વિરોધ નથી." અમાત્ય 'ટિપ્પણ બરાબર છે', સુમંત્રી 'વિચારપૂર્વક થયું છે' અને પ્રધાન 'યથાર્થ છે' એવો શેરો મારતો. પછી પ્રતિનિધિ 'સ્વીકારવા યોગ્ય છે' અને યુવરાજ નિર્ણય 'સ્વીકારવો જોઇએ' એમ પોતાને હાથે લખતો. પછી પુરોહિત 'એજ મારો મત છે' એમ શેરો મારતો. દરેક મંત્રી પોતાના ટિપ્પણને છેડે પોતાની મુદ્રા મારતો. આખરે રાજા 'સ્વીકાર્યું' એમ લખી પોતાની મુદ્રાની છાપ મારતો. આખું ટિપ્પણ સભાપૂર્વક વાંચી જવાનું રાજા માટે અશક્ય હોવાથી યુવરાજ અથવા બીજું કોઇ એની વતી ઉપરનો શેરો કરતું અને એને બનાવતું. આમ પ્રથમ તમામ પુરો થતા આખા ટિપ્પણ ઉપર મણુ તરી-ચરણા મંત્રીઓ સહી કરતા અને મંત્રી મંડળની મુદ્રાની છાપ મારતા. છેવટે રાજાને આદર થતા વગર વિનયે તે ટિપ્પણ ઉપર 'જોયું' એવો શેરો રાજા કરતો, કારણ તે ઉપર વિવેચન કરવા તે અશક્ત હતો.

રાજાની આ અશક્તિ રાજ્યધારણને લઇને હતી કારણ આપણે ઉપર જોયું છે તેમ રાજસભાએ વધુમતે કરેલા ઠરાવનો

નિષેધ કરવાનો તેને અધિકાર નહોતો. સાધારણ બાબત માટે રાજા રાજસભા બોલાવતો નહિ, પણ એવી બાબત મંત્રીઓને સાદર કરવામા આવતી અને ત્યારે તે ઉપર ચર્ચા થઈ આખર રાજસભા તરીકે મંત્રી મંડળના ઠરાવ તરીકે તે ઉપર મહોર સીક્કો થતા ત્યારે પણ, શુક્રનીતિમા જણાવ્યા મુજબ, રાજા અક્ષમ એટલે તે ઉપર ટીકા કરવા અશક્ત થતો આ લેખ ઉપર રાજાનું ફરમાન થતા તેને રાજ્યના ઠરાવ તરીકે સ્વીકારવામાં આવતો, અને રાજાના ફરમાન અન્વયે તે રાજ્યબંધારણના નિયમ તરીકે લખાતો. શુક્રનીતિનાજ શબ્દોમા કહીએ તો नृपसंचिह्नितं लेख्यनृपस्तत्र नृपोनृप એટલે, લેખ ઉપર રાજાનો મહોર સીક્કો થતા તેજ ખરો રાજા ગણાતો. અમલદારો રાજાની લેખી આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરતા જ. કારણ રાજાની મહોર સીક્કાવાળી આજ્ઞા ખરું જોતા રાજસભાનીજ આજ્ઞા હોવાથી દેહધારી રાજાએ ખરેખર આપેલી આજ્ઞા જો કોઈ માન્ય રાખતા તે રાજબંધારણના નિયમની દૃષ્ટિએ વિરોધની આજ્ઞા સ્વીકારતા હોય એમ મનાતુ અથવા શુક્રનીતિની ભાષામા 'ચોર' ની આજ્ઞા 'ચોર' સ્વીકારતો હોય તેમ ગણાતુ.

"જો રાજા અથવા અમલદાર લેખ્ય વિના હુકમ કહાડે અથવા રાજને લગતુ કંઈ કામકાજ કરે તે બન્ને સર્વ કાળ ચોર ઠરે છે"

નિત્યકર્મને લઈને લેખિત લેખ્ય મંત્રી મંડળનો હુકમ ગણતો, એટલે જો રાજાને પોતાનેજ આજ્ઞા આપવી હોય તો તેને મોઢેથી ફરમાનો તેમજ નિવેદનો કહાડવા પડતા પરંતુ આવા મોઢાના ફરમાનો, રાજબંધારણના નિયમ પ્રમાણે, કાયદાની દૃષ્ટિએ 'ચોર' ના ફરમાન લેખાતા અને રાજા મુશ્કેલીમા આવી પડતો. આનો અદ્ભુત પુરાવો અશોકના લેખમાથી મળે છે. રાજા અશોકે પોતાની રાજાજ્ઞા, શ્રાવક અને દાયક બાબત હુકમો આપ્યા, પરંતુ પરિસા (રાજસભા) એ તે ઉપર ચર્ચા કરી તેનો અમલ કરવા ના પાડી. ગુસ્સે થતા રાજાએ એવી આજ્ઞા આપી કે જ્યારે એણે મોઢેથી આપેલી આજ્ઞાનો અસ્વીકાર થાય ત્યારે તે બાબતની એને ખબર આપવી

ગુપ્તનીતિમાં આલેખ્યા પ્રમાણેના રાજ્યધારણનું મૂળ તત્ત્વ એ હતું કે [illegible]જાતના ખાતાના એકના હાથમાં ખરેખર કદીપણ સત્તા નહોતી વધીને તેના સઘળા અધિકાર રાજસભા ભોગવતી

મેગાસ્થનીસે આ હિંદુસ્તાનનું વર્ણન ઘણું ટુંકમાં કર્યું છે એ ઉપરથી જણાય છે કે ખરું રાજતંત્ર રાજસભાના હાથમાં હતું, રાજસભા પ્રત્યે સર્વ માનની દૃષ્ટિથી જોતા, એની કીર્તિ ભારે ગણાતી અને એનામાં પરંપરાથી ઉતરી આવેલું જ્ઞાન હોવાની માન્યતા હતી રાજ્યતંત્રને લગતી બાબતો પર એ વિચાર ચલાવતી અને એ સુબાઓ, પ્રાંતના મુખીઓ, નાયબસૂબા, તીજોરીના અધ્યક્ષો, લશ્કરના સરદારો અને નૌકાપતિઓ તેમજ ખેતીવાડી ઉપર દેખરેખ રાખનાર ઉચ્ચ પંક્તિના અમલદારોને પસંદ કરી તેમની નિમણૂક કરતી.

મેગાસ્થનીસના જણાવ્યા પ્રમાણે સાતમા વર્ગમાં રાજમંત્રીઓ અને અમલદારો આવતા એ લોક રાજ્યને લગતી બાબતો ઉપર મંત્રણા ચલાવતા આ વર્ગ ઘણો નાનો હતો, પણ તેના સભ્યોના ચારિત્ર્ય અને ડહાપણને લઈને તે ઘણો પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો ગ્રીકોના [illegible]ના પ્રમાણે એ વર્ગમાંથી રાજ્યના ન્યાયાધીશોના તેમજ રાજ્યના સામાન્ય વહીવટને લગતા મોટા હોદ્દાઓ પુરવામાં આવતા એરિયન પણ ઉપર મુજબની હકીકત આપે છે

મધ્ય યુગની [illegible] રાજસત્તાની આ સ્થિતિ હતી એ વાતને આપણા ગ્રંથોમાંથી પુષ્ટિ મળે છે હિંદુ રાજનીતિના પ્રકરણમાં પ્રમાણભૂત ગણાતા ભારદ્વાજના પુસ્તકમાંથી મહાભારત તેમજ કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં જે અવતરણો આપ્યાં છે તે ઉપરથી પ્રધાનોના અધિકારો ટુંકમાં આ પ્રમાણે જણાય છે —

'રાજાના અને પ્રધાનના અધઃપતનમાં પ્રધાનનું અધઃપતન વધારે ગંભીર પ્રકારનું ગણાય છે (૧) રાજનીતિ બાબત મંત્રણા (મન્ત્ર), (૨) એ રાજનીતિના ફળ વિષે વિચાર (मन्त्रफलावाप्ति), (૩),

રાજ્યનું કામ (कर्मानुष्ठान), (૪) આવક અને ખર્ચને વગની ગાળતો (अवव्यय कर्म), (૫) સેના અને (૬) તેનું આધિપત્ય, (૭) દુશ્મન તથા જંગલી જાતો સામે રક્ષણ, (૮) રાજ્ય રક્ષણ (૯) (व्यसन प्रतीकार), (૧૦) કુમારોનું રક્ષણ તથા અધિકાર ઉપર તેમનો અભિષેક કરવો, આ સઘળા અધિકાર પ્રધાનોને હતા."

ભારદ્વાજની આ હકીકત મેગાસ્થનીસના વર્ણનને કેટલી મળતી આવે છે તે સહજ જણાશે

સભાસદો તરીકે તીર્થ હશે અથવા નાયસ પ્રધાનો હશે, અને રાજમંત્રીઓ મંત્રી સભાના સભ્ય હશે. મંત્રી સભાના અધિકાર આથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

[illegible]વાથી કાઢી દીધી છે. અશોકના ફરમાનોમાં ધાર્મિક બાબતો સિવાય બીજી કોઈ બાબતોનો ઉલ્લેખ હશે એમ કદી પણ વિચાર ન કર્યો હોય એવા અશોકના લેખોના ભાષાંતર કરનારાઓને આ લખાણ કંઈક ઉખાણા જેવું લાગે છે. શબ્દોના અર્થમાં અસ્વાભાવિક ખેંચતાણ ન કરીએ તો લેખનો આશય સ્પષ્ટ જણાય છે. આ ફરમાનોના પ્રથમ ભાષાંતર કરનારાઓએ એમાંના નામોનો શુદ્ધ અર્થ કર્યો, – અશોકે પોતાના રાજુક અમલદારોને સ્વતંત્ર સત્તા આપી, પરંતુ તેનો આશય તેઓ સમજી શક્યા નહિ, તેમજ આ સ્વતંત્રતા ક્યા સંજોગોમાં આપી હતી તે તેઓ ચુક્યા હતા. લખાણ આ પ્રમાણે છે —

હું મારા પ્રજારૂપી બાળકને રાજૂકરૂપી ઉપમાતાના હાથમાં મુકું છું.. ઉત્સુક ઉપમાતા શાંત પડે છે; તે મારી પ્રજાનું રક્ષણ કરવા ઈચ્છા રાખે છે.

આ પ્રમાણે રાજૂકોએ મારા જાનપદનાં હિત તેમજ સુખ માટે કામ કરવાનો બોજો ઉપાડ્યો છે.

તેઓ શાંત ચિત્તે, કંઇ પણ ઉદ્વેગ તેમજ વિરોધભાવ વિના દરબાર ચલાવી શકે તે માટે આથી હું મારા રાજૂકોને લડાઇ તથા સુલેહ કરવાની બાબતમાં સ્વતંત્ર અધિકાર સોંપું છું.

મારી એટલી ઈચ્છા છે કે દિવાની તેમજ ફોજદારી ન્યાય અવિચ્છિન્ન રહે, વગેરે. "

અશોકના અન્ય લેખો કરતાં અહીં સ્પષ્ટ જણાશે કે તે આજ્ઞા ન કરતાં માત્ર વિનંતિ કરે છે. આ સમયથી એના અમલનું રૂપ બદલાઈ જતું હોવાથી આ પછી થોડા જ માસમાં એણે પોતાના અત્યાર સુધીના અમલની હકીકત લખી કહાડી હતી.

પ્રજા અને લોક એ સંજ્ઞાથી જુદા પડતા જાનપદના હિત માટે રાજૂકોને સ્વતંત્રતા જોઈતી હતી. જાનપદ રાજ મંત્રીઓને ટેકો આપતા. અશોકનું ઐશ્વર્ય આ પ્રમાણે જતું રહેતું હોવાથી બૌદ્ધ સાધુઓએ વિરોધ કર્યો હતો, છતાં રાજમંત્રીઓ વિરુદ્ધ તેમનાથી કાંઇ કહેવાતું નહિ. અશોક રાજ્યના કાયદા તરફ માનની દૃષ્ટિએ જોતો છતાં અન્ય બાબતમાં એનો કટાક્ષ કોઇવાર અસહ્ય થતો. એ સઘળું રાધગુપ્ત અને પૈર લોકો સહન કરતા, પરંતુ તેઓ સાધુઓનાં માર્મિક વચનોનો પ્રતિઉત્તર આપ્યા વિના રહેતા નહિ, કેમકે રાજાનો ધર્મ દુષ્ટનો નિગ્રહ કરવાનો તથા શિષ્ટનું પરિપાલન કરવાનો છે અને નહિ કે શિરોમુંડન તથા જટાધારણ કરવાનો.

હિંદુ મંત્રી મંડળની આ ટુંકી સમીક્ષા આટોપી લેતા અગાઉ એનાં બંધારણને લગતી થોડીક વિગતોની નોંધ લઇશું. દરેક મંત્રી એટલે મહામાત્રના હાથ હેઠળ બે ઉપમંત્રીઓ રહેતા. તેઓ આ

નામે અનુક્રમે ઓળખાતા, જેમકે, મહાદંડનાયક, દંડનાયક અને દંડનાયક કુમારામાત્ય. આજ વર્ગીકરણ પ્રમાણે ગુપ્ત સમયના લેખોમાં ગણાવેલા મહાપ્રધાન, મહાસંધિવિગ્રહિકા, મહાદંડનાયક વગેરે જેવા અધિકારીના સંબંધમાં સમજવું.

મંત્રીઓની બદલી એક ખાતામાંથી બીજા ખાતામાં દર ત્રણ, પાંચ, સાત અથવા દસ વર્ષે થતી. કારણ 'લાંબો સમય સુધી એકજ હાથમાં અધિકાર રહેવા દેવો નહિ. યોગ્ય મંત્રીને બીજા ખાતામાં મુકી તેની જગા નવા લાયક માણસને આપવી.' અશોકે પોતાના ધૌલી અને જૌગડના લેખોમાં આ રીતે ત્રણ અથવા પાંચ વર્ષે બદલી કરવાનો નિયમ દર્શાવ્યો છે. એજ પ્રમાણે આખું મંત્રી મંડળ પણ દર ત્રણ કે પાંચ વર્ષે બદલાતુ.

રાજ્યાભિષેકમાં જેવી રીતે ચારે વર્ણના પ્રતિનિધિઓ રહેતા તેવીજ રીતે વહીવટી અધિકાર ચલાવવામાં પણ સઘળી વર્ણનું પ્રતિનિધિત્વ જળવાતુ. નીલકંઠ અને મિત્રમિશ્રએ આપેલી રાજ્યાભિષેકની વિગતો ઉપરથી જણાય છે કે હિંદુ અમલના અસ્ત સુધી સઘળી વર્ણમાંથી મંત્રીઓની ચુંટણી થતી. આ રીતે પસંદ કરેલા સાડત્રીસ મંત્રીઓની યાદી મહાભારતમાં આપી છે તે પ્રમાણે ચાર બ્રાહ્મણ, આઠ ક્ષત્રિય, એકવીસ વૈશ્ય, ત્રણ શુદ્ર અને છેવટે એક સૂત અમાત્ય મંડળમાં બેસતા. આ મંડળમાં વૈશ્યોની સંખ્યા સૌથી વધારે હતી એ લક્ષમાં રાખવાનું છે. ખાસ મંત્રી મંડળમાં આઠ સભ્યો રહેતા (શાંતિપર્વ અ. ૮૫-૭-૧૧).

આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ તે પ્રમાણે ગુપ્ત સમયમાં અધિકારીઓમાં થતો ગોટાળો દૂર કરવા તેમના હોદ્દાના નામો બદલી નાખવામાં આવ્યા હતા. મનુસ્મૃતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દંડનેતૃત્વ અને સેનાપત્યમાં ફેર હતો મુખ્ય પ્રધાનના હાથમાં રાજનું સૂત્ર હોવાથી તે મહાદંડનાયક કહેવાતો

બૃહસ્પતિના જણાવ્યા પ્રમાણે ગુપ્ત સમયમાં રાજા તરફથી થતી

ભક્ષિસ-માટેના લેખો ઉપર ‘ સાંધિવિગ્રહિકની મળ્યસહી થતી. આ ઉપરથી સહજ સ્પષ્ટ થશે કે જે કોઈ ખાતામાં આ બક્ષિસની નોંધ રખાતી તે ખાતાનો મુખ્ય પ્રધાન રાજાએ આપેલી બક્ષિસ પરદેશો સાથેની રાજ્યનીતિની દષ્ટિએ યોગ્ય છે કે નહિ તેની ખાતરી કર્યા પછી તે માટેના લેખ ઉપર પોતાની સહી કરતો. આમ કરવાનું કારણ એજ હતું કે જેને દાન કરવામાં આવતું હોય તે પરરાજ્યનો વતની હોય કે દુશ્મનનો જાસુસ હોય તો રાજ્યને નુકસાન થવા સંભવ રહેતો. ઇ. સ. પૂ. ૫૧૦ ના અરસામાં રાજા હસ્તિને આપેલા દાનના તામ્રલેખ ઉપર પ્રથમ મંજુર કરનાર તરીકે મહા સન્ધિવિગ્રાહિક વિધુદત્તે સહી કરી હતી અને છેલી સહી મહાબલાધિકૃત નાગસિંહે દૂતક તરીકે સહી કરી હતી. હસ્તિનના સમકાલીન રાજાએ કરેલા એવા દાનના લેખ ઉપર કોઇ પણ મંત્રી કે મહા મંત્રીની સહી ન હોવાથી તેમજ દાન આપવાનું લેખી ફરમાન ન હોવાથી એમ લાગે છે કે એ દાન રાજાએ પોતાના ખાનગી ભંડોળમાંથી આપ્યું હશે.

એ તો જાણીતી વાત છે કે સીલોનમાં હિંદુસ્તાનનાં ઉપલબ્ધ હતી તેવીજ ઘણી સંસ્થાઓ હસ્તીમાં હતી. વ્યાવહારિક રીતે બન્ને દેશની સંસ્કૃતિ એકજ હોવાથી સીલોન હિંદુસ્તાનનો ભાગ હોય એમ ગણાતું. આથી હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ સીલોનની હકીકતને અભાવે સંપૂર્ણ કહી શકાય નહિ. આ માટે એકજ દષ્ટાન્ત બસ થશે. પરદેશનાં દબાણને લઇને તેમજ અંદરખાનેથી પેદા થતાને લઇને હિંદુસ્તાનની સંસ્થાઓ ધીમે ધીમે અદશ્ય થઈ જતઃ સીલોનની તેજ પ્રકારની સંસ્થાએ લાંબો સમય ટકી રહી હતી. ઇસ્વીસનની દસમી સદી સુધી રાજા તરફથી નીકળતા હુકમો મુખ્ય મંત્રી મંડળ તરફના હુકમો તરીકે લેખાતા. મંડળના સઘળા સભ્યો તે ઉપર સહી કરતા. રા વિક્રમસિંધે અભાસલમેઘન રાજાએ કરેલા દાનના આપેલા લેખ§ ઉપરથી આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ થાય છે.

§ Epigraphia Zeylanica, Vol II. P. I

પ્રકરણ ૩૨ મું

કાયદો અને ન્યાયાધિકાર

રાજ્યાભિષેક વખતની પ્રતિજ્ઞાથી તેમજ પૌર જાનપદ તથા અમાત્યમંડળ તરફથી મુકાએલા પ્રતિબંધો અને અંકુશથી રાજાના કર્તવ્યની પરિસીમા બંધાએલી હતી. જ્યાં એ ઉપરાંત સર્વશક્તિમાન માનવધર્મ એની સત્તાની પર ગણાતો. મનુસ્મૃતિમાં રાજા દંડને પાત્ર લેખાતો. એના અધિકારો તેમજ ફરજો ધર્મસૂત્ર તેમજ ન્યાયશાસ્ત્રને લગતાં પુસ્તકોમાં ધર્મના ભાગ તરીકે રાજધર્મના પ્રકરણમાં ગણાવ્યાં છે. હિંદુ અમલના વૈભવ કાળમાં પણ માનવધર્મ શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેમજ અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે રાજાનું સ્થાન રાજ્યના કાયદાથી અલગ ગણાતું નહિ. અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે નવા કાયદા ઘડી શકતો, પણ મનુના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે તેમ કરી શકતો નહિ. જો એ કાયદા ઘડતો તો તે માત્ર નિયમ ઠરાવવા માટે જ ઘડતો. તે કોઈ પણ રીતે સ્વચ્છંદ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય એવા કાયદા ઘડી શકતો નહિ.

હિંદુ રાજઅમલના ન્યાયાધિકાર અને વહીવટી અધિકાર હમેશા જુદા રહેતા અને સાધારણ રીતે બન્નેના રૂપ અને આશય એક-બીજાથી સ્વતંત્ર રહેતા. આનું કારણ એ હતું કે ન્યાયમાં નિપુણ હોય તેવાને જ ન્યાયાધીશ નીમવામાં આવતા, અને એ વર્ગમાં ઘણુંખરું બ્રાહ્મણો જ રહેતા. સંસ્કૃતિકાળમાં (ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ થી ઈ. સ. પૂ ૫૦૦ સુધી) જ્યારે હિંદુરાજ્ય નવા રૂપમાં સજ્જ થતો હતો અથવા સજ્જ થઈ ગયો હતો ત્યારે બ્રાહ્મણ ધર્મશાસ્ત્રના અધ્યયનમાંથી છૂટકી રાજદ્વારી બાબતોમાં ઝંપલાવતો હતો. ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ અને રાજનીતિશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ બ્રાહ્મણ વચ્ચેનો તફાવત શતપથ બ્રાહ્મણમાં સ્પષ્ટ કર્યો છે. આપણે આગળ જોયું છે તે મુજબ, રાજ્યા-

ભિષેકની ક્રિયા વખતે પ્રતિસ્થાપના પછી રાજગુરૂ રાજાને પ્રથમ અભિવંદન કરતો, અને બ્રાહ્મણ સમાજના અંગભૂત તરીકે ક્ષત્રિય અને બીજાઓની સાથે તેમ કરતો. ધર્મગુરૂ તરીકે કામ કરતા અને તેવું કામ નહિ કરતા એવા બ્રાહ્મણોના વર્ગોની વચમાનો વર્ગ અધ્યયન અધ્યાપન કરનાર બ્રાહ્મણોનો હતો. તેઓ મુખ્યત્વે કરીને ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, રાજનીતિ અને એવા અન્ય વિષયોમાં રચ્યા પચ્યા રહેતા. રાજનૈતિક ડહાપણ અને સદ્વર્તનની મૂર્તિ તરીકે જાતકોમા પુરોહિત રાજનીતિજ્ઞ અને બ્રાહ્મણ ગુરૂ બતાવ્યા છે. આજ વર્ગના ન્યાયાધિશો હતા સામાન્ય કાયદા પ્રમાણે રાજા ગુન્હેગારને સજા કરતો. પરંતુ ગુન્હાને અંગે થએલા પાપ માટે એને ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે જે શિક્ષા કરવાની હતી તે માટેનો અધિકાર બ્રાહ્મણને પ્રાપ્ત થતો. તે આ બાબતમા નિષ્ણાત હતો એટલુંજ નહિ પણ બ્રાહ્મણ ગુન્હેગારની તપાસ કરવાનુ તેમની પાસે હોવાથી તે પોતાના સ્વજાતિયનો યોગ્ય ન્યાય કરતો અને ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે વાજબી શિક્ષા કરવામા આના કાની કરતો નહિ. ધર્મ સાથે સંબંધ ન હોય એવા ગુન્હાઓની તપાસ એ બીજા અમલદારો (અબ્રાહ્મણો)ની સાથે બેસી કરતો, આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ રાજાના લાગવગથી દૂર રહેતો.

ન્યાયાધીશો અસલના વૈદિકકાળની સભાના નામથી ઓળખાતી. જેવી રીતે અમાત્ય મંડળે પોતાની સ્વતંત્ર ઉત્પત્તિના અવશેષ જાળવ્યા હતા તેવી રીતે સભાએ પણ કર્યું હતું ન્યાયાધીશોને ન્યાય આપવામાં હમેશા જનસમાજ મદદ કરતી, એટલે તે હમણાના શબ્દ પ્રયોગ પ્રમાણે જ્યુરી તરીકે કામ કરતી. એ લોકો યોગ્ય રીતે મત દર્શાવી શકે તેથી તેની સંખ્યા વિષમ રહેતી અને તેમણે ન્યાયની દૃષ્ટિએ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાનો હતો. જે જ્યુરી મુગી રહેતી અથવા ધર્મથી વિરૂદ્ધ બોલતી તે પાપી ગણાતી

મૃચ્છકટિક નાટકમાં ન્યાયાધીશના પ્રવેશમા જ્યુરી માટે ઉલ્લેખ છે તેમજ શુક્રનીતિ, બૃહસ્પતિ અને નારદમા એના અધિકાર ગણાવ્યા

'રાજા' કહેતો એમ જણાવ્યું છે અને ટીકાકારો જણાવે છે કે 'રાજા' એટલે અમલદારો સમજવા.

નિકાલ થએલા મુકદ્દમાની નોંધ રાખવામાં આવતી. એ બાબતનો ઉલ્લેખ જાતકોમાં છે. પુસ્તક ૩, પા. ૨૯૨ માં વિનિશ્ચય પુસ્તક માટે નિર્દેશ છે, અને પુસ્તક ૫, પા. ૧૨૫ માં સોનાની તક્તીઓ ઉપર લખેલા રાજ્યના વહીવટના નિયમો માટે ઉલ્લેખ છે. ન્યાયશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો લખાયાં તે સમયે એવી નોંધ રાખવામાં આવતી તે એ પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે.

જાતકોના સમયની પ્રચલિત માન્યતા મુજબ યોગ્ય રીતે ન્યાય કરવાથી ન્યાયાધીશોનું કામ ઓછું થતું. અન્યાયથી એ કામ વધવાનો દરેક સંભવ રહેતો પણ તે માટે કંઇ પ્રમાણભૂત ઉલ્લેખ નથી.

પાલિ સૂત્રમાં ન્યાય ખરેખર કેવી રીતે અપાતો તે માટે પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ છે. એથી ન્યાય કેટલો સ્વચ્છ રહેતો તે બાબત ઉપર પ્રકાશ પડે છે.

ન્યાયાધીશોના કોઇ અસાધારણ ઠરાવની નોંધ કરવા માટે નહિ, પણ શાક્ય ગુરુ પ્રત્યે અનાથ પિન્ડિકની અનન્ય ભક્તિ દર્શાવવા બૌધની તે સમયની રાજધાની શ્રાવસ્તીની ન્યાયાધીશોએ અનાથ પિન્ડિક વિરુદ્ધ રાજકુંવર જેતના મુકદ્દમાનો કરેલો નિર્ણય વિનય પિતક, ચુલ્લવગ્ગમાં આપેલો છે. અનાથો પ્રત્યેના પોતાના દયાભાવને લઇને સુદત્ત સાધારણ રીતે અનાથ પિન્ડિકને નામે લોકોમાં ઓળખાતો. એ સાધારણ ગૃહપતિ, અગ્રેસર અને ધનાઢ્ય હતો. જેત રાજકુટુંબનો કુંવર હતો. આ જેતની 'શહેરથી ઘણે દૂર નહિ તેમ પાસે નહિ અને આવવા જવાને સવડ પડે એવી × × × વાનપ્રસ્થ જીવન ગાળવા માટે યોગ્ય' વાડી હતી. દાનશીલ અનાથ પિન્ડિકે રાજગૃહથી આમંત્રણ કરી બોલાવેલા બુદ્ધના ઉપયોગ માટે આ વાડી વેચાતી લેવા વિચાર કર્યો. તેણે રાજકુંવર જેત પાસે જઇ

લઈ કામ ચલાવવાની રીત એ મન નિયમ દરાવને. શુક્રનીતિમા આ પ્રમાણે જણાવ્યુ છે — •

'સભા જ્યુરીના સભ્યો સાથે સભામા બેસીને પ્રાડ્વિવાક પોતે ઠરેલા અને આગળથી ઉતરી આવેલ કામ ચલાવવાની રીત બાબતના નિયમો વધુ અને નક્કી કરવો આ માનુરી પુરાવે –ખાસી દસ્તાવેજ, લાભો અને હક સાબિત થાય એવો ભોગવટો-ઉપભોગમા લેવો, અને કયી બાબતમા પ્રતિજ્ઞા, પરીક્ષાથી કામ લેવુ, કયી બાબત મા પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી, અનુમાનથી અથવ ઉપમાનથી કામ લેવુ અને કયા સમાજના વિચાર અને કયા ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરવુ એ નક્કી થતુ પછી પ્રાડ્વિવાક તે પ્રમાણે રાજાને સલાહ આપવાની હતી

પડિત એટલે કાયદામ ની જેને અન્ય સ્થળે ધર્માધિકારી કહ્યા છે તેની ફરજો શુક્રનીતિ આ પ્રમાણે જણાવે છે

'પડિતે પ્રાચીન અને વિદ્યમાન કાયદાઓમાથી કયા નાક સમુદ નીકાર્યા છે, તેમાના કેટના ધર્મસ્મૃતિમા છે અને કેટના ધર્મ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે, અને કયા લોકસમુહના હિત તથા ધર્મશાસ્ત્રોના સિદ્ધાતનુ ઉલ્લઘન કરે છે એનો વિચાર કર્યો પછી લઇ લેક અને પરલોકમા સુખની પ્રાપ્તિ થાય એવા કાયદા બનાવવા તે રાજાને ભલામણ કરતો '

આથી હિંદુ રાજ્યઅમલમા કાયદામા કેવી રીત સુધારા થતા તે બાબત કઇક માહિતી મળે છે સાધારણ રીતે એ કાયદો પર પરાથી ઉતરી આવેલો ગણાતો અને તેથી રાજ્ય તરફથી સીધી અથવા આડકતરી રીતે તેમા સુધારો થઈ શકતો નહિ છતા પ્રત્યક્ષ નવા કાયદા ઘડીને અને સાધારણ રીતે વિવરણથી જુના કાયદા ફેરવાતા અને નારદ સ્મૃતિ જેવા નવા ગ્રથો રચી પ્રાચીન વ્યવસ્થામા ફેરફાર થતો આ ઉપરાંત બન્ને ન્યાયમત્રીઓ લોકસમુહની પરિસ્થિતિ અને હિત જોતા જે કાયદાઓ અમલમા મુકવાનું વાજબી

ધારતા નહિ તે તેઓ રદ કરતા. વિદ્યમાન કાયદાઓ પ્રત્યેના લોકવિચાર પણ તેઓ ધ્યાનમાં લેતા. આ પ્રમાણે પ્રચલિત કાયદામાં સુધારાવધારા થયા કરતા.

હિંદુ રાજ્યવ્યવસ્થાનું સાથી આગળ પડતું લક્ષણ એ હતું કે તેના આખા ઇતિહાસ દરમિયાન કાયદો પ્રધાન સ્થાને રહેતો. લોકસમૂહની સભા મારફત અમલ ચાલતો ત્યારે પણ તેજ સ્થિતિ રહી હતી. સભા અને ન્યાયાધીશ ભિન્ન છે. સભા રાજકુટુંબમાંથી નહિ પણ વૈદિક સમયની લોકગ્રામનિમાંથી ઉદ્‌ભવી હતી; જ્યારે ન્યાયાધિકારનો ઉપભોગ કરવાનું રાજાના હક્ક તથા ફરજ તરીકે ગણાયું ત્યારે રાજ્યાભિષેકની પ્રતિજ્ઞા મારફત જે ભારનો એણે સ્વીકાર કર્યો હતો તેને અનુસરી એ અધિકાર ચલાવાતો. યુક્ત રીતે દેશના કાયદાનોજ એણે અમલ કરવાનો હતો. જે જે બાબતમાં કાંઇ અયોગ્ય દખલ થવાની ધાસ્તી રહે તે તે બાબતમાં એણે પ્રાડ્વિવાકની સલાહ લેવાની હતી.

પ્રકરણ ૩૨ મું

કર

રાજ્યધારણની દૃષ્ટિએ હિંદુ રાજ્યવ્યવસ્થામાં કરનો સિદ્ધાંત ઘણો અગત્યનો છે કાયદા અનુસાર ક્યા કર નાખવા તે ઠર્યું હતું અને ધર્મશાસ્ત્રમાં તેના પ્રમાણ આપ્યા હતા. પરિણામે રાજઅમલ ગમે તે પ્રકારનો હોય છતાં રાજ ચલાવનારના તરફ ઉપર કર નાંખવાના નહિ આથી કર બાબત રાજકર્તા અને લોકસમૂહ વચ્ચે કંઇ ઝઘડો થવાને કારણ રહેતું નહિ

કરને લગતા કાયદાથી લોકજીવન સરળ ચાલતું તેના પુરાવા ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતોથી મળે છે. દાખલા તરીકે, શાતવાહન વંશની બન-

કેટલો કર કેવી રીતે ઉઘરાવવો એ બાબત બાજુએ રાખીએ છતાં હિંદુ રાજનીતિ શાસ્ત્રમાં કર રાજતંત્ર ચલાવવા માટે રાજાને મળતું વેતન ગણાતું.

'બલિ કરનો છઠ્ઠો ભાગ'. આયાત નિકાસના લાગા, દંડ, ગુન્હેગારો પાસેથી રાજ્યદાખલ કરેલી રકમ એ સઘળું શાસ્ત્રાનુસાર તમારા વેતન તરીકે ઉઘરાવેલું તમારી મહેસુલ ગણાશે.' (શાંતિપર્વ ૭૨. ૧૦).

નારદ પણ કહે છે કે—'રાજાને નિયમાનુસાર મળતી રકમ તેમજ જમીનના ઉત્પન્નનો ભાગ રાજાની મહેસુલ ગણાશે અને તે પ્રજાના રક્ષણ માટેના બદલા તરીકે એને મળશે.'

આ સિદ્ધાંત કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર જેટલા (ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦) અથવા તેનાથી પણ પ્રાચીન છે. આગળ જતા રાજનીતિ શાસ્ત્રવેત્તાઓએ એને વિસ્તૃત કરી દિવ્યરૂપ આપ્યું. શુક્રનીતિસારમાં કહ્યા મુજબ 'બ્રહ્માએ રાજા બનાવ્યો છે. તે સ્વામિરૂપે હોવા છતા તે હમેશા લોકોનો દાસ ગણાતો અને સતત રક્ષણ અને પાલન માટે તેને વેતન તરીકે કરની ઉપજ મળતી.'

બીજી રીતે બોલીએ તો લોકોના સ્વામિ-દાસને નીતિમત્તાનુસાર નક્કી કરેલું વેતન મળતું. તેથી વધારે લેવાનું નહોતું કારણ તેમ કરવા તેને અધિકાર નહોતો.

અહીં માનવધર્મશાસ્ત્રના પ્રમાણો ઉપરથી રાજાનું દાસત્વ ઈશ્વરી સત્તાથી રદ્દ હોવાનું સાબિત કરવા પ્રયત્ન થાય છે ઉશનસ અને ભારદ્વાજની જન્મભૂમિમા આ સિદ્ધાંત સહન થઈ શકતો નહિ. કારણ તેથી રાજાને સ્વચ્છંદ રીતે વર્તવાની છૂટ રહેતી. અત્યાર લગીના ઈતિહાસના વલણની પણ તે વિરુદ્ધ હતા અને તેથીજ મનુના સિદ્ધાંતનો ઉચ્છેદ કરવા શુક્રનો આધાર લેવાયો છે.

કર પ્રજાના રક્ષણ માટે વેતન રૂપે હોવાનો સિદ્ધાંત રાજ્યબંધારણમાં એટલો દૃઢીભૂત થઈ ગયો હતો કે એ રક્ષણમાં જરા જેટલી

પણ ન્યૂનતા આવતા પ્રજાને થએલા નુકસાનના પ્રમાણમા વેતનમાથી બદલો મેળવવા તેમને અધિકાર રહેતો એમ સમજાતું, આગળ આપણે જોયું છે તેમ કંઇક છૂટછાટ મુકી અથવા ઉચક રકમ લઇ આ બદલો લેવામા આવતો, કારણ પ્રજાને એમ લાગતુ કે રાજા પોતાની ફરજ અદા કરતો નથી. રાજા ધારતો કે કબૂલાત મર્યાદા પાળવામા આવતી નથી, અને અર્થશાસ્ત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે દુશ્મનના દેશમા ચાલ્યા જવાની એ ધમકી આપતો. મહાભારતમા પ્રજાનું રક્ષણ કરવામા નિષ્ફળ ગએલા રાજાને કહાડી મુકવા બાબત જે ઉલ્લેખ છે તે આજ આશયનો છે. ગાભરૂં પડેલા વહાણ જેવો રાજા છે, એટલે, તેનો મધ રાખવો જોખમકારક છે વળી સન્યાસી થવાના હેતુથી જંગલમા જનાર હજામ જેટે તેની સરખામણી કરવામા આવે છે. હજામ પોતાના શેર તેમજ કુવનો ત્યાગ કરે છે અને નોકરીના કરારનો ભંગ કરે છે. એથી એ છોડી દેવા યોગ્ય છે અને એની જગાએ બીજાને લેવો વાજબી છે. તે પ્રમાણે પોતાની ફરજ બજાવવામાં નિષ્ફળ ગએલો રાજા નિરુપયોગી થાય છે અને તેને છોડી દેવો એજ યોગ્ય છે પ્રજાનુ રક્ષણ કરવાની પોતાની ફરજમા રાજા નિષ્ફળ જાય તેજ ક્ષણે પ્રજાની રાજનિષ્ઠાનો અત આવે છે અને તેને બદલે બીજા રાજાને ગાદીએ બેસાડવા પ્રજાને છૂટ રહે છે. કરનો સિદ્ધાંત અને રાજાની કાયદાની દૃષ્ટિએ રહેલી પ્રતિષ્ઠા એ બે ઉપરથી આ નૈસર્ગિક અનુમાન નીકળે છે

રાજ્યધારણ વિષે ઉહાપોહ કરનારા ગ્રંથકારોએ ઠરાવેલા કર બાબતના નિયમો દેશની આબાદી, ખેતીવાડીની સુધારણા, લોકોનુ ધન તથા હિત સાચવવાના હિંદુ રાજ્યના મૂળ આશય સાથે સર્વ રીતે બંધબેસતા આવે છે.

રાજાને મળતી મહેસુલ મુખ્ય ભાગે એને મળતા ભાગ અથવા ખેતીની ઉપજમાથી એને મળતા હિસ્સા ઉપર આધાર રાખતી. બજારમા [illegible] વમા એનો [illegible]

ઓછો રહેતો હાલ આપણે જેને આબકારી જકાત કહીએ છીએ તેમાંથી અને એના જેવા અન્ય સાધનમાંથી પણ એને કંઇ ઉપજ મળતી. આ બાબત નિયમન કરવામાં રાજાના હાથ કંઇક છૂટા રહેતા. પાછળના સમયના ધર્મશાસ્ત્રકારોએ આ માટે નિયમ ઠરાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ રાજા જે જે વસ્તુ ઉપર કર ઉઘરાવી શકે તે તે વસ્તુની યાદી તેઓ પૂર્ણ કરી શક્યા નહિ. લોભી અથવા સંકટમાં આવેલો રાજા ગમે તે રીતે આ નિયમોમાંથી છટકી જતો. નંદ રાજાઓએ ઢોરોનાં ચામડાં અથવા પક્ષીના પીછાં ઉપર પણ કર નાંખ્યાનું કહેવાય છે. અર્થશાસ્ત્ર ઉપરથી જણાય છે તેમ આવી વસ્તુઓનો ભારે વેપાર મગધ રાજ્ય અને હિમાલયની પેલી બાજુના દેશો સાથે ચાલતો. આ આયાત માલ ઉપર ચંદ્રગુપ્તના પૂર્વજોએ કર નાખ્યો ત્યારે તેઓને લોભી ગણવામાં આવ્યા હતા. આવા પ્રસંગોને લઇને કર બાબતના નિયમ ઠર્યા હશે.

હિંદુ રાજ્ય અમલમાં હેઠળના સામાન્ય સિદ્ધાંત અન્વયે કર નંખાતાઃ—

(૧) કર નાખવામાં રાજાએ લોભાવૃત્તિથી પોતાના તેમજ અન્યના મૂળનો નાશ કરવો નહિ.

(૨) પ્રજા ઉપર એવી રીતે કર નાખવો કે ભવિષ્યમાં વિશેષ અને જરૂર પડે ત્યારે બોજો તે ખમી શકે

(૩) જે રાજ્યમાં ભારે કર લેવામાં આવતા હોય તેજ મહત્વનાં કામો કરી શકે એમ નથી. મધ્યમસર કર ઉઘરાવવામાં આવતા હોય તેવા પ્રદેશનો રાજકર્તા દેશના રક્ષણ ઉપર ધ્યાન રાખી કરકસરથી રાજ્યઅમલ ચલાવે તેજ તેમ કરી શકે છે જે રાજા વહીવટમાં હદ ઉપરાંત ખરચ કરે છે તેની પ્રજા તેની સામા પડે છે.

(૪) વળી કર એવા પ્રકારનો હોવો જોઇએ કે જેથી પ્રજાને તે બોજા રૂપ લાગે નહિ. મધમાખી જેમ ચટકો ભર્યા વિના મધ એકઠું કરે છે તેમ રાજાએ વર્તવું જોઇએ.

(૫) રાજ્ય આબાદ થતું જાય તેમ ધીમે ધીમે કરો વધારવા અને તે પણ એવી સૌમ્યવૃત્તિથી કે પ્રજા ઉકળી ઉઠે નહિ.

કર ઉઘરાવવા માટે આ નિયમ હતા—

(૬) કર યથાક્રમે યથાવિધિ અને યથાસ્થાને ઉઘરાવવા પ્રજાને દુઃખ ઉપજે એ રીતનું અનુસરણ કરવું નહિ

ઉદ્યોગ ધંધા ઉપર કર નાંખવા સંબંધમાં આ નિયમ હતાઃ

(૭) ઉપજનું પ્રમાણ તથા માલ ઉત્પન્ન કરવામાં મહેનતની મજુરી નક્કી કર્યા વિના કર આકારવા નહિ. પ્રોત્સાહન મળે નહિ તો કોઇ ઉદ્યોગ ધંધામાં પડે નહિ માટે ઉદ્યોગ ઉપર કર નાખવાનો ઠરાવ કરતી વેળા મુખ્ય બાબત એ ધ્યાનમાં રાખવી કે [illegible] નફો મળે તો માલ ઉત્પન્ન કરનાર ધંધો ચાલુ રાખશે અને રાજાને પણ લાભ થશે.

પ્રકરણ ૩૪ મું

રાજવાડીવટમાં નીતિસર ખરચ અને જમીનની માલિકીનો સિદ્ધાંત

આર્થિક દષ્ટિએ જેઓ દેશના દુશ્મન ગણી શકાય તેવા કેટલાક પ્રકારના માણસોનો અટકાવ કરવા માટે કેવા પગલાં ભરવા તે બાબત કર વિશેના પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે વેરયાઓ. જુગારખાના અને જુગારીઓ, નાચકીઓ અને એવા બીજા દેશ હત્યારા પુરુષોને નિયમમાં રાખવાના હતા, ભીખ માગનારાઓ અને ચોરી લૂટફાટ કરનારાઓને જડમૂળથી ઉખેડવાના હતા અને ભારે વ્યાજખાઉને ઉત્તેજન આપવાનું નહોતુ આવા અન્ય પુરુષો ઉપર જીવન કહ ડ નારાઓથી રાજ્યે ખેડૂતોનું ખાસ રક્ષણ કરવાનુ હતુ (મહાભારત, શાંતિપર્વ ૮૮, ૧૪-૧૪ અને અર્થશાસ્ત્ર)

સાધુઓ અને તેમના મઠો પણ એવીજ રીતે પીડાકારી ગણાતા

'જેઓ તપસ્વિની પદવીએ ન પહોચ્યા હોય એવા રખડેલ માણુ સોને, સજાત (ગામ લોકો) ના સઘ સિવાય બીજા સઘને, વેપારીઓએ અરસપરસ કરાર કરી ઉભા કરેલા મડળો સિવાય અન્ય મડળોને જનપદમા સ્થાયી રહેવા દેવામા આવશે નહિ તેમજ (ધાર્મિક) મડળો, આશ્રમો તથા વિહારો રહેવા દેવા નહિ' (અર્થશાસ્ત્ર) પોત.ના કુટુબીજનોના ગુજરાનની વ્યવસ્થા કરવા પહેલા દુનીઆનો ત્યાગ કરી સાધુ થનારાઓ પ્રત્યે પણ એજ રીતે વર્તવાનુ હતું તેઓને પકડીને શિક્ષા થતી પુખ્ત ઉમરે પહોચેલાઓનેજ સાધુ થવા દેવામા આવતા

-ાજ્યકાર્ય પ્રથમ પા' તરી- ગાજ્યકર્તાના મન ઉપર એમ ઠસાવવામા આવતુ - આર્થિક વ્યવસ્થા ઉપર -ાજ્યત ન અને દેશની સ્વતંત્રતાનો આધાર રહે છે

'કૃષિ, પાશુપાલ્ય અને વાણિજ્ય એજ વાર્તાના અંગભૂત છે એમા સ્તેદ મળતા પ્રશ અને સૈનિક સત્તાને જોરે સ્વદેશમા તેમજ દુશ્મનના પ્રદેશ ઉપર અંકુશ રખાય છે'

'અર્થશાસ્ત્રમા જ -ાજનીતિશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે' (અર્થશાસ્ત્ર)

અર્થશાસ્ત્રના જોર ઉપર આખા રાજ્ય ઉપર અંકુશ રહે છે (વનપર્વ ૧. ૬૦) વાર્તા એજ સમાજનું રક્ષણ છે.

આથી ગાજ્યકર્તાઓને પોતાનો અમલ આર્થિક દષ્ટિએ ચલાવવા માટે જહેમત ઉઠાવવી પડતી આ ફરજ ગત્યાભિષેક વખતની પ્રતિજ્ઞાને અનુસરીને જ હતી, પાલન શબ્દના અર્થમા 'વિકાસ' અને 'રક્ષણ' બન્નેનો સમાવેશ થતો.

આર્થિક દષ્ટિએ દેશ આબાદ કરવો હોય તો રાજાએ વેપારીઓ તરફ પ્રેમ દયા રાખવી

'વેપારીઓની માન ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિને હમેશા પ્રોત્સાહન આપવુ તેઓ રાજ્યને પ્રબળ બનાવે છે, ખેતીવાડી વધારે છે અને વેપારધંધાનો વિકાસ કરે છે રાજાએ પક્ષપૂર્વક તેઓ ઉપર દયાભાવ રાખવો, કારણ રાજ્યમા વેપારીઓ કરતા મોટી દોલત બીજી કાઈ નથી (મહાભારત શાતિપર્વ ૮૭, ૩૯ ૪૦) વળી 'રાજ્યમા વસી રહેતા ધનવાન પુરુષોને નિરંતર માન આપવુ, તેઓને ભીજ્યાની અને ઉપાધિઓ આપવી દરેક રાજ્યમા ધનાઢ્ય રાજ્યનુ અગ છે' (એજન)

ઐતિહાસિક વેળા મોટા મોટા ઉદ્યોગો રાજ્યના ખાતા મારફત ચલાવાતા બન્ને અર્થશાસ્ત્ર તેમજ માનવધર્મમા 'આકાર' અને 'કર્માન્ત' એટલે ખાણુ તથા માલ તૈયાર કરવાના ખાતાઓ માટે ઉલ્લેખ છે એ ખાતા મારફત રાજ્યને ઉદ્યોગ ધંધાની બાબતમા

મારો અનુભવ મળતો, અને સાથે મહેસુલમાં પણ સુ-ારો વધારો થતો આથી કંઇ નહિ તો થોડેક અંશે રાજનીતિન પુરો વિષયની તૈયારી માટે તેમજ સબંધ ધરાવતી બાબતો માટે તાકો પાસેથી 'દાન' તથા 'પ્રણય' કર ઉઘરાવવાની ખટપટમાંથી નચી જતા

હિંદુ રાજ અમલમાં ઉત્પન ઉપરના કર સિવાય ને। ઉપર બીજે કોઈપણ રીતે કર નહોતો આ પછી બીજે રાજતનો કર તે આયાત કર હતો એનો ભાર લોકો ઉપર આકરી રીતે પડતો નિકાસ કર ઘણા થોડા હતા અને તે મહેસુલના કારણને માટે નહિ પરંતુ વહીવટી કારણ માટે ઉઘરાવતા આ ઉપરાંત ખાણુન ઉદ્યોગથી રાજ્યને મોટી મહેસુલ મળતી ચક્રગુપ્તના અમલ દરમિયાન અને તેની પણ પહેલા ખાણનો ઉદ્યોગ રાજ્ય ઉદ્યોગ તરીકે ચલાવાતો પણ મનુસ્મૃતિ (૮ ૩૯) મા એ ઉદ્યોગ લોકોને ખેડવા માટે ખુલ્લો હતો એમ જણાવ્યુ છે એના ઉપર લેવાનો વેરો ઘણો ભારે હતો જે માણસે ખાણ શોધી કહાડી હોય તે તેમજ રાજ્ય ખાણના સંબંધે કિમે માલિક છે એ સિદ્ધાંત ઉપર તેની પાસ પણ કર લેવાનો બીજી બાબતોમાં લેવાય છે તેમ રક્ષણ માટેનો કર કાયદેસર ગણાય કારણ રાજા બધારની તેમજ અંદરની જમીનનું રક્ષણ કરનાર છે આની મજબુત આપના મેધાતિથિ કહે છે, જમીનના અંદરના ભાગમા શુ છે તે કોઇ કહી શકે નહિ અને તે માટે રાજ્યને તેનો થોડો ભાગ ઉપાડવો પડે છે બીજા ગુણવાન દુશ્મન આમાં પ્રવેશ હસ્તગત કરે એવો સંભવ હોવાથી આ દૃષ્ટિએ પણ રાજા પોતાનો ભાગ લેવા હકદાર થાય છે

આ ઉપરથી કર સાથે સંબંધ ધરાવતા જમીનની માલિકીના અગત્યના સિદ્ધાંત ઉપર આવીએ છીએ હિંદુ રાજનીતિ શાસ્ત્રમાં આ સંબંધ કોઇપણ પ્રકારે જોડેલો જણાતો નથી પરંતુ હમણા ચાલતી અને આપણા દેશના રાજકારી પુરૂષોએ ઉપ-ષ્ઠિત થના આ સંબંધ

માલિક નથી તેમ ખેડૂતો રાજા જમીનનો માલિક નથી દુશ્મન ઉપર વિજય મેળવી રાજસત્તા તેમજ તેની માલિકીના મકાન તથા ખેતરો ઉપર હક્ક મેળવાય છે પુરોહિતના ધન સિવાય સઘળાનો ધણી રાજા છે,' એ સૂત્ર દુષ્ટને સુધારવાની તથા ભલા માણસોનું રક્ષણ કરવાની એની સત્તા સાથે સબંધ ધરાવે છે. એની રાજસત્તા રાજ્ય ચલાવવા તથા અન્યાયને નિર્મળ કરવા માટે છે, અને એ કામ માટે પશુઓ પાસેથી એ કર લે છે અને ગુન્હેગારો પાસેથી દંડ લે છે, પરંતુ એથી એને માલિકીનો હક્ક પ્રાપ્ત થતો નથી નહિ તો એના રાજ્યમાં વસતી પ્રજાના ધન અને જમીન ઉપર એની માલિકી હોત ધરતી રાજાની નથી પણ પોતાની મહેનતના ફળનો ઉપભોગ કરનાર સઘળા પ્રાણીઓની સામાન્ય માલિકીની છે જૈમિનિ કહે છે તેમ તે સઘળાની એકસરખી રીતે છે, આથી જમીનના એકાદ કટકાની બક્ષિસ વ્યક્તિને કરવામાં આવે છે, છતાં રાજાથી આખો પ્રદેશ આપી દેવાતો નથી તેમ ખેડૂતો રાજ્ય કોઈ પ્રાંત આપી દઈ શકતો નથી, પણ ખરીદીથી તથા એવીજ બીજી રીતે મેળવેલા ઘર તથા ખેતર બક્ષિસમાં આપી દેવા યોગ્ય છે '

આ આખી ચર્ચા ઉપરથી પુરવાર થાય છે કે જમીન ઉપરનો ખાનગી માલિકીનો હક્ક અસ્તિત્વમાં હતો, અને તે અબાધ હતો રાજાને એવો હક્ક પ્રાપ્ત થતો હોવા બાબતના ગમે તે પ્રકારના દાવાનો સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં અસ્વીકાર થયો છે અને આજ નહિ રીતે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત અનુસાર હતુ કારણ રાજા જો સ્વછંદી નીવડે તો તે પણ એ શાસ્ત્ર પ્રમાણે શિક્ષાને પાત્ર હતો

ન્યાયશાસ્ત્રી નીલકંઠ આ ચર્ચાને આગળ લઈ જઈ વિજેતાના હક્કની તપાસ આ પ્રમાણે કરે છે

' એજ પ્રમાણે ક્ષત્રિય (રાજકર્તા) માટે વિજય અને એવી બીજી રીતિ યોગ્ય છે વિજય મળતા જે રાજકર્તા ઉપર વિજય

જીતેલો હોય તેના પોતાના ગૃહ, ક્ષેત્ર તથા દ્રવ્યાદિ ઉપર જ વિજેતાને માલિકીનો હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે. જો પરાજિત થએલા રાજાને કર ઉઘરાવવાનો હક હતો તો વિજેતાને તેટલો જ હક મળે છે, પણ તે કોઈ રીતે માલિક થતો નથી. આથી પૂર્વ મીમાંસાના છઠ્ઠા ખંડમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણે સાર્વભૌમે સંપૂર્ણ પૃથ્વી અને માંડલિક રાજાએ પોતાનો પ્રાંત આપવો તેમાં પૃથ્વી અને પ્રાંત 'દેય' થતા નથી. ગામો, ખેતર વગેરેના સંબંધમાં સરકારી નહિ ઉપરનો માલિકીનો હક્ક તે તે માલિક અથવા ધણીને પ્રાપ્ત થાય છે. રાજાનો હક્ક માત્ર તેમની પાસેથી કર ઉઘરાવવા પુરતો છે. એવી સમજુતીની પરિભાષા અનુસાર (રાજા તરફની) જમીન વગેરેની બક્ષિસ કરીએ ત્યારે તેનો અર્થ રાજા જમીન આપી દે છે એમ થતો નથી પરંતુ ઉપરનો રાજ-હક્ક માત્ર આપે છે એમ થાય છે. એમ જ્યારે માલિક પાસેથી ઘર, જમીન વગેરે (રાજા) ખરીદી લે ત્યારે જ તેનો ઉપર માલિકીનો હક્ક તેને પ્રાપ્ત થાય' (વ્યવહાર મયૂખ દાય નિર્ણય)

ન્યાયશાસ્ત્રને લગતા સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત મા વિજ્ઞાનેશ્વર પંડીતની ગણના થાય છે અને મહારાજ શ્રી ભારત દેશમાં ઉપર પ્રમાણભૂત ગણાતો હોવાથી એના આ બાબત ઉપરના વિચાર નીચે જેવા છે

ગુપ્ત સમયના ત્રાંબાના પતરાં ઉપર ઉતારેલા, પ્રાંતઅધિકારીની કચેરીમાં નોંધેલા તેની સહી સિક્કાવાળા માલિકીના હક્ક સંબંધી દસ્તાવેજો ઉપરથી સ્પષ્ટ પુરવાર થાય છે કે જમીન ખાનગી માલિકોની હતી. કેટલેક પ્રસંગે રાજાને બીજી વસ્તુઓના (દાખલા તરીકે જંગલ મિલકતના) વેચાણમાંથી જે કંઇ ઉત્પન્ન મળતું તે પ્રમાણે માત્ર છઠ્ઠો ભાગ તેને મળતો.

આ સઘળું છતાં આપણે જોઇએ છીએ કે મી. વિન્સેન્ટ સ્મિથના હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ જેવા લોકમાન્ય થયલા અને પ્રમાણભૂત પુસ્તકની આવૃત્તિઓમાં ઉપરાચાપરી દૃઢતાથી એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે: "હિંદુસ્તાનના સ્થાનિક કાયદામાં ખેતીવાડીની જમીન રાજાની મિલકત હોવાનો હમેશાં સ્વીકાર થતો આવ્યો છે."

હિંદુસ્તાનના જે ન્યાયશાસ્ત્રીઓના પ્રમાણ વિરૂદ્ધ શંકા લેવાઈ નથી તેમ શંકા લેવાય એમ પણ નથી તેઓએ ઘડેલો 'સ્થાનિક કાયદો' એથી ઉલટા જ આશયનો છે. બીજા કોઇપણ દેશનો એ સ્થાનિક કાયદો હોય; પરંતુ હિંદુસ્તાનનો સ્થાનિક કાયદો એવો નથી એ તો નિઃસંશય છે. લોકમાન્ય અને પ્રમાણભૂત ગણાતા આવા પુસ્તકમાં આવો પક્ષપાતી અને આધાર વિનાનો અભિપ્રાય દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામાં આવે અને તેમ કરતાં પ્રસ્તુત વિષયને લગતી સપ્રમાણ ચર્ચાની તરફ સહજ પણ ઇસારો કરવામાં ન આવે એ ન્યાયી ગણાય નહિ. છેક સન ૧૮૬૯ મા પ્રગટ કરેલા મૈસુરના ઇતિહાસમાં મી. વિલ્કસે ઉપલબ્ધ થતાં પ્રમાણોને આધારે —અને આ સઘળાં મી. વિન્સેન્ટ સ્મિથને પણ પ્રાપ્ય હતા—સર્વ દૃષ્ટિએ અને સંપૂર્ણ રીતે આ વિષયની ચર્ચા કરી છે. વિલ્કસ પુરવાર કરે છે, કે હિંદુ ન્યાયશાસ્ત્રમાં પતાવટનો સિદ્ધાંત દાખલ કરવા કંઇપણ આધાર નથી. 'હિંદુ રાજ્યવ્યવસ્થાના ઉપોદ્ઘાત' માં હિંદુ સાહિત્યમાં આવેલા રાજ્યબંધારણને લગતા વિચારો જણાવ્ય

છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસને લગતી બાબતો પ્રત્યે અતિ ઉદાર-ગીને સહાનુભૂતિ દર્શાવવા માટે દેખીતી રીતે ના એવા આચાર્ય મેકડોનલ અને કીથ જેમણે પોતાના વૈદિક ઇન્ડેક્સ (વૈદિક સૂચી) ના પ્રથમ ભાગમાં પ્રાચીન સિદ્ધાંતને લગતા ઘણા વાદવિવાદ તથા પ્રમાણોની તારવણી કરી, એટલું સ્વીકારવું પડ્યું … કે "જે નાસ્તિક ..ન કથન થાય છે તે સ્વીકાર કરવા માટેનો પુરાવો અપૂર્ણ છે." આ બાબત ઉપર નિષ્પક્ષ ઇતિહાસજ્ઞના અભિપ્રાયો આવે છે. વૈદિક સાહિત્ય તેમજ ધર્મશાસ્ત્ર તથા મહાભારતમાંથી લીધેલા પ્રમાણોથી આ સિદ્ધાંત સાબિત થતો નથી. અન્ય આર્ય લોકોમાંથી મળી આવતા સાધનોથી જમીનનો મૂળ માલિક રાજા હોવાના સિદ્ધાંતને અનુમોદન મળતું નથી. દરમ્યાન મળી આવી છે તેવા સુધી આવી માલિકીનો હક એંગ્લો-સેક્સન સમયમાં તેમજ રોમના સમયના શરૂમાં કે ગ્રીસમાં કોઈ રાજાને નહોતો. આ વિદ્વાન ગ્રંથકર્તાઓ જૈમિનિના વચનની અવગણના કરી વૈદિક સમયના હિંદુસ્તાન માટે આશ્રય જોતા ઠેઠ નિર્ણય ઉપર સુધી નથી ક.

राजा भूमेः पतिर्दृष्टः शास्त्रज्ञैः रुदकस्य च ।
ताभ्यामन्यत् यद्द्रव्यं तत् स्वाम्यं कुटुम्बिनाम् ॥

આ શ્લોક વાંચતાંજ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતથી માહિતગાર હોય એવા દરેક જણને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ કે શ્લોક અને ભાષાંતર એક બીજાથી તદ્દન વિરૂદ્ધ છે. શ્લોકનો નૈસર્ગિક અર્થ આ પ્રમાણે છેઃ 'શાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત હોય એવાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે રાજા ભૂમિ અને પાણીનો પતિ (રક્ષક) છે. આ બે સિવાય બીજી જે મિલકત હોય, તેમાં તેના કુટુંબીજનોને સરખો હક છે.'

ખરું જોતાં મીમાંસાના સિદ્ધાંત, કાયદા અને રાજ્યબંધારણના નિયમની આ પુનરૂક્તિજ છે. રાજકર્તાના કુટુંબના હકકના સંબંધમાં એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે રાજ્યના વિભાગ પડી શકે એમ નથી કારણ ભાગ અન્વયે રાજ્ય રાજાની મિલકત નથી. શાસ્ત્રકારોના જણાવ્યા પ્રમાણે 'રાજાને ભૂમિ તથા તે ઉપરના જળાશયનું રક્ષણ કરવાનું છે તેટલે સુધી ભૂમિ તે ઉપરના જળાશય સુદ્ધાં તેની માલિકીનાં છે અને તેથી વિશેષ નહિ.' એ માત્ર 'પતિ' હોવાથી એના કુટુંબીજનોને કંઈ સમાન હક પ્રાપ્ત થતો નથી. ભૂમિ તેમજ જળાશયનો તે 'પતિ' હોવાથી એ બન્ને ઉપર કર ઉઘરાવવાનો તેનો હક રહે છે. એના કુટુંબીજનોને આ કર સાથે તથા તે જેના ઉપર લેવાય છે તે સાથે કંઈ સંબંધ નથી.

પ્રકરણ ૩૫ મું

હિંદુ રાજાની પદવી.

હવે રાજ્યધોરણમાં હિંદુ રાજાની સ્થિતિ કેવી હતી તેનું સિંહાવલોકન કરીશું

રાજાને પોતાના ખર્ચ માટે ઠરાવ્યા પ્રમાણે વેતન મળતું. આ રકમ રાજ્યની મહેસુલ તથા રાજા અને દેશની સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ ઠરતી. રાજ્યની આખી મહેસુલ તેના વેતનરૂપે નહોતી. રાજમાતા, રાણી, અવરાણીઓ, કુંવર તથા રાજકુટુંબના બીજાં માણસો માટે પણ વેતન ઠરાવવામાં આવતું

પ્રજામાંની વ્યક્તિઓ ઉપર એને કંઈ અધિકાર નહોતો. તે 'પતિ' કહેવાતો પણ દરેક જણ જાણે છે કે સૂર્ય દરરોજ ઉગવાનો છે તેજ પ્રમાણે નિશ્ચિતપણે લોકો જાણતા હતા કે તે ગુન્હેગાર સિવાય અન્ય કોઈપણ પ્રજાનો 'પતિ' નહોતો. જાતકમાં તત્વજ્ઞાન અથવા કાલ્પનિક બાબતોની ચર્ચા આવતી નથી. પરંતુ તેમાં ખરી બનેલી બીનાઓ તથા દરરોજના જીવનની ચર્ચા આવે છે તેમાં આ બાબત પ્રશ્ન ઉપર સંપૂર્ણ પ્રકાશ મેળવવાની ઇચ્છાવાળી સ્વરૂપવાન રાણીની વિનંતિના જવાબમાં રાજા આ પ્રમાણે બોલ્યાનો નિર્દેશ છે—

ભલી રાણી, આખા રાજ્યના લોકો મારી નજરે કાંઈજ નથી, હું તેમનો પતિ નથી (એટલે તેઓ પોતપોતાના ધણી છે) જેઓ (રાજ્યના કાયદા) વિરુદ્ધ ગુન્હા કરે અને ગેરકાયદેસર વર્તન ચલાવે તેઓનો જ હું 'પતિ' છું. આ કારણને લઈને, આખા રાજ્ય ઉપર સ્વામિત્વ અને અધિકાર આપવાને હું અશક્ત છું.

આ પ્રમાણે તેની પદવી ઊંચી હતી. આપણે જોઈ ગયા છીએ તે પ્રમાણે એના ઉપર મંત્રીઓના અંકુશ તથા પ્રતિબંધોને લઈને, રાજ્યધારણના નિયમ અનુસાર પૌર જાનપદના અધિકાર તળે તે મુકાએલો હોવાથી, તેમજ સ્વાભાવિક રીતે તેની વૃત્તિ પણ તેના અભિપ્રાય મુજબ ચાલવાની હોવાથી, રાજાની પદવી ખરું જોતાં રાજ્યના નોકર જેવી અથવા આપણા પૂર્વજો નિરંતર રીતે કહેતા તેમ દાસ જેવી હતી. રામાયણમાંથી દૃષ્ટાંત મળે છે તે પ્રમાણે જો પ્રજા કહે તો રાજાને પોતાની વહાલી રાણીનો પણ ત્યાગ કરવો પડતો. કૌટિલ્ય રાજાને કંઈ પણ પ્રિય કે અપ્રિય વસ્તુ હોય એમ સ્વીકારતો નહિ, તે તો પ્રજાસુખે સુખી અને પ્રજાદુઃખે દુઃખી હતો.

આવા ભારે આત્મત્યાગને લઈને તે નૈતિક દૃષ્ટિએ સ્વામિ ગણાતો. મહાભારતમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે 'ઘોડા અથવા બકરાની પેઠે' તે બીજાઓને માટે જન્મ્યો હતો. હિંદુઓના રાજા થવાનો અધિકાર જે વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થતો તે વ્યક્તિએ સ્વાર્થત્યાગ કરવાનો હતો અને એ સ્વાર્થત્યાગની પારસીમા તે જ હિંદુ રાજ્યપદ કહેવાતું.

રાજા અનેક રીતે ઉપયોગી હતો. મંત્રીઓની તેમજ મંત્રીમંડળની ઉપર વજન આપતો અને રાજતંત્રમાં નાના પ્રકારના હિતો એક છત્ર હેઠળ રાખતો. સ્વાર્થત્યાગની ઉચ્ચ બુદ્ધિ, પરંપરાથી ઉતરી આવેલા ઉચ્ચ આશય અને મોટી પદવીથી ઉત્તેજિત થઈ, નૈતિક દૃષ્ટિએ તે એના મંત્રીઓ અને રાજમંડળ કરતાં ઘણા ઉંચે સ્થાને રહેતો. જો મંત્રી, પુરોહિત વગેરે અમલ ચલાવનાર પ્રમાદી નીવડે તો પણ શુભ આશા અને સુધારણા માટે લોકોની નજર એના ઉપર ઠરતી અને એજ રાજ્યમાં ભંગાણ પડતું અટકાવતો. મંત્રીઓ આવતા અને જતા પણ રાજા એમનો એમજ રહેતો. એ અભિમાન રહિત હતો. જેમ કૌટિલ્ય કહે છે તેમ તે રાજ્યચક્રની ધરી પેઠે અવિચળ રહેતો. શુક્રના કહેવા પ્રમાણે 'રાજા રાજરૂપી વૃક્ષનું મૂળ હતો, મંત્રીમંડળ

સ્કંધરૂપે હતું; સેનાધિપતિઓ શાખારૂપે, સેના પલ્લવરૂપે, પ્રજા કુસુમરૂપે, દેશનો અભ્યુદય ફળરૂપે, અને આખો દેશ બીજરૂપે હતો.'

એ ન હોત તો મંત્રીમંડળ રાજસત્તા લઈ લેતે, ફળો અને ભવિષ્યનાં ફળો માટેનાં બીજ તેમના હાથમાં જઈ પડતે અને તે તેઓ પચાવી પડતે. મહાભારતમાં ભીષ્મ કહે છે તેમઃ—

सर्वे धर्मपरं क्षात्रं लोकश्रेष्ठं सनातनम् ।

સઘળા ધર્મમાં રાજપદ સર્વકાળ માટે સમાજમાં સૌથી ઉંચું સ્થાન છે.

પ્રકરણ ૩૬ મું

હિંદુ રાજપદનાં લક્ષણ

મીમાંસામાની વિચારણા, કરને લગતો સિદ્ધાંત, રાજ્યાભિષેક વખતની પ્રતિજ્ઞા તેમજ ઉપર દર્શાવેલા અન્ય મુદ્દા ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ જણાશે કે હિંદુની દૃષ્ટિએ રાજાના અમલ હેઠળનું રાજ્ય ટ્રસ્ટ જેવું હતું. રાજ્યાભિષેક વખતે ઉચ્ચારાતા શ્રુતિ વાક્યમાં રાજ્યનો હેતુ આ પ્રમાણે દર્શાવ્યો છેઃ 'રાજ્ય તને' (સોંપ્યું છે)—ખેતીવાડીના (સારાં માટે), (લોકોના) હિત, આબાદી, વિકાસ (એટલે) વિજય માટે તું (આ જવાબદારીનો) આધારતા, નિયમન કરનાર અને ઉપાડનાર છે (શુક્લ યજુર્વેદ ૯, ૨૨).

આ પ્રમાણે અસ્તિત્વમાં આવેલું રાજ્ય લોકોનાં ભલા માટે હતું. આ મૂળ સિદ્ધાંત વૈદિક કાળ પછીના સાહિત્યમાં અનેક રૂપે દર્શાવવામાં આવ્યો છે અને આખરે સૂત્રરૂપે એમ કર્યું છે કે રાજા લોકોનો દાસ છે અને તે માટે તેને વેતન મળે છે. જો રાજ્યનો હેતુ ફળીભૂત ન થાય તો 'ગાબડું પડેલું વહાણ જેમ દરીઆ ઉપર છોડી દેવામાં આવે છે તેમ રાજાને છોડી દેવો.'

આ ઉપરથી આપણે રાજાના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ઉપર આવીએ છીએ રાજા ઉપર ધર્મગુરુ તરીકેની કંઇ પણ ફરજ નાખવામાં આવી હોતી વૈદિક કાળમાં પણ કોઇ સમયે તે ધર્મગુરુ રાજાનો નહિ રાજ્યનો સઘળો વ પ્રજાની આર્થિક આબાદી માટે હતો યથાર્થ અને ન્યાયની રીતે વહીવટ ચલાવતા આ આબાદીની પાછળ નૈતિક આબાદી સ્વાભાવિક રીતે આવે છે

વળી હિંદુ રાજ્ય મુખ્યત્વે કરીને વિનીત હતું ઇ સ પૂ છઠ્ઠી સદીમાં સ્થાયી લશ્કર દેખાય છે, અને આ પૂર્વે કેટલીક સદીઓ થયા કદાચ સૈન્ય રાખવામાં આવ્યું હશે કેટલીક વેળાએ રાખતા નહી, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં ૭ ૫૦ ૦૦૦ માણસોનું લશ્કર હતું છતાં રાજ્ય લશ્કરી ઉપર કદી પણ ચાલતું નહિ પ્રાંતના સુબાઓ સૈનિક નહોતા શિલાલેખમાં અત્યાર સુધી આવેલા ફરમાનો લશ્કર સાથે સંબંધ ધરાવતા ન હોય એવા અધિકારીઓ ઉપર કહાડવામાં આવ્યા હતા રાજ્યના અમાત્યમંડળમાં સેનાધિપતિને સ્થાન નહોતું અને એ મંડળ જ સેનાધિપતિ અને અન્ય સૈનિક સરદારોની નિમણુક કરતું લશ્કરને રાજા બનાવતું અથવા તેને ઉઠાડી મૂકતું આપણે જોયું નથી રાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવા સંબંધની સત્તા લોકોની હતી, દાખલા તરીકે, નામદાર પાતક, અથવા વેનના પદચ્યુતની લોકકથા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે રાજધાનીના શહેરીઓ તથા વસ્તીના બીજા અગ્રભૂતના કારસ્થાનને લઇને અને નહિ કે લશ્કરના તોફાનને લીધે રાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠવું પડતું હતું રાજા નરપતિ, ભૂપતિ, ભટ્ટાર્ક, મહારાજાધિરાજ અને અન્ય ઉપાધિથી ઓળખાતો અને તે જાતે બહાદુરીના પરાક્રમ માટે ખ્યાતિ પામતો છતાં તેણે સૈનિક હોદ્દો ધારણ કર્યું જણાતું નથી રાજતંત્રના અધ્યક્ષ તરીકે તે સૈન્યનો સરદાર હોય એ નિઃસંશય છે લશ્કરની સરદારી લઈ કેટલીક વેળા એ લડાઈમાં ઉતરતો, પરંતુ નૈસર્ગિક હક્ક અન્વયે તે કદી સેનાધિપતિ હતો નહિ

હિંદુ રાજનીતિશાસ્ત્રનો નિશ્ચિત સિદ્ધાંત હતો કે પરની શત્રુરાજ્યની વિજય મેળવવા માટે પણ લડાઈથી દૂર રહેવું. એથી ઉલટું તંત્રમાં ન્યાય જળવાય અને દરેક શાસનમાં ન્યાયી વૃત્તિથી કામ લેવાય તે માટે આગ્રહપૂર્વક કહેવાયું છે.

સામાન્ય કાયદાના અંગ તરીકે વિગ્રહ અને વિજયને લગતા નિયમો પણ તેમાં દાખલ કરવામાં આવતા. વળી શત્રુ ઉપર વિજય મેળવવાનો પ્રશ્ન ઉઠતા વારંવાર તેની ચર્ચા નાગરિક કાયદાની દૃષ્ટિએ તથા નીતિને ધોરણે ચાલતી. જો કોઇ રાજ્ય ઉપર જીત મેળવવામાં આવે તો તેનો વહીવટ જુના રાજકુટુંબને પાછો સોંપાતો. આખા હિંદુસ્તાન ઉપર મદ્રાસથી હિંદુકુશ સુધી ફેલાએલા અખંડ સામ્રાજ્યના અનુભવ પછી આ પ્રમાણે માનવ ધર્મશાસ્ત્રમાં ઠરાવ્યું છે. આ સિદ્ધાંત ન્યાયના ધોરણ ઉપર રચાયેલો હતો અને ૪થી થી ૧૦ મી સદી સુધી સતત્ માન્ય રહ્યા હતો સાર્વભૌમ ગુપ્તવંશના મહાન સમુદ્રગુપ્તના અલાહબાદના સ્થંભ લેખમાં આ સિદ્ધાંતને અનુસરવામાં આવ્યાનું આપણે જોઇએ છીએ. આ રીતિ માટે કાલિદાસ ઉલ્લેખ કરે છે, અને શરૂઆતના સમયના મુસલમાન ગ્રંથકારો પણ સાક્ષી પુરે છે "પાટણના રાજાઓ સાથે જે લડાઇઓ તેઓ લડે છે તે પાછળનો હેતુ સર કરવાના ઈરાદાથી ભાગ્યેજ ઉપાડવામાં આવતી નથી......જ્યારે કોઈ રાજા એકાદ રાજ્યનો ધણી થાય છે, ત્યારે તે રાજકુટુંબના કોઇ વ્યક્તિને રાજતંત્ર સોંપે છે" (ઈ. સ. ૮૫૧ નો અબુ ઝેયદે નોંધેલી સુલેમાન વેપારીની હકીકતનું એમ. રેનાદતે ઈ. સ. ૧૭૧૮માં કરેલું ભાષાંતર) પરરાજ્યોની રાજનીતિ તરફ હિંદુ રાજાઓનું એવું વલણ હતું તે મેગાસ્થનીસને આધારે એરિયન પોતાના ઇન્ડિકા (૯) માં આ પ્રમાણે લખે છે તેથી વ્યક્ત થાય છે

"તેઓ (હિંદુઓ) કહે છે કે ન્યાયની વૃત્તિ હિંદુસ્તાનની હદની પેલી બાજુ જીત મેળવવા માટે યત્ન કરતાં તેઓપણ હિંદુ રાજાને અટકાવે છે."

આ સિદ્ધાંતને આધારે એમ કહી શકાય કે રીડ્સ ડેવિડ્સ કહે છે તેમ દુનીઆમાં અસ્તિત્વમાં હોય તેવાં રાજ્યોમાં ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્ય સૌથી વિસ્તૃત હતું અને એના બે વંશજોના અમલ દરમિયાન તેમ રહ્યું હતું અને મૌર્ય સાર્વભૌમ રાજાઓએ જોયું હતુ કે તેમની પાડોશનું સેલ્યુસિડ શહેનશાહત નબળું અને પડું પડું થઈ રહ્યું હતું છતા હિંદુસ્તાનની તે સમયની નૈસર્ગિક સીમા, હિંદુકુશ ઓળંગી આગળ વધવાની વૃત્તિ કોઇએ દર્શાવી નહોતી.

હિંદુ રાજવ્યવસ્થાનાં આવાં શાંતિપ્રિય અને ન્યાયી લક્ષણને લઇને જ હિંદુપ્રજા ચિરકાળ સુધી સજીવન રહ્યું હતું અને લોકો અને રાજા વચ્ચે કોઈ વખતે દારૂણ યુદ્ધ થયું નહોતુ એમ સમાજશાસ્ત્રનો ઇતિહાસકાર સહજ અનુમાન કહાડી શકશે.

પ્રકરણ ૩૭ મું

ચક્રવર્તિ રાજપદ્ધતિ

ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યના વર્ગ પછી જેનો અધિરાતા રાજા હોય એવાં રાજ્યનો વર્ગ આવે છે. એમા આ પ્રકારે બતાવ્યા છે.

રાજ્ય, મહારાજ્ય, આધિપત્ય અને સાર્વભૌમ.

મહારાજ્યની વ્યાખ્યા આપવામા આવી નથી. પરંતુ 'મહા' શબ્દ ઉપરથી એટલું તો સમજી શકાય કે એક જ પ્રકારનાં રાજ્યોમાં તે મોટું હશે. પોતાના પાડોશીઓના કરતાં મોટું અને રાજ્યભારણને લગતા લક્ષણો ન જણાએલાં વિશિષ્ટ લક્ષણવાળું રાજ્ય તે મહારાજ્ય એમ કદાચ કહી શકાય. આધિપત્યથી એટલું તો સૂચન થય છે કે

તેના તાબા હેઠળ કેટલાક ગક્ષિત રાજ્યો હશે. આધિપત્યનો નિર્દેશ કર્યા પછી બ્રાહ્મણમા આ વાકય આવે છે. ' પાડોશીઓને આચ્છાદન કરતો હુ (રાજા) થાઉં.' આ ઉપરથી 'આધિપત્ય' શબ્દ ચક્રવર્તિ રાજપદ્ધતિના અર્થમા વપરાએલો હોય. એ વર્ગના રાજ્યોમાં સર્વોપરી રાજ્યની સીમા બહારના રાજ્યો ઉપર એ રાજ્ય સર્વોપરી સત્તા ચલાવતુ. ખારવેલનો મહારાજ્ય માટેનો અભિષેક થએલો ખારવેલ પોતે મેળવેલા વિજય તથા કરેલા રાજસૂય યજ્ઞને લીધે તે અધિપતિ અને ચક્રવર્તિ તરીકે ગણાતો. સાર્વભૌમ થવાની ઇચ્છા આ પ્રમાણે વ્યક્ત થતી "(હુ) ભૂમિની નૈસર્ગિક સીમા સુધી સમુદ્ર પર્યન્ત, સઘળા મનુષ્ય પ્રાણીઓ ઉપર રાજ્ય ભોગવવા (ઇચ્છા રાખું છુ)". આ એક પ્રકારનુ મોટુ રાજ હોય છે અને તે રાષ્ટ્ર ઉપર નહિ પણ પ્રદેશના વિસ્તાર ઉપર આધાર રાખે છે શતપથ બ્રાહ્મણમા રાષ્ટ્ર ઉપર અવલબી રહેતા जानराज्य માટે ઉલ્લેખ છે. કૌટિલ્ય "નૈસર્ગિક સીમા" સુધીના રાજ્યની ચાતુરન્ત સામ્રાજ્યમા ગણના કરે છે અને કન્યાકુમારી સામુદ્રધુનિથી હિમાલય પર્યન્ત આખા હિંદુસ્તાન ઉપર પથરાઇ રહેલુ રાજ્ય એમ તેની વ્યાખ્યા કરે છે. એકજ રાજાના તાબામા હોય એવુ સમુદ્ર સુધી લંબાતું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર ઘણુંખરુ મગધમા પ્રથમ ઉઠ્યો હતો, કારણ અહીં બંગાળાના અખાતસુધી રાજ્ય લંબાવવા અવકાશ હતો એની અનાર્ય વસતીને લઇને દોઆબના આર્યજનની પેઠે હિંદુ સામ્રાજ્યવાદીને આમ કરવામા કંઈ અંતરાય નડ્યો નહોતો

આ પ્રમાણે બે રાજ્યપદ્ધતિ આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે આધિપત્ય અને સાર્વભૌમ. આ ઉપરાત સામ્રાજ્યની પદ્ધતિ પણ હતી અને એ પદ્ધતિ ઉપર જણાવેલી બન્ને પદ્ધતિ કરતા પ્રાચીન હતી, કેમકે વૈદિક સાહિત્યમા એને માટે ઉલ્લેખ છે ઐતરેય સામ્રાજ્યને રાજ્યથી ભિન્ન ગણે છે અને વિશેષ અદ્ભુત તો એ છે કે

આ નિદર્શને આધારે એમ કહી શકાય કે ગ્રીસ ઇતિહાસ કહે છે તેમ કનોજમાં અગ્નિવર્મા જેવા તેવા રાજાઓમાં ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્ય ઘણી વિસ્તૃત હતું અને એના જે વંશજોના સમય દરમિયાન તેમ રહ્યું હતું અને મૌર્ય સાર્વભૌમ રાજાઓને જોયું હતું કે તેમની પાડોશનું તે ગ્રીક ગ્રીસસામ્રાજ્ય નબળું અને પડું પડું થઈ રહ્યું હતું છતાં હિંદુસ્તાનની તે સમયની નૈસર્ગિક સીમા, હિંદુકુશ ઓળંગી આગળ વધવાની વૃત્તિ કોઈએ દર્શાવી નહોતી.

હિંદુ રાજ્યવ્યવસ્થાના આવા શાંતિપ્રિય અને ન્યાયી સ્વરૂપને લઈને જ હિંદુરાજ ચિરકાળ સુધી સજીવન રહ્યું હતું અને લોકો અને રાજા વચ્ચે કોઈ વખતે દારુણ યુદ્ધ થયું નહોતું એમ સમાજશાસ્ત્રી નિષ્પક્ષપાત સહજ અનુમાન કહાડી શકશે.

પ્રકરણ ૩૭ મું

ચક્રવર્તિ રાજપદ્ધતિ

શુદ્ધ ચક્રવર્તિ રાજા હોવાનો દાવો કર્યો અને બીજે મહાન્ ગુરૂ, મહાવીર જીન (વિજેતા) હોવાનુ કહેતો. જેવી રીતે મોગલ રિયાસત વખતે ધાર્મિક અને રાજદ્વારી બાદશાહી સ્થાપનાના વિચાર ઉભરાતા હતા, તેવી રીતે આસરે બે હજાર વર્ષ પૂર્વે ધાર્મિક અને રાજકીય પ્રકરણમા વિજય મેળવી આખા હિન્દુસ્તાન ખંડને એકત્ર છત્ર હેઠળ આણવાના જ વિચારો લોકોમા પ્રચલિત હતા

આ સઘળી ધમપછાડમા ઐક્ય સાધવા એકતાનોજ વિચાર હતો એ તત્વ તરફ ઇતિહાસકારની સહાનુભૂતિ હતી એ સિવાય આખી પદ્ધતિમા એવુ કંઇ પણ નહોતુ કે જે અનુભવના દેશને પ્રેરણા થાય આ પદ્ધતિ અનુસાર પ્રચંડ રાજસત્તાનો વિકાસ કરવાનો હતો પરંતુ એ સઘળુ સત્તાના મદને જોરે કરવાનુ હોવાથી પરિણામે થાક વળતો આથી આ પદ્ધતિ પસંદ કરવા તરફ લોકોના વિચારો વળ્યા નહિ, એટલે ન્યાયના ગ્રંથો તેમજ રાજનીતિવિષયક વિચારકો સંયુક્ત રાજ્ય અને આધિપત્યના ધ્યેય તરફ વળ્યા અને વ્યક્તિગત સત્તાને ત્યજી દેવા માટે આગ્રહ કર્યો

મગધના સામ્રાજ્યવાદનુ મહાન લક્ષણ એ હતુ કે તે સર્વ વિષયમા મધ્યવર્તી હતુ ન્યાય રાજાના હાથમા હતો અને કાયદા ઘડવાનુ કામ પણ તેજ દિશામા વળતુ હતુ ગ્રામસંસ્થા રાજ અમલદારના હાથમા હતી સઘળા ખાણોનો માલિક રાજા હતુ અને તેજ ભાડે દેતુ દુર્ગુણો ઉપર સામ્રાજ્યની ચકોરદારી હતી, માદક સદ્ગુણ તેની કક્ષામા આવતા નહિ વેશ્યાઓને રાજખાતાના નિર્ણય ઉપર મુકી હતી જુગાર અથવા સર્વે સરકારી મકાનોમા અથવા સરકાર તરફથી પરવાનગી આપેલા મકાનોમા ચાલતો, ભોજનાલય ઓ દારૂની દુકાનો પણ રાજખાતાના અંકુશ નીચે હતા ખાણોને એકસાથ કરવામા આવી હતી આમાની કેટલીક રીતો ઘણુથી લોકોનુ હિત સચવાતુ પણ કેટલીકથી તેમનુ નુકસાન પણ થતુ

નંદ શાસન રાજના અંકુશ રૈ ગી આગુની ના વ્યવસ્થા નીમની સુદ્દેની વિરુદ્ધ હતી સુદ્ધ પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું પણ એ સામ્રાજ્યનું તંત્ર રાગ તને યોગ્ય વાયનુ, અને તેવી જ ને ગમૃદ્ધ થયું હતું એથી Cરૂ મગધના રાજ્ઞમાં આખા દેશના આત્માને ચક્રવર્તિ રાજ માથે જકડીને સાધન ના આ ગ ર્નો અને તેથી જ તેનો નાશ થયો હતો

આ પછી જે રાજ્યપદ્ધતિ ગો પનામા આની તે આ પ્રજાના તંત્રને અવલંબીને હતી તેમ યુગમાં કેટલાક માંડલિક રાજ્યોનો સ્વીકાર થયો હતો, પણ ખરી રીતે એના સંયુક્ત સામ્રાજ્યની કે તેથી Cતરના પ્રકારના આધિપત્યની પ્રતિ માન્ય થઈ નહોતી અન્ય રાજ્યોની સરખી સત્તા સાથે એની સંયુક્ત સામ્રાજ્યની સંસ્થા ઊભી મજબૂત કરવાની રહી હતી

રાજ્યશાસ્ત્રની આપણી માહિતીને સારુ ગુપ્ત રાજાનું સી રૂ સામ્રાજ્ય અને હર્ષનું સીરૂ સામ્રાજ્ય એ માત્ર એક રાજાની સત્તા વાળાં રાજ્ય હતાં શાંતિ અને વિગ્રહના સમય દરમ્યાન (૮ સવા રણની રૂપે સ્થપાયેલી સંસ્થાઓ રહી સત્તા ભોગવતી તેમાં સુધાર પડતો નથી જેના મેચામે ચીને નમરો એ સ થા (મગ્ગી પો હશે અને સુભેદ જાતિ સ્થપાતા તે ઉપર આવતી હતી એમ જ્યાં લોકપ્રિય પ્રજા હતી જેમના તેમ રહેવા પામ્યા ના

સુદ્ધ ચક્રવર્તિ રાજા હોવાનો દાવો કર્યો અને બીજે મહાન્ ગુરુ, મહાવીર જીન (વિજેતા) હોવાનુ કહેતે જેવી રીતે મોગલ રિયાસત વખતે ધાર્મિક અને રાજદ્વારી બાદશાહી સ્થાપનાના વિચાર ઉભરાતા હતા, તેવી રીતે આસરે બે હજાર વર્ષ પૂર્વે ધાર્મિક અને રાજકીય પ્રકરણમા વિજય મેળવી આખા હિન્દુસ્તાન ખંડને એકત્ર ભેગા આણવાના જ વિચારો લોકોમા પ્રચલિત હતા

આ સઘળી ધમપછાડમા ઐક્ય સાધવા એકતાનોજ વિચાર હતો એ તત્વ તરફ ઇતિહાસકારની સહાનુભૂતિ હતી એ સિવાય આખી પદ્ધતિમા એવુ કંઇ પણ નહોતુ કે જે અનુભવના રસને પ્રેરણા થાય આ પદ્ધતિ અનુસાર પ્રચંડ રાજસત્તાનો વિકાસ કરવાનો હતો પરંતુ એ સઘળુ સત્તાના સત્ને જોરે કરવાનુ હોવાથી પરિણામે થાક ચડ્યો આથી આ પદ્ધતિ પસંદ કરવા તરફ લોકોના વિચારો વળ્યા નહિ, એટલે ન્યાયના ગ્રંથો તેમજ રાજનીતિવિષયક વિચારમા સંયુક્ત રાજ્ય અને આધિપત્યના ધ્યેય તરફ વળ્યા અને વ્યક્તિગત રાજ્યને રહેવા દેવા માટે આગ્રહ કર્યો

મગધના સામ્રાજ્યવાદનુ મહાન લક્ષણ એ હતુ કે સર્વ વિષયમા મધ્યવર્તી હતુ ન્યાય રાજાના હાથમા હતો અને કાયદો ઘડવાનુ કામ પણ તેજ દિશામા વળતુ હતુ આમ સઘળા રાજ્ય વ્યવહાર રાજાના હાથમા હતો સઘળા વહાણોનો માલિક રાજા હતુ અને તેજ ભાડે ફેરવતુ દુરુણો ઉપર સામ્રાજ્યની તકેદારી હતી, માત્ર મદ્યગૃહ તેની કબજામા આવતા નહિ વેશ્યાઓને રાજ્યખાતાના નિર્બંધ દેખરેખ મુકી હતી જુગાર અથવા સો સરકારી મકાનોમા અથવા સરકાર તરફથી પરવાનગી આપેલા મકાનોમા રમાવતો, બોરજનાલય સો દારૂની દુકાનો પણ રાજ્યખાતાના અંકુશ હેઠળ હતા. ખાણોનો એકસાથ કરવામા આવી હતી આમાની કેટલીક ગોઠવણથી લોકોનુ દિન મરવાનુ પણ કેટલીકથી તેમનુ નુકસાન પણ થતુ